

Г. К. ЖУКОВ

**Сногади
і роздуми**

Жуков був великим полководцем
суворовської школи.

Він розумів, що на плечі солдата
лягла найбільш важка частина
ратного подвигу.

Думаю, тому його спогади
й користуються такою любов'ю.

Письменникам-фахівцям
подекуди нелегко змагатися
з такою літературою.

Це — свідчення очевидців
і учасників подій.

Михайло ШОЛОХОВ

ЧОТИРИЖДИ ГЕРОЙ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
МАРШАЛ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Г. К. ЖУКОВ

Спогади і роздуми

2-е видання, доповнене

У двох томах

Том 1

Київ
Видавництво політичної
літератури України
1990

Перший том мемуарів Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова позначений автобіографічністю. Він містить розповідь про нелегке дитинство, службу в царській армії в роки першої світової війни; широко й відверто розповідає автор про свою участь у захисті завойованих революції в лавах новоствореної Червоної Армії. Книга завершується описом подій перших, найтяжчих місяців Великої Вітчизняної війни, включаючи оборонні бої на київському напрямі, ліквідацію ельнїнського плацдарму противника, а також захист Ленінграда.

Первый том мемуаров Маршала Советского Союза Г. К. Жукова несколько автобиографичен. Он включает рассказ о нелегком детстве, службе в царской армии в годы первой мировой войны; искренне и откровенно повествует автор о своем участии в защите завоеванных революции в рядах вновь созданной Красной Армии. Книгу завершает описание событий первых, наиболее тяжелых месяцев Великой Отечественной войны, включая оборонные сражения на киевском направлении, ликвидацию ельнинского плацдарма противника, а также защиту Ленинграда.

Переклад здійснили А. М. Шевченко (розд. 1—8, 10), А. О. Стась (розд. 9, 11—13).

Текст приведено у відповідність з виданням:

Жуков Г. К. Воспоминания и размышления: В 3 т.— 10-е изд., доп. по рукописи авт.— М.: Изд-во Агентства печати Новости, 1990.— (Б-чка АПН).

Ж 1305010000—194
М201(04)—90 219—90

ISBN 5-319-00643-8 (Т. 1)

ISBN 5-319-00817-1

© Издательство Агентства печати
Новости, 1974

© Автор (наследники) с дополне-
ниями, 1990

© Переклад на українську мову,
Політвидав України, 1985

РАДЯНСЬКОМУ
СОЛДАТОВІ
ПРИСВЯЧУЮ

С. Жуков

*За багаторічну й систематичну
допомогу в підготовці рукопису
цієї книги висловлюю подяку
Семеновій Клавдії Євгенівні.*

Г. ЖУКОВ

Від видавництва АПН

Книга маршала Г. К. Жукова «Спогади і роздуми» вперше побачила світ у 1969 році. Відтоді вона витримала дев'ять видань, проте інтерес читачів до неї не згасав.

Перше видання, яке з'явилося ще за життя автора, і відповідно всі наступні значно відрізнялися від оригіналу рукопису. З кон'юнктурних міркувань до книги не ввійшли факти, що стосуються репресій проти військових кадрів у 1937—1939 роках, особисте ставлення автора до будівництва Радянських Збройних Сил та їхньої готовності до війни, розповідь про тяжкі випробування, що випали на долю нашої армії в початковий період війни. Зі скороченнями було дано оцінку маршалом ролі Й. В. Сталіна як Верховного Головнокомандуючого в період воєнних дій. На одній із сторінок у першому томі вміщено добірку кількох абзаців рукопису, які раніше зазнали скорочення.

Готуючи десяте видання, доповнене за рукописом автора і присвячене 45-річчю Перемоги над фашизмом, Видавництво поставило собі за мету насамперед зберегти недоторканим текст попередніх видань, — адже він був підписаний до друку самим Г. К. Жуковим. Аби читач міг легко визначити усе те, що раніше не друкувалося, ці доповнення, іноді досить великі, виділено курсивом. А щоб уникнути плутанини, окремі місця книги, раніше виділені курсивом, у цьому виданні позначено напівжирним шрифтом.

За життя автора книга була доповнена матеріалами про роль деяких політичних і військових діячів, які незаслужено перебільшували свій вклад у розгром противника. Усі вони збережені, але обумовлені у посторінкових примітках. Крім того, у це видання внесено деякі зміни й доповнення до ілюстративного матеріалу.

Видавництво АПН висловлює подяку дочці маршала Марії Георгіївні Жуковій за надану можливість користуватися архівними матеріалами.

Замість передмови

Не один рік працював я над книгою «Спогади і роздуми». Хотілося відібрати з великого життєвого матеріалу, з безлічі подій та зустрічей найбільш суттєве і важливе, таке, що належним чином могло б розкрити велич справ і звершень народу нашого.

Та хоч минуло вже багато років після описаних подій, мабуть, і сьогодні ще не можна точно сказати, що саме з пережитого і побаченого несе на собі відбиток вічності.

Хай мене вибачать товариші по зброї, якщо я не зумів усім їм віддати належне. Ще в час, і ще багато хто напише і розповідь про них. Я ж буду вдячний усім, хто надішле свої зауваження та судження, які можна було б урахувати в подальшій роботі над книгою.

У підготовці цього видання мені допомагав ряд товаришів. Хотів би висловити свою подяку генералам та офіцерам Військово-наукового управління Генерального штабу Радянських Збройних Сил та Інституту воєнної історії, начальникам відділів Міністерства оборони СРСР полковникові Микиті Юхимовичу Терещенку і полковникові Петру Яковичу Добровольському, а також редакторам Видавництва Агентства преси Новини Ганні Давидівні Міркіній, Віктору Олександровичу Єрохину та всім тим, хто готував мій рукопис до друку.

Особливо я хочу подякувати за велику творчу допомогу в створенні цієї книги Вадиму Герасимовичу Комолову.

10 лютого 1969 р.

Г.ЖУКОВ

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Дитинство і юність

На схилі віку важко згадати все, що було в житті. Роки, справи й події вивітрили з пам'яті багато, особливо з того, що стосується дитинства і юності. Запам'яталось лише те, чого забути не можна.

Дім у селі Стрелковці Калузької губернії, де я народився 19 листопада (за старим стилем) 1896 року, стояв посеред села. Був він дуже старий і одним кутом міцно осів у землю. Від часу стіни й дах обросли мохом і травою. Була в домі всього одна кімната з двома вікнами.

Батько і мати не знали, ким і коли був збудований наш дім. З розповідей старожилів було відомо, що в ньому мешкала бездітна вдова Ганнуся Жукова. Щоб скрасити свою самотність, вона взяла з притулку дворічного хлопчика — мого батька. Хто були його справжні батьки, ніхто сказати не міг, та батько потім не намагався дізнатись про свій родовід. Відомо тільки, що хлопчика у віці трьох місяців залишила на порозі сирітського дому якась жінка, додавши записку: «Сина мого назвіть Костянтином». Що змусило бідолашну жінку покинути дитину на ганку притулку, сказати неможливо. Навряд чи вона пішла на це через відсутність материнських почуттів, скоріше за все — через своє безвихідно тяжке становище.

Після смерті своєї названої матері, ледь досягнувши восьмирічного віку, батько пішов у навчання до шевця у велике село Угодський Завод. Він розповідав потім, що навчання зводилось в основному до хатньої роботи. Доводилось і хазяйських дітей доглядати, і худобу пасти. «Провчившись» таким чином років зо три, батько відправився шукати іншого місця. Пішки дістався Москви, де врешті-решт влаштувався у шевську майстерню

Вейса. У Вейса був і власний магазин модельного взуття.

Я не знаю подробиць, але, за розповідями батька, він разом з багатьма іншими робітниками після подій 1905 року був звільнений і висланий з Москви за участь у демонстраціях. З того часу і до дня своєї смерті в 1921 році батько безвиїзно жив у селі, займаючись шевською справою і селянськими роботами.

Мама моя, Устина Артемівна, народилась і зросла в сусідньому селі Чорна Грязь у дуже бідній родині.

Коли батько і мати поженилися, матері було тридцять п'ять, а батькові — п'ятдесят. В обох це було друге одруження. Після першого одруження обидва рано овдовіли.

Мати була фізично дуже сильною людиною. Вона легко піднімала з землі п'ятипудові мішки з зерном і переносила їх на значну відстань. Казали, що вона успадкувала фізичну силу від свого батька — мого діда Артема, який підлазив під коня і підіймав його або брав за хвоста й одним ривком садовив на крипу.

Тяжкі злидні, мізерний заробіток батька на шевській роботі змушували матір підробляти на перевезенні вантажів. Навесні, влітку і раною осінню вона працювала на польових роботах, а пізно восени відправлялась у повітове місто Малоярославець за бакалійними товарами й возила їх торговцям в Угодський Завод. За поїздки вона заробляла карбованець — карбованець двадцять копійок. Ну який це був заробіток? Якщо вирахувати витрати на корм коням, ночівлю у місті, харчування, ремонт взуття тощо, то залишалось дуже мало. Я думаю, жебраки за цей час збирали більше.

Однак нічого не поробиш, такою була тоді доля бідняцька, і мати покійрно працювала. Багато жінок наших сіл вчиняли так само, щоб не померти з голоду. У непролазну багнюку і холоднечу возили вони вантажі з Малоярославця, Серпухова та інших місць, залишаючи малолітніх дітей під доглядом бабусь і дідусів, які ледь пересували ноги.

Більшість селян наших сіл жили в бідності. Землі у них було мало, та й та неродюча. Польовими роботами займались головним чином жінки, старі й діти. Чоловіки працювали в Москві, Петербурзі та інших містах на відхожих промислах. Одержували вони мало — рідко хто з селян приїздив у село з хорошим заробком у кишені.

Звичайно, були в селах і багаті селяни — куркулі. Тим жилося непогано: мали великі світлі будинки із вручними меблями, у дворі багато худоби і птиці, а в коморах — великі запаси борошна й зерна. Їх діти добре вдягались, ситно їли і вчилися у кращих школах. На цих людей в основному працювали бідняки наших сіл, часто за жалюгідну платню — хто за хліб, хто за корм, хто за насіння.

Ми, діти бідняків, бачили, як важко доводиться нашим матерям, і гірко переживали їхні сльози. І якою ж була радість, коли з Малоюрославця привозили нам по бублику або прянику! Коли ж вдавалося назбирати трохи грошей до різдва або пасхи на пироги з начинкою, тоді нашим radoшам не було меж.

Коли мені виповнилось п'ять років, а сестрі Марії йшов сьомий рік, мати народила ще хлопчика, якого назвали Олексієм. Був він дуже худенький, і всі боялись, що не виживе. Мати плакала й говорила:

— А від чого ж дитина буде міцною? Хіба з води та хліба?

Через кілька місяців після пологів вона знов вирішила їхати до міста на заробітки. Сусіди відмовляли її, радили поберегти хлопчика, який був ще дуже слабкий і потребував материнського молока. Але загроза голоду всій сім'ї змусила матір поїхати, і Альоша залишився під нашим доглядом. Прожив він недовго — менше року. Восени поховали його на кладовищі в Угодському Заводі. Ми з сестрою, не кажучи вже про батька з матір'ю, дуже горювали за Альошею і часто ходили до нього на могилку.

Того року спіткала нас й інша біда: потрух і обвалився дах хатини.

— Треба вибиратися звідси, — сказав батько, — а то всіх придушить. Поки тепло, поживемо в сараї, а там видно буде. Може, хтось пустить у лазню чи клуню.

Я пам'ятаю сльози матері, коли вона говорила нам:

— Ну що ж, нічого не вдієш, несіть, діти, все шмаття з дому в сарай.

Батько змайстрував маленьку піч для готування їжі, і ми влаштувались у сарай як могли.

На «новосілля» до батька прийшли його приятелі й взялися жартувати:

— Що, Костюха, кажуть, ти з домовником посварився, вижив він тебе?

— Як посварився? — відповів батько. — Коли б посварився, він нас напевно придушив би.

— Що ти думаєш робити? — спитав Назарич, сусід і приятель батька.

— І розуму не приберу...

— А чого гадати, — втрутилась мати, — треба корову брати за роги і вести на базар. Продамо її і зруб купимо. Не встигнемо оговтатись, як мине літо, а взимку яке ж будівання...

— Вірно каже Устина, — загомоніли селяни.

— Вірно то вірно, але однієї корови не вистачить, — сказав батько, — а в нас крім неї тільки кінь старий.

Та на це ніхто не озвався, хоч усім було ясно, що найтяжче для нас ще попереду.

Через деякий час батькові пощастило десь за приступну ціну, та ще й на виплат, купити невеликий зруб. Сусіди допомогли нам перевезти його, й до листопада дім був збудований. Дах ми покрили соломною.

— Нічого, поживемо й у цьому, а коли розбагатіємо, збудуємо кращий, — сказала мати.

Зовні дім мав вигляд гірший за інші: ганок був збитий з старих дощок, вікна позастеклювані осколками. Але ми всі були дуже раді, що на зиму матимемо свій теплий куток, а щодо тісноти, то, як кажуть, тісно, зате тепло.

Від зими 1902 року мені пішов сьомий рік. Рання зима того року виявилась для нашої сім'ї дуже тяжкою. Рік видався неврожайним, і свого зерна вистачило тільки до середини грудня. Заробітки батька та матері йшли на хліб, сіль і сплату боргів. Спасибі сусідам, вони нас інколи вирятовували то щами, то кашею. Така взаємодопомога в селах була не винятком, а скоріше традицією дружби і солідарності простих людей, які жили в тяжких злиднях.

З настанням весни справи трохи налагодились, бо напрочуд добре ловилась риба в річках Огублянці і Протві. Огублянка — невеличка річка, мілководда і тваниста. Вище села Костинки, ближче до села Болотського, де річка брала свій початок з дрібних струмків, місця були дуже глибокі, там водилась і велика риба. В Огублянці, особливо в районі нашого села і сусіднього села Огубів, було багато плітки, окуня і лина, якого ми ловили переважно кошиками. Випадали дуже щасли-

ві дні, і я тоді ділився рибою з сусідами за їхні щі та кашу.

Нам, дітям, особливо подобалось ходити ловити рибу на Протву, в район Михалевих гір. Дорога туди вела через густий липовий гай і чудові березові переліски, де було чимало суниць і польових полуниць, а наприкінці літа — багато грибів. У цьому гаю селяни з усіх найближчих сіл дерли лико для личаків, які в нас називали «вихідні туфлі у клітинку».

Зараз гаю і перелісків немає — їх повирубували гітлерівські окупанти, а після Вітчизняної війни колгосп розорав землю під засів.

Якось влітку батько сказав:

— Ну, Єгоре, ти вже великий — незабаром сім, пора тобі братися до справи. Я в твої роки працював не менше від дорослих. Візьмеш граблі, завтра поїдемо на косовицю, будеш з Машею розтрушувати сіно, сушити його і громадити в копиці.

Мені подобалась косовиця, на яку мене часто брали з собою старші. Але тепер я їхав туди з свідомістю, що відправляюся не розважатись, як це було раніше. Я пишався, що тепер сам беру участь у праці і стаю корисним сім'ї. На інших підводах бачив своїх товаришів-однолітків, також з граблями в руках.

Працював я з великим старанням, і мені було приємно чути похвалу старших. Але, здається, перестарався: на долонях швидко з'явилися пухирі. Мені було соромно в цьому зізнатись, і я терпів до останньої можливості. Врешті-решт пухирі лопнули, і я вже не міг більше громадити.

— Нічого, пройде! — сказав батько. Шматиною він перев'язав мені долоні.

Якийсь час я не міг працювати граблями і тільки допомагав сестрі носити і складати сіно в копиці. Діти підсміювались наді мною. Але за кілька днів я знову став до роботи і працював не гірше за них.

Коли настала пора збирання хлібів, мати сказала:

— Пора, синку, вчитись жнивувати. Я тобі купила в місті новенького серпа. Завтра вранці підемо жати жито.

Жнива розпочалися непогано, але мене знову спіткала невдача. Бажаючи блиснути своїми успіхами, я поквипався, різонув серпом по мізинцю лівої руки. Мати дуже злякалась, я теж. Сусідка, тітка Парасковія, яка

опинилась поруч, приклала до пальця лист подорожника і міцно перев'язала його ганчіркою.

Скільки років відтоді минуло, а рубець на лівому мізинці все нагадує мені про перші невдачі на сільськогосподарському фронті...

Швидко минуло трудове літо. Я вже набув навичок у польових роботах і зміцнів фізично.

Наближалась осінь 1903 року, і для мене наставала відповідальна пора. Хлопці — мої однолітки — готувались йти до школи. Готувався і я. За букварем сестри прагнув вивчити друковані літери. З нашого села цієї осені мали піти до школи ще п'ять хлопців, серед них і мій нерозлучний друг Льошка Колотирний. «Колотирний» — це було його прізвисько, а справжнє прізвище — Жуков. Жукових у нашому селі було п'ять дворів. Однорідних розрізняли за іменами матерів. Нас звали Устинині, інших — Докіїні, Тетянині тощо.

Вчитись ми мали в церковнопарафіяльній школі, що була в селі Величково, за півтора кілометра від нас. Там навчалися діти з чотирьох навколишніх сіл — Ликова, Величкова, Стрелковки і Огубів.

Деяким дітям батьки купили ранці, і вони хвалилися ними. Мені й Льошці замість ранців пошили з полотна торби. Я сказав матері, що торби носять жебраки і з нею до школи ходити не буду.

— Коли ми з батьком заробимо грошей, обов'язково купимо тобі ранця, а поки ходи з торбою.

До школи мене відвела сестра Маша. Вона вчилась уже в другому класі. У нашому класі набралось 15 хлопчиків і 13 дівчаток.

Після знайомства з нами вчитель розсадив усіх по партах. Дівчаток посадив ліворуч, хлопчиків — праворуч. Я дуже хотів сидіти з Колотирним. Але вчитель сказав, що разом нас посадити не можна, бо Льоша не знає жодної літери й до того ж малий на зріст. Його посадили на першу парту, а мене — на найостаннішу. Льошка мені сказав, що старатиметься якнайскоріше вивчити всі літери, щоб нам обов'язково сидіти разом. Але цього так і не сталося. Льоша був постійно серед відстаючих. Його часто за невивчені уроки залишали в класі, але він був на диво покірним хлопцем і не ображався на вчителів.

Учителем у школі був Сергій Миколайович Ремізов, досвідчений педагог і хороша людина. Він даремно ні-

кого не карав і ніколи не підвищував голосу на дітей. Учні його поважали і слухались.

Батько Сергія Миколайовича, тихий і добрий дідусь, був священиком і викладав у нашій школі «закон божий».

Сергій Миколайович, як і його брат Микола Миколайович, лікар, був безбодник і до церкви ходив тільки про людське око. Обидва брати співали в церковному хорі. У мене й у Льоші Колотирного були хороші голоси, і нас обох включили до шкільного хору.

У другий клас усі діти нашого села перейшли з хорошими оцінками, і тільки Льошу, незважаючи на нашу колективну допомогу, не перевели — по «Закону божому» у нього була двійка.

Моя сестра вчилась також погано і залишилась у другому класі на другий рік. Батько з матір'ю вирішили, що їй треба кидати школу і братись за домашнє господарство. Маша гірко плакала і доводила, що вона не винна і залишилась на другий рік тільки тому, що пропустила багато уроків, доглядаючи Альошу, коли мати їздила візникувати. Я заступався за сестру і говорив, що інші батьки також працюють, візникують, але своїх дітей ніхто з школи не забирає і всі подружки сестри продовжуватимуть навчання. Врешті-решт мати погодилась. Маша була дуже задоволена, і я був радий за неї.

Нам було шкода матері, ми з сестрою своїми дитячими серцями відчували, що їй дуже важко. До того ж батько, який перебував у цей час на заробітках у Москві, став дуже рідко і мало присилати нам грошей. Раніше він висилав матері два-три карбованці в місяць, а останнім часом — коли пришле карбованця, а коли й того менше. Сусіди говорили, що не тільки наш батько, а й інші робітники в Москві стали погано заробляти.

Пам'ятаю, наприкінці 1904 року батько приїхав у село. Ми з сестрою дуже зраділи і все чекали, коли він нам дасть московських гостинців.

Але батько сказав, що нічого цього разу привезти не зміг. Він приїхав прямо з лікарні, де пролежав після операції апендициту двадцять днів, і навіть на квиток позичив у товаришів.

Батька мого поважали в селі, рахувалися з його думкою. Звичайно на сходках, зборах останнє слово належало йому. Я дуже любив батька, і він мене балував.

Але бували випадки, коли батько суворо карав мене за якусь провину і навіть бив шпандлем (шевським ремнем), вимагаючи, щоб я просив прощення. Але я був упертим і — скільки б він мене не бив — терпів, але прощення не просив.

Одного разу він так відшмагав мене, що я втік з дому і три доби жив у коноплях у сусіда. Крім сестри, ніхто не знав, де я. Ми з нею домовились, щоб вона мене не видавала і носила мені їжу. Мене всюди шукали, але я добре замаскувався. Випадково мене виявила в моєму сховищі сусідка і привела додому. Батько ще мені додав, але потім пожалів і вибачив.

Пригадую, якось батько був у доброму настрої і взяв мене з собою до трактиру пити чай. Трактир був у сусідньому селі Огуби. Його власник, сільський багатий Никифор Кулагін, торгував різними бакалійними товарами. Чоловіки і молодь любили збиратись у трактирі, де можна було побалакати про новини, пограти в лото, карти і випити з якоїсь нагоди, а то й без всякого приводу.

Мені подобалось пити чай у трактирі серед дорослих, які розповідали цікаві історії про Москву і Петербург. Я сказав батькові, що завжди ходитиму з ним і слухатиму, про що вони там говорять.

У трактирі працював половим брат моєї хрещеної матері Прохор. У нього було щось не гаразд з ногою, і всі звали його кульгавим Прошкою. Незважаючи на свою кульгавість, Прохор був завзятим мисливцем. Влітку він стріляв качок, а взимку ходив на зайця, їх тоді у нас була сила-силенна.

Прохор часто брав мене з собою. Полювання давало мені велике задоволення. Особливо я радів, коли він убивав зайця, якого виганяв на нього я. По качки ми ходили на Огублянку або на озеро. Як правило, Прохор стріляв без промаху. До моїх обов'язків входило діставати з води качок.

Я й досі завзято люблю полювання. Можливо, що любов до нього прищепив мені в дитячі роки Прохор.

Батько незабаром знов відправився до Москви. Перед від'їздом він розповів матері, що в Москві й Пітері почастишали страйки робітників, доведених безробіттям і жорстокою експлуатацією до відчаю.

— Ти, батьку, не лізь не в свою справу, а то й тебе

жандарми зашлють туди, де Макар телят не пас,— говорила мати.

— Наша справа робітнича, куди всі, туди й ми.

Після від'їзду батька ми довго нічого не чули про нього і дуже непокоїлись.

Незабаром довідались, що в Пітері 9 січня 1905 року царські війська й поліція розстріляли мирну демонстрацію робітників, що йшла до царя з петицією просити кращих умов життя.

Навесні того ж, 1905 року в селах дедалі частіше почали з'являтися невідомі люди — агітатори, які закликали народ на боротьбу з поміщиками і царським самодержавством.

У нас у селі справа не дійшла до активного виступу селян, але заворушення серед них було велике. Селяни знали про політичні страйки, барикадні бої і грудневе збройне повстання в Москві. Знали, що повстання робітників Москви та інших міст Росії було жорстоко придушене царським урядом і чимало революціонерів, які стали на чолі робітничого класу, по-звірячому знищені, ув'язнені в каземати або заслані на каторгу. Чули й про Леніна — виразника інтересів робітників і селян, вождя партії більшовиків, партії, що хоче добитись виволення трудового народу від царя, поміщиків і капіталістів.

Усі ці відомості привозили в село наші односельці, які працювали в Москві, Пітері та інших містах Росії.

У 1906 році повернувся в село батько. Він сказав, що до Москви більше не поїде, бо поліція заборонила йому проживання в місті, дозволивши мешкати тільки в рідному селі. Я був задоволений тим, що батько повернувся назавсім.

Того ж року я закінчив 3-річну церковнопарафіяльну школу. Учився в усіх класах на відмінно й одержав похвальну грамоту. У сім'ї всі були дуже задоволені моїми успіхами, та й я був радий. З нагоди успішного закінчення школи мати подарувала мені нову сорочку, а батько сам пошив чоботи.

— Ну ось, тепер ти письменний,— сказав батько,— можна буде везти тебе до Москви вчитися ремесла.

— Нехай поживе в селі ще рік, а потім відвеземо до міста,— зауважила мати.— Нехай підросте трохи...

З осені 1907 року мені пішов дванадцятий рік. Я знав, що це моя остання осінь у рідному домі. Мине

зима, а потім треба йти в люди. Я був дуже зайнятий роботою по господарству. Мати часто їздила в місто за вантажем, а батько з раннього ранку до пізньої ночі шевцював. Заробіток його був надзвичайно мізерний, бо односельці через злидні рідко могли з ним розплатитись. Мати часто лаяла батька за те, що він так мало брав за роботу.

Коли ж батькові вдавалось непогано заробити на пошитті чобіт, він звичайно повертався з Угодського Заводу напідпитку. Ми з сестрою зустрічали його на дорозі, і він завжди вручав нам гостинці — бублики або цукерки.

Взимку у вільний від домашніх справ час я, бувало, ходив на рибалку, катався на саморобних ковзанах на Огублянці або на лижах з Михалевих гір.

Настало літо 1908 року. Серце моє щеміло від думки, що незабаром доведеться залишити дім, рідних, друзів і поїхати до Москви. Я розумів, що, по суті, моє дитинство кінчається. Щоправда, минулі роки можна було лише умовно назвати дитячими, але на краще я не міг розраховувати.

Пам'ятаю, як одного з вечорів зібрались на нашій призьбі сусіди. Зайшла мова про відправку хлопців до Москви. Одні збирались везти своїх дітей найближчими днями, інші хотіли зачекати ще рік-два. Мати сказала, що відвезе мене після ярмарку, який бував у нас через тиждень після трійці. Льошу Колотирного вже віддали у навчання до столярні, власником якої був багатій з нашого села Мурашкін.

Батько спитав, якого ремесла я хочу навчитись. Я відповів, що хочу до друкарні. Батько сказав, що у нас немає знайомих, які могли б допомогти влаштувати мене у друкарню. І мати вирішила, що вона проситиме свого брата Михайла взяти мене у кушнірську майстерню. Батько погодився, бо кушніри добре заробляли. Я ж був готовий на будь-яку роботу, аби бути корисним сім'ї.

У липні 1908 року в сусіднє село Чорна Грязь приїхав брат моєї матері Михайло Артемович Піліхін. Про нього варто сказати кілька слів.

Михайло Піліхін, як і моя мати, ріс у бідності. В одинадцять років його віддали у навчання до кушнірської майстерні. Через чотири з половиною роки він став майстром. Михайло був дуже ошадливим і зумів за

кілька років зібрати гроші й відкрити свою невелику майстерню. Він став хорошим майстром-кушніром і набув чимало багатих замовників, яких обдирав немилосердно.

Піліхін поступово розширяв майстерню, довів кількість робітників-кушнірів до восьми чоловік і, крім того, постійно тримав ще чотирьох хлопчиків-учнів. Як тих, так і цих експлуатував нещадно. Так він склав капітал приблизно в п'ятдесят тисяч карбованців.

Ось цього свого брата мати й умовила взяти мене у навчання. Вона сходила до нього в село Чорна Грязь, де він проводив літо, і, повернувшись, сказала, що брат велів привести мене до нього познайомитись. Батько спитав, які умови запропонував Піліхін.

— Відомо які, чотири з половиною роки хлопчиком, а потім буде майстром.

— Ну що ж, нічого робити, треба вести Єгорку до Михайла.

Через два дні ми з батьком пішли в село Чорна Грязь. Наблизившись до будинку Піліхіних, батько сказав:

— Дивись, он сидить на ганку твій майбутній хазяїн. Як підійдеш, вклонись і скажи: «Здрастуйте, Михайле Артемовичу».

— Ні, я скажу: «Здрастуйте, дядько Миша!» — заперечив я.

— Ти забудь, що він тобі доводиться дядьком. Він твій майбутній хазяїн, а багаті хазяї не люблять бідних родичів. Це ти собі закарбуй на носі.

Підійшовши до ганку, на якому, розвалившись у плетеному кріслі, сидів дядько Михайло, батько привітався і підштовхнув мене вперед. Не відповівши на привітання, не подавши руки батькові, Піліхін повернувся до мене. Я вклонився і сказав:

— Здрастуйте, Михайле Артемовичу!

— Ну, доброго здоров'я, молодець! Що, кушніром хочеш бути?

Я промовчав.

— Ну що ж, справа кушнірська хороша, але важка.

— Він труднощів не повинен боятись, до праці звичний з малих літ,— сказав батько.

— Грамоті навчений?

Батько показав мій похвальний лист.

— Молодець! — сказав дядько, а потім, повернувши голову до дверей, гукнув: — Гей, ви, телепні, йдіть сюди!

З кімнати вийшли його сини Олександр і Микола, добре вдягнені й угодовані хлопці, а потім і сама господиня.

— Ось дивіться, башибузуки, як треба вчитись, — сказав дядько, показуючи їм мій похвальний лист, — а ви все на трійках катаєтесь.

Звернувшись нарешті до батька, він сказав:

— Ну що ж, мабуть, я візьму до себе в науку твого сина. Хлопець він міцний і, здається, не дурний. Я тут проживу кілька днів. Потім поїду в Москву, але з собою взяти його не зможу. Через тиждень їде брат жінки Сергій, ось він і привезе його до мене.

Потому й розстались.

Я був дуже радий, що поживу в селі ще тиждень.

— Ну, як вас зустрів мій братець? — запитала мати.

— Відомо, як нашого брата зустрічають хазяї.

— А чайком не пригостив?

— Він навіть не запропонував нам сісти з дороги, — відповів батько. — Він сидів, а ми стояли, як солдати. — І зло додав: — Потрібний нам його чай, ми з синком зараз підемо в трактир і вип'ємо за свій трудовий п'ятачок.

Мати сунула мені бублика, і ми покрокували до трактиру...

Збиралися в Москву недовго. Мати загорнула пару білизни, пару онуч і рушника, дала на дорогу п'яток яець і перепічок. Помолившись, присіли за старовинним російським звичаєм на лавку.

— Ну, синку, з богом! — сказала мати і, не витримавши, гірко заплакала, притуливши мене до себе.

Я бачив, що й у батька почервоніли очі й побігли по щоках сльозинки. І я мало не заревів, але втримався.

До Чорної Грязі ми з матір'ю йшли пішки. По цій дорозі я раніше ходив до школи і до лісу по ягоди і гриби.

— Пам'ятаєш, мамо, як ось на цій смужці, біля трьох дубів, коли ми з тобою жнивували, я розрізав собі мізинця?

— Пам'ятаю, синку. Матері завжди пам'ятають про те, що було з їхніми дітьми. Погано роблять діти, коли вони забувають своїх матерів.

— Зі мною, мамо, цього не трапиться! — твердо сказав я.

Коли ми з дядьком Сергієм сіли в поїзд, линула злива. У вагоні стало темно. Одна сальна свічка ледь освітлювала вузький прохід вагона третього класу. Поїзд рушив, за вікном замигтіли темні обриси лісів і вогники далеких сіл.

Раніше мені не доводилось їздити в поїздах, і я ніколи не бачив залізниці. Тому ця поїздка справила на мене величезне враження. Проїхали станцію Балабаново. Раптом вдалині з'явилися якісь яскраво освітлені багатоповерхові будівлі.

— Дядьку, що це за місто? — запитав я у літнього чоловіка, який стояв біля вікна вагона.

— Це не місто, хлопчику. Це наро-фомінська ткацька фабрика Сави Морозова. На цій фабриці я відпрацював 15 років,— сумно додав він,— а ось тепер не працюю.

— Чому? — запитав я.

— Довго розповідати... тут я поховав дружину і доньку.

Я бачив, як він зблід і на хвилину заплющив очі.

— Щоразу, проїжджаючи повз кляту фабрику, не можу спокійно дивитись на цю потвору, що поглинула моїх близьких...

Він раптом відійшов од вікна, сів у темний куток вагона і запалив, а я продовжував дивитись у бік «потвори», яка «ковтає» людей, але не наважився запитати, як це відбувається.

У Москву ми прибули на світанку. Їхали понад чотири години. Нині цю відстань поїзд долає трохи більше як за годину. Вокзал мене приголомшив. Всі страшенно поспішали до виходу, штовхалися ліктями, кошиками, сумками, скриньками. Я не розумів, чому всі так поспішають.

— Ти рота не роззявляй,— сказав мій проводир.— Тут тобі не село, тут пильнуй.

Нарешті ми вибрались на привокзальну площу.

Біля трактиру, незважаючи на ранню годину, йшла жвава торгівля гарячим, коржами, пиріжками з лівером, потрохом та іншими харчами, якими приїжджі могли підживитись за недорого ціну. Йти до хазяїна було ще рано, і ми вирішили відправитись у трактир. Біля трактиру стояли калюжі води й грязюки, на тротуарі і просто

на землі мостилися п'яні голодранці. У трактирі голосно грала музика, я впізнав мелодію знайомої пісні «Шумел, горел пожар московский». Деякі відвідувачі, що встигли підпити, безладно підспівували.

Вийшовши з трактиру, ми відправились на Велику Дорогомиловську вулицю, щоб сісти на конку. Тоді ще по цій вулиці не ходив трамвай, він взагалі тільки-но з'явився у Москві. Під час посадки на конку, через поспіх і метушню, якийсь чоловік, що піднімався попереду сходами, випадково зачепив мене по обличчю. З носа пішла кров.

— Казав тобі, дивись обома! — сердито гримнув на мене дядько Сергій.

А чоловік сунув мені клапоть ганчірки і запитав:

— З села, мабуть? У Москві треба дивитись вище носа, — додав він.

Вокзальна площа і навколишні вулиці не справили на мене особливого враження. Будиночки тут були маленькі, дерев'яні, облізли. Дорогомиловська вулиця брудна, бруківка з великими вибоїнами, багато п'яних, більшість людей погано вдягнені.

Але в міру наближення до центру вигляд міста дедалі більше змінювався: з'являлись великі будинки, пишні магазини, меткі рисаки. Я був ніби в тумані, погано тямив і відчував якесь пригнічення. Я ніколи не бачив будинків, вищих за два поверхи, брукованих вулиць, візників у колясках з надутими шинами, або, як їх звали, «лихачів», що мчали з великою швидкістю на красенях — орловських рисаках. Не бачив я ніколи й такого скупчення людей на вулицях. Все це вражало уяву, і я мовчав, неуважно слухаючи свого проводиря.

Ми повернули до Великої Дмитровки (нині Пушкінська вул.) і зійшли з конки на розі Камергерського провулка (нині проїзд Художнього театру).

— Ось будинок, де ти житимеш, — сказав мені дядько Сергій, — а в дворі міститься майстерня, там працюватимеш. Парадний хід у квартиру з Камергерського провулка, але майстри і хлопчики ходять тільки з чорного ходу. Запам'ятовуй добре, — продовжував він, — ось Кузнецький Міст, тут розташовані найкращі магазини Москви. Ось тут театр Зиміна, але там робітники не бувають. Прямо і направо Охотний Ряд, де торгують зеленню, дичиною, м'ясом і рибою. Туди ти бігатимеш за покупками для хазяйки.

Пройшовши великий двір, ми підійшли до людей, які працювали тут, привітались з майстрами, дядько Сергій шанобливо називав їх ім'ям і по батькові.

— Ось,— сказав він,— привіз з села вам у науку нового хлопчика.

— Малий дуже,— зауважив хтось,— не завадило б трохи підрости.

— Скільки тобі років, хлопче? — запитав високий чоловік.

— Дванадцять.

— Добре, нехай малий на зріст, зате плечі в нього широкі,— сказав, посміхаючись, високий.

— Нічого, буде непоганим кушніром,— приязно додав майстер-дідусь.

Це був Федір Іванович Колесов, найсправедливіший, як я потім переконався, найдосвідченіший і найавторитетніший з усіх майстрів.

Відвівши мене вбік, дядько Сергій почав називати по імені кожного майстра і хлопчика і розповідав про них.

Я добре запам'ятав братів Мішиних.

— Старший брат — добрий майстер, але дуже п'є,— казав дядько Сергій,— а ось цей, молодший, дуже жадібний до грошей. Кажуть, що він снідає, обідає й вечеряє всього лише на десять копійок. Все про свою власну справу мріє. А це ось Михайло, він частенько п'є й запоем. Після получки два-три дні п'є непробудно. Ладний пропити останню сорочку, але майстер — золоті руки. Ось,— дядько Сергій показав на високого хлопчика,— це старший хлопчик, твій безпосередній начальник, звуть його Кузьмою. Через рік він буде майстром. А ось той, кучерявий,— це Григорій Матвеев з села Трубіно, він тобі доводиться далеким родичем.

Піднявшись по темних і брудних сходах на другий поверх, ми увійшли до майстерні.

Вийшла хазяйка, привіталась і сказала, що хазяїна зараз немає, але незабаром має бути.

— Пішли, покажу тобі розташування кімнат, а потім будеш на кухні обідати.

Хазяйка докладно пояснила мені майбутні обов'язки — обов'язки наймолодшого учня — щодо прибирання приміщень, чищення взуття хазяїв та їхніх дітей, показала, де і які лампади ікон, коли і як треба запалювати тощо.

— Ну, а інше тобі пояснять Кузьма і старша майстриня Мотря.

Потім Кузьма, старший хлопчик, покликав мене на кухню обідати. Я дуже зголоднів і з апетитом узявся за їжу. Але тут трапився зі мною непередбачений казус. Я не знав існуючого порядку, за яким спочатку із загального великого блюда їдять тільки щі без м'яса, а під кінець, коли старша майстриня постукає по блюду, можна взяти шматочок м'яса. Відразу ж виловив пару шматочків м'яса, із задоволенням проковтнув їх і вже почав виловлювати третій, як раптом дістав ложкою по лобі, та ще й так, що відразу ж утворилася гуля.

Я був засоромлений тим, що за півдня перебування в Москві мене вже двічі побито.

Старший хлопчик Кузьма виявився дуже хорошим хлопцем.

— Нічого, терпи, коли битимуть,— сказав він мені після обіду,— за битого двох небитих дають.

Того ж дня Кузьма повів мене до найближчої крамниці, куди слід було ходити за тютюном і горілкою для майстрів. Куховарка (вона ж старша майстриня) Мотря показала, як чистити й мити посуд і розводити самовар.

Наступного дня, зранку, мене посадили в кутку майстерні і сказали, щоб я насамперед навчився шити хутро. Старша майстриня забезпечила мене голкою, нитками та наперстком. Показавши техніку шиття, вона сказала:

— Коли щось не виходитиме, підійди до мене, я тобі покажу, як треба шити.

Я старанно взявся за свої перші трудові уроки.

Працювати майстри починали рівно о сьомій ранку і закінчували о сьомій вечора, з годинною перервою на обід. Отже, робочий день тривав одинадцять годин, а коли випадало багато роботи, майстри затримувались до десятої-одинадцятої години вечора. В цьому випадку робочий день доходив до п'ятнадцяти годин на добу. За наднормові вони одержували додаткову відрядну платню.

Хлопчики-учні завжди вставали о шостій ранку. Швидко вмившись, ми готували робочі місця і все, що потрібне було майстрам для роботи. Лягали спати об одинадцятій вечора, все прибравши і підготувавши до завтрашнього дня. Спали тут же, в майстерні, на підло-

ні, а коли було дуже холодно — на нарах у передпокої в чорного ходу.

Спершу я дуже стомлювався. Важко було звикнути пізно лягати спати. У селі ми звичайно лягали дуже рано. Але з часом втягнувся і стійко переносив нелегкий робочий день.

Якийсь час я дуже скучав за селом і домівкою. Згадував милі й близькі серцю гаї та переліски, де так любив блукати з Прохором на полюванні, ходити з сестрою по ягоди, гриби, хмиз. У мене стискалося серце й хотілося плакати. Я думав, що ніколи вже більше не побачу матері, батька, сестри й товаришів. Додому на побивку хлопчиків відпускали тільки на четвертий рік, і мені здавалось, що час цей ніколи не настане.

По суботах Кузьма водив нас у церкву до всеношної, а в неділю до заутрені та обідні. У великі свята хазяїн брав нас з собою до обідні в Кремль, в Успенський собор, а іноді в храм Христа-спасителя. Ми не любили бувати в церкві і завжди намагались втекти звідти під якимсь приводом. Однак в Успенський собор ходили із задоволенням — слухали чудовий синодальний хор і спеціально протодіякона Розова: голос у нього був, як ієрихонська труба.

Минув рік. Я досить успішно освоїв початковий курс кушнірської справи, хоч вона давалась мені важко. За найменшу похибку хазяїн бив нас нещадно. А рука в нього була важка. Били нас і майстри, не відставала від них і хазяйка. Коли хазяїн був не в душі — краще не потрапляй йому на очі. Він міг без будь-якого приводу відлупцювати так, що цілий день у вухах дзвеніло.

Іноді хазяїн змушував двох хлопчиків, які провинились, бити один одного жимолостю (кущі, пруттям яких вибивали хутро), примовляючи при цьому: «Лупцюй міцніше, міцніше!» Доводилось покійно терпіти.

Ми знали, що хазяї всюди в'ють учнів — такий був закон, такий порядок. Хазяїн вважав, що учні віддані в повне його розпорядження і ніхто ніколи з нього не спитає за побої, за нелюдське ставлення до малолітніх. Та ніхто й не цікавився, як ми працюємо, чим харчуємось, в яких умовах живемо. Найвищим суддею для нас був хазяїн. Так ми й тягли важке ярмо, що й не кожному дорослому було під силу.

Минав час. Мені виповнилось тринадцять років, і я вже багато чого навчився в майстерні. Незважаючи на

велику завантаженість, все ж знаходив можливість читати. Я завжди з вдячністю згадую свого вчителя Сергія Миколайовича Ремізова, який прищепив мені пристрасть до книг. Вчитись мені допомагав старший син хазяїна Олександр. Ми з ним були однолітки, і він ставився до мене краще за інших.

Спочатку з його допомогою я прочитав роман «Медицина сестра», захоплюючі історії про Ната Пінкертон, «Записки про Шерлока Холмса» Конан Дойля і ряд інших пригодницьких книжок, виданих у серії дешевої бібліотеки. Це було цікаво, але не дуже повчально. А я хотів учитись серйозно. Але як? Я поділився з Олександром. Він схвалив мої наміри і сказав, що допомагатиме.

Ми взялись за дальше вивчення російської мови, математики, географії і читання науково-популярних книг. Займались, як правило, удвох, коли вдома не було хазяїна, і по неділях. Але як ми не ховались від хазяїна, він все ж довідався про наші заняття. Я думав, що він мене вижене або суворо покарає. Однак, всупереч побоюванням, він похвалив нас за розумну справу.

Так більше року я досить успішно займався самостійно і поступив на вечірні загальноосвітні курси, які давали освіту в обсязі міського училища.

У майстерні мною були задоволені, задоволений був і хазяїн, хоча вряди-годи й давав мені стусана або ляпаса. Спочатку він не хотів відпускати мене вечорами на курси, але потім його умовили сини, і він погодився. Я був дуже радий. Щоправда, уроки доводилося готувати вночі на нарах біля вбиральні, де горіла вартова лампочка десятків зо два свічок.

За місяць до випускних екзаменів, якось у неділю, коли хазяїн пішов до приятелів, ми посідали грати в карти. Грали, добре пам'ятаю, у двадцять одне. Не помітили, як повернувся хазяїн і увійшов до кухні. Я тримав банк, мені щастило. Раптом хтось дав мені міцного ляпаса. Я озирнувся і — о, жах — хазяїн! Приголомшений, я не міг вимовити жодного слова. Хлопці кинулись урозсип.

— Так ось для чого тобі потрібна грамота! Очки лічити? З цього дня нікуди більше не підеш, і щоб Сашко не смів з тобою займатись!

Через кілька днів я зайшов на курси, що містились на Тверській вулиці, і розповів про все, що трапилось.

Вчитись мені залишалось усього лише місяць з чимось. Наді мною посміялись і дозволили складати екзамени. Екзамени за повний курс міського училища я склав успішно.

Минав 1911 рік. Я вже три роки пропрацював у майстерні і перейшов у розряд старших хлопчиків. Тепер і в мене було в підпорядкуванні троє хлопчиків-учнів. Добре знав Москву, бо частіше за інших доводилось розносити замовлення в різні кінці міста. Бажання продовжувати навчання мене не залишало, але для цього не було жодної можливості. Однак читати все ж ухитрявся.

Газети брав після майстра Колесова, який був політично грамотніший за інших. Журнали давав мені Олександр, книжки купував сам на зекономлені «трамвайні» гроші. Пошле, бувало, хазяїн відвезти хутро якомусь замовнику в Мар'їну рощу або Замоскворіччя, дасть п'ятачка або гривеника на конку, а я візьму мішок з хутром на плечі і гайда пішки, а монету збережу.

На четвертому році навчання мене, як фізично міцнішого хлопчика, взяли до Нижнього Новгороду на знаменитий ярмарок, де хазяїн зняв собі лавку для оптової торгівлі хутром. На той час він дуже розбагатів, налагодив великі зв'язки в торговому світі і став ще жадібнішим.

На ярмарку до моїх обов'язків входили головним чином упаковка проданого товару і відправлення його за призначенням через міську пристань на Волзі, пристань на Оці або через залізничну товарну контору.

Уперше я побачив Волгу і був вражений її величчю і красою — до цього я не знав річок, ширших і повноводіших Протви або Москви. Це було рано-вранці, і Волга вся мерехтіла в променях сонця, що саме сходило. Я дивився на неї і не міг відірвати захопленого погляду.

«Тепер зрозуміло, — подумав я, — чому про Волгу пісень співають і матінкою її величають».

На Нижегородський ярмарок з'їжджались торговці й покупці з усїєї Росії. Туди везли свої товари й «заморські купці» з інших держав. Сам ярмарок розташовувався за містом між Нижнім і Канавіним, у низькій долині, що під час весняної повені геть уся заливалась водою.

На Нижегородський ярмарок збиралась величезна кількість усякого люду, що прагнув підробити — хто

чесною працею, а хто темними справами. Туди, як вороння, злітались злодії, повії, шахраї та різні аферисти.

Після Нижгородського ярмарку того ж року довелося поїхати на інший ярмарок, в Урюпіно, в Область Війська Донського. Про ярмарок в Урюпіні у мене не залишилось таких яскравих спогадів, як про Нижній Новгород і Волгу. Урюпіно було досить брудним містечком, і ярмарок там за своїми масштабами був невеликий.

Прикажчик Василь Данилов був людиною жорстокою і злою. Досі не можу зрозуміти, чому він з якоюсь садистською пристрасстю завдавав побоїв чотирнадцятилітньому хлопчику з найменшого приводу. Одного разу я не стерпів, схопив «ковирок» (дубову палицю для упаковки) і з усього розмаху вдарив його по голові. Від цього удару він упав і втратив свідомість. Я злякався, думав, що вбив його, і втік з лавки. Однак усе обійшлося благополучно.

Коли ми повернулись до Москви, він поскаржився хазяїну. Хазяїн, не вникаючи у суть справи, жорстоко побив мене.

У 1912 році мені пощастило одержати десятиденну відпустку в село. Там саме почалась косовиця, найцікавіший вид польових робіт. На косовицю приїжджали з міста чоловіки і молодь, щоб допомогти жінкам швидше впоратись із збиранням трав і заготівлею кормів на зиму.

Село я залишав майже дитиною, а приїхав у відпустку дорослим юнаком. Мені вже йшов шістнадцятий рік, я був учень по четвертому року. Багатьох за цей час не стало в селі — хто помер, кого відправили в науку, хто пішов на заробітки. Когось я не впізнавав, а хтось не впізнавав мене. Одних зігнуло тяжке життя, передчасна старість, інші за цей час вирости, стали дорослими.

У село я їхав дачним малоюрославецьким поїздом. Всю дорогу від Москви до полустанка Оболенське простояв біля відчиненого вікна вагона. Коли чотири роки тому я їхав у Москву, була ніч і я майже не бачив місцевості вздовж залізниці. Тепер з інтересом розглядав станційні споруди, чудової краси підмосковні ліси й переліски.

Коли проїжджали повз станцію Наро-Фомінськ, якийсь чоловік сказав своєму сусідові:

— До п'ятого року я тут часто бував... Ось бачиш

червоні цегляні корпуси? Це і є фабрика Сави Морозова.

— Кажуть, він демократ,— сказав другий.

— Буржуазний демократ, але, кажуть, непогано ставиться до робітників. Зате його адміністрація — пси люті.

— Одна згряя! — зло сказав сусід.

Помітивши, що я з цікавістю прислухаюсь (пригадавши розмову у вагоні про цю ж фабрику, яку я почув кілька років тому), вони замовкли.

На полустанку Оболенське мене зустріла мати. Вона дуже змінилась за ці чотири роки і постаріла. Щось стиснуло мені горло, і я ледве стримався, щоб не розридатись.

Мати довго плакала, притискала мене шершавими й мозолистими руками і все повторювала:

— Любий мій! Синку! Я думала, що помру, не побачивши тебе.

— Ну, що ти, мамо, бачиш, як я виріс, тепер тобі буде легше.

— Дай-то боже!

Додому ми приїхали вже в сутінках. Батько і сестра чекали нас на призьбі.

Сестра виросла і стала справжньою дівчиною на виданні. Батько дуже постарів і ще більше зігнувся. Йому йшов сімдесятий рік. Він якось по-своєму зустрів мене. Поцілувались. Думаючи про щось своє, він сказав:

— Добре, що дожив. Бачу, ти тепер дорослий, міцний.

Щоб швидше порадувати своїх старих і сестру, я розпакував кошика і вручив кожному подарунок, а матері, крім того, три карбованці грошей, два фунти цукру, півфунта чаю і фунт цукерок.

— От спасибі, синку! — зраділа мати.— Ми вже давно не пили справжнього чаю з цукром.

Батькові я дав ще карбованця на трактирні витрати.

— Вистачило б йому і двадцяти копійок,— зауважила мати.

Батько сказав:

— Я чотири роки чекав синка, не затьмарюй нашої зустрічі розмовою про злидні.

Через день ми з матір'ю та сестрою поїхали на сіножать. Я був радий побачити товаришів, особливо Альо-

шу Колотирного. Всі хлопці здорово вирости. На початку косовиці щось у мене не йшло на лад. Я втомлювався, пітнів, очевидно, позначалась чотирирічна перерва. Потім пішло добре, косив чисто, не відстаючи від інших, але в роті все пересохло, і я ледь дочекався відпочинку.

— Як, Єгорушко, нелегка селянська праця? — запитав мене дядько Назар, обійнявши за мокрі плечі.

— Праця нелегка, — погодився я.

— А ось англійці траву косять машинами, — зауважив молодий селянин, що підійшов до нас, якого я раніше не знав.

— Так, — сказав Назар, — ми все надіємось на сохуматінку та на косу. Ех, дубинушка, ухнем...

Я запитав у хлопців, хто цей селянин, що говорив про машини.

— Це Микола Жуков — син старости. Його вислали з Москви за п'ятий рік. Дуже гострий на язик, навіть царя лає.

— Нічого, — сказав Льоша, — поза очі царя лаяти можна, але тільки щоб не чули поліція або шпики.

Сонце припікало дедалі сильніше. Косовицю припинили, почали сушити скошену траву. Опівдні ми з сестрою, склавши сіно на віз, вилізли на нього й поїхали додому. На нас уже чекали смажена картопля з маслом і чай з цукром. Все це було тоді так апетитно!..

Вечорами, забувши про втому, молодь збиралась біля комори, і починались розваги. Співали пісень, задушевних і проникливих. Дівчата виводили сильними голосами ніжну мелодію, хлопці прагнули вторити молодими баритонами і ще не зміцнілими басами. Потім танцювали до упаду. Розходились перед світанком і ледь встигали заснути, як нас будили, і ми знову поспішали на косовицю. Увечері все починалося спочатку. Важко сказати, коли ми спали.

Так, видно, молодість все може. Як добре почувати себе молодим!

Відпустка минула дуже швидко, і треба було повертатися до Москви. В передостанню ніч мого перебування вдома в сусідньому селі Костинці сталася пожежа. Дув сильний вітер. Пожежа спалахнула в центрі села й швидко поширювалась на сусідні будинки, сараї та комори. Ми ще гуляли, коли помітили з боку Костинки густий дим.

Хтось гукнув:

— Пожежа!

Всі кинулись до пожежного сарая, швидко викотили бочку й потягли її на руках у Костинку. Наша допомога наспіла першою, навіть пожежна команда Костинки припізналася.

Пожежа була дуже сильною, і, незважаючи на відчайдушні зусилля пожежних команд, що зібралися з сусідніх сіл, вигоріло півсела.

Пробігаючи з відрами води повз одну з хат, я почув крик:

— Рятуйте, горимо!

Кинувся в ту оселю, звідки лунали крики, і виніс переляканих до смерті дітей і хвору стару.

Нарешті вогонь загасили. На згарищі голосили жінки, плакали діти. Багато дітей залишилось без притулку і без будь-якого майна, а деякі й без шматка хліба.

Вранці я виявив дві пропалені дірки, кожну завбільшки з п'ятак, на моєму новому піджаку — подарунку хазяїна перед відпусткою (такий був звичай).

— Ну, хазяїн тебе не похвалить,— сказала мати.

— Що ж,— відповів я,— нехай він розсудить, що важливіше: піджак або діти, яких мені вдалось врятувати.

Повертався я з тяжким серцем. Особливо прикро було дивитись на згарище, де копирсались нещасні люди. Бідняки шукали, чи не вціліло щось. Я співчував їхньому лиху, бо сам знав, що значить залишитись без притулку. В Москву приїхав рано-вранці.

Привітавшись з хазяїном, розповів про пожежу в селі і показав пропалений піджак. На мій подив, він навіть не вилаяв мене, і я був вдячний йому за це.

Потім виявилось, що мені просто пощастило. Напередодні хазяїн вигідно продав партію хутра і на цьому дуже заробив.

— Якби не це,— сказав Федір Іванович,— відшмагали б тебе як сидорову козу.

Наприкінці 1912 року мое учнівство скінчилось. Я став молодим майстром (підмайстром). Хазяїн запитав, як я думаю далі жити: чи залишусь на квартирі при майстерні, чи піду на приватну квартиру?

— Якщо залишишся при майстерні і будеш, як раніше, їсти на кухні з хлопчиками, то зарплата тобі буде десять карбованців; якщо підеш на приватну квартиру, тоді одержуватимеш вісімнадцять карбованців.

Життєвого досвіду в мене було обмаль, і я сказав, що житиму при майстерні. Очевидно, хазяїна це цілком влаштовувало, бо після закінчення роботи майстрів для мене завжди знаходилась якась термінова, яку не оплачували.

Прошло трохи часу, і я вирішив: «Ні, так не піде. Піду на приватну квартиру, а ввечері краще читатиму».

На різдво я знов з'їздив у село, вже самостійною людиною. Мені йшов 17-й рік, а найголовніше — я був майстром, який одержував аж десять карбованців, а це далеко не всім тоді вдавалось.

Хазяїн довіряв мені, очевидно, переконавшись у моїй чесності. Він часто посилав мене в банк одержувати за чеками або вносити гроші на поточний рахунок. Цінував він мене і як безвідмовного працівника і часто брав до свого магазину, де, крім кушнірської роботи, мені доручались пакування вантажів і відправлення їх по товарних конторах.

Мені подобалась така робота більше, ніж у майстерні, де, крім лайки між майстрами, не було чути інших розмов. У магазині — інша справа. Тут доводилось обертатись серед більш або менш інтелігентних людей, чути їх розмови про поточні події.

Майстри мало читали газети, і, крім Колесова, ніхто в нашій майстерні не розбирався в політичних справах. Думаю, що саме такими були справи і в інших кушнірських майстернях. Будь-якої профспілки кушнірів тоді не було, і кожний жив сам по собі. Тільки пізніше організувалась спілка чинбарів, до якої увійшли й кушніри.

Тому не дивно, що кушніри вирізнялись тоді своєю аполітичністю. Виняток становили одинаки. Майстер-кушнір жив своїми інтересами, у кожного був свій маленький світ. Деякі будь-якими правдами й неправдами сколочували невеликий капіталець і прагнули відкрити свою справу. Кушніри, кравці та інші робітники дрібних кустарних майстерень помітно відрізнялись від заводських, фабричних робітників, від справжніх пролетарів своєю дрібнобуржуазною ідеологією і відсутністю міцної пролетарської солідарності.

Заводські робітники не могли й мріяти про свою справу. Для цього потрібні були великі капітали. А вони одержували копійки, яких ледь вистачало на харчування. Умови праці, постійна загроза безробіття об'єднували робітників на боротьбу з експлуататорами.

Політична робота більшовицької партії зосереджувалась тоді в середовищі промислового пролетаріату. Серед робітників кустарних майстерень діяли меншовики, есери та інші псевдореволюціонери. Не випадково в 1905 році і під час Великої Жовтневої революції в рядах повсталого пролетаріату було мало кустарів.

В 1910—1914 роках помітно пожвавились революційні настрої. Дедалі частіше почали спалахувати страйки в Москві, Пітері та інших промислових містах. Почастішали сходки і страйки студентів. У селі злидні дійшли до краю внаслідок голоду, що спіткав країну в 1911 році.

Якою б обмеженою не була політична свідомість майстрів-кушнівців, все ж ми знали про розстріл робітників на Ленських копальнях і повсюдне зростання революційних заворушень. Федору Івановичу Колесову зрідка вдавалось діставати більшовицькі газети «Звезда» і «Правда», які просто й дохідливо пояснювали непримиренні протиріччя між робітниками й капіталістами, між селянами і поміщиками, доводили спільність інтересів робітників і сільської бідноти.

У той час я слабо розбирався в політичних питаннях, але мені було ясно, що ці газети відбивають інтереси робітників і селян, а газети «Русское слово» и «Московские ведомости» — інтереси хазяїв царської Росії, капіталістів. Коли я приїжджав у село, я вже сам міг дещо розповісти й пояснити своїм товаришам і нашим селянам.

Початок першої світової війни запам'ятався мені погромом іноземних магазинів у Москві. Агентами охоранки і чорносотенцями під прикриттям патріотичних лозунгів був організований погром німецьких і австрійських фірм. До цього було залучено багато кого з тих, хто намагався чимось пожитись. Але оскільки ці люди не могли прочитати вивіски іноземними мовами, то разом громили й інші іноземні фірми — французькі, англійські.

Під впливом пропаганди чимало молодих людей, особливо з числа заможних, охоплені патріотичними почуттями, йшли добровольцями на війну. Олександр Піліхін також вирішив втекти на фронт і весь час умовляв мене.

Спочатку мені сподобалась його пропозиція, але все ж я вирішив порадитись з Федором Івановичем —

найавторитетнішою для мене людиною. Вислухавши мене, він сказав:

— Мені зрозуміле бажання Олександра, в нього батько багатий, йому є за що воювати. А тобі, дурню? Чи вже не за те, що твого батька вигнали з Москви, чи не за те, що твоя мати з голоду пухне?.. Повернешся калікою — нікому не будеш потрібний.

Ці слова мене переконали, і я сказав Олександрю, що на війну не піду. Вилаявши мене, він увечері втік з дому на фронт, а через два місяці його привезли в Москву тяжко пораненого.

Я, як і раніше, працював у майстерні, але жив уже на приватній квартирі в Охотному Ряді, навпроти теперішнього готелю «Москва». Знімав за три карбованці в місяць ліжко у вдови Малишевої. Дочку її Марію я покочав, і ми вирішили одружитись. Але війна, як це завжди буває, сплутала всі наші надії й розрахунки. У зв'язку з великими втратами на фронті в травні 1915 року був проведений достроковий призов молоді народження 1895 року. Йшли на війну юнаки, які ще не досягли двадцятирічного віку. Підходила й моя черга.

Особливого ентузіазму я не відчував, бо на кожному кроці в Москві зустрічав нещасних калік, що повернулися з фронту, і тут же бачив, що поруч, як і раніше, широко й безтурботно жили синки багатіїв. Вони роз'їжджали по Москві на «лихачах», у шикарних виїздах, грали на скачках, влаштовували п'яні оргії в ресторані «Яр». Однак вважав, що, коли візьмуть в армію, чесно битимусь за Росію.

Мій хазяїн, який цінував мене за мою роботу, сказав: «Коли хочеш, я влаштую так, що тебе залишать на рік через хворобу і, можливо, залишать по чистій». Я відповів, що зовсім здоровий і можу йти на фронт. «Ти що, хочеш бути таким самим дурнем, як Сашко?» Я сказав, що мій обов'язок — захищати Батьківщину. На цьому розмову було закінчено й більше вона не виникала.*

Наприкінці липня 1915 року був оголошений достроковий призов в армію молоді мого року народження. Я відпросився у хазяїна з'їздити в село попрощатись з батьками, а разом допомогти їм у збиранні врожаю.

* Тут і далі переклад відновленого авторського тексту (виділеного курсивом) здійснено Л. Д. Михайловою, Р. В. Ковалець, О. В. Лісовським.

Служба солдатська

Призивався я в своєму повітовому містечку Мало-ярославці Калузької губернії 7 серпня 1915 року. Перша світова війна була вже в повному розпалі.

Мене відібрали до кавалерії, і я був дуже радий, що доведеться служити в кінноті. Я завжди захоплювався цим романтичним родом військ. Усі мої товариші потрапили в піхоту, і чимало з них заздрило мені.

Через тиждень усіх призовників викликали на збірний пункт. Нас розподілили по командах, і я розлучився із своїми земляками-однолітками. Навколо були люди незнайомі, такі ж безвусі хлопці, як і я.

Увечері нас посадили в товарні вагони і повезли до місця призначення — в місто Калугу. Вперше за весь час я так сильно відчув тугу і самотність. Скінчилась моя юність. «Чи готовий я нести нележку службу солдата, а коли доведеться, йти в бій?» — подумки ставив я собі запитання. Життя загартувало мене, і свій солдатський обов'язок, я вважав, зумію виконати з честю.

Товарні вагони, куди нас помістили по сорок чоловік у кожний, не були пристосовані для перевезення людей, тому довелося всю дорогу стояти або сидіти просто на брудній підлозі. Хто співав пісень, хто різався в карти, хто плакав, виливаючи душу сусіду. Деякі сиділи, стиснувши зуби, нерухомо уп'явшись в одну точку, думаючи про свою майбутню солдатську долю.

До Калуги прибули вночі. Висадили нас десь у тупику на товарній платформі. Пролунала команда: «Шикуйсь!», «Рівняйсь!». І ми покрокували в протилежному напрямку від міста. Хтось запитав у єфрейтора, куди нас ведуть. Єфрейтор, мабуть, був хорошою людиною, він нам щиро сказав:

— Ось що, хлопці, ніколи не ставте таких запитань начальству. Солдат повинен беззастережно виконувати

накази й команди, а куди ведуть солдата — про те знає начальство.

Ніби на підтвердження його слів у голові колони пролунав гучний голос начальника команди:

— Припинити балачки в строю!

Микола Сивцов, мій новий приятель, штовхнув мене ліктем і прошепотів:

— Ну ось, починається служба солдатська.

Йшли ми годин зо три і добре-таки втомились, поки зупинились на малий привал. Наближався світанок, дуже хилило до сну, і, як тільки присіли на землю, відразу ж звідусіль почулося хропіння.

Однак незабаром знов пролунала команда: «Шикуйсь». Ми знову покрокували вперед і через годину дісталися табірної містечка. Розмістили нас у бараці на голих нарах. Сказали, що можемо відпочити до 7 ранку. Тут уже розташувалось близько ста чоловік. У численні щілини і побиті вікна віяв вітер. Але навіть ця «вентиляція» не допомагала. «Дух» у бараці стояв тяжкий.

Після сніданку нас вишикували й оголосили, що ми знаходимось у 189-му запасному піхотному батальйоні. Тут формуватиметься команда 5-го запасного кавалерійського полку. До відправлення за призначенням навчатимемося піхотному строю.

Нам видали учбові піхотні гвинтівки. Командир відділення ефрейтор Шахворостов оголосив внутрішній розпорядок і наші обов'язки. Він суворо попередив, що, крім як «за потребою», ніхто з нас не може нікуди виходити, якщо не хоче потрапити до дисциплінарного батальйону... Говорив він уривчасто і різко, супроводжуючи кожне слово помахом кулака. У маленьких оченятах його світилась така лють, ніби ми були його запеклими ворогами.

— Так, — говорили солдати, — від цього фрукта добра не чекай!..

Потім до строю підійшов старший унтер-офіцер. Наш ефрейтор скомандував: «Струнко!»

— Я ваш взводний командир Малявко, — сказав старший унтер-офіцер. — Сподіваюсь, ви добре зрозуміли, що пояснив командир відділення, а тому будете вірно служити «царю і отечеству». Сваюлі я не дозволю!

Почався перший день стройових занять. Кожний з нас прагнув добре виконати команду, той чи інший стройовий прийом або дію зброєю. Але догодити начальству

було нелегко, а тим більше діждатись заохочення. Присікавшись до того, що один солдат збився з ноги, взводний затримав усіх на додаткові заняття. Вечеряли ми холодною бурдою найостаннішими.

Враження від першого дня було гнітюче. Хотілося скоріше лягти на нари і заснути. Але, ніби розгадавши наші наміри, взводний наказав вишикуватись і оголосив, що завтра нас виведуть на загальну вечірню повірку, а тому ми повинні сьогодні розучити державний гімн «Боже, царя храни!». Розучування і співанка тривали до ночі. О 6 ранку ми були вже на ногах, на ранковій зарядці.

Дні потяглися одноманітні, схожі як дві краплини води. Ось і перша неділя. Думали відпочити, викупатись, але нас вивели на прибирання плацу і табірного містечка. Прибирання затяглося до обіду, а після «мертвої години» чистили зброю, лагодили солдатську амуніцію й писали листи до рідних. Єфрейтор попередив, що скаржитись у листах ні на що не можна, бо цензура все одно не пропустить.

Втягуватись у службу було нелегко. Але життя нас і до цього не жалувало, і тижнів через два більшість звикла до армійських порядків.

Наприкінці другого тижня навчання наш взвод був представлений на огляд ротному командирі — штабскапітану Володіну. Говорили, що він дуже пив, і коли бував п'яний, краще йому не потрапляти на очі. Зовні наш ротний нічим не відрізнявся від інших офіцерів, але було помітно, що він без будь-якого інтересу перевіряє нашу бойову підготовку. На заключення огляду він сказав, щоб ми більше старались, оскільки «за богом молитва, а за царем служба не пропадуть».

До відправлення в 5-й запасний кавалерійський полк ми бачили нашого ротного командира ще кілька разів, і, здається, обидва рази він був напідпитку. Щодо командира 189-го запасного батальйону, то ми за весь час нашого навчання його так і не побачили.

У вересні 1915 року нас відправили на Україну в 5-й запасний кавалерійський полк. Розташовувався він у місті Балаклія Харківської губернії. Минувши Балаклію, наш ешелон потрапив на станцію Савинці, де готувались маршові поповнення для 10-ї кавалерійської дивізії. На платформі нас зустріли підтягнуті, вдягнені у новісіньку форму кавалерійські унтер-офіцери й вах-

містри. Одні були в гусарській формі, другі — в уланській, треті — в драгунській.

Після розбивки ми, маляро-рославецькі, москвичі та кілька хлопців з Воронежської губернії, були призначені до драгунського ескадрону.

Нам було прикро, що ми не потрапили в гусари і, звичайно, не тільки тому, що в гусарів була красивіша форма. Нам казали, що там були кращі і, головне, людяніші унтер-офіцери. А від унтер-офіцерів у царській армії цілком залежала доля солдата.

Через день нам видали кавалерійське обмундирування, кінське спорядження і закріпили за кожним коня. Мені випала дуже норовиста кобилиця темно-сірої масті за кличкою Чашечна.

Служба в кавалерії виявилась цікавішою, ніж у піхоті, але значно важчою. Крім загальних занять додалися навчання кінній справі, володінню холодною зброєю і триразове чищення коней. Вставати доводилось уже не о 6 годині, як у піхоті, а о 5-й, лягати також на годину пізніше.

Найважче давалась кінна підготовка, тобто їзда, вольтижування й володіння холодною зброєю — пікою та шашкою. Під час їзди багато хто до крові розтирав ноги, але скаржитись не можна було. Нам говорили лише одне: «Терпи, козак, отаманом будеш». І ми терпіли доти, поки не всілися міцно в сідла.

Взводний наш, старший унтер-офіцер Дураков, всупереч своєму прізвищу виявився досить розумною людиною. Начальник він був дуже вимогливий, але солдатів ніколи не ображав і завжди був стриманий. Зате інший командир, молодший унтер-офіцер Бородавко, був йому повною протилежністю: крикливий, нервовий і вкрай охочий до биття. Старослуживі говорили, що він не раз вибивав солдатам зуби.

Особливо нещадний він був, коли керував їздою. Ми це добре відчули під час короткочасної відпустки нашого взводного. Бородавко, залишившись за взводного, допався до влади. І як тільки він не знущався з солдатів! Вдень ганяв до упаду на заняттях, особливо збиткуючись із тих, хто жив і працював до призову в Москві, бо вважав їх «грамотіями» і занадто розумними. А вночі по кілька разів перевіряв унутрішній наряд, ловив днювальних, які заснули, і бив їх. Солдати були доведені до крайності.

Змовившись, ми якось підкараулили його в темному кутку й, накинувши йому на голову попону, побили до втрати свідомості. Не минути б усім нам військово-польового суду, але тут повернувся наш взводний, який все уладнав, а потім добився переведення Бородавка до іншого ескадрону.

На весну 1916 року ми були загалом вже підготовленими кавалеристами. Нам повідомили, що буде сформовано маршовий ескадрон і надалі до відправлення на фронт ми продовжимо навчання в основному за польовою програмою. На наше місце прибували новобранці наступного призову, а нас готували до переведення на іншу стоянку, в село Лагері.

З числа найбільш підготовлених солдатів відібрали 30 чоловік, щоб вчити на унтер-офіцерів. У це число потрапив і я. Мені не хотілося йти до учбової команди, але взводний, якого я щиро поважав за його розум, порядність і любов до солдата, умовив мене піти вчитись.

— На фронт ти ще, друже, встигнеш,— сказав він,— а зараз вивчи-но краще поглибше військову справу, вона тобі згодиться. Я переконаний, що ти будеш хорошим унтер-офіцером.

Потім, подумавши трохи, додав:

— Я ось не поспішаю знову на фронт. За рік на передовій я добре усвідомив, що це таке, і багато зрозумів... Шкода, дуже шкода, що так по-дурному гине наш народ, і за що, питається?..

Більше він мені нічого не сказав. Але відчувалось, що в душі цієї людини виникло і вже вибивалось назовні протиріччя між обов'язком солдата і людини-громадянина, яка не хотіла миритись із сваволею царського режиму. Я подякував йому за пораду і погодився піти до учбової команди, що розташовувалась у місті Ізюм Харківської губернії. Прибуло нас туди з різних частин близько 240 чоловік.

Розмістили всіх по приватних квартирах, і незабаром почались заняття. З начальством нам не пощастило. Старший унтер-офіцер виявився гіршим за Бородавка. Я не пам'ятаю його прізвища, пригадую тільки, що солдати прозвали його «Чотири з половиною». Таке прізвисько йому дали тому, що в нього на правій руці вказівний палець був наполовину коротшим. Однак це не заважало йому кулаком збивати солдата з ніг. Мене він не любив більше за інших, але бити чомусь уникав. Зате

допікав за найменшу похибку, а то й, просто присікавши, по-всякому карав.

Ніхто так часто не стояв «під шашкою при повній бойовій», не перетягав стільки мішків з піском з конюшень до табірних палаток і не ніс чергувань по святях, як я. Я розумів, що все це — злість вкрай тупої й недоброї людини. Але був радий, що він ніяк не міг присікатись до мене на заняттях.

Переконавшись, що мене нічим не проймеш, він вирішив змінити тактику, можливо, попросту хотів відволікти від бойової підготовки, де я йшов попереду від інших.

Якось він покликав мене до себе в палатку і сказав:

— Ось що, я бачу, ти хлопець з характером, грамотний, і тобі легко дається військова справа. Але ти москвич, робітник, навіщо тобі щодня потіти на заняттях? Ти будеш моїм позаштатним переписувачем, заповнюватимеш аркуші нарядів, звітність по заняттях і виконуватимеш інші доручення.

— Я пішов до учбової команди не для того, щоб бути порученцем у різних справах,— відповів я,— а для того, щоб досконало вивчити військову справу і стати унтер-офіцером.

Він розізлився і пригрозив мені:

— Ну, дивись, я зроблю так, що ти ніколи не будеш унтер-офіцером!..

У червні закінчувалося наше навчання і мали розпочатись екзамени. За існуючим порядком кращий в учбовій команді одержував при випуску звання молодшого унтер-офіцера, а інші випускались з команди віце-унтер-офіцерами, тобто кандидатами на унтер-офіцерське звання. Товариші мої не мали сумніву, що я маю бути першим і обов'язково одержатиму при випуску звання молодшого унтер-офіцера, а потім вакантне місце командира відділення.

Яка ж була для всіх несподіванка, коли за два тижні до випуску мені було оголошено перед строем, що я відраховуюсь з команди за недисциплінованість і нелояльне ставлення до безпосереднього начальства. Всім було ясно, що Чотири з половиною вирішив звести зі мною рахунки. Але робити було нічого.

Допомога надійшла зовсім несподівано. В нашому взводі проходив підготовку вільнонайманий Скороино, брат заступника командира ескадрону, де я проходив

службу до учбової команди. Він дуже погано вчився і не любив військової справи, але був приємною і товариською людиною, і його побоювався навіть наш Чотири з половиною. Скорино тут же пішов до начальника учбової команди і доповів про несправедливе до мене ставлення.

Начальник команди наказав викликати мене до нього. Я дуже перелякався, бо до цього ніколи не розмовляв з офіцерами. «Ну, думаю, пропав! Видно, дисциплінарного батальйону не минути».

Начальника команди ми знали мало. Чули, що офіцерське звання він одержав за хоробрість і був нагороджений майже повним бантом георгіївських хрестів. До війни він служив десь в уланському полку вахмістром надстрокової служби. Ми його бачили іноді тільки на вечірніх повірках, говорили, що він хворіє після тяжкого поранення.

На мій подив, я побачив людину з м'якими і, я б сказав, навіть теплими очима і простодушним обличчям.

— Ну що, солдат, у службі не везе? — запитав він і вказав мені на стілець. Я стояв і боявся присісти. — Сідай, сідай, не бійся!.. Ти, здається, москвич?

— Так точно, ваше високоблагородіє, — відповів я, прагнучи вимовити кожне слово якнайгучніше й чіткіше.

— Адже я теж москвич, працював до служби в Мар'їній році, за фахом червонодеревник. Та ось застряв на військовій службі, і тепер, очевидно, доведеться присвятити себе військовій справі, — м'яко сказав він.

Потім помовчав і додав:

— Ось що, солдат, на тебе надійшла погана характеристика. Пишуть, що ти за чотири місяці навчання маєш десяток стягнень і називаєш свого взводного «шкурою» та іншими поганими словами. Чи так це?

— Так, ваше благородіє, — відповів я. — Але одне можу доповісти, що будь-хто на моєму місці поведив би себе так само.

І я розповів йому правдиво все, як було.

Він уважно вислухав і сказав:

— Іди у взвод, готуйся до екзаменів.

Я був задоволений, що все так добре скінчилось. Однак при випуску мені не дали першості, і я був випущений з учбової команди нарівні з усіма у званні віце-унтер-офіцера.

Оцінюючи тепер учбову команду старої армії, я повинен сказати, що взагалі вчили в ній добре, особливо це стосувалось стрійової підготовки. Кожний випускник досконало володів кінною справою, зброєю і методикою підготовки бійця. Не випадково багато унтер-офіцерів старої армії після Жовтня стали кваліфікованими вояками-начальниками Червоної Армії.

Щодо виховної роботи, то в основі її була муштра. Майбутнім унтер-офіцерам не прищеплювали навичок людського ставлення до солдатів, не вчили їх вникати в душу солдата. Була одна мета — щоб солдат був слухняним автоматом. Дисциплінарна практика будувалась на жорстокості. Тілесних покарань статутом не передбачалось, але на практиці вони застосовувались досить широко.

Про російську армію написано багато, і я не вважаю потрібним повторюватись. Торкнувся лише деяких моментів, що, на мій погляд, становлять інтерес.

Що було найхарактернішим для старої царської армії? Насамперед відсутність спільності і єдності між солдатською масою і офіцерським складом.

У ході війни, особливо в 1916 і на початку 1917 року, коли через великі втрати офіцерський корпус укомплектовувався представниками трудової інтелігенції, грамотними робітниками та селянами, а також солдатами і унтер-офіцерами, які відзначились у боях, ця розрізненість у підрозділах (до батальйону або дивізіону включно) була дещо згладжена. Однак вона повністю збереглась у з'єднаннях і об'єднаннях. Офіцери і генерали, які не мали нічого, що з'єднувало б їх з солдатською масою, не знали, чим живе й дихає солдат, були чужі солдату.

Ця обставина, а також дуже поширена оперативнотактична неграмотність вищого офіцерського і генеральського складу призвели до того, що командири ці, за винятком небагатьох, не користувались авторитетом у солдата. У середній же ланці офіцерського складу, навпаки, під кінець війни було багато близьких солдатів за духом і настроєм офіцерів. Таких командирів солдати любили, довіряли їм і йшли за ними у вогонь і воду.

Основним фундаментом, на якому трималась стара армія, був унтер-офіцерський склад, який навчав, виховував і цементував солдатську масу. Кандидатів на підготовку унтер-офіцерів добирали ретельно. Відібрані

проходили навчання у спеціальних учбових командах, де, як правило, була зразково поставлена бойова підготовка. Разом з тим, як я вже говорив, за щонайменшу провину негайно застосовувалось дисциплінарне покарання, пов'язане з рукоприкладством і моральними образами. Таким чином, майбутні унтер-офіцери після виходу з учбової команди мали хорошу бойову підготовку і в той же час володіли «практикою» щодо впливу на підлеглих у дусі вимог царського військового режиму.

Треба сказати, що офіцери підрозділів цілком довіряли унтер-офіцерському складові у навчанні та вихованні солдатів. Таке довір'я, без сумніву, сприяло виробленню в унтер-офіцерів самостійності, ініціативи, почуття відповідальності і вольових якостей. У бойовій обстановці унтер-офіцери, особливо кадрові, у більшості своїй були хорошими командирами.

Моя багаторічна практика підтверджує, що там, де немає довір'я молодшим командирам, де над ними існує постійна опіка старших офіцерів, там ніколи не буде справжнього молодшого командного складу, а отже, не буде й хороших підрозділів.

У перших числах серпня з полку надійшов наказ про направлення тих, хто закінчив учбову команду, по маршових ескадронах. Групу в 15 чоловік наказано було відправити прямо на фронт — у 10-у кавалерійську дивізію. У списку цих 15 чоловік я стояв другим і ніскільки цьому не здивувався, бо добре знав, чиїх рук це справа.

Коли читали список перед строем команди, Чотири з половиною посміхався, даючи зрозуміти, що від нього залежить доля кожного з нас. Потім всіх нагодували святковим обідом і наказали збиратись на посадку. Взявши свої речові мішки, ми пішли на місце шикуння фронтової команди, а через кілька годин наш ешелон відправився в бік Харкова.

Іхали ми дуже довго, годинами простоюючи на роз'їздах, оскільки йшло перекидання на фронт якоїсь піхотної дивізії. З фронту везли тяжкопоранених, і санітарні поїзди також стояли, пропускаючи ешелони на фронт. Від поранених ми багато про що дізнались, і в першу чергу про те, що наші війська дуже погано озброєні. Вищий командний склад користується поганою репутацією, і серед солдатів поширюються чутки, що у верховному командуванні сидять зрадники, підкуплені

німцями. Годують солдатів погано. Ці вісті з фронту діяли гнітюче, і ми мовчки розходились по вагонах.

Нас висадили в районі Кам'янця-Подільського. Разом з нами висадили й маршове поповнення для 10-го гусарського Інгерманландського полку і близько сотні коней для нашого 10-го драгунського Новгородського полку з усією належною амуніцією. Коли висадка підходила до кінця, пролунав сигнал повітряної тривоги. Всі швидко сховались, хто де міг. Літак-розвідник противника покружляв над нами і пішов на захід, скинувши кілька невеликих бомб. Був убитий солдат і поранено п'ятеро коней.

Це було наше перше бойове хрещення. З району висадки все поповнення похідним порядком було направлено на ріку Дністер, де в цей час наша дивізія стояла в резерві Південно-Західного фронту.

Прибувши в частину, ми довідались, що Румунія оголосила війну Німеччині і воюватиме на боці росіян проти німців. Ходили чутки, що наша дивізія має найближчим часом виступити безпосередньо на фронт, але на яку саме ділянку, ніхто не знав.

На початку вересня дивізія, здійснивши похідний марш, була зосереджена в Бистрицькому гірсько-лісистому районі, де вона брала безпосередню участь у боях, головним чином у пішому строю, бо умови місцевості не давали змоги проводити кінні атаки.

Дедалі частіше надходили тривожні відомості. Наші війська зазнавали великих втрат. Наступ, по суті, видихнувся, і фронт зупинився. Погано посувалися справи й на фронті румунських військ, які вступили у війну слабо підготовленими, недостатньо озброєними і в перших же боях з німецькими та австрійськими військами зазнали великих втрат.

Серед солдатів зростало невдоволення, особливо коли приходили листи з дому, що повідомляли про голод і страшну розруху. Та й картини, які ми спостерігали в селах прифронтової смуги на Україні, в Буковині й Молдавії, говорили самі за себе. До яких же злиднів дійшли селяни під гнітом царя, через безрозсудність якого ось уже третій рік лилася кров селян і робітників! Солдати вже розуміли, що вони стають каліками і гинуть не за свої інтереси, а заради «сильних світу цього», за тих, хто їх гнобив.

У жовтні 1916 року мені не пощастило: перебуваючи

разом з товаришами у розвідці на підступах до Сайє-Реген у головному дозорі, ми напоролися на міну і підірвались. Двох тяжко поранило, а мене викинуло з сідла вибуховою хвилею. Отямився я тільки через добу в госпіталі. Внаслідок тяжкої контузії мене евакуювали до Харкова.

Вийшовши з госпіталю, довго ще відчував кволість і, найголовніше, погано чув. Медична комісія направила мене до маршового ескадрону в село Лагері, де з весни стояли мої друзі по новобранському ескадрону. Звичайно, я був дуже радий цій обставині.

Потрапив я з ескадрону до учбової команди молодим солдатом, а повернувся з унтер-офіцерськими личками, фронтовим досвідом і двома георгіївськими хрестами на грудях, якими був нагороджений за захоплення в полон німецького офіцера і контузію.

Розмовляючи з солдатами, я зрозумів, що вони не палають бажанням «нюхати порох» і не хочуть війни. У них були вже інші думки — про землю і мир. Наприкінці 1916 року серед солдатів почали ходити дедалі впертіші чутки про страйки робітників у Петрограді, Москві та інших містах. Говорили про більшовиків, які ведуть боротьбу проти царя, за мир, за землю і свободу для трудового народу. Тепер уже й самі солдати почали настійно вимагати припинення війни. Щоправда, це були поки що лише таємні розмови.

Незважаючи на те, що я був унтер-офіцером, солдати ставились до мене з довір'ям і часто заводили серйозні розмови. Звичайно, тоді я мало розбирався в політичних питаннях, але вважав, що війна вигідна лише багатим і ведеться в інтересах правлячих класів, а мир, землю, волю російському народові можуть дати тільки більшовики і ніхто більше. Це в міру своїх можливостей я і втлумачував своїм солдатам, за що був віддячений ними.

Ось як це трапилось.

Рано-вранці 27 лютого 1917 року ескадрон, що розташовувався в селі Лагері, був піднятий по тривозі. Вишкувались неподалік від квартири командира ескадрону — ротмістра барона фон дер Гольца. Ніхто, звичайно, нічого не знав. Нашим взводним офіцером був поручик Київський.

— Ваше благородіє, куди нас зібрали по тривозі? — запитав я його.

На моє запитання він відповів запитанням!

— А ви як гадаєте?

Я сказав, що солдати повинні знати, куди їх ведуть, тим більше, що нам видали бойові патрони.

— Ну що ж, патрони можуть згодитись.

Розмова була припинена появою ротмістра барона фон дер Гольца. Це був бойовий ротмістр. Він мав золоту зброю, солдатський георгіївський хрест і багато інших бойових орденів. Але людиною був препоганою — завжди злобно розмовляв із солдатами, які його не любили й боялись.

Після команди «струнко» ротмістр привітався з ескадроном.

Витягнувши колону по три, барон фон дер Гольц подав команду «риссю». Ескадрон йшов по дорозі на місто Балаклія, де стояв штаб 5-го запасного кавалерійського полку. Підходячи до плацу полку, ми побачили, що там уже в розгорнутому строю застигли київські драгуни та інгерманландські гусари. Наш ескадрон також вишикувався розгорнутим строєм. Підходили на рисях інші частини. Ніхто не знав, у чому справа...

Незабаром усе стало ясно. Звідкись з-за рогу з'явилися демонстранти з червоними прапорами. Наш командир ескадрону, пришпоривши коня, кар'єром поскакав до штабу полку. Інші командири ескадрону поїхали за ним, а з штабу полку в цей час вийшла група військових і робітників.

Високий солдат гучним голосом звернувся до тих, що зібралися. Він сказав, що робітничий клас, солдати й селяни не визнають більше царя Миколу II, не визнають капіталістів і поміщиків. Російський народ не бажає продовження кривавої імперіалістичної війни, йому потрібні мир, земля і воля. *Солдат* закінчив свою коротку промову лозунгами: «Геть царизм! Геть війну! Хай буде мир між народами! Хай живуть Ради робітничих і солдатських депутатів! Ура!»

Солдатам ніхто не подавав команди. Вони еством своїм зрозуміли, що їм треба робити. З усіх боків лунали вигуки «ура». Солдати змішались з демонстрантами...

Через деякий час стало відомо, що наш ротмістр і ряд інших офіцерів заарештовані солдатським комітетом, який вийшов з підпілля і почав свою легальну діяльність з арешту тих, хто міг завадити революційним справам.

Військам було тут же наказано повернутись на місце і чекати розпоряджень солдатського комітету. На чолі полкового комітету був більшовик Яковлев (на жаль, не пам'ятаю його імені та по батькові). Наступного ранку від нього прибув якийсь офіцер. Він наказав ескадрону зібратись, щоб обрати делегатів до полкової Ради і одночасно обрати ескадронний солдатський комітет. Головою солдатського комітету були одноставно обрані поручик Київський, я і ще один солдат 1-го взводу, прізвище якого я, на жаль, забув. Пам'ятаю тільки, що родом він був, як і я, з Калузької губернії, з Масальська, і звали його Петро.

На початку березня в Балаклії відбулись загальні збори полкової Ради солдатських депутатів. Яковлев дуже добре говорив про завдання Ради, про необхідність зміцнення єдності солдатів, робітників і селян у боротьбі за продовження революції. Ми від душі вітали його виступ.

Потім виступив якийсь прапорщик. Говорив він спочатку красиво і начебто за революцію, але під кінець почав ратувати за Тимчасовий уряд, за те, щоб мобілізувати армію на відсіч ворогу. Його слова солдати зустріли вигуками обурення. І коли було поставлено на голосування склад полкової Ради, то голосували тільки за тих, хто дотримувався платформи більшовиків.

Отже, наша полкова Рада стала більшовицькою.

У травні товариш Яковлев кудись поїхав. Після його від'їзду Рада працювала значно гірше, а незабаром у ній стали всіма справами верховодити есери та меншовики, які тримали курс на підтримку Тимчасового уряду. Кінчилося тим, що на початку осені 1917 року деякі підрозділи перейшли на бік Петлюри.

Наш ескадрон, до складу якого входили головним чином москвичі та калужани, був розпущений по домівках солдатським ескадронним комітетом. Ми видали солдатам довідки, що засвідчували звільнення зі служби, і рекомендували їм захопити з собою карабіни і бойові патрони. Як потім з'ясувалось, загороджувальний загін у районі Харкова вилучив зброю у більшості солдатів. Мені кілька тижнів довелося переховуватись у Балаклії та в селі Лагері, бо мене розшукували офіцери, які перейшли на службу до українських націоналістів.

30 листопада 1917 року я повернувся до Москви, де влада в жовтні перейшла до надійних рук — до рук більшовиків — робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Грудень 1917 і січень 1918 року провів у селі в батька і матері і після відпочинку вирішив вступити в ряди Червоної гвардії¹. Але на початку лютого тяжко захворів висипним тифом, а у квітні — поворотним тифом. Своє бажання битись у лавах Червоної Армії я зміг здійснити тільки через півроку, вступивши у серпні 1918 року добровольцем до 4-го кавалерійського полку 1-ї Московської кавалерійської дивізії.

У той час Комуністична партія і Радянська держава приступали до розв'язання важких і складних завдань — демобілізації старої армії і створення нової армії, армії робітників і селян. Одночасно йшов широкий процес демократизації армії. Влада у військах передавалась солдатським комітетам і Радам, усі військовослужбовці урівнювались у правах, командний склад, до полкової ланки включно, обирався на загальних зборах. Внаслідок висунулось багато здібних армійських організаторів з солдатів і матросів, а також офіцерів, які визнали Радянську владу.

«Якщо колись буде змога неупередженого вивчення становища нашої армії в епоху революції, — відзначав в одному з своїх звітів Військовий відділ ВЦВК, — то для всіх стане ясно, що тільки повна демократизація армії і визнання влади за армійськими організаціями, обраними широкими солдатськими масами, і та політика миру, яка велась Радою Народних Комісарів, здатна була утримати армії на фронтах до середини зими 1918 року і врятувала країну від неминучого самовільного і стихійного відходу армії в тил»².

III Всеросійський з'їзд Рад, який відбувся в січні 1918 року, одностайно висловився за створення зброй-

¹ Червоною гвардією в 1917 році повсюдно називались загони озброєних робітників, відданих справі революції. Напередодні Жовтневого збройного повстання більшовики розгорнули військове навчання Червоної гвардії. Вплив більшовиків швидко зростав на фронтах, у великих тилових гарнізонах, на Балтійському флоті. Діяльність Червоної гвардії в період самої революції і відразу ж після неї об'єднувалась і спрямовувалась військовою організацією при ЦК РСДРП(б). — *Прим. ред.*

² ЦДАЖР. Ф. 1235. Оп. 79. Спр. 12. Арк. 4.

них сил нашої країни. На з'їзді була прийнята написана В. І. Леніним «Декларація прав трудящого і експлуатованого народу», в якій, зокрема, говорилося: «В інтересах забезпечення всієї повноти влади за трудящими масами і усунення всякої можливості відновлення влади експлуататорів, декретується озброєння трудящих, утворення соціалістичної червоної армії робітників та селян...»¹.

Перше з'єднання Червоної Армії почало формуватись тоді ж, у січні 1918 року, у Петрограді з багатьох сотень червоногвардійців, солдатів запасних полків Петроградського гарнізону. Це був 1-й корпус РСЧА. Тоді ж з Петрограда на Західний фронт був відправлений перший загін соціалістичної армії, що складався з червоногвардійців, кількістю в тисячу чоловік.

На урочистих проводах загону виступив В. І. Ленін. Він сказав: «Вітаю в вашій особі тих перших героїв-добровольців соціалістичної армії, які створять сильну революційну армію»².

Порядок прийому добровольців до Червоної Армії був таким. Кожний доброволець повинен був подати рекомендації військових комітетів, партійних та інших громадських організацій, які підтримують Радянську владу. Якщо вступали цілими групами, то вимагалась колективна порука. Воїни РСЧА перебували на повному державному забезпеченні і понад те спочатку одержували по 50 карбованців на місяць, а потім, з середини 1918 року, 150 карбованців — самотні червоноармійці, 250 карбованців — сімейні. Навесні 1918 року в Червоній Армії вже налічувалось близько 200 тисяч бійців, але потім приплив добровольців почав зменшуватись.

Ясна річ, комплектування армії на добровільній основі мало свої недоліки. Були відсутні бойові резерви, не було системи підготовки поповнень, особовий склад не міг забезпечити проведення великих воєнних операцій, був слабо навчений.

Розуміючи це, ВЦВК спеціальним декретом запровадив у країні загальне військове навчання трудящих (всевобуч). Кожний трудящий у віці від 18 до 40 років без відриву від основної роботи повинен був за 96 годин пройти курс військового навчання, стати на облік як

¹ Ленін В. І. // Повне збір. творів. Т. 35. С. 213.

² Там же. С. 208.

військовозобов'язаний і за першим закликком Радянського уряду вступити до лав Червоної Армії.

Центральний Комітет РКП(б) зобов'язав членів партії негайно приступити до навчання військової справи. Виборність командирів скасовувалась, запроваджувалась система призначення командного складу, який став затверджуватись органами військового відомства з числа осіб, які мають військову підготовку або добре виявили себе в боях. V Всеросійський з'їзд Рад прийняв постанову «Про будівництво Червоної Армії», в якій схвалив заходи партії та уряду по створенню регулярної армії. При цьому була підкреслена необхідність централізованого управління армією і значення революційної залізної дисципліни у військах.

З'їзд законодавчо закріпив інститут військових комісарів, початок якому був покладений ще в жовтні 1917 року, коли до багатьох частин старої армії і ряду військових установ були надіслані комісари Військово-революційного комітету. Тепер військові комісари, спираючись на партійні осередки, виховували солдатів, контролювали дії військових спеціалістів і одночасно прищеплювали червоноармійським масам довір'я до чесних і відданих спеціалістів. Про комісарів у нас ще йтиметься попереду, але вже зараз хотілося б відзначити, що, як правило, це були бездоганні люди, кришталеві й самовіддані комуністи.

З'їзд Рад зажадав будувати Червону Армію на основі воєнної науки, використовуючи досвід старих військових спеціалістів і одночасно широко готуючи командні кадри з робітників і селян.

Постанови V з'їзду Рад і ВЦВК проводились у життя парторганізаціями, профспілками, комітетами бідноти, масами свідомих робітників і селян.

У результаті на час мого вступу до Червоної Армії в ній вже було більше півмільйона чоловік. У той тяжкий рік партія багатьма рішеннями у військовому питанні і великою практичною роботою заклала основи Радянських Збройних Сил, згуртувала пролетарське, політично свідоме ядро Червоної Армії та Військово-Морського Флоту, на яке вона спиралась у дальшому військовому будівництві.

Участь у громадянській війні

Царський уряд довів країну до повного розорення. Становище ще більше ускладнилось із загарбанням інтервентами і білогвардійськими заколотними військами ряду важливих економічних районів.

У вогненному кільці військ інтервентів і білогвардійських армій молода Радянська Республіка вела напружену боротьбу. Всі, хто жив, працював і боровся із зброєю в руках за ідеї Великого Жовтня, добре пам'ятають, яка це була тяжка пора в житті радянського народу.

Укладення Брестського миру зруйнувало надії міжнародного імперіалізму задушити Радянську Республіку руками німецької армії. Однак імперіалісти Англії, Франції, США та Японії продовжували спроби знищити нашу державу. Навесні 1918 року на Півночі висадились американські, англійські та французькі війська. Японські, а слідом за ними американські та англійські війська висадились у Владивостоці. У травні організаторам інтервенції вдалося спровокувати заколот чехословацького корпусу проти Радянської влади, і він розгорнув воєнні дії проти Червоної Армії на Уралі, в Сибіру та Поволжі. Вогнища інтервенції з'явилися і в інших місцях країни. Окрилена допомогою, російська білогвардійщина об'єдналась з іноземними інтервентами і пішла в наступ.

У боротьбу проти Радянської влади включилися і німецькі імперіалісти. Вони порушили умови Брестського миру, окупували Прибалтику, Білорусію і Україну, вдерлися в області Дону, зайняли Ростов-на-Дону та інші райони нашої країни. На Україні і на Доні вони передали владу колишнім царським генералам.

Хвиля народного гніву, що бурхливо піднялась проти окупантів, підірвала дух військ німецьких інтервен-

тів, а поразка Німеччини в першій світовій війні і революція, що спалахнула слідом за цим там, привели до краху всю завойовницьку політику німецького імперіалізму в нашій країні. Радянські війська і партизани вигнали німецьких окупантів з України, з Білорусії та Прибалтики.

Однак тепер, після поразки Німеччини, імперіалісти Антанти змогли повністю використати сили, що звільнились у Європі, щоб розправитися з першою у світі соціалістичною державою. Додатково до наявних десятки тисяч військ іноземних інтервентів вторглися на радянську територію.

«Першим етапом (міжнародного втручання у справі Радянської країни.— Г. Ж.), природно доступнішим і легшим для Антанти,— писав В. І. Ленін,— була її спроба розправитися з Радянською Росією за допомогою своїх власних військ»¹.

Але незабаром інтервенти зрозуміли, що одним їм не справитись, і послали допомогу внутрішній контрреволюції. У листопаді 1918 року в Сибіру вони поставили «верховним правителем» Росії царського адмірала Колчака. На півдні їм вдалось об'єднати сили контрреволюції під керівництвом царського генерала Денікіна. Радянській державі загрозувала смертельна небезпека.

У другій половині 1918 року сили імперіалістів і білогвардійців налічували в Росії близько мільйона солдатів і офіцерів, добре навчених і озброєних.

Роз'яснюючи народу всю небезпеку становища, що склалось, партія, В. І. Ленін закликали трудящих примножувати зусилля в зміцненні обороноздатності країни, підняли народ на боротьбу проти інтервентів і білогвардійців. У вересні 1918 року ВЦВК видав декрет про перетворення республіки в єдиний військовий табір. У листопаді була утворена Рада робітничої та селянської оборони під головуванням В. І. Леніна. Ця Рада об'єднала діяльність військового та інших близьких до оборони відомств, надзвичайної комісії з постачання Червоної Армії. Вона вирішувала найважливіші проблеми формування військ і їх забезпечення всім необхідним, зокрема вживала заходи щодо виявлення і збирання зброї та боеприпасів, які залишились від старої

¹ Ленін В. І. // Повне збір. творів. Т. 39. С. 365.

армії, мобілізувала зусилля промисловості, згуртувала фронт і тил.

У країні був запроваджений «воєнний комунізм» — єдино можлива за тієї обстановки політика, необхідна для перемоги над ворогами молодій Радянській Республіці.

Завдяки героїчним зусиллям радянського народу, в ході надзвичайно напруженої збройної боротьби проти інтервентів і білогвардійців у 1918 році здійснені не були. Імперіалістам довелось залишити ряд районів Радянської Росії.

У 1919 році почався новий наступ численних ворогів Радянської влади на нашу країну. Кількість фронтів дійшла до 6, а протяжність їх — до 8 тисяч кілометрів. Вороги намагалися задушити в залізному кільці молоду Радянську Республіку. Громадянська війна досягла свого найвищого напруження. Рада оборони і Реввійськрада республіки робили все для того, щоб реалізувати ленінський план створення масової регулярної армії Радянської держави.

На початок року в Червоній Армії вже були 42 стрілецькі дивізії, озброєні гвинтівками і станковими кулеметними системами «максим», револьверами, ручними гранатами. У кавалерії налічувалось 40 тисяч шабель. У діючій армії було 1700 гармат. Розширювались броньові сили. До них входили бронепоезди російської армії (кожний включав броньований паровоз, два броньованих майданчики і дві-три контрольних платформи), а також броньові автомобільні загони, що склались із 150 бронеавтомобілів. Військова авіація мала близько 450 літаків, до діючого флоту (без річкових і озерних флотилій) входило 2 лінійних кораблі, 2 крейсери, 24 ескадрених міноносці, 6 підводних човнів, 8 мінних загороджувачів, 11 транспортів та інші судна.

Зміцнюється апарат вищого військового керівництва, поліпшується організація тилу армії, налагоджується медична служба, розширюється мережа військово-навчальних закладів по підготовці червоних командних кадрів.

Звичайно, це були поки досить скромні збройні сили. І зрозуміти, яким чином Червона Армія перемагала противника, що значно переважав її в озброєнні, можна, тільки взявши до уваги прозорливість і надзвичайну оперативність ленінського партійного керівництва краї-

ною, найвищий революційний дух, виняткові моральні й політичні якості військ робітників і селян, які відстоювали свободу і незалежність своєї нової, соціалістичної Батьківщини.

На початку 1919 року на сході країни стояла білогвардійська армія Колчака, що займала фронт на лінії Перм — Орськ. Уральська білокозацька армія розташувалась під Уральськом і займала Гур'єв. Білі армії Денікіна стояли в повній готовності на річці Терек, займали Новочеркаськ, Ростов-на-Дону, Юзівку та інші пункти Донбасу. Війська Антанти і контрреволюційного уряду України (так званої Директорії), захопивши Україну, укріпились на лінії Херсон — Миколаїв — Житомир — Коростень. Білолатиші знаходились на рубежі Шавлі — Мітава, війська Юденича і білоєстонці — на лінії Вольмар — Нарва, націливши свій удар на Петроград. Білофінни, інтервенти, білогвардійці, займаючи північні райони країни, готували удари по Петрограду, Вологді, Котласу. В Крiсноводську, Батумі, Новоросійську, Севастополі, Одесі також хазяйнували інтервенти.

Поставивши перед собою мету ліквідувати Радянську владу, імперіалістичні уряди домовились між собою про розчленування нашої країни. Передбачалось відторгнення України, Білорусії, Прибалтики, Кавказу, частини Півночі та інших найважливіших районів.

Колчак був визнаний Антантою «верховним правителем». На весну 1919 року в його армії налічувалось 300 тисяч добре озброєних військ, що складались головним чином із солдатів, які походили із заможних селян і контрреволюційного козацтва Забайкалля, Сибіру, а також оренбурзького та уральського білокозацтва. Крім того, в тилу колчаківських військ було зосереджено до 150 тисяч військ інтервентів — США, Англії, Японії, *Італії, Чехословацький заколотний корпус.*

Уряди імперіалістичних держав посилено постачали армії Денікіна. Сам він був зведений Антантою в ранг «заступника верховного». Цим актом наперед визначалось воєнне значення його військ і особиста роль Денікіна.

До весни 1919 року Червона Армія зросла у значну силу. Її чисельність доходила до 1800 тисяч чоловік, з котрих близько 400 тисяч непогано озброєних військ перебували безпосередньо на фронтах. Ці частини вже мали бойовий гарт і досвід збройної боротьби. Бійці

Червоної Армії добре розуміли, за які ідеї вони б'ються з інтервентами і білими арміями, знали, за що воюють і яку мету мають їх вороги.

Звичайно, колчаківці, денікінці та солдати інших білих армій були споряджені краще за червоноармійців. У них були добре обмундирування і озброєння, спирались вони на багатий продовольчими запасами тил, одержували в достатній кількості зброю, боеприпаси, спорядження та інші матеріальні запаси від Антанти.

Хоч внутрішнє становище Радянської Республіки дещо зміцнилось, але в цілому воно продовжувало залишатись тяжким.

Чотирирічна імперіалістична війна розорила аграрну країну з слаборозвинутою промисловістю. Через нестачу робочої сили й сировини багато фабрик і заводів були закриті ще при царизмі. Переважну кількість залізної руди, кам'яного вугілля, нафти, бавовни, приблизно три чверті чавуну, сталі, цукру, більшу частину хліба виробляли якраз ті райони країни, що були зайняті інтервентами й білогвардійцями. Тільки справді героїчні зусилля партії й народу сприяли організації постачання Червоної Армії. При цьому доводилось весь час маневрувати бідними матеріально-технічними ресурсами, спрямовуючи їх туди, де в даний момент вирішувалась доля країни. Гостро не вистачало найнеобхіднішого — металу, палива, одягу, хліба.

Наш кавалерійський полк рухався на Східний фронт.

Пам'ятаю момент висадки на станції Єршов. Зголоднілі в Москві червоноармійці прямо з вагонів ринули на базари, скупили там буханки хліба і тут же почали їх поїдати, ще й так, що багато з них захворіли. Адже у Москві одержували чверть фунта поганого хліба та щі з кониною або воблюю.

Знаючи, як голодує трудовий народ Москви, Петрограда та інших міст, як погано постачається Червона Армія, ми відчували класову ненависть до куркулів, до контрреволюційного козацтва та інтервентів. Ця обставина допомагала виховувати в бійців Червоної Армії лють до ворога, готувати їх до вирішальних боїв.

У березні 1919 року розпочався наступ колчаківських військ на Східному фронті. Тут у нас було не більше ста тисяч військ, до того ж розтягнутих на дуже широкому фронті. З зусиллям долаючи впертий опір військ наших 2-ї та 3-ї армій, Сибірська армія Колчака,

не виконавши поставленого завдання, просунулась за півтора місяця всього лише на 80—130 кілометрів, захопивши Сарапул і Воткінськ.

Західна армія Колчака почала наступ слідом за ударом Сибірської армії. Особливо сильні бої розгорнулись на уфімському напрямку, де героїчно бились 26-а і 27-а стрілецькі дивізії 5-ї армії нашого Східного фронту. І все ж 14 березня Уфа була захоплена колчаківцями. В запеклих боях на підступах до міста наша 5-а армія зазнала великих втрат, що сягали п'ятдесяті процентів убитими, пораненими і такими, що пропали безвісти. 5-ю армією тоді командував Ж. К. Блюмберг, а з перших чисел квітня її прийняв М. М. Тухачевський, колишній поручик, який вступив у квітні 1918 року в члени РКП(б).

Становище на Східному фронті різко ускладнювалось куркульськими заколотами, підготовленими есерами. Спалахнули заколоти в Самарському, Сизранському, Сенгілеевському, Ставропольському і Мелекесьському повітах. Ці заколоти незабаром були придушені, але вони серйозно вплинули на обстановку і відволікли значну кількість наших військ.

Незважаючи на тяжкі втрати, 5-а армія при підтримці збройних загонів залізничників і робітників продовжувала стримувати ворога. До 1 квітня колчаківська Західна армія не змогла добитись успіху і зазнала великих втрат.

На початку квітня оренбурзька білокозача армія Дутова захопила Актюбінськ, перетнувши залізницю Оренбург — Ташкент, внаслідок чого Туркестан знов був відрізаний від Радянської Росії. З наближенням білих до району Оренбурга куркулі підняли повстання в козачих станицях, розташованих на річці Урал.

До середини квітня білі знаходились вже у 85 кілометрах від Казані й Самари і за сто кілометрів від Симбірська. Дальший відхід наших військ за Волгу призвів би до з'єднання армій Колчака і Денікіна. У цьому випадку міг утворитись суцільний фронт для удару на Москву. Становище ускладнювалось тим, що одночасно війська білих і інтервентів активно діяли й на всіх інших стратегічних напрямках.

У цей грізний час ЦК КП(б) на чолі з В. І. Леніним закликав партію, радянський народ напружити всі зусилля для розгрому ворога, і в першу чергу армій Колчака.

Партія, робітничий клас і всі передові люди жваво відгукнулись на цей заклик.

11 квітня Оргбюро ЦК партії затвердило «Тези ЦК РКП(б) в зв'язку з становищем Східного фронту», написані В. І. Леніним. На Пленумі ЦК РКП(б) 13 квітня і на засіданнях Політбюро 23 і 29 квітня розглядались питання організації допомоги Східному фронту. Було прийняте рішення провести нову партійну мобілізацію і направити на фронт найбільш мужніх і загартованих робітників з рядів партії. 13 травня на засіданні Ради оборони з доповіддю в питанні про боєприпаси виступає В. І. Ленін. Ще раніше за його пропозицією 81 тисяча робітників найважливіших військових заводів переводиться на червоноармійський пайок, робітники оборонних заводів звільняються від призову до армії. Завдяки величезному революційному піднесенню мас і величезній організаторській роботі партії поступово налагоджується військове виробництво.

Мобілізація сил і засобів по всій країні дала змогу ґрунтовно підкріпити виснажені армії Східного фронту. Одних тільки комуністів в армії фронту прийшло близько 15 тисяч, притому переважно як рядових бійців діючої армії. Це була вирішальна політична сила, що згуртовувала війська і кликала на бій з ворогом.

Вивчаючи потім заходи і плани Головного командування Червоної Армії та командування Східного фронту, неважко було переконатись, що вони недостатньо знали справжнє угруповання військ білих, не зуміли розкрити задуми противника й організувати енергійну протидію ворогу.

Головне командування країни своєчасно не піклувалося про створення стратегічних резервів і розміщення їх у тих районах, звідки вони могли б якнайшвидше прибути для ліквідації проривів і контрнаступів. Замість цих заходів, які гарантували від катастроф, командування Східного фронту займалося дрібним «латанням дірок», перекидаючи вздовж фронту з нестійкою обороною невеликі частини, які відкидались білими. Мабуть, у штабі та Військовій раді Східного фронту мала місце оперативна розгубленість і не було належної впевненості у можливості розгрому Колчака на схід від Волги, щоб не допустити його злиття з військами Денікіна.

Що й казати, зараз кожний може легко критикувати дії командування Східного фронту, бо тепер відомі до

дрібниць дислокація, якість і кількість військ з того та іншого боку, а тому не важко розібратися в позитивних і негативних діях того чи іншого командування.

Становище на Східному фронті змінилось з приїздом туди М. В. Фрунзе, який прийняв командування південною групою військ фронту. М. В. Фрунзе правильно визначив, що в тій тяжкій обстановці треба було якнайскоріше вирвати у білих стратегічну ініціативу, підірвати їх моральний стан і зміцнити в наших військах віру в перемогу над білими.

З властивою йому прозорливістю полководця великого масштабу М. В. Фрунзе зрозумів, що навіть внаслідок успішних дій ворога для білих створились деякі негативні моменти, і якщо їх правильно використати, то вони стануть початком кінця колчаківщини.

Він вважав, що, стримуючи Колчака з фронту, треба негайно і рішуче вдарити силами Туркестанської, 1-ї і почасти 4-ї армій по лівому крилу фронту Колчака, що розтягнувся, а потім цей контрудар перетворити в могутній контрнаступ усього нашого Східного фронту з метою визволення Уралу та Сибіру.

М. В. Фрунзе врахував слабкість військ лівого крила фронту Колчака і те, що Колчак не зможе швидко здійснити маневр своїми головними силами, які втягнутись у бої в центрі фронту на казанському, симбірському і самарському напрямках, намагаючись вийти на Волгу.

Пропозиції М. В. Фрунзе були схвалені В. І. Леніним. ЦК РКП(б) і Реввійськрада затвердили цей план.

М. В. Фрунзе не боявся будь-якої відповідальності і жодних труднощів, коли йшлося про долю Батьківщини. Він у стислі строки зумів перегрупувати, доукомплектувати і всебічно підготувати довірену йому південну групу військ. Це в той час нелегко було зробити в умовах загальної розрухи і майже повної бездіяльності залізниць.

Цікаво нагадати, що писав потім М. В. Фрунзе про обстановку на Східному фронті:

«Війська Колчака вже насувалися впритул до Волги; ми ледве втримували Оренбург, оточений з трьох боків; армія, що захищала його, весь час прагнула до відходу; на південь від Самари уральські козаки прорвали фронт і сунули на північ, загрожуючи Самарі і залізниці Самара — Оренбург. Майже всюди ми відходили, але я не

можу сказати, щоб ми відчували себе більш слабкою стороною, та оскільки ініціатива перебувала в руках білих і ударами то в тому, то в іншому напрямку сковувалась наша воля, то ми почували себе не зовсім приємно. І потрібна була не тільки колосальна воля, але й яскраве переконання в тому, що тільки перехід у наступ змінить становище, щоб дійсно розпочати його. У той момент довелось рахуватись не тільки з відступальним настроєм частин, але й з тиском зверху, з боку головного командування, що перебувало тоді в руках т. Вацетиса. Він стояв за продовження відступу. *На щастя, я мав підтримку в особі присутнього тут т. Каменева, який тоді був командуючим Східним фронтом.* Незважаючи ні на що, ми перейшли в наступ і почали блискучу операцію, що привела до повного розгрому Колчака»¹.

Після поразки білих під Бугульмою, Белебеєм і розгрому Колчака під Уфою різко зросло дезертирство з рядів білих військ, посилювався партизанський рух. Ось що записав у своєму щоденнику керуючий військовим міністерством Колчака барон О. Будберг у травні 1919 року:

«...безперечно, на фронті Західної армії ініціатива перейшла в руки червоних. Наш наступ видихався, і армія котиться назад, неспроможна вже за щось зачепитись... При відході місцеві мобілізовані розходяться по своїх селах, забираючи одяг, спорядження, а інколи і зброю... У червоних величезна перевага в тому, що вони не бояться брати на поповнення старих солдатів, які не потребують навчання, а ми боїмось цього, як біса, і змушені призивати лише зелену 18—19-річну молодь...»

І далі: «Фронт тріщить і котиться назад: доводиться вже подумувати про те, чи вдасться нам зберегти за собою Урал...»².

У період успішного контрнаступу Східного фронту, відступу військ Колчака на початку травня створилась тяжка обстановка під Уральськом, де білі козаки обложили місто і відрізали його від військ південної групи. Захисники чинили запеклий опір і не здавали Уральськ ворогу, але становище гарнізону ставало небезпечним.

¹ Фрунзе М. В. Избранные произведения: В 2 т. М., 1957. Т. 2. С. 48.

² Будберг Алексей, барон. Дневник белогвардейца (Колчаковская эпопея). Л., 1929.

В. І. Ленін, який уважно стежив за всіма подіями на Східному фронті, 16 червня надіслав М. В. Фрунзе телеграму:

«Прошу передати уральським товаришам мій палкий привіт героям п'ятиденної оборони обложеного Уральська, просьбу не падати духом, продержатися ще небагато тижнів. Геройська справа захисту Уральська увінчається успіхом»¹.

М. В. Фрунзе негайно дає наказ про перекидання 25-ї Чапаєвської дивізії в район обложеного Уральська. Уславлена дивізія під командуванням легендарного В. І. Чапаєва рушила на допомогу уральцям.

Наша 1-а Московська кавалерійська дивізія, де я тоді служив, перебувала у підпорядкуванні М. В. Фрунзе. Вийшовши в район станції Шипово, ми дізнались, що чапаєвці вже підійшли до Уральська. У наших бійців був піднесений настрій. Всі були переконані в тому, що уральські білі козаки будуть розбиті.

Перший бій з противником наш полк зав'язав на підступах до станції Шипово. Ворог чинив упертий опір, то здаючи, то знову захоплюючи позиції. Білі переважали нас чисельністю військ. Пам'ятаю шалену рубку неподалік самої станції.

Нас атакували козаки силою приблизно вісімсот шабель. Коли вони були вже зовсім близько, з-за насипу вискочив прихований там наш ескадрон з гарматою. Артилеристи — відчайдушні хлопці — на повному скаку розгорнули гармату і вдарили по білих у фланг. Серед козаків — повне сум'яття. Артилеристи влучним вогнем продовжували завдавати ворогу великих втрат. Нарешті білі не витримали й повернули назад. Успішна бойова сутичка з козаками піднесла дух бійців-кавалеристів.

Особливо запеклі бої розгорілись у перших числах червня. Частини нашої дивізії бились мужньо, але просувались до Уральська повільно.

У цей час війська облетіла радісна звістка: чапаєвці, розгромивши білих, зайняли місто і з'єднались з героїчним гарнізоном Уральська.

Під час боїв за Уральськ мені пощастило побачити Михайла Васильовича Фрунзе. Він тоді особисто керував усією операцією.

М. В. Фрунзе їхав з В. В. Куйбишевим у 25-у Чапа-

¹ Ленін В. І. // Повне збір. творів. Т. 50. С. 351.

евську дивізію. Він зупинився в полі й заговорив з бійцями нашого полку, цікавлячись їх настроєм, харчуванням, озброєнням, запитував, що пишуть рідні з сіл, які побажання є в бійців. Його простота й привабливість, приємна зовнішність полонили серця бійців.

Михайло Васильович з особливою теплотою і любов'ю розповідав нам про В. І. Леніна, говорив про його стурбованість у зв'язку із становищем у районі Уральської області.

— Ну, тепер наші справи пішли непогано,— сказав М. В. Фрунзе,— білих уральських козаків розгромили і обов'язково швидко доб'ємо іншу контрреволюцію. Доб'ємо Колчака. Визволимо Урал, Сибір та інші райони від інтервентів і білих. Будемо тоді відбудовувати нашу Батьківщину!

Ми часто потім згадували цю зустріч...

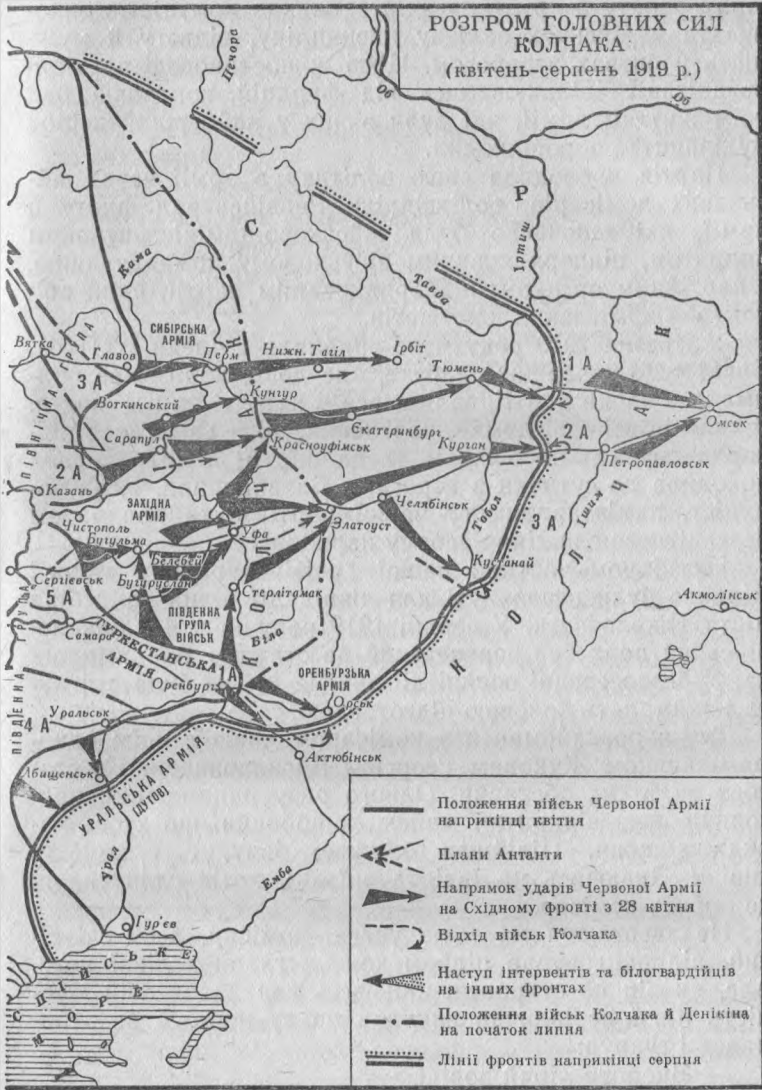
До березня 1919 року я перебував у групі співчуваючих, готуючись до вступу в члени Російської Комуністичної партії (більшовиків). Тоді ще не було встановлено кандидатський стаж для вступу в партію. Досі я з вдячністю згадую секретаря партійного бюро полку Трофимова і комісара Волкова (імен їх, на жаль, не пам'ятаю), які допомагали мені глибше зрозуміти Статут і Програму Комуністичної партії, підготуватись до вступу в РКП(б).

Група співчуваючих в ескадроні складалася з п'яти чоловік, і, незважаючи на її нечисленність, товариші Трофимов і Волков приходили до нас не менше двох разів на тиждень, щоб поговорити про внутрішнє і міжнародне становище і про роботу партії на фронтах. Ці розмови затягувались надовго і були дуже цікаві, особливо коли йшлося про боротьбу більшовиків з царизмом і про гарячі сутички в жовтневі дні в Петрограді, Москві та інших промислових містах країни.

У той час тільки ще складався партійно-політичний апарат Червоної Армії. Щоправда, в армії й на флоті працювало більш як 7 тисяч комісарів, які спирались на партійні осередки, що об'єднували понад 50 тисяч комуністів. Але треба було зробити ще багато: уточнити функції комісарів, виробити однакову структуру органів партії в армії, покликаних керувати партійно-політичною роботою, централізувати всю цю винятково корисну й необхідну для армії діяльність. Наприкінці 1918 року ЦК РКП(б) прийняв спеціальну постанову «Про пар-

**РОЗГРОМ ГОЛОВНИХ СИЛ
КОЛЧАКА**
(квітень-серпень 1919 р.)

- Положення військ Червоної Армії наприкінці квітня
- Плани Антанти
- Напрямок ударів Червоної Армії на Східному фронті з 28 квітня
- Відхід військ Колчака
- Наступ інтервентів та білогвардійців на інших фронтах
- Положення військ Колчака й Денікіна на початок липня
- Лінії фронтів наприкінці серпня

тійну роботу в армії», в якій закликав комуністів виховувати у військах залізну дисципліну, відвагу й мужність у битвах з ворогом. Цією ж постановою партійні організації звільнювались від функцій контролю над усім життям армії, які були в них у найперший період будівництва збройних сил.

Партія проводила свою політику в армії через військових комісарів, політвідділи Реввійськград флоту й армії, які одночасно були військово-адміністративним апаратом, підпорядкованим військовому командуванню, і партійним органом, підпорядкованим партії, який об'єднував армійських комуністів.

1 березня 1919 року мене прийняли в члени РКП(б). Багато що тепер вже забуте, але день, коли мене приймали в члени партії, залишився в пам'яті на все життя. З тих пір всі свої думки, прагнення, дії я намагався підпорядковувати обов'язкам члена партії, а коли справа доходила до сутички з ворогами Батьківщини, я, як комуніст, пам'ятав вимогу нашої партії бути прикладом беззавітного служіння своєму народові.

Незабаром частини нашої дивізії з району станції Шипово були перекинуті для ліквідації білих банд біля міста Ніколаєвськ. У серпні 1919 року наш 4-й кавалерійський полк був переведений на станцію Владимировка. У безпосередні воєнні дії дивізія ще не була втягнута і займалась бойовою підготовкою.

Тут я познайомився з комісаром дивізії, моїм однофамільником Жуковим Георгієм Васильовичем. Це сталося за таких обставин. Одного разу рано-вранці, проходячи повз відкритий манеж, я побачив, що хтось виїжджує коня. Підійшов ближче, бачу, сам комісар дивізії. Знаючись на їзді та виїзді, хотів глянути, як це робить комісар.

Не звертаючи на мене уваги, комісар, весь спітний, відпрацьовував підйом коня в галоп з лівої ноги. Але, як він не старався, кінь весь час давав збій і замість лівої періодично викидав праву ногу. Я не втримався і гукнув:

— Вкороти лівий повід!

Комісар, нічого не кажучи, перевів коня на крок, під'їхав до мене і, зіскочивши, сказав:

— Ану, спробуй-но.

Мені нічого не залишалось робити, як підігнати стремена і сісти в сідло. Пройшовши кілька кіл, щоб позна-

йомитись з конем, я підбрав його й підняв у галоп з лівої ноги. Пройшов коло — добре. Пройшов друге — добре. Перевів з правої — теж добре. Перевів з лівої — йде без збою.

— Треба вести коня міцніше в шенкелях, — повчально зазначив я.

Комісар розсміявся:

— Ти скільки років сидиш на коні?

— Чотири роки. А що?

— Так, нічого. Сидиш непогано.

Розговорилися. Комісар запитав, де я почав службу, де воював, коли прибув у дивізію, коли вступив у партію. Про себе він розповів, що служить у кавалерії вже десять років. Член партії з 1917 року. Привів до Червоної Армії значну частину кавалерійського полку з старої армії. По всьому було видно, що це справжній комісар.

До речі, одна з перших інструкцій, яка визначала функції комісарів, була розроблена політвідділом нашої південної групи військ, якою командував М. В. Фрунзе. В ній вказувалось, що військові комісари, які є представниками робітничо-селянського уряду, проводять в армії ідеї й політику Радянської влади, захищають інтереси робітничо-селянської маси від можливих зазіхань з боку ворожих їй елементів, сприяють розвитку революційної дисципліни, спостерігають за беззаперечним виконанням бойових наказів.

Робота комісара полягала не тільки в агітації й пропаганді, але насамперед в особистому бойовому прикладі, способі дій, поведінці. Комісар був зобов'язаний знати всі оперативні розпорядження, брати участь у розробці наказів (вирішальне слово залишалось за командиром у питаннях оперативного характеру), ретельно вивчати військову справу. Як правило, комісари збирали перед боем політпрацівників і рядових комуністів, роз'яснюючи їм поставлені командиром завдання, й самі йшли на найнебезпечніші й вирішальні ділянки боїв. Звання й образ військового комісара часів громадянської війни заслужено овіяні легендарною славою.

З комісаром Г. В. Жуковим я зустрічався потім не раз, ми розмовляли з ним про становище на фронтах і в країні. Одного разу він запропонував мені перейти на політроботу. Я подякував, але сказав, що схильний біль-

ше до стройової. Тоді він порекомендував поїхати вчитись на курси червоних командирів. Я з охотою погодився. Однак здійснити це не вдалось.

Село Заплавне, поруч з нами, було раптом захоплено білими, що перебрались через Волгу десь між Чорним Яром і Царицином. Почались бої. Тут уже було не до навчання.

Після розгрому Колчака й відходу залишків його армій у Сибір Антанта не відмовилась від боротьби з Радянською Республікою. Тепер уже всі надії покладались на Денікіна. Безперервним потоком із Заходу йшли до його військ поставки озброєння, спорядження і продовольства.

Французький і англійський уряди сформували кілька загонів з числа білогвардійських офіцерів, що втекли, російських солдатів-військовополонених, що перебували в німецьких таборах. Неодмінною умовою повернення російських військовослужбовців на батьківщину ставився вступ у добровольчі загони *Денікіна й Колчака* для боротьби з Червоною Армією.

Але з цієї затії нічого серйозного не вийшло. Більшість таких «добровольців» при першому ж зручному випадку переходили на наш бік. Бились тільки ті, хто ненавидів Радянську владу і вважав боротьбу з нею своєю кровною справою. Але таких лютих антирадянщиків було небагато.

Влітку 1919 року армії Денікіна становили велику і небезпечну силу. Деякі частини складались суцільно з офіцерів. Роблячи головну ставку на Денікіна, Антанта ще мала ілюзії щодо військ Колчака, намагаючись поставити їх на ноги, щоб потім у зручний момент кинути проти Червоної Армії зі сходу. На півночі готувалась до нового походу армія Міллера. Їй також доставлялись численні військові вантажі. На зворотному шляху до країн Антанти йшли кораблі, навантажені хутром, рибою, лісом та іншими багатючими дарами нашої Півночі.

На північному заході до наступу на Петроград готувались білофінни і армія Юденича. До участі в ньому Антанта надіялась залучити всі малі буржуазні держави, що межували з Радянською країною.

Через контрреволюційні організації меншовиків, есерів, буржуазних націоналістів і куркулів у тилу країни організовувались повстання, заколоти, диверсії та сабо-

таж. Зривались залізничні перевезення військ фронтам, перевезення продовольства, озброєння та інших найважливіших вантажів, необхідних фронту і тилу країни.

Партія більшовиків організувала великий похід робітників у село за хлібом. На допомогу їм прийшла селянська біднота, яка на основі декрету ВЦВК від 11 червня 1918 року об'єднувалась у комітети бідноти (комбіди).

«Або,— писав В. І. Ленін,— свідомі передовики-робітники переможуть, об'єднавши навколо себе масу бідноти, встановивши залізний порядок, нещадно-сувору владу, справжню диктатуру пролетаріату, примусять куркуля підкоритися, запровадять правильний розподіл хліба і палива в загальнодержавному масштабі;

— або буржуазія з допомогою куркулів, при посередній підтримці безхарактерних і плутаних людей (анархістів і лівих есерів) скине Радянську владу і посадить російсько-німецького або російсько-японського Корнілова, який несе народові 16-годинний робочий день, восьмушку хліба на тиждень, розстріли величезної кількості робітників, тортури в катівнях, як у Фінляндії, як на Україні.

Або — або.

Середини нема.

Становище країни дійшло до краю»¹.

Брехнею і наклепами антирадянська агентура намагалась підірвати довір'я народу до партії та уряду, до командування військами Червоної Армії. І це, на жаль, спочатку іноді вдавалось. Особливо там, де економічна розруха, що дійшла до краю, і грубі порушення радянських законів виводили з рівноваги менш стійку частину населення.

Хочу навести тут листа, одержаного мною під Царицином від друга дитинства Павла Олександровича Жукова, що зберігся в мене з того часу.

«Дорогий друг Георгій! Після того, як ти пішов до Червоної Армії, майже всі наші друзі й знайомі були призвані до армії. Мені знов не пощастило. Замість діючої армії мене послали у Воронежську губернію з продрозгоном викачувати у куркулів хліб. Звичайно, це справа теж потрібна, але я солдат, вмю воювати і думаю,

¹ Ленін В. І. // Повне збір. творів. Т. 36. С. 340.

що тут міг би замість мене діяти той, хто не пройшов суворої школи війни. Але не про це я хочу тобі написати.

Ти пам'ятаєш наші суперечки з приводу есерів. Я вважав колись їх друзями народу, які боролись з царизмом за інтереси народу, в тому числі й за інтереси селян. Тепер я з тобою згоден. Це підлотники! Це не друзі народу, це друзі куркулів, організатори всіх антирадянських і бандитських дій.

Днями місцеві куркулі під керівництвом есера, що переховувався, напали на охорону з нашого продзагону, який супроводжував кінний транспорт хліба, і по-звірячому з нею розправились. Вони вбили мого кращого друга Миколу Гаврилова. Він родом з-під Малооярославця. Іншому моему приятелю, Семену Іванишину, виколоди очі, відрубали кисть правої руки і кинули на дорозі. Зараз він у тяжкому стані. Гангрена, мабуть, помре. Шкода хлопця, був красень і завзятий танцюрист. Ми вирішили в загоні сповна помститись цій погані і відплатити, як належить, щоб запам'ятали на все життя. Твій друг Павло».

Після цього листа я довго нічого не чув про долю Павла Жукова. І тільки в 1922 році дізнався, що він загинув від рук куркулів десь у Тамбовській губернії...

В. І. Ленін, ЦК партії й уряд, врахувавши нову серйозну небезпеку, що нависла з півдня, прийняли ряд важливих рішень.

3—4 липня 1919 року відбувся Пленум ЦК РКП(б), який основну увагу приділив питанням оборони країни і становищу на Південному фронті, оголошеному головним фронтом республіки. Найважливіші підсумки цього пленуму були відображені в листі ЦК РКП(б) до організацій партії — «Всі на боротьбу з Денікіним!», написаному В. І. Леніним. На об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради робітників і червоноармійських депутатів, Всеросійської Ради професійних спілок і представників заводських комітетів Москви 4 липня з доповіддю «Про становище і найближчі завдання Радянської влади» виступив В. І. Ленін.

Тоді ж знов було поставлене питання про залучення до Червоної Армії старих військових спеціалістів і про більш бережливе ставлення до них.

«Нас зраджують і будуть зраджувати сотні й сотні військспеців...— говорилось у листі ЦК РКП(б),— але у

нас працюють систематично і довго тисячі й десятки тисяч військспеців, без яких не могла б створитися та Червона Армія, яка виросла з проклятої пам'яті партизанщини і зуміла здобути блискучі перемоги на сході. Люди досвідчені, які стоять на чолі нашого військового відомства, справедливо вказують на те, що там, де найсуворіше проведена партійна політика щодо військспеців і щодо викоренення партизанщини, там, де найтвердіша дисципліна, де найбільш дбайливо проводиться політробота у військах і робота комісарів... там немає розхлябаності в армії, там кращий її стрій та її дух, там більше перемог...»¹.

Згадуючи спільну роботу з офіцерами старої армії, повинен сказати, що в більшості своїй це були чесні, сумлінні і віддані Батьківщині сини нашого народу. Коли доводилось віддавати життя в боях з ворогами, вони йшли на це не похитнувшись, з гідністю й бойовою доблестю. Одного в них не вистачало — це вмілого підходу до бійців. Тримались вони якимось осібно, не знаходили спільної мови з червоноармійською масою, і лише небагатьом з них вдавалось бути командиром, начальником і одночасно старшим товаришем солдату.

Пам'ятаю, як у парторганізації ми не раз говорили про взаємини з колишніми офіцерами і всемірно намагались виявити широке довір'я військспецам. Звичайно, й серед комуністів були крикуни, які вважали, що мала рацію «військова опозиція», що колишнє офіцерство у своїй масі — білогвардійці, що воно нездатне зріднитись із радянським ладом, а твердий статутний порядок і дисципліну ці люди ототожнювали з кріпосницькими порядками. Але, як відомо, точка зору «військової опозиції» VIII з'їздом партії була відкинута переважною більшістю.

Військові спеціалісти, які уважно спостерігали за роботою VIII з'їзду партії, зрозуміли, що партія довіряє їм, цінує їх і турбується про них. Вони стали значно ближчими до червоноармійської маси й партійних організацій. Командний склад з офіцерів колишньої царської армії став активнішим і вимогливішим у питаннях дисципліни і служби військ. Все це сприятливо відбилося

¹ Ленін В. І. // Повне зібр. творів. Т. 39. С. 52—53.

на їх загальній бойовій готовності і боєздатності. Спроби підірвати довір'я до старих офіцерів рішуче припинялись комісарами, партійно-політичними працівниками і навіть самими червоноармійцями.

VIII з'їзд РКП(б) (березень 1919 р.) взагалі приділив багато уваги Червоній Армії. Суть військової політики партії зводилась до того, щоб якнайскоріше завершити повний і остаточний перехід від добровольчої і напівпартизанської армії до регулярної кадрової армії, згуртованої залізною військовою дисципліною, з єдиною системою комплектування, організації і управління. Ці основоположні погляди партії були викладені в доповідях і виступах В. І. Леніна, у прийнятій з'їздом новій Програмі партії і резолюції з військового питання.

Життя підтвердило правильність рішень VIII з'їзду і всіх подальших заходів партії по зміцненню лав Червоної Армії. Вони мали надзвичайно важливе значення, бо ворог напружував усі зусилля, щоб задушити Радянську державу.

Після захоплення арміями Денікіна Царицина, Борисоглебська, Балашова, Краснограда та інших важливих пунктів Антанта почала підганяти Денікіна з походом на Москву. Дізнавшись через свою агентуру про підготовку Червоною Армією контрнаступу, Денікін, щоб зірвати його, поспішив першим завдати нам ряд зосереджених ударів і захопити ініціативу в свої руки.

У серпні 1919 року кінний корпус Мамонтова прорвав фронт 8-ї армії в районі Новохоперська і, вийшовши в тил нашому Південному фронту, рушив на Тамбов, де розташовувались великі бази. Тоді ж Денікін кинув у стик 13-ї й 14-ї армій 1-й армійський корпус Кутепова, який почав тіснити наші частини на Курськ і Ворожбу. Захопивши після запеклих боїв Курськ, Орел і Воронеж, ворог наближався до Москви з півдня.

У цій складній обстановці Комуністична партія, її ленінський ЦК подесятерили енергію і зуміли за допомогою політичних і військових заходів організувати відсіч білим військам — Червона Армія здобула перемоги під Орлом і Воронежем, що ознаменували собою перелом у боротьбі з Денікіним; завдала поразки Юденичу під Петроградом. Не даючи ворогу перепочинку, червоні полки рушили в контрнаступ на південь. Тут під Цари-

цином, біля Бахтіяровки і Заплавного, проти Кавказької армії бився і наш 14-й кавалерійський полк. Ми виразно чули нестихаючу артилерійську канонаду в районі Царицина й на підступах до нього з боку Камишина. В цих боях ворог зазнавав тяжких втрат, але й наші війська стікали кров'ю.

Перша половина вересня проходила в жорстоких боях і відзначалась великою динамічністю і різкими змінами обстановки.

Услід за проривом кінного корпусу Мамонтова зчинився заколот у Саранську, який незабаром було придушено.

Наприкінці вересня білогвардійські частини все ще мали ударну силу й просувались усе ближче до Москви.

Щоб виграти час, командування Південного фронту організувало контрудар на орловському напрямку, проте через недостатність сил бажаних результатів він не дав.

Обстановка загострювалась і вимагала великого рішення.

Тут мені хочеться висловити деякі міркування щодо плану розгрому Денікіна.

Ті, хто свого часу вважав, що план розгрому Денікіна належить особисто Й. В. Сталіну, надто спрощують питання.

К. Є. Ворошилов у своїй статті про Й. В. Сталіна у день його семидесятиріччя писав:

«Осінь 1919 року запам'яталась усім. Наближався вирішальний, переломний момент усієї громадянської війни... Білогвардійські полчища й Денікін підступали до Орла... Треба рятувати становище. І на Південний фронт ЦК посилає як члена РВР товариша Сталіна... Сталін негайно приймає рішення. Він категорично відмовляється від попереднього плану, висуває нові пропозиції і пропонує їх Леніну.

План товариша Сталіна було прийнято Центральним Комітетом. Сам Ленін власноручно написав наказ польовому штабу про негайну зміну директиви, що зжила себе. Наслідки відомі: перелом у громадянській війні відбувся. Денікінські полчища були відкинуті до Чорного моря. Україну і Північний Кавказ було визволено від білогвардійців. У всьому цьому величезна заслуга товариша Сталіна».

Ми, звичайно, зважуємо на те, що ця стаття ювілейна й К. Є. Ворошилову хотілося написати таку хвалебну статтю.

Як відомо, стратегічний план розгрому головного угруповання ворога включав не тільки вибір напрямку головного удару, а й вирішення ряду дуже важливих оперативно-стратегічних, матеріально-технічних питань. Перш ніж запропонувати оперативно-стратегічний план розгрому ворога, треба добре вивчити угруповання, розташування, кількість та якість частин противника. Визначити, на що здатне те чи інше угруповання ворога, на що здатний противник у цілому тоді, коли йому буде завдано могутнього удару на тому чи іншому напрямку. Який характер місцевості, перешкоджатиме він чи сприятиме розгрому ворога. Політична, технічна і тактична характеристика своїх військ і на що здатна та чи інша група. Як перегрупувати війська та засоби, щоб зосередити удар такої сили, якої напевно не витримає противник і якому він не зможе протистояти в оперативній глибині розташування своїх армій і фронту в цілому. Які саме дороги, залізниці та водні шляхи має він у своєму розпорядженні, у розпорядженні своїх військ для здійснення маневру. Які матеріально-технічні засоби мають війська і що потрібно для вирішення завдання за етапами і на всю глибину оперативно-стратегічної операції. Яку взаємодію необхідно організувати з сусідом, з ВПС та іншими видами військ, щоб спільними зусиллями зламати опір ворога, а потім і розгромити його остаточно.

Я вже не кажу про інші істотні питання, що їх треба враховувати при виробленні плану операції.

Постає питання, як же міг Й. В. Сталін, «ознайомившись із становищем», одразу ж пропонувати В. І. Леніну свій план. Постає питання, що ж це за план? Це не план, а лише міркування про вибір напрямку для удару, при цьому без будь-яких розрахунків та обґрунтувань.

Як тепер стало відомо, В. І. Ленін, одержавши від Й. В. Сталіна його листа, наклав резолюцію:
«Секретно. До архіву»¹.

¹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Ф. 3. Т. 1. Арк. 939. (Далі: ЦПА ІМЛ).

У жовтні під Царицином йшли бої місцевого значення, і ми лише в загальних рисах знали про великі події, що назрівали на московському напрямку.

У бою між Заплавним і Ахтубою під час рукопашної сутички з білокалмицькими частинами мене поранило ручною гранатою. Осколки глибоко врізались у ліву ногу і лівий бік, і я був евакуйований у лазарет, де ще раз, крім того, перехворів на тиф. З лазарету вийшов украй ослабленим і одержав місячну відпустку для відновлення здоров'я.

Я поїхав у село до батьків. Народ у селі перебував у тяжкому становищі, але не журився. Бідняцька частина селянства, об'єднавшись *наприкінці 1918 року* в комітети бідноти — комбіди, брала активну участь у вилученні хліба в куркулів. Селяни-середняки, незважаючи на труднощі й тяжку обстановку на фронтах, все більше і більше схилялись у бік Радянської влади, і лише деякі з них ставились негативно до заходів партії та уряду. Це були головним чином ті, хто за майновим станом тяжів до куркулів.

Відпустка минула швидко, і я з'явився у військкомат з проханням направити мене до діючої армії. Але фізично був ще слабкий, і мене послали в Твер у запасний батальйон з наступним направленням на курси червоних командирів.

Перші рязанські кавалерійські курси, куди я був відряджений у січні 1920 року, знаходились у Старожилові Рязанської губернії, в колишньому маєтку.

Курси укомплектовувались головним чином кавалеристами, які відзначились у боях. Мені було запропоновано зайняти посаду курсанта-старшини 1-го ескадрону. Ця справа мені була добре знайома ще по старій армії. Командир курсантського ескадрону В. Д. Хламцев доручив мені також займатися з курсантами володінням холодною зброєю (піка, шашка), навчанням штикового бою, стройовою та фізичною підготовкою.

В. Д. Хламцев, у минулому офіцер царської армії, був завжди підтягнутим і служив прикладом для курсантів. Завідуючий стройовим навчанням Г. С. Десницький також був на своєму місці. Стройові командні кадри складались головним чином із старих військових спеціалістів — офіцерів. Працювали вони сумлінно, але дещо формально — «від» і «до». Виховною роботою займались парторганізація і політапарат курсів, загально-

освітньою підготовкою — воєнізовані педагози. Політико-економічні дисципліни вели нашвидку підготовлені викладачі, які частенько самі «плавали» в цих питаннях не гірше за нас, грішних.

Загальноосвітня підготовка основної маси курсантів була недостатньою. Адже набирали їх з числа робітників і селян, до революції малограмотних. Але слід віддати їм належне, вчилися вони старанно, усвідомлюючи, що строк навчання короткий, а навчитись треба багато чого, щоб стати достойним червоним командиром.

В середині липня курсантів спішно посадили в ешелони. Ніхто не знав, куди нас везуть. Бачили тільки, що їдемо в бік Москви. У Москві курси зосередили в Лефортовських казармах, де вже були розквартировані тверські й московські курсанти. Нам оголосили, що курси увійдуть до 2-ї Московської бригади курсантів, яка складатиметься з двох піхотних полків і одного кавалерійського. Бригада буде направлена на врангелівський фронт. Ми одержали все необхідне військове спорядження і озброєння. Екіпіровка і кінська амуніція були нові, і зовні ми виглядали відмінно.

У Москві в мене було багато друзів і знайомих. Хотілось перед відправкою на фронт побачити їх, особливо ту, за якою страждало молоде серце, але, на жаль, я так і не зміг нікого відвідати. Командири ескадрону, які часто відлучалися з різних обставин, звичайно залишали мене, як старшину, за головного. Довелось обмежитись листами до знайомих. Не знаю, чи то через це, чи з іншої причини у нас з Марією виникла незгода. Незабаром я довідався, що вона вийшла заміж, і відтоді ніколи її більше не зустрічав.

У серпні наш зведений курсантський полк (командир полку Г. П. Хормушко і комісар В. А. Крилов), що перебував у складі 2-ї Московської бригади курсантів, зосередився в Краснодарі, звідки виступив проти військ Врангеля, а саме проти десанту генерала Улагая.

Улітку 1920 року стало ясно, що буржуазно-поміщицька Польща, незважаючи на тимчасові успіхи, навряд чи зможе продовжувати війну з Радянською Росією. До того часу чисельність Червоної Армії перевищувала 3 мільйони чоловік. Тому правителі Антанти домовились між собою про організацію ще одного наступу на Радянську Росію, спираючись, крім збройних сил помі-

щицько-буржуазної Польщі, на війська барона Врангеля, що формувались у Криму.

Врангелю була обіцяна необмежена допомога. Він, у свою чергу, дав офіційні зобов'язання оплатити всі витрати Антанти і повністю розрахуватись за царські борги.

До травня 1920 року в армії Врангеля налічувалось близько 130 тисяч багнетів і 4,5 тисячі шабель. Однак цього було не досить для відновлення широких дій проти Радянської держави. На території Криму Врангель не міг одержати будь-якого поповнення, і він вирішив вторгнутись у Північну Таврію. Але тут Врангеля спіткала невдача: він не зміг прорватись у Донбас і на Дон.

«Єдиним джерелом поповнення армії,— писав Врангель у своїх мемуарах,— могла бути ще козача земля... При розвалі армій генерала Денікіна десятки тисяч козаків розійшлися по домівках з кіньми, зброєю і спорядженням. Величезні бойові запаси були залишені на Північному Кавказі й на Дону... Ці краї були багаті ще місцевими ресурсами. Все це змушувало схилитись до перенесення нашої боротьби в козачі райони».

Врангель знав, що на Кубані розрісся білобандитський рух, і покладав надії на так звану «армію відродження Росії» під командуванням генерала Фостикова. Але він явно переоцінив ці сили. Сприйнявши бажане за дійсність, Врангель вважав куркульський рух на Кубані за *народних рух проти Радянської влади*.

Але до цього часу кубанське козацтво у значній більшості вже розібралось у тому, що несе йому білогвардійщина і «верховний уряд», субсидований Антантою.

Наші командири, комісари і червоноармійці робили все, щоб довести до свідомості кубанців справжні цілі нашої боротьби і необхідність швидше закінчити ліквідацію куркульських антирадянських банд.

Водночас надавалась велика різнобічна допомога біднішому козацтву і червоноармійським сім'ям. Ця частина роботи серед населення була особливо важлива, бо білі до приходу частин Червоної Армії утискали бідняків, часто відбираючи останній кусень хліба, і всіляко знущались над ними.

Пригадую, якось увечері до нашого ескадрону прийшов комісар полку і запропонував попрацювати кілька днів на ремонті жител, надвірних будівель і сільсько-

господарського реманенту бідняків і сімей червоноармійців. Усі ми охоче погодились.

Наш комісар В. А. Крилов узявся за найтрудніше — очищення громадської криниці, яку білогвардійці завалили всіляким мотлохом. Криниця була досить глибока, і коли він спустився на дно, то мало не задихнувся. Комісара витягли нагору ледь живого, однак, віддихавшись, він знов наказав спустити його в криницю. Через деякий час його знов довелось підняти нагору, і так тривало дотй, поки криниця не була очищена. Надвечір усе село тільки й говорило про мужність комісара.

Коли всі роботи були закінчені, козаки запросили нас усіх на товариський обід. За обідом було багато душевних розмов, нам дякували за допомогу. Не обійшлося й без курйозів. Виявилось, група курсантів, якій було дано завдання відремонтувати сарай і зброю в однієї вдови-козачки, провела цю роботу у однофамільників — куркульської сім'ї. Ця подія всіх розсмішила, але «винуватці» були явно розстроєні.

У серпні наш зведений курсантський полк був кинутий спочатку проти десанту врангелівського генерала Улагая, а потім діяв проти банд Фостикова та Крижановського в районі станиць Урупської, Бесскорбної, Отрадної. Банди незабаром були розгромлені. Залишки їх втекли під захист меншовицького грузинського уряду, а Фостиков — у Крим, до Врангеля.

Нам не довелось брати участі в операціях по остаточному розгрібу Врангеля в Криму. Але найбільш підготовлені курсанти були достроково випущені і відправлені на укомплектування частин кінноти, які втратили значну кількість командних кадрів у боях з врангелівцями.

Випуск відбувся в місті Армавір, де в той час стояв польовий штаб 9-ї армії. Інша частина курсантів у складі зведеного полку була кинута на переслідування банд, які пішли в гори Кавказу. Через деякий час ми дізнались, що наш курсантський полк десь у горах Дагестану натрапив на засідку і зазнав великих втрат. Багато командирів і бійців були по-звірячому закатовані бандитами. Загинув і наш командир, якого ми всі так любили.

Значна частина випуску була направлена в 14-у окрему кавалерійську бригаду, що в той час стояла в

районі станиці Новожерелівської і продовжувала операції по ліквідації в плавнях залишків улагаївських і місцевих банд. Я був направлений у 1-й кавалерійський полк, яким тоді командував старий бойовий донський козак Андреев, як казали, хоробра людина й рубака. У цей же полк були призначені й мої друзі-курсанти: Горелов, Михайлов і Ухач-Огорович (на жаль, не пам'ятаю їхніх імен).

Ми з'явилися у штаб і здали документи, після чого були прийняті командиром полку. Дивлячись на наші червоні штани, він несхвально сказав:

— Мої бійці не люблять командирів у червоних штанах.

Що було робити? Ці штани були в нас єдиними, інших курсантам не видавали. Все ще якось нам не довіряючи, він вів далі:

— У нас бійці більше з бувалих вояків, необстріляних ми не полюбаємо.

Після цього, скажемо прямо, не дуже привітного вступу він перейшов до розпитів: хто звідки родом, партійність, чи доводилось воювати, де та ін. Довідавшись, що серед нас є не тільки обстріляні воїни, але й учасники першої світової війни, він, здається, заспокоївся.

З'явившись в ескадрон, ми відрекомендувались командирі ескадрону Вишневському. З першого погляду він нам не сподобався. Вишневський справляв враження людини, яка мало цікавиться справами своєї частини. Не відриваючись від книги, яку він читав, і не поцікавившись, хто ми такі, на що здатні, не сказавши ані слова про те, що собою становлять люди, з якими нам треба буде працювати, а може бути, незабаром і вести за собою в бій, він якось неохоче наказав:

— Ви, Жуков, йдіть приймайте від Агапова 2-й взвод, а ви, Ухач-Огорович, вступайте в командування 4-м взводом.

Розшукавши 2-й взвод, я зайшов до Агапова, який тимчасово виконував обов'язки командира взводу. Це була літня людина, в минулому рядовий кавалерист старої армії, учасник першої імперіалістичної війни. Вже при першому знайомстві я відчув симпатію до цієї простої й доброзичливої людини.

Діставши з кишені список взводу, в якому налічувалось 30 чоловік, Агапов сказав:

— Люди у взводі — всі старі бійці, за винятком трьох-чотирьох чоловік. Бійці відмінні, але є, звичайно, з норомом, їх треба вмючи взяти в руки.

І він докладно розповів про кожного.

— Горщков — рубака, партизан у найгіршому смислі, але в атаці — перший. На нього не слід підвищувати голос, він уразливий, його частіше треба похвалювати й по-товариському вказувати на неправильну поведінку, причому обов'язково сам на сам, — спокійно пояснював Агапов. — Касьянов — кулеметник, воронезький хохол, хороший борець. Йому не треба в бою ставити завдання, він сам добре розуміє, яку ціль має в першу чергу вразити. Казакевич, Ковальов, Саприкін — три нерозлучних друзки, хороші бійці, але люблять погуляти. Цих можна і треба вилаяти перед строем, пригрозити відправити до комісара полку. Він у нас суворий і не любить тих, хто не береже честь червоноармійця.

І так Агапов розповів мені про кожного бійця. Я був йому дуже вдячний за розмову.

Потім наказав зібрати людей у кінному строю, щоб познайомитися з ними.

Привітавшись зі взводом, я сказав:

— Ось що, товариші. Мене призначили вашим командиром. Хороший чи поганий я командир, хороші чи погані ви бійці — це ми побачимо в майбутньому, а зараз хочу подивитись ваших коней і бойове спорядження, особисто познайомитись з кожним.

Під час огляду деякі бійці демонстративно розглядали мої червоні брюки. Я помітив це і сказав:

— Мене вже попередив командир полку Андреев, що ви не любите червоні брюки. У мене, бачте, інших немає. Ношу те, що дала Радянська влада, і я поки що у неї в боргу. Щодо червоного кольору, то це, як відомо, революційний колір і символізує він боротьбу трудового народу за свою свободу і незалежність...

Наступного дня, зібравши взвод у себе в хаті, я попросив бійців розповісти про себе. Розмова довго не клеїлась. Кулеметник Касьянов замітив:

— А чого розповідати? У взводному списку є всі дані, хто звідки і що ми за люди.

Тоді я розповів їм те, що знав про бої з білополяками і Врангелем у Північній Таврії. Бійці слухали уважно, особливо цікавились, чи буде Антанта знов висаджу-

вати свої війська. Я відповів, що правителі Антанти хотіли б висадити свої війська, але народ і солдати країн Антанти не хочуть битися проти нас.

Через кілька днів в операції по очищенню Приморського району від залишків банд мені довелося йти на чолі взводу в бій. Бій закінчився на нашу користь. Бандити були знищені і частково взяті в полон, і, найголовніше, наш взвод не зазнав при цьому жодних втрат. Після бою ніхто з бійців уже не говорив мені про червоні брюки.

Незабаром я був призначений командиром 2-го ескадрону 1-го кавалерійського полку. Командиром полку в цей час був Микола Михайлович Дронов, надзвичайно хоробра, дуже розумна й доброзичлива людина. Особливий склад полку полюбив свого командира і сміливо діяв під його командуванням.

Наприкінці грудня 1920 року всю бригаду перекинули у Воронежську губернію для ліквідації куркульського повстання і банди Колесникова. Ця банда незабаром була розгромлена. Залишки її втекли в Тамбовську губернію на з'єднання з куркульсько-есерівськими бандами Антонова.

Кілька слів про ватажка есерівсько-куркульського повстання Антонова.

Походив він з міщан міста Кірсанова Тамбовської губернії. Вчився в реальному училищі, але за погану поведінку та хуліганські вчинки був виключений. Антонов поїхав з Кірсанова, приєднався до зграї кримінальних злочинців і зайнявся грабунками, що супроводжувались нерідко вбивствами. 1906 року вступив у партію есерів. Згодом за кримінальні злочини був засланий у Сибір на каторгу. В Тамбовській губернії Антонов знов з'явився в 1917 році, в період Лютневої революції. Незабаром зайняв посаду начальника кірсановської повітової міліції. Всюди розставляв своїх людей. Головними його сподвижниками були відомі есери Баженов, Махневич, Зоев і Лощинін.

На серпень 1920 року Антонов мав велику, згуртовану банду. Зайнявши якийсь важливий населений пункт, антоновці тут же приступали до створення нового загону. Загони поступово зводились у полки до тисячі чоловік. Головною ударною силою у Антонова були кавалерійські полки загальною чисельністю від 1,5 тисячі до 3 тисяч чоловік.

Наприкінці 1920 року банди Антонова об'єднались в «армію». До головного оперштабу цієї «армії» увійшли старі есери: Богуславський, Гусаров, Токмаков і Митрофанович. Командуючим був обраний Токмаков, а Антонов — начальником штабу. Незабаром була створена і друга «антоновська армія». Вся військова влада, як і раніше, була зосереджена в руках Антонова. Частини були озброєні кулеметами, гвинтівками, револьверами, шашками.

Політичну організацію есерівсько-куркульського повстання очолював ЦК есерів. Своїм головним завданням він вважав повалення Радянської влади. Найближчі завдання антоновців були такими:

— зрив виконання продподатку та інших повинностей, запроваджуваних Радянською владою;

— знищення представників РКП(б) і Радянської влади;

— напади на невеликі загони Червоної Армії з метою їх роззброєння;

— псування залізниць, знищення складів і баз.

Виходячи з цього, антоновці застосовували таку тактику: 1) уникнення бою з великими частинами Червоної Армії; 2) вступ у бій при повній впевненості в перемозі і обов'язково при перевазі своїх сил; 3) в разі необхідності — вихід з бойової обстановки, що невдало склалась, невеликими групами і в різні боки з наступним збиранням у заздалегідь умовленому місці.

У грудні 1920 року Радянський уряд створив штаб військ Тамбовської губернії для ліквідації бандитизму. На 1 березня сили тамбовського командування були доведені до 32,5 тисячі багнетів, 7948 шабель, 463 кулеметів і 63 гармат. На 1 травня ці сили були збільшені ще на 5 тисяч багнетів і 2 тисячі шабель. Однак тамбовське військове командування через неорганізованість і нерішучість не зуміло ліквідувати банди Антонова.

Знахабнівши, Антонов сам робив нальоти на гарнізони частин Червоної Армії. Так було на початку квітня 1921 року, коли загін у 5 тисяч антоновців розгромив гарнізон, що займав Рассказово. При цьому весь наш батальйон був узятий в полон.

Незабаром командуючим військами по боротьбі з антоновщиною був призначений М. М. Тухачевський.

Про Михайла Миколайовича Тухачевського ми чули багато хорошого, особливо про його оперативно-стра-

тегічні здібності, і бійці раділи, що ними керуватиме такий талановитий полководець.

Уперше я побачив М. М. Тухачевського на станції Жердьовка, на Тамбовщині, куди він приїхав у штаб нашої 14-ї окремої кавалерійської бригади. Мені довелося бути присутнім при його розмові з командиром бригади. У міркуваннях М. М. Тухачевського відчувались великі знання і досвід керівництва операціями великого масштабу.

Після обговорення наступних дій бригади Михайло Миколайович розмовляв з бійцями і командирами. Він цікавився, хто де бився, які настрої в частинах і у населення, яку корисну роботу ми проводимо серед місцевих жителів.

Перед від'їздом він сказав:

— Володимир Ілліч Ленін вважає за необхідне якнайскоріше ліквідувати куркульські заклоти і їхні збройні банди. На вас покладене відповідальне завдання. Треба все зробити, щоб виконати його якнайшвидше і краще.

Чи міг я подумати тоді, що всього через кілька років мені доведеться зустрітися з Михайлом Миколайовичем у Наркоматі оборони при обговоренні теоретичних основ тактичного мистецтва радянських військ!..

З призначенням М. М. Тухачевського і В. О. Антонова-Овсієнка боротьба з бандами пішла за добре продуманим планом. Заступником М. М. Тухачевського був І. П. Уборевич, який одночасно очолив дії зведеної кавалерійської групи і сам брав участь у боях з антоновцями, виявивши при цьому особисту хоробрість.

Особливо сильні бої по знищенню антоновських частин розгорнулись наприкінці травня 1921 року в районі річки Ворони, біля населених пунктів Семеновка, Нікольське, Пушино, Нікольське-Перевоз, Тривки, Ключки, Єкатериновка і біля річки Хопер. Тут успішно діяли кавалерійська бригада Г. І. Котовського, *кавбригада Дмитренка*, Борисоглебські кавалерійські курси і наша 14-а окрема кавбригада *під командуванням Мілонова*. Але повністю знищити банду в той час все ж нам не вдалось.

Основна поразка антоновцям була завдана в районі Сердобська, Бакури, Єлані, де бойові дії очолив І. П. Уборевич. Залишки розгромленої банди кинулись урозтіч в загальному напрямку на Пензу. В Саратов-

ській губернії вони були майже повністю ліквідовані з допомогою селян, які ненавиділи бандитів.

Протягом літа 1921 року частинами під командуванням І. П. Уборевича при великій підтримці місцевого населення були ліквідовані й банди Васька Карася і Богуславського під Новохоперськом.

З антоновцями було чимало тяжких боїв. Особливо запам'ятався мені бій під селом В'язова Пошта, неподалік від станції Жердьовка. Рано-вранці наш полк у складі бригади був піднятий по бойовій тривозі. За даними розвідки, в 10—12 кілометрах від села було виявлено зосередження до трьох тисяч шабель антоновців. Наш 1-й кавполк слідував з В'язової Пошти в лівій колоні; правіше, в 4—5 кілометрах рухався 2-й полк бригади. Мені з ескадроном при 4 станкових кулеметах і одній гарматі було наказано рухатись по тракту в головному загоні.

Пройшовши не більше п'яти кілометрів, ескадрон натрапив на загін антоновців приблизно в 250 шабель. Незважаючи на чисельну перевагу ворога, розгорнувши ескадрон і спрямувавши на противника вогонь гармати і кулеметів, ми кинулись в атаку. Антоновці не витримали навалного удару і відступили, зазнаючи великих втрат.

Під час рукопашної сутички один антоновець пострілом з обрізу вбив піді мною коня. Падаючи, кінь придавив мене, і я неминуче був би зарубаний, коли б не виручив політрук Ночевка, який саме наспів. Сильним ударом клинка він зарубав бандита і, схопивши за повід його коня, допоміг мені сісти в сідло.

Незабаром ми помітили колону кінноти противника, що намагалась обійти фланг ескадрону. Негайно розгорнули проти неї всі вогневі засоби і послали доповіді командирі полку обстановку, яка склалась. Через 20—30 хвилин наш полк рушив уперед і зав'язав вогневий бій.

2-й полк бригади, натрапивши на чисельно переважачого противника, змушений був відійти назад. Скориставшись цим, загін антоновців вдарив нам у фланг. Командир полку вирішив повернути назад у В'язову Пошту, щоб заманити противника на невигідну для нього місцевість. Мені було наказано прикривати вихід полку з бою.

Помітивши наш маневр, антоновці всіма силами на-

валились на мій ескадрон, який діяв вже як ар'єргард полку.

Бій був для нас украй тяжким. Ворог бачив, що ми у значній меншості, і був переконаний, що зімне нас. Однак здійснити це виявилось не так просто. Врятувало те, що при ескадроні було 4 станкових кулемети з великим запасом патронів і 76-мм гармата.

Маневруючи кулеметами і гарматою, ескадрон майже впритул розстрілював атакуючі порядки противника. Ми бачили, як поле бою вкривалося ворожими трупами, і повільно, крок за кроком з боєм відходили назад. Але й наші ряди ріділи. На моїх очах звалився з коня тяжко поранений командир взводу, мій товариш Ухач-Огорович.

Це був здібний командир і добре вихована людина. Батько його, полковник старої армії, з перших днів перейшов на бік Радянської влади, був одним з провідних викладачів на наших рязанських командних курсах.

Втрачаючи свідомість, він прошепотів:

— Напиши мамі. Не залишай мене бандитам.

Його, як і всіх поранених і убитих, ми забрали з собою на кулеметних санях і гарматному лафеті, щоб бандити не змогли над ними поглумитися.

Контратака полку, що передбачалась, не відбулася: не витримав весняний лід на річці, яку треба було форсувати, і нам довелось відходити до самої В'язової Пошти.

Уже в самому селі, рятуючи кулемет, я кинувся на групу бандитів. Пострілом з гвинтівки під мною вдруге цього дня був убитий кінь. З револьвером у руках довелося відбиватися від бандитів, які насадили на мене, намагаючись взяти живим. Знову врятував політрук Ночевка, який підскочив з бійцями Бриксіним, Горшковим і Ковальовим.

У цьому бою мій ескадрон втратив 10 чоловік убитими і 15 пораненими. Троє з них наступного дня померли, в тому числі й Ухач-Огорович, мій бойовий друг і товариш.

Це був важкий для нас день. Втрата багатьох наших бойових товаришів болем відізналась у серці кожного з нас. Тільки усвідомлення, що була розгромлена така численна банда, приносило вдовolenня.

За цей визначний подвиг більшість командно-політичного складу і бійців була відзначена урядовими

нагородами. Був нагороджений і я. Ось що значилось у наказі РВРР за № 183 від 31 серпня 1922 року:

«Нагороджений орденом Червоного Прапора командир 2-го ескадрону 1-го кавалерійського полку окремої кавалерійської бригади за те, що в бою під селом В'язова Пошта Тамбовської губернії 5 березня 1921 року, незважаючи на атаки противника силою 1500—2000 шабель, він з ескадроном протягом 7 годин стримував натиск ворога і, перейшовши потім у контратаку, після 6 рукопашних сутичок розбив банду»¹.

Наприкінці літа 1921 року проводилась остаточна ліквідація дрібних банд, що розбіглись по Тамбовщині. Їх треба було добити якнайшвидше. Перед моїм ескадроном було поставлене завдання ліквідувати банду Зверева, що налічувала до 150 шабель. Банда незабаром була виявлена. Почалось її переслідування. Потроху сили бандитів вичерпувались. На підході до лісу нам вдалось їх догнати й атакувати.

Протягом години все було скінчено, але п'ять бандитів на чолі із Зверевим все ж втекли, і скориставшись сутінками, зникли в лісі. Однак їм вже ніщо не могло допомогти: ліквідація антоновських банд на Тамбовщині була завершена.

Згадуючи цей епізод, не можу не розповісти про один курйозний випадок, який з нами стався.

Переслідуючи банду, ми раптом натрапили на дві бронемашини, які вискочили з сусіднього села. Ми знали, що банда не має броньовиків, а тому й не відкривали по них вогонь. Однак броньовики, зайнявши вигідну позицію, повернули в наш бік кулемети. Що за okazія? Послали зв'язкових. Виявилось, що це наші і в головній бронемашині сам І. П. Уборевич. Довідавшись про відхід банди в напрямку лісу, він вирішив перехопити її на шляху. Добре, що розібрались, а то могло б погано скінчитись.

Так я вперше познайомився з І. П. Уборевичем. Пізніше, в 1932—1937 роках, ми часто з ним зустрічались. Він був тоді командуючим військами Білоруського військового округу, де мені довелось командувати кавалерійською дивізією.

¹ Центральний державний архів Радянської Армії. Ф. 4. Оп. 7. Спр. 12/36. Арк. 251. (Далі: ЦДАРА).

...Минули довгі роки. Забуті труднощі громадянської війни, які доводилось долати нашому народові. Але ніколи не зітреться в пам'яті те, що кожним з нас керувала тверда віра в справедливість ідей, які проголосила ленінська партія в дні Жовтня.

Англійський генерал А. У. Нокс писав тоді своєму уряду про те, що можна розбити мільйонну армію більшовиків, але коли 150 мільйонів росіян не хочуть білих, а хочуть червоних, то безглуздо допомагати білим.

Досвід минулих воєн, в тому числі й досвід першої світової війни, з цілого ряду причин не міг бути тоді сповна узятий Червоною Армією на озброєння. Для боротьби з ворогами молодої Радянської держави потрібно було створити свою, чітко окреслену класову військову організацію, озброївши її новими поглядами на суть і способи боротьби.

В. І. Ленін на підставі глибокого врахування економічних, політичних, моральних факторів та співвідношення сил розробляв радянську воєнно-політичну стратегію, закладав основу оперативно-стратегічного мистецтва наших збройних сил, характерною особливістю якого були цілеспрямованість, рішучість і дуже велика активність у розгромі зовнішньої та внутрішньої контрреволюції.

Велика стратегічна перевага наших збройних сил у громадянській війні полягала в тому, що ми вели війну, маневруючи силами і засобами на внутрішніх операційних лініях, тоді як Антанта та білогвардійські збройні сили змушені були маневрувати на зовнішніх операційних лініях. Щоправда, на той час у нашій країні було дуже мало стратегічних резервів, а будь-який великий маневр з метою створення переваги у силах і засобах в обраному напрямку доводилося здійснювати за рахунок вилучення військ із складу діючих фронтів та армії, а іноді й прямо з поля бою.

У роки громадянської війни через недостатність резервів частинам Червоної Армії доводилося битися на фронтах зовсім без відпочинку протягом багатьох місяців, то наступаючи, переслідуючи ворога, то відступаючи під його ударами. Жодна армія капіталістичної держави не витримала б такого фізичного навантаження та моральних потрясінь. Тільки наша робітничо-селянська армія, армія, яка захищає свою

Радянську владу, спроможна витримати таке морально-фізичне навантаження. Частини та з'єднання, що їх перекидали з інших фронтів, без будь-якого перепочинку знову вступали в бої на інших фронтах і з успіхом громил ворога, виявляючи при цьому активність, стійкість, рішучість та відвагу.

Партія, її ЦК і особисто В. І. Ленін не шкодували сил для створення непереможних збройних сил. У результаті величезної організаторської діяльності партії країна в роки громадянської війни була перетворена на єдиний військовий табір, було зроблено все, що в силах людини, аби остаточно розбити ворога й наш народ зміг активно приступити до здійснення своєї історичної місії — до будівництва соціалізму.

«Усяка революція лише тоді чого-небудь варта, коли вона вміє захищатися...»¹, — говорив Володимир Ілліч Ленін. І партія, і її ЦК, особисто В. І. Ленін відіграли вирішальну роль в організації захисту Батьківщини, об'єднанні всіх сил фронту і тилу, піднятті мас робітників, червоноармійців, селян на боротьбу з інтервентами і контрреволюцією в роки громадянської війни. Вони провели в життя сотні й тисячі заходів, що забезпечили перемогу над ворогом.

Історики встановили, що за період з 1 грудня 1918 року по 27 лютого 1920 року відбулось 101 засідання Ради оборони, на яких було обговорено 2300 питань з організації оборони країни, забезпечення Червоної Армії та Військово-Морського Флоту бойовою технікою, озброєнням, спорядженням, продовольством. На всіх засіданнях, за винятком двох, головою був В. І. Ленін.

Вивчення документів періоду громадянської війни свідчить про те, що постанови й директиви ЦК партії, Політбюро, вказівки В. І. Леніна були тією основою, на якій Головним командуванням Червоної Армії, Реввійськрадами фронтів розроблялись конкретні плани воєнних операцій. Стратегічні плани всіх найважливіших воєнних кампаній всебічно обговорювались на пленумах і засіданнях ЦК партії.

В. І. Ленін був особисто зв'язаний з Головним військовим командуванням, фронтами і арміями, близько знав багатьох командирів і політпрацівників. З ними він вів велике листування. За роки громадянської війни,

¹ Ленін В. І. // Повне збір. творів. Т. 37. С. 116.

за далеко неповними даними, за підписом В. І. Леніна було відправлено близько 600 листів і телеграм з питань оборони Радянської держави¹.

У той же час В. І. Ленін, ЦК партії не підміняли Головне командування і Реввійськраду в оперативному керівництві фронтами, арміями, бойовими діями військ.

Коли В. І. Ленін одержав повідомлення про те, що деякі військові працівники висловлюють сумнів у правильності розробленого головкомом С. С. Каменевим плану боротьби з Денікіним, він від імені ЦК партії написав Троцькому: «Політбюро цілком визнає оперативний авторитет Головнокомандуючого і просить Вас зробити відповідне роз'яснення всім відповідальним працівникам»². Головком С. С. Каменев попросив В. І. Леніна проєкти всіх урядових директив з оперативних воєнних питань показувати попередньо Головному командуванню. На доповідній С. С. Каменева, адресованій усім членам Політбюро ЦК партії, В. І. Ленін писав: «По-моєму, на клопотання зважити і постановити: або особисто Головнокомандуючого викликати, або проєкти директив давати йому на **терміновий висновок...**»³.

Реввійськрада республіки, військові ради фронтів і армій у цілому працювали на підставі рішень ЦК РКП(б). Призначення командуючих і комісарів на відповідальні пости, зміцнення обороноздатності республіки здійснювались відповідно до вказівок ЦК. У постанові ЦК РКП(б) «Про політику військового відомства», прийнятій наприкінці 1918 року за пропозицією В. І. Леніна, підкреслювалось, що відповідальність за політику військового відомства в цілому несе партія, яка охоплювала своїм впливом усі сторони військового будівництва і бойових дій Радянських Збройних Сил.

Комуністи були цементуючою силою в Червоній Армії. ЦК РКП(б) неодноразово проводив партійні мобілізації, зміцнюючи комуністами всі вирішальні ділянки фронтів. 35 тисяч комуністів було в армії в жовтні 1918 року, через рік їх налічувалось вже близько 120 тисяч, а в серпні 1920 року — 300 тисяч, тобто майже половина всіх членів РКП(б) того часу. Визнана

¹ Див.: КПСС и строительство Советских Вооруженных Сил. М., 1967. С. 44, 69, 98.

² Ленін В. І. // Повне збір. творів. Т. 51. С. 22.

³ Там же, С. 69.

всіма перевага Червоної Армії в морально-політичному відношенні, що відіграла вирішальну роль у громадянській війні, була зумовлена бойовою, патріотичною діяльністю армійських комуністів, комісарів, політвідділів, партосередків.

Оцінюючи роль партійно-політичного апарату армії в ті роки, М. В. Фрунзе писав:

«Хто вносив елементи порядку і дисципліни в ряди наших молодих червоних полків, що створювались під грим гарматних пострілів? Хто в години невдач і поразок підтримував мужність і бадьорість бійців і вливав нову енергію в їх ряди, що похитнулись? Хто налагоджував тил армії, насаджував там Радянську владу і створював радянський порядок, забезпечуючи цим швидке й успішне просування наших армій уперед? Хто своєю наполегливою і настійною роботою розкладав ряди ворога, розстроював його тил і тим підготовляв майбутні успіхи?

Це робили політичні органи армії, і робили, треба сказати, блискуче. Їх заслуги в минулому — безмірні»¹.

Я можу лише тисячу разів підписатись під цими чудовими словами і знов засвідчити їх правдивість.

У роки громадянської війни партія і народ не тільки перемогли ворога, але й, борючись з ним, заклали основи масової регулярної армії, що комплектується на основі воїнської повинності трудящих. Були створені центральний і місцевий апарати військового управління, розроблені перші статuti і порадики, запроваджена єдина організація частин і підрозділів. Наприкінці 1920 року наша армія налічувала вже 5,5 мільйона чоловік, хоча вона і втратила в період з вересня 1918 року по грудень 1920 року близько 2,2 мільйона чоловік, з них до 800 тисяч убитими, пораненими і таких, що пропали безвісти, і 1392 тисячі тих, які загинули від тяжких хвороб, викликаних недоїданням, відсутністю медикаментів і медичного обслуговування, необхідного обмундирування.

З величезного воєнного досвіду і теоретичних узагальнень епохи громадянської війни, які були покладені на багато років в основу будівництва Радянських Збройних Сил, мені хотілося б у кількох словах зупинитись на такому.

¹ Фрунзе М. В. Избранные произведения. Т. 2. С. 121.

По-перше, на єдності армії і народу. Громадянська війна з винятковою силою продемонструвала єднання фронту і тилу, суто військові переваги країни, що перетворилась на єдиний військовий табір. Ця єдність своєю об'єктивною стороною мала радянський суспільний і державний лад, союз робітничого класу і селянства, а суб'єктивною — спільність мети армії і народу. В результаті народжувалась сила, що багаторазово помножувала могутність зброї. Джерело цієї сили В. І. Ленін бачив у тому, що вперше у світі створена армія, яка знає, за що вона воює, і вперше у світі робітники і селяни, що переносять неймовірні труднощі, ясно усвідомлюють, що вони захищають Радянську соціалістичну республіку, владу робітників і селян.

По-друге, на керівній ролі партії у власне військових питаннях та її впливі на армію через партійно-політичний апарат.

З військової точки зору, керівна роль Комуністичної партії має, крім усього іншого, колосальне значення тому, що вона є правлячою партією у країні, де панує суспільна власність на засоби виробництва. Завдяки цьому забезпечується небачена концентрація сил і засобів усього народного господарства на найважливіших військових напрямках. Створюється виняткова можливість маневрувати величезними матеріальними й людськими ресурсами, проводити єдину військову політику, добиватись обов'язковості директив з військових питань для всіх і кожного.

Що ж до партійно-політичної роботи, то завдяки їй свідомі і віддані справі революції сили в армії і флоті спрямовуються до однієї мети, примножуються і стають джерелом масового героїзму.

«І тільки завдяки тому, що партія була на сторожі,— говорив В. І. Ленін,— що партія була якнайсуворіше дисциплінована, і через те, що авторитет партії об'єднував усі відомства й установи, і на заклик, що його дав ЦК, як один ішли десятки, сотні, тисячі і кінець кінцем мільйони, і тільки через те, що нечувані жертви були принесені,— тільки через це чудо, яке сталося, могло статися. Тільки через це, незважаючи на дворазовий, триразовий і чотириразовий похід імперіалістів Антанти та імперіалістів усього світу, ми спроможні були перемогти»¹.

¹ Ленін В. І. // Повне збір. творів. Т. 40. С. 230.

По-третє, хотілося б сказати ще про один принцип будівництва наших збройних сил — про найсуворішу централізацію, єдиноначальність і залізну дисципліну, тим більше, що не раз різного роду опозиціонери нападали на нього.

Відсутність єдиноначальності у військовій справі, вказував В. І. Ленін, «...часто-густо веде неминуче до катастрофи, хаосу, паніки, багатовладдя, поразки...»¹. В багатьох документах, прийнятих з'їздами партії і пленумами ЦК, в практичній роботі більшовики невпинно вели боротьбу зі спробами протиставити партизанські форми організації (що завжди може бути спочатку) принципам будівництва регулярної армії (що повинно бути панівним), тобто централізованому і однотипному управлінню у всіх ланках армії, суворому додержанню субординації і дисципліни.

Звичайно, єдиноначальність необхідно було запроваджувати в суворій відповідності з конкретними історичними умовами, враховуючи і класовий склад командних кадрів, їх політичну зрілість, військову підготовку, а також беручи до уваги готовність мас до тієї чи іншої форми управління. Природно тому, що в перші роки Радянської влади єдиноначальність запровадити було не можна.

Але поступово ленінський принцип єдиноначальності як типовий, основний принцип керівництва в Червоній Армії, органічно сполучаючись з піднесенням ролі політ-органів і парторганізацій, стає пануючим. Разом з залізною дисципліною, основою на глибокому розумінні і свідомому виконанні воїнами свого обов'язку по захисту Батьківщини, єдиноначальність стає тим стрижнем, навколо якого згуртовуються воля, знання і цілеспрямованість військ.

Кожний період розвитку нашої країни вносив у будівництво Радянських Збройних Сил нові риси, зміцнюючи їх і підготовляючи до захисту від агресії. Досвід і принципи військової справи, викувані у вогні громадянської війни за особистою участю В. І. Леніна, зокрема ті моменти, про які ми говорили окремо, дістали свого дальшого розвитку в тридцяті й сорокові роки і стали складовою частиною могутності тієї армії, яка розгромила фашизм у Великій Вітчизняній війні.

¹ Ленін В. І. // Повне зібр. творів. Т. 39. С. 43.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Командування полком і бригадою

Приступивши до мирного будівництва після героїчної перемоги в громадянській війні, радянський народ зіткнувся віч-на-віч з колосальними труднощами відбудови зруйнованого народного господарства. Майже всі галузі прийшли у крайній занепад. Критичний стан промисловості, сільського господарства, транспорту вимагав зосередження всіх сил країни на господарському фронті. Необхідно було направити кілька мільйонів *робітників і селян* з числа демобілізованих солдатів на відбудовчі роботи, зменшити витрати на утримання армії. І в той же час треба було зберегти і зміцнити оборону країни. «Зараз ми цілий ряд могутніх держав відучили від війни з нами, але чи надовго, ми ручитися не можемо»¹,— говорив В. І. Ленін.

Уже в 1920 і 1921 роках почалось переведення повністю або частково на трудовий стан армій, які безпосередньо не брали участі в бойових операціях. Для цієї мети при Раді Праці і Оборони була створена комісія, яку очолили М. І. Калінін і Ф. Е. Дзержинський. Трудові армії багато зробили для збільшення видобутку палива, сировини, піднесення сільського господарства.

У цілому в результаті демобілізації наприкінці 1924 року чисельність збройних сил скоротилась з 5,5 мільйона до 562 тисяч чоловік.

Звичайно, демобілізація відповідала інтересам мільйонів солдатів. Тягнуло до землі, верстата, хотілось повернутись у родину, додому. Втримати кадрових солдатів в армії було дуже важко, тим більше, що серед них більшість становили селяни. Цей процес міг далеко зайти, «розмити» ядро армії. В лютому 1921 року за

¹ Ленін В. І. // Повне збір. творів. Т. 42. С. 130.

рішенням Оргбюро ЦК РКП(б) демобілізація комуністів з армії була припинена¹. Дещо раніше ЦК РКП(б) звернувся до всіх парторганізацій з циркулярним листом «Про Червону Армію», в якому рішуче попередив усі партійні організації про недопустимість послаблення турботи про Червону Армію. Взагалі ж в армії залишались в основному ті, хто відповідно до здібностей і схильностей вирішив присвятити себе військовій справі.

В умовах мирного будівництва того часу було необхідно розробити єдину воєнну доктрину, зміцнити регулярну Червону Армію, вирішити нові складні питання організаційного будівництва, налагодити підготовку військових і політичних кадрів. Особлива увага вже тоді зверталась на необхідність зміцнення спеціальних технічних частин (кулеметних, артилерійських, автоброневих, авіаційних тощо), забезпечення їх усім необхідним.

Ці проблеми докладно обговорювались на X, XI, XII з'їздах РКП(б). Справа не обійшлася без гострих суперечок. За рішенням ЦК партії М. В. Фрунзе і С. І. Гусев підготували тези «Реорганізація Червоної Армії», в яких відстоювали збереження кадрової армії і накресливали поступовий перехід до міліційних формвань, ратували за розвиток радянської військової науки. Інші твердили, що треба негайно переходити до міліційної системи комплектування армії. X з'їзд РКП(б) прийняв ленінський курс військового будівництва в мирний час. У постанові з'їзду було прямо записано: «Неправильною і практично небезпечною для сучасного моменту є агітація деяких товаришів за фактичну ліквідацію нинішньої Червоної Армії і негайний перехід до міліції»².

Незважаючи на всі зусилля, вжиті партією для зміцнення армії, відчувалось, що необхідні якісь радикальніші заходи, і чим швидше, тим краще.

З червня 1922 року по березень 1923 року я працював на посаді командира ескадрону 38-го кавалерійського полку, а потім *заступником* командира 40-го кавалерійського полку 7-ї Самарської кавалерійської дивізії. На

¹ ЦПА ІМЛ. Ф. 17. Оп. 8. Од. зб. 133/1. Арк. 225.

² Комуністична партія Радянського Союзу в рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 8-е вид. К., 1979. Т. 2. С. 253. (Далі: КПРС в резолюціях...).

чолі цих полків стояли досвідчені командири *Димитров і Косенко*, і я в них багато чого навчився. Командний склад, партійна організація і політичний апарат полків становили хороший колектив.

Упорядкованих казарм, будинків начальницького складу, їдалень, клубів та інших об'єктів, необхідних для нормального життя військової людини, в більшості частин Червоної Армії тоді ще не було. Жили ми розкидано, по селах, квартирувались у селянських хатах, їжу готували в похідних кухнях, кінський склад розміщувався по дворах. Всі ми вважали такі умови життя нормальними, оскільки країна наша переживала виняткові труднощі.

У начальницькому складі армії люди були головним чином молоді і фізично міцні, відзначались великою енергією і наполегливістю. До того ж більшість з нас були неодружені і будь-яких турбот, крім службових, не знали. Віддавалися ми роботі з наснагою, присвячуючи їй по 15—16 годин на добу. Все ж і цього часу не вистачало, щоб усюди й у всьому поспіти.

Весною 1923 року телефонограмою з штабу дивізії мене викликали до комдива. Причини я не знав і, треба визнати, дещо хвилювався: чи не наробив чого?

Комдив М. Д. Каширін прийняв мене дуже добре, пригостив чаєм і довго розпитував про бойову і тактичну підготовку в нашому полку. А потім раптом запитав:

— Як ви гадаєте, правильно в нас навчається кіннота для війни майбутнього і як ви самі уявляєте війну майбутнього?

Запитання мені здалося складним. Я почервонів і не зміг відразу ж відповісти. Комдив, очевидно, помітивши мою розгубленість, терпляче чекав, поки я зберуся з духом.

— Необхідних знань і навичок, щоб по-сучасному навчати війська, у нас, командирів, далеко не досить,— сказав я.— Вчимо підлеглих так, як вчили нас у старій армії. Щоб повноцінно готувати війська, потрібно озброїти начальницький склад сучасним розумінням військової справи.

— Це вірно,— погодився комдив,— і ми прагнемо, щоб наші командири пройшли військово-політичні курси й академії. Але це тривалий процес, а навчальних закладів у нас поки що малувато. Доведеться попервах учитись самим.

Він пройшовся по кабінету і раптом оголосив, що мене вирішено призначити командиром 39-го Бузулукського кавалерійського полку.

— Я вас не дуже добре знаю, але товариші, з якими розмовляв, рекомендують вас на цю посаду. Якщо заперечень немає, йдіть у штаб і одержіть розпорядження. Наказ про призначення вже підписаний.

Прощаючись з комдивом, я був дуже схвилюваний. Нова посада була дуже почесною й відповідальною. Командування полком завжди вважалось одним з найважливіших ступенів в оволодінні військовим мистецтвом.

Полк — це основна бойова частина, де для бою організується взаємодія всіх сухопутних родів військ, а подекуди й не тільки сухопутних. Командиру полку треба добре знати свої підрозділи, а також засоби посилення, які звичайно надаються полку в бойовій обстановці. Від нього вимагається вміння обирати головний напрям у бою і зосереджувати на ньому основні зусилля. Особливо це важливо в умовах явної переваги в силах і засобах ворога.

Командир частини, який добре освоїв систему управління полком і здатний забезпечити його постійну бойову готовність, завжди буде передовим воєначальником на всіх наступних ступенях командування як у мирний, так і у військовий час.

На закінчення громадянської війни в армії налічувалось більш як 200 курсів і шкіл, що готували кадри для всіх родів військ. У 1920 році командні курси вже випустили 26 тисяч червоних командирів. Поступово створювалась широка мережа курсів, шкіл, академій, зароджувалась єдина система навчання і виховання пролетарського командного і політичного складу. Молодший комсклад готувався спочатку в полкових школах протягом семи—десяти місяців, середній комсклад — у військових школах і військово-морських училищах, а старший — у військових академіях. У республіках відкривались національні військові школи. Великого значення набули потім курси вдосконалення комскладу. На таких курсах я також вчився. Про це мова ще попереду.

Зараз хотілося б зауважити, що не менш важливу, на мій погляд, роль у підготовці кваліфікованого комскладу, особливо молодшої та середньої ланки, відігра-

вали навчання, самоосвіта безпосередньо в табірних умовах, так би мовити, без відриву від виробництва. Десятки, сотні тисяч військових поповнювали таким чином свої знання, вдосконалювали бойовий гарт, тут же відпрацьовуючи їх у навчаннях, маневрах і походах. І той, хто не зміг з тих чи інших причин піти до навчального закладу, наполегливо займався самовдосконаленням безпосередньо в частинах.

Звичайно, були тоді командири, які після успішного завершення громадянської війни відчували себе знавцями військової справи, вважали, що їм, власне кажучи, немає чого вчитись. Деякі з них потім зрозуміли свої помилки і перебудувались. Але інші так і залишились із старим багажем і, природно, незабаром вже не відповідали зрослим вимогам і змушені були піти в запас.

Коли наприкінці травня 1923 року я вступив у командування полком, він готувався до виходу в табір. Це був перший вихід частин кінноти на табірне навчання після громадянської війни, і багато командирів не мали чіткого уявлення про роботу в нових умовах. Під час приймання полку виявились недоліки в бойовій готовності. Особливо погано стояла справа з вогневою й тактичною підготовкою, тому увага підрозділів була зосереджена на організації навчально-матеріальної бази в таборах.

На початку червня табір в основному був готовий. Полк одержав добре впорядковане палаткове містечко, чудову літню їдальню і клуб. Були обладнані навсі і конов'язі для коней. Гордістю полку було стрільбище для вогневої підготовки з усіх видів зброї.

Почалось напружене бойове і політичне навчання. Ми всі були задоволені, що затрачені праця і кошти на підготовку табору не пропали даремно. Дружно й ініціативно працювали командири ескадронів і політруки. Творча енергія й ініціатива комуністів відчувались у всіх справах і починаннях.

Душею парторганізації був секретар партбюро полку Школьников. Чудова людина, він був сповнений творчих дерзань і вмів швидко запалити серця комуністів полку.

Особливо хотів би відзначити нашого комісара Анто́на Митрофановича Яніна. Це був твердий більшовик і чудова людина, яка знала душу солдата, добре розуміла, як до кого підійти, від кого що зажадати. Його

любили й поважали командири, політпрацівники і червоноармійці. Шкода, що цей видатний комісар загинув смертю хоробрих у 1942 році в сутичці з фашистами на Кавказькому фронті. Загинув він разом із своїм сином, якого виховав мужнім захисником Батьківщини.

У середині літа в командування дивізією вступив герой громадянської війни Г. Д. Гай.

Я з задоволенням згадую спільну роботу з комдивом Г. Д. Гаєм. Перша наша зустріч відбулась в його табірній палатці, куди були викликані на нараду командири і комісари частин. Після офіційного вітання Г. Д. Гай запросив усіх розташуватись біля його робочого столу. Я побачив красиву людину, по-військовому підтягнуту. Його очі світилися доброзичливістю, а рівний і спокійний голос свідчив про врівноважений характер і впевненість у собі. Я багато чув про героїські справи Г. Д. Гая і з інтересом у нього вдивлявся. Мені хотілось проникнути в його душевний світ, зрозуміти його як людину і командира.

Розмова затяглася надовго. Коли ми розходились, у всіх залишилось хороше враження від першої зустрічі з комдивом. Прощаючись зі мною, він сказав, що через кілька днів хоче подивитись кінно-стройову і тактичну підготовку. Я був дуже потішений увагою до полку і зізнався, що в нас ще багато недоліків.

— Будемо разом усувати недоліки,— сказав Г. Д. Гай посміхаючись і додав:— Це добре, що ви не хочете вдарити лицем у болото.

Через три дні згідно з розпорядженням штабу дивізії полк був виведений у повному складі на огляд. Комдив на білоногому вороному коні піднявся на пагорок і уважно стежив за навчанням полку. Кінь під комдивом був дуже гарячий, але вершник твердою рукою і міцними шенкелями рішуче підкорював його своїй волі.

Навчання йшло спочатку за командами голосом, потім за командами шашкою (так зване «німе навчання»), а потім за сигналами труби. Перешиковування, пересування, заходження, повороти, зупинки і рівняння виконувались чіткіше, ніж я того чекав. На завершення полк був розгорнутий «у лаву» (старий козачий прийом атаки) і я спрямував центр бойового порядку на висоту, де стояв комдив. Зімкнувши полк до центру і вирівнявши його, я підскакав до комдива, щоб відрепортувати

РОСІЙСЬКЕ СЕЛО ДО РЕВОЛЮЦІЇ

Устина Артеміївна Жукова.
Знімок 30-х років

Угодський Завод (нині село Жуково) у 30-х роках

Стара Москва

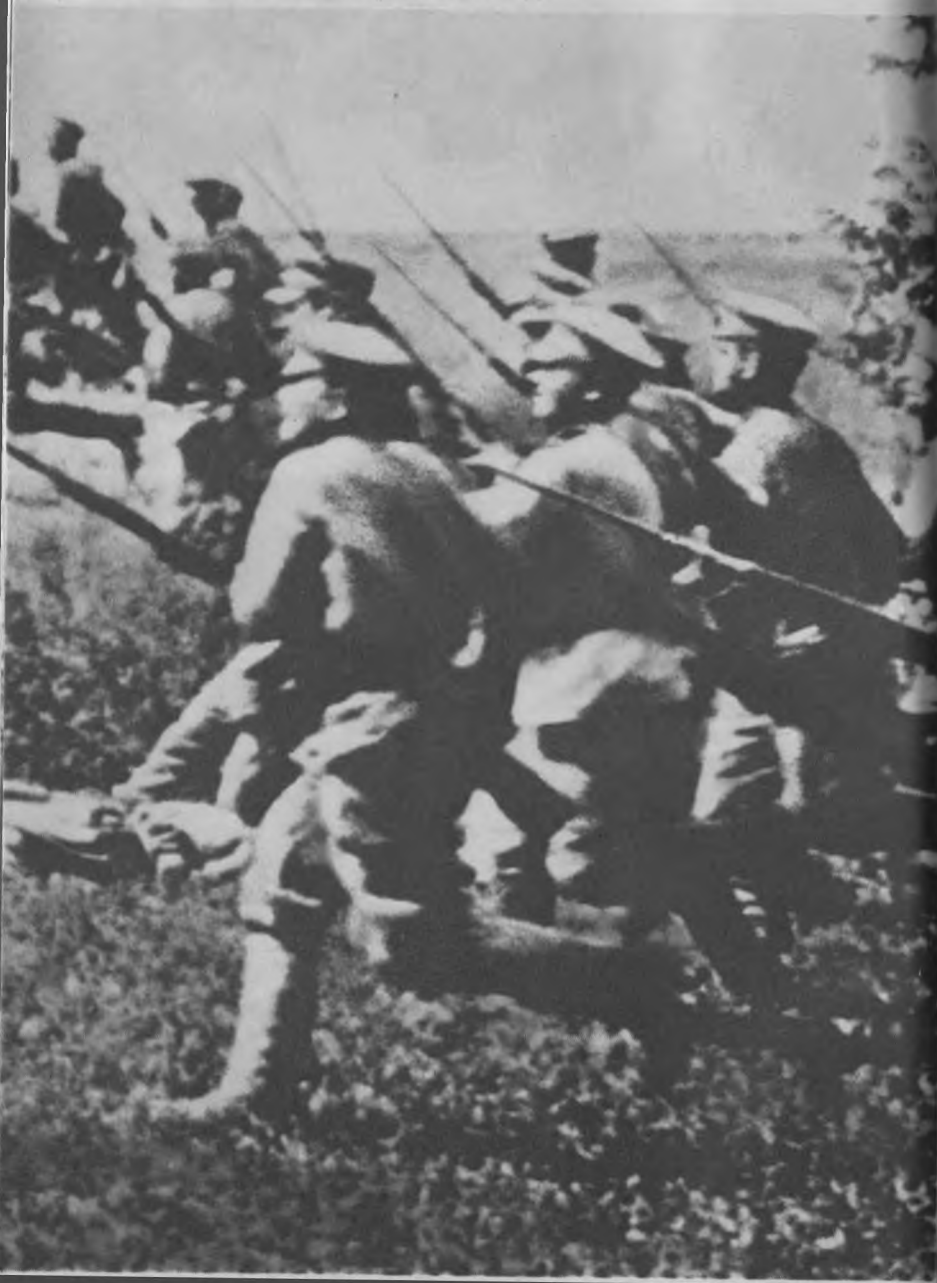

Петровка. 1909 г.

ПЕРША СВИТОВА ВІЙНА. 1914—1918 рр.

Віце-унтер-офіцер Г. Жуков. 1916 р.

Безглузді жертви війни

Мітинг солдатів Духовищенського полку

Вступ інтервентів до Архангельська. 1918 р.

ІНТЕРВЕНЦІЯ 1918—1922 рр.

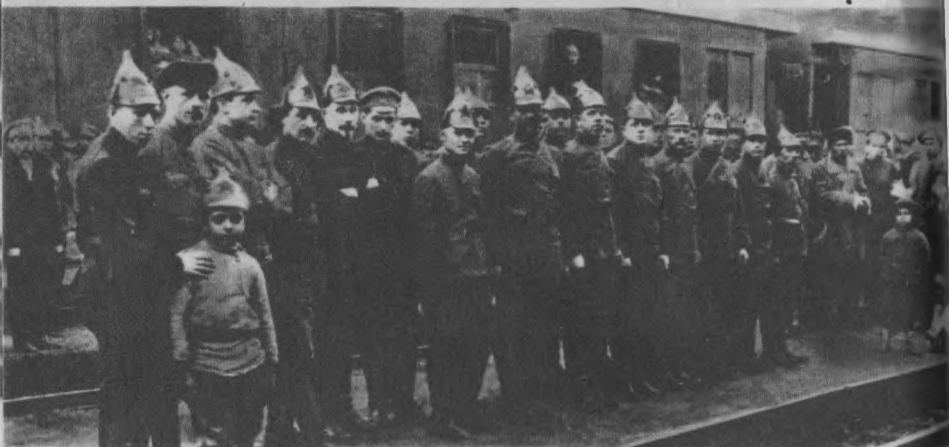

Японські окупаційні частини у Владивостоці. 1918 р.

Й. В. Сталін

Кавказький фронт.
Біля поїзда, захопленого бійцями Червоної Армії.
Серед командирів М. М. Тухачевський, Г. К. Орджонікідзе,
І. Т. Смілга

Л. Д. Троцький

С. С. Каменев

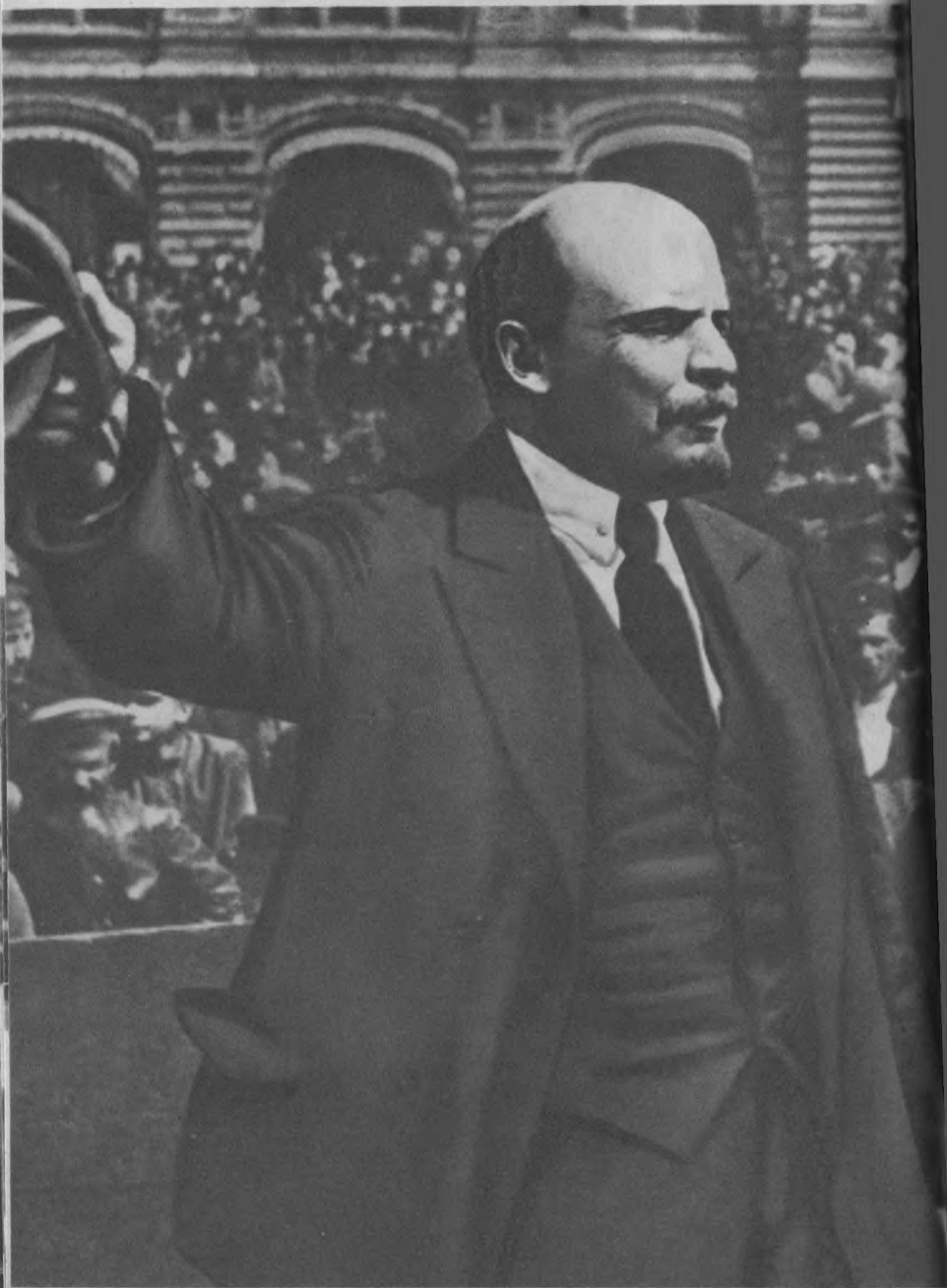

І. П. Уборевич

Й. Е. Якір

СОЦІАЛІСТИЧНА ВІТЧИЗНА В НЕБЕЗПЕЦІ!

М. В. Фрунзе обходить війська

М. І. Калінін на підводному човні. 1919 р.

про закінчення показу. Не давши мені почати рапорту, комдив підніс руки вгору і закричав:

— Здаюсь, здаюсь, здаюсь! — а потім, підїхавши до мене, тепло сказав: — Спасибі, велике спасибі.

Порівнявшись з центром полку, комдив устав на стремена і звернувся до бійців:

— Я старий кавалерист і добре знаю бойову підготовку кінноти. Сьогодні ви показали, що свій червоноармійський обов'язок перед Батьківщиною виконуєте сумлінно, не шкодуючи сил. Так і повинно бути. Хороша бойова підготовка, висока усвідомленість свого обов'язку перед народом — запорука непереможності нашої героїчної Червоної Армії. Спасибі вам, порадували ви мене.

Повернувшись до мене, комдив потиснув руку, посміхнувся і сказав:

— Другу частину навчання побачимо іншого разу. Нехай полк йде відпочивати, а ми з вами подивимось, як обладнано табір.

Більше двох годин ходив він по табору, вникаючи в кожну дрібницю, а потім довго сидів з бійцями. Г. Д. Гай розповів багато бойових епізодів з громадянської війни. Тільки коли черговий сурмач просигналював до обіду, він підвівся і розпрощався з нами.

Провівши комдива, ми з комісаром А. М. Яніним і секретарем партбюро Школьниковим тут же обговорили, що треба зробити, щоб «не запаморочилась голова» від успіхів і похвали.

Треба віддати належне особовому складу: похвала комдива надихнула всіх, і це було видно за результатами табірної навчання. Для нас же, командирів, приклад простого товариського спілкування з рядовими червоноармійцями був гідний наслідування.

Г. Д. Гай потім часто бував у полку, подовгу розмовляв з солдатами і командирами і завжди був не тільки начальником, але й бажаним старшим товаришем-комуністом.

Табірне навчання ми закінчили з хорошими оцінками, і наприкінці вересня наша 7-а Самарська кавалерійська дивізія виступила в район Орші для участі в окружних маневрах. Маневри ці проводились, також як і табірне навчання, після громадянської війни вперше.

За масштабом маневри були невеликі, так би мовити, попутні, при поверненні з таборів. Однак на нашу

дивізію припало досить складне завдання. Вона мала здійснити форсований марш-кидок у район Орші. А довірений мені полк був призначений комдивом в авангард головних сил дивізії. Це значило, що ми повинні були не тільки пройти велику відстань за короткий час, але й виконати завдання похідної охорони, бути в постійній готовності, щоб швидко розгорнутися до «бою» з «противником» і створити найсприятливіші умови для вступу в «бій» головних сил дивізії.

Марш-кидок дивізії був завершений за 30 годин. Ми пройшли близько 100 кілометрів, зробивши два п'ятигодинних привали. Для кінського складу це було тяжке випробування на витривалість. А кавалеристам на привалах ще треба було годувати, поїти коней і приводити до ладу всю амуніцію й спорядження. Незважаючи на втому, настрій в усіх був піднесений, оскільки стало відомо, що після закінчення маневрів уся 7-а кавалерійська дивізія буде розквартирована в Мінську.

На світанку вислана вперед розвідка доповіла, що паралельно залізничній лінії Москва — Орша рухаються в напрямку станції Орша війська «противника». На підступах до Орші зав'язався «бій» з частинами, що прикривали підступи до залізничного вузла.

Як це завжди буває на маневрах, з усіх сторін підскакали до полку посередники з білими пов'язками на руках. Посередники — це командири, які допомагають керівництву розігрувати навчання.

— Що вам відомо про «противника»?

— Ваше рішення? — посипались запитання.

Я відповів, що зараз віїду до головного загону, зроблю особисту рекогносцировку і там прийму рішення. Пришпоривши коня, через кілька хвилин я прискакав до головного загону, яким командував дуже енергійний, ініціативний командир ескадрону Костянтин Тюпін.

Він доповів, що до двох полків піхоти «противника» розгорнулись у передбійові порядки і рухаються за лінією залізниці в загальному напрямку на висоти, що лежать попереду. Там іде «бій» з нашою піхотою. Піхота «противника», очевидно, не знає, що наші частини вийшли в цей район, оскільки ми не зустріли ні охорони, ні його розвідки.

Не встиг командир головного загону закінчити доповіді, як з'явилась група вершників, яка наближалась до нас. По вороному білоногому коневі ми здалеку

впізнали комдива Г. Д. Гая. Коротко повторивши дані обстановки, доповів комдиву, що момент надзвичайно сприятливий для раптової атаки «противника» і що я вирішив, не гаючись, розгорнути полк у бойовий порядок і атакувати у фланг, тим більше що атаці сприяє характер місцевості.

Подивившись у бінокль, комдив сказав:

— Рідкісний випадок, дійте сміливіше. Атаку попередьте всіма засобами артилерійсько-кулеметного вогню. Головні сили дивізії підійдуть через 20—30 хвилин. Їх удар буде спрямований в тил цього угруповання, з тим щоб завдати йому остаточної поразки.

Через годину поле «бою» геть усе було затягнуте димом і курявою: кавалерійські полки 7-ї дивізії, що розгорнулись у бойові порядки, з гучними вигуками «ура» мчали на «ворога». Картина була таки справді мальовнича й захоплююча: обличчя в бійців розпалені, очі спрямовані вперед, як у справжньому бою. Дальший «бій» був перерваний сигналом «відбій». На цьому епізоді й закінчилися маневри. Загального розбору не було.

Нам сказали, що за ходом «бою» спостерігав М. М. Тухачевський, який дав дуже хорошу оцінку нашим частинам. Але особливо похвалив він 7-у кавалерійську дивізію за форсований марш-кидок і за стрімку атаку. А піхота заслужила схвалення за те, що зуміла швидко розгорнутись до флангу, звідки вона була атакована частинами 7-ї кавдивізії.

Ми були задоволені, що нас похвалив М. М. Тухачевський, і раді, що й наш «противник» також заслужив подяку за хорошу маневреність.

Відпочивши, через кілька днів ми виступили походом у Мінськ, до місця постійного розквартирування частин дивізії.

Тисячі мінчан вийшли на вулиці міста. Вигуки «ура», вітання супроводжували нас по всіх вулицях. Взагалі, я думаю, в жодній іншій країні армія не користується такою симпатією і загальною любов'ю народу, як наша Радянська Армія.

Я й зараз з хвилюванням згадую, як зустрічали нас колишні бійці дивізії, учасники відомих походів і боїв у районі Царицина, Кізляра, Астрахані, Пугачовська, Бузулука та ін. Це вони, не шкодуючи свого життя, бились за Радянську владу з білогвардійськими части-

нами і контрреволюцією. Їх дружні слова, що йшли від усього серця, викликали радісне хвилювання у наших серцях... Багато бійців нашої дивізії самі пройшли тяжкі випробування на фронтах громадянської війни, і кожному були зрозумілі й близькі спогади про бойові діла.

Відведені полку казарми виявились зайнятими 4-ю стрілецькою дивізією, яка не встигла ще передислокуватись до Слуцька. Довелось тимчасово розквартируватись по приватних будинках у передмісті Слуцька. Особовий склад розмістили по 3—4 чоловіки на приватних квартирах, як правило, в малоприматних приміщеннях.

Становище погіршувалося тим, що почались рясні осінні дощі, а з ними настала непролазна багнюка. Треба було в цих умовах рятувати кінський склад, будувати конюшні, ремонтувати казармені та господарські приміщення і готувати учбову базу для зимового навчання.

Зібрали комуністів, а потім і весь полк, роз'яснили становище, що склалось.

Згадуючи ті далекі й нелегкі роки, хочеться відзначити, що люди були готові на будь-яку самопожертву, на будь-які прикромці в ім'я кращого майбутнього. Звичайно, були й окремі скиглії, але їх відразу ж ставила на місце червоноармійська громадськість. Яка це велика сила — здоровий армійський колектив! Там, де діє енергійний громадський актив, там завжди буде справжня колективна дружба. А в ній запорука творчого ентузіазму і успіхів у бойовій готовності частини.

Наприкінці листопада, коли вже випав сніг, нам вдалося перебратись у казарми, а коней розмістити в конюшнях. Звичайно, треба було провести ще велику роботу щодо благоустрою, але головне вже було зроблено.

Перед нами стояло таке завдання — правильно організувати бойову і політичну підготовку в нових умовах.

Тепер усе це здається простим. А тоді, в 26 років командуючи кавалерійським полком, що я мав у своєму життєвому багажі? У старій царській армії закінчив унтер-офіцерську учбову команду, в Червоній Армії — кавалерійські курси червоних командирів. Ось і все. Щоправда, після закінчення громадянської війни поси-

лено вивчав різноманітну воєнну літературу, особливо книги з питань тактики.

У практичних справах я тоді почував себе сильніше, ніж у питаннях теорії, оскільки дістав непогану підготовку ще під час першої світової війни. Добре знав методику бойової підготовки й захоплювався нею. В галузі ж теорії розумів, що відстаю від тих вимог, які саме життя ставить переді мною, як командиром полку. Розмірковуючи, я дійшов висновку: не гаючи часу, треба наполегливо вчитись. Ну, а як же полк, якому треба приділяти дванадцять годин на добу, щоб усюди і скрізь устигнути? Вихід був один: додати до загального робочого розпорядку дня ще три-чотири години на самостійне навчання, а щодо сну, відпочинку — нічого, відпочинемо тоді, коли наберемося знань.

Так думав не я один. Так думала більшість командирів, які виростили під час громадянської війни з рядових червоноармійців, солдатів старої армії й колишніх унтер-офіцерів.

На той час кадрове ядро армії значно зміцніло. Однак плінність особового складу не подолали, серйозно кульгало постачання, не досить високою була мобілізаційна готовність військ. Значні недоліки були в роботі військового відомства, яке тоді очолював Троцький.

У січні 1924 року Пленум ЦК РКП(б) вирішив провести перевірку діяльності військового відомства, яка була доручена військовій комісії ЦК партії на чолі з В. В. Куйбишевим, а потім С. І. Гусевим. У підготовці матеріалів про становище в армії до Пленуму брали участь М. В. Фрунзе, К. Є. Ворошилов, А. С. Бубнов, Г. К. Орджонікідзе, А. А. Андреев, Й. С. Уншлихт, М. М. Шверник та інші. Загальні висновки з аналізу зібраних фактів були безрадісні й різкі.

Стало ясно, що завдання зміцнення збройних сил країни потребують докорінної військової реформи. Пропозиції комісії, затверджені ЦК РКП(б), й лягли в основу військової реформи.

Одним з найважливіших заходів реформи було запровадження територіального принципу комплектування Червоної Армії у сполученні з кадровим.

Територіальний принцип поширювався на стрілецькі й кавалерійські дивізії. Суть цього принципу полягає в тому, щоб дати необхідну військову підготовку максимальній кількості трудящих з мінімальним відволікан-

ням їх від продуктивної праці. В дивізіях приблизно 16—20 процентів штатів становили кадрові командири, політпрацівники і червоноармійці, а інший склад був тимчасовим, що призивався щороку (протягом п'яти років) на збори спочатку на три місяці, а потім по одному місяцю. Решта бійців працювала у промисловості та сільському господарстві.

Така система зумовила можливість швидкого розгортання в разі необхідності достатньо підготовленого бойового складу навколо кадрового ядра дивізій. Причому витрати на навчання одного бійця в територіальній частині за п'ять років були значно меншими, ніж у кадровій частині за два роки. Ясна річ, краще було б мати тільки кадрову армію, але за тих умов це було практично неможливо.

Заходи військової реформи були закріплені в Законі про військову службу, прийнятому у вересні 1925 року ЦВК і РНК СРСР. Це був перший загальносоюзний закон про обов'язкове несення військової служби всіма громадянами нашої країни, який одночасно визначив і організаційну структуру збройних сил.

Були реорганізовані центральний і місцевий апарати військового управління. Новий штаб РСЧА на чолі з М. В. Фрунзе (помічники — М. М. Тухачевський і Б. М. Шапошников) ставав основним організуючим центром Червоної Армії. Управління спростилося, підвищилась оперативність і відповідальність у роботі.

Нову організаційну систему керівництва збройними силами партія зміцнила зверху. У січні 1925 року народним комісаром у військових і морських справах і головою Реввійськради СРСР став видатний полководець-більшовик Михайло Васильович Фрунзе.

Якось у нашому полку побував легендарний герой громадянської війни В. К. Блюхер. До революції він був робітником Митищинського вагонобудівного заводу, потім унтер-офіцером царської армії. В. К. Блюхер — член партії більшовиків з 1916 року. Я дуже багато про нього чув, але зустрівся з ним уперше. Зустріч з В. К. Блюхером була великою подією для всіх бійців і командирів полку. До нас його запросив подивитись навчально-виховну роботу комдив Г. Д. Гай. Для полку це була велика честь.

Насамперед В. К. Блюхер ретельно ознайомився з організацією харчування особового складу і залишився

задоволений приготуванням їжі. Йдучи з кухні, він міцно потиснув руки всім кухарям. Треба було бачити їхні обличчя! Потім він обійшов усі гуртожитки та культурно-освітні заклади полку і на закінчення огляду запитав:

— Як у вас справи з бойовою готовністю? Адже ви стоїте неподалік від кордону.

Я відповів, що особовий склад полку добре розуміє своє завдання і завжди готовий виконати військовий обов'язок перед Батьківщиною.

— Ну що ж, це похвально. Дайте полку сигнал «тривоги».

Цього я, відверто кажучи, не чекав, але не розгубився. Звертаючись до чергового по полку, наказав:

— Дайте сигнал «бойової тривоги».

Через годину полк був зібраний у районі розташування. В. К. Блюхер дуже уважно перевірів в'юки вершників, їхнє озброєння, спорядження і загальну бойову готовність. Особливо ретельно він оглянув кулеметний ескадрон і зробив досить суворе зауваження одній кулеметній обслузі, в якій не була, як належить по тривозі, залита вода в кулемет і не було ніякого її запасу.

— Ви знаєте, до чого ця похибка призводить на війні? — запитав В. К. Блюхер.

Бійці мовчали і добре-таки червоніли.

— Врахуйте цю помилку, товариші.

Перевіривши бойову готовність, В. К. Блюхер запропонував увідну тактичну обстановку: умовний «противник» перебуває на підході до дуже важливого тактичного рубежу, намагається швидко захопити його. Відстань від «противника» до рубежу 12 кілометрів, відстань між полком і «противником» приблизно 25 кілометрів, тобто практично вигідний рубіж був на однаковій відстані як від «противника», так і від полку.

Втрачати час на ознайомлення командного складу з обстановкою і роз'яснення бойового завдання було нерозумно: «противник» вийде на рубіж раніше від нас. Приймаю рішення: 1-му ескадрону з чотирма станковими кулеметами і однією гарматою як головному загону рухатись за мною рясю. Бойове завдання буде поставлене по дорозі. Головним силам полку під командою мого заступника йти слідом за головним загonom у трьох кілометрах готовими до зустрічного бою.

Рухаючись змінним алюром, а де й галопом, головний загін зміг захопити раніше «противника» тактично вигідний рубіж і організувати вогонь, щоб зустріти його.

Після відбою В. К. Блюхер звернувся до полку:

— Спасибі вам, товариші бійці і командири, за чесний солдатський труд. Все, що ваш полк показав сьогодні, гідне похвали. Я закликаю вас свято зберігати і примножувати бойові традиції славної Самарської кавалерійської дивізії, яка відмінно билась з білогвардійцями та інтервентами. Будьте завжди готові виконати бойовий наказ нашої великої Батьківщини!

У відповідь пролунало громове «ура». Було видно, що бійців зворушили і схвилювали теплі слова В. К. Блюхера.

Я був зачарований душевністю цієї людини. Безстрашний борець з ворогами Радянської Республіки, легендарний герой, В. К. Блюхер був ідеалом для багатьох. Не потаю, я завжди мріяв бути схожим на цього полум'яного більшовика, чудового товариша і талановитого полководця.

Хто міг тоді подумати, що через тринадцять років цього уславленого й безмежно відданого усією душею нашій Батьківщині й партії, знаменитого Блюхера буде обмовлено й бездоказово звинувачено у ворожій діяльності, а потім і знищено.

Наприкінці липня 1924 року мене викликав комдив Г. Д. Гай і запитав, як я працюю над удосконаленням своїх знань. Я відповів, що багато читаю і займаюся розбором операцій першої світової війни. Багато матеріалів готував до занять, які проводив з командним складом полку.

— Це все добре і похвально,— сказав Г. Д. Гай,— але цього зараз замало. Військова справа не стоїть на місці. Нашим воєначальникам у вивченні воєнних проблем потрібне більш капітальне навчання. Я гадаю, вам слід поїхати восени у Вищу кавалерійську школу в Ленінград. Це дуже корисно для вашої майбутньої діяльності.

Я подякував і сказав, що постараюсь докласти всіх зусиль, щоб виправдати довір'я.

Повернувшись до полку, не гаючи часу, сів за підручники, статуті і порадики і почав готуватися до вступних екзаменів. Екзамени виявились легкими, навіть формальними, і я був зарахований у першу групу.

Тоді ж на курси поступили К. К. Рокоссовський, М. Г. Савельєв, І. Х. Баграмян, А. І. Єременко та багато інших командирів полків.

У Ленінграді, як і більшість інших слухачів, я був уперше. Ми з великим інтересом знайомилися з визначними пам'ятками міста, ходили по місцях історичних боїв Жовтневої революції. Чи міг я тоді гадати, що через 17 років мені доведеться командувати військами Ленінградського фронту, які захищатимуть місто Леніна від фашистських військ!

Вищою кавшколою керував В. М. Примаков, легендарний герой громадянської війни, командир уславленої 8-ї кавалерійської дивізії Червоного козацтва, яка наводила в роки громадянської війни страх на білогвардійські війська. Міцний, середнього зросту, з красивою шевелюрою, розумними очима і приємним обличчям, В. М. Примаков відразу ж завоював симпатії слухачів. Це була людина широко освічена. Говорив він коротко, чітко викладаючи свої думки.

Через деякий час В. М. Примаков одержав призначення на Україну, на посаду командира козачого корпусу, а замість нього був призначений М. О. Баторський, відомий теоретик кінної справи. Ми всі були раді підвищенню В. М. Примакова і впевнені, що з його здібностями він буде воєначальником великого масштабу.

Нам тоді нікому й на думку не спадало, що В. М. Примакова разом з іншими талановитими радянськими полководцями в 1937 році буде обмовлено і безвинно знищено.

Незабаром наша Вища кавшкола була переформована в Кавалерійські курси вдосконалення командного складу (ККВКС), і час навчання скоротили з двох років до року.

Учбове навантаження було дуже великим. Доводилось після лекцій багато займатись самостійно. Тепер, на схилі літ, часом дивуєшся тодішній витривалості і фанатичній впертості в освоєнні військових знань.

Пригадую випадок, коли мені було доручено зробити у Військово-науковому товаристві доповідь на тему «Основні фактори, що впливають на теорію воєнного мистецтва». Тепер ця тема не викликала б утруднень, ну а тоді... тоді я просто не знав, з якого боку до неї підступити, з чого почати і чим закінчити. Допомогли мені товариші з нашої парторганізації. Доповідь навіть

надрукували в бюлетені, що видавався для слухачів ККВКС.

Добре запам'яталась велика дружня взаємодопомога в громадсько-політичній роботі партійної організації Ленінграда і парторганізації наших курсів. Частими гостями в нас були учасники великих Жовтневих подій — робітники ленінградських заводів і фабрик. Жадібно слухали ми їхні розповіді про зустрічі з Володимиром Іллічем Леніним, про штурм Зимового. У свою чергу, ми виступали перед робітниками на підприємствах і розповідали про боротьбу проти іноземних інтервентів і білогвардійщини на фронтах громадянської війни. Багато з нас у недавньому минулому самі були такими ж робітниками, отже, ми один одного розуміли з півслова, і дружба в нас була міцна.

Часто в нас влаштовувались кінноспортивні змагання, на яких завжди бувало багато ленінградців. Особливою популярністю користувалась фігурна їзда, конкур-іппік і володіння холодною зброєю, а влітку різні скачки і стиплчез. У всіх цих змаганнях неодмінними учасниками були ми з К. К. Рокоссовським, М. І. Савельєвим, І. Х. Баграмяном, *Рибалком, Тантлевським, Тросковим, Нікітіним, Синяковим (на жаль, не пам'ятаю їхніх імен)* та іншими спортсменами ККВКС.

В осінньо-зимовий період заняття велися головним чином по освоєнню теорії військової справи і політичній підготовці. Нерідко проводились теоретичні заняття на ящику з піском і вправи на планах і картах. Багато займались кінною справою — їздою і виїздкою, які в той час командирам частин треба було знати досконало. Приділяли велику увагу фехтуванню на шаблях і еспадронах, але все це в порядку самодіяльності, за рахунок особистого часу.

Улітку 1925 року ми були зайняті головним чином польовою тактичною підготовкою, яка проходила під безпосереднім керівництвом начальника курсів Михайла Олександровича Баторського. Дуже багато знань і досвіду передав він нам.

З боєм у душі доводиться жалкувати, що і його не минула гірка доля. У 1937 році на нього було зведено наклеп, і він трагічно загинув.

Навчання на ККВКС закінчувалось форсованим маршем на ріку Волхов. Тут ми навчалися плаванню з конем і форсуванню водного рубежу.

Плавання з конем через ріку — справа досить складна. Мало самому вміти плавати в одязі, потрібно ще навчитись правити конем, що пливе. У підготовці кінноти оволодінню цими навичками приділялась велика увага.

Пригадую один кумедний випадок під час навчань на річці Волхов. Коли закінчились заняття, слухач нашого відділення командир 42-го кавполку Михайло Савельєв, бажаючи блиснути кавалерійським завзяттям, запропонував показати техніку переправи, стоячи в сідлі, щоб не замочити обмундирування і спорядження.

Начальство погодилось, але дало вказівку на всяк випадок тримати на річці пару човнів для страховки. Перекинувши стремена через сідло, Савельєв сміливо в'їхав у річку. Кінь, пройшовши мілину, поплив, а вершник впевнено стояв у сідлі, тримаючись за трензельні поводи. Спочатку все йшло добре, але приблизно на середині річки кінь, очевидно втомившись, почав хвилюватись. І як не балансував на сідлі вершник, він все ж полетів униз головою і зник під водою. Якби не страхувальні човни, бути б біді. Кінь один виплив на берег, а незабаром причалив і човен з Савельєвим, з якого ручаями стікала вода. Звичайно, його зустріли громовим сміхом і жартами, але йому було не до сміху — з переправою осоромився та ще й у воді чоботи загубив. Вони у нього під час переправи були перекинуті через шию. Так і довелось до казарми їхати в одних шкарпетках...

Після закінчення курсів М. Савельєв, командир ескадрону 37-го Астраханського полку Н. Рибалкін і я вирішили повернутись до місця служби в Мінськ не поїздом, а пробігом на конях. Треба було пройти 963 кілометри польовими шляхами. Маршрут наміченого пробігу проходив через Вітебськ, Оршу, Борисов.

Подавши командуванню ККВКС свій план, ми дістали дозвіл на пробіг, але, на жаль, організувати контрольні пункти, обслуговування і харчування в дорозі нам не могли. Від свого рішення ми все ж не відмовились, хоча заздалегідь знали труднощі, з якими доведеться зустрітись, тим більше що вже вступала у свої права холодна і дощова осінь. Відстань 963 кілометри ми вирішили пройти за 7 діб. Такого групового спортивного пробігу ані в нас у Радянському Союзі, ані в інших країнах тоді ще не було. При сприятливих

умовах ми розраховували встановити світовий рекорд у груповому кінному пробігу.

Основною метою цього експерименту була перевірка придатності скакового тренінгу до форсованих переходів на далекі відстані.

Раннього осіннього ранку 1925 року біля Московської застави Ленінграда зібрались наші друзі і представники командування ККВКС, щоб побажати нам щасливої путі.

Рушивши в путь-дорогу, ми вирішили йти змінним алором, тобто крок — рись, і зрідка застосовувати галоп. У перший день ми пройшли менше, ніж планували, на 10 кілометрів, оскільки відчувалось, що коні втомились, та й до того ж закульгала моя чистокровна кобилиця Діра: їй було вже 12 років, а для коня це похилий вік.

Ми досить-таки втомились, хотілося швидше відпочити. Селяни зустрічали нас гостинно: нагодували як слід, коней також.

Ранок для мене почався невдало — кінь все ще кульгав. Заливши воском проколіну і забинтувавши копито, я вирішив провести Діру в поводі. На щастя, незабаром кінь перестав кульгати. Сів верхи. Ні, нічого — не кульгає. Пішов риссю — добре. Щоб зменшити навантаження на праву хвору ногу, вирішив йти далі тільки кроком і галопом з лівої ноги.

Моїм товаришам було значно легше йти на здорових конях: я частіше спішувався, вів коня в поводі і сам, звичайно, більше втомлювався фізично. Зате друзі на зупинках брали на себе турботу щодо розшуку корму і догляду за кіньми.

На сьомий день пробігу, залишивши позаду Борисов, ми підійшли до Мінська. На околиці міста побачили багато людей з червоними прапорами і транспарантами. Виявилось, нас зустрічають однополчани й місцеві жителі. Пришпоривши, на польовому галопі підскакали до трибуни і відрпортували начальнику гарнізону і голові міськради про щасливе завершення пробігу. Нас вітали овацією.

Через два дні відбулась контрольна двокілометрова скачка з перешкодами, огляд і зважування. Вони показали хороші результати, і пробіг наш дістав позитивну оцінку. Коні за сім днів втратили у вазі від 8 до 12 кілограмів, вершники — 5—6 кілограмів.

Одержавши урядові премії і подяку командування, ми відбули у короткотермінові відпустки. Я поїхав у село побачити матір і сестру.

Мати за роки моєї відсутності помітно подалася, але, як і раніше, багато працювала. У сестри вже було двоє дітей, вона теж постаріла. Очевидно, на них тяжко вплинули післявоєнні роки і голод 1921—1922 років.

З малюками-племінниками у мене швидко встановився контакт. Вони не церемонились, відкривали мій чемодан, діставали з нього все, що було їм до душі.

Село було бідне, народ погано вдягнений, поголів'я худоби різко скоротилось, а у багатьох її взагалі не залишилось після неврожайного 1921 року. Але, що дивно, за рідкісним винятком, ніхто не скаржився. Народ правильно розумів післявоєнні труднощі.

Куркулі й торговці тримались відлюдно. Очевидно, ще надіялися на повернення минулих часів, особливо після проголошення нової економічної політики. В районному центрі — Угодському Заводі знову відкрились трактири й приватні магазини, з якими намагалась конкурувати початкуюча кооперативна система.

Повернувшись у дивізію, я довідався, що вона переходить на нові штати і замість шести кавалерійських полків матиме чотири. Ввірений мені 39-й Бузулуцький кавполк вливався в 40-й, а 41-й і 42-й кавполки перетворювались у новий 39-й Мелекесько-Пугачовський кавполк.

Для мене і М. І. Савельєва, командира 42-го кавполку, це питання мало особисте значення. Один з нас мав одержати новий, 39-й полк, а другий мав бути відраджений до іншого з'єднання. Зрозуміло, кожному хотілося залишитися в своїй дивізії, до якої ми звикли, як до рідної сім'ї.

Начальство зупинило свій вибір на мені, а М. І. Савельєв одержав інше призначення. Я розумів його смуток, але розсталися ми по-приятельському і потім зустрічались як старі друзі.

Колишні кавполки дивізії були чотириескадронного складу, а нові відповідно до перебудови, викликаної військовою реформою, формувались у шестіескадронному складі, кожні два ескадрони об'єднувались у кавалерійський дивізіон. Крім того, в полку були кулеметний ескадрон 16-кулеметного складу, полкова батарея, окремий взвод зв'язку, окремий саперний взвод, окремий

хімічний взвод і полкова школа по підготовці молодшого командного складу.

Для мене і для всього колективу полку знову настала гаряча робоча пора.

Найважливішим заходом військової реформи було запровадження єдиноначальності в Радянських Збройних Силах. Воно проводилось у двох основних формах. У тих випадках, коли командир був комуністом, він, як правило, ставав одночасно й комісаром, об'єднуючи в своїх руках керівництво бойовою підготовкою, адміністративно-господарською діяльністю і всією партійно-політичною роботою. У нього був помічник по політичній частині.

Такий важливий засіб зміцнення дисципліни і бойової готовності в армії вже міг бути в ті роки здійснений з повною підставою, бо значно змінився на краще склад командирів.

Якщо ж командир був безпартійним, він відповідав тільки за бойову підготовку і адміністративно-господарські функції, а партійною роботою керував комісар, який разом з командиром відповідав за моральний стан і бойову готовність частини.

В одному з наказів Реввійськради того часу з цього приводу говорилось: «Постійно пам'ятаючи, що завданням Радянської влади в галузі військового будівництва є встановлення єдиноначального командування, комісар повинен, з одного боку, всіляко залучати командира, з яким зв'язаний, у сферу комуністичних ідей, а з другого боку, сам повинен уважно вивчати військову справу, щоб з часом посісти командну або адміністративну посаду»¹.

Пригадую, навесні 1925 року ми одержали директивного листа ЦК партії, направленої всім партійним організаціям, «Про єдиноначальність у Червоній Армії». У ньому роз'яснювалось, що в результаті всієї попередньої роботи партії і військових органів по зміцненню Червоної Армії в цілому і її командних кадрів зокрема створились цілком сприятливі умови для проведення в життя принципу єдиноначальності.

Деякі товариші, їх, щоправда, була меншість, вважали тоді, що єдиноначальність може призвести до змен-

¹ Центральний архів Міністерства оборони СРСР. Ф. 32. Оп. 65 582. Спр. 42. Арк. 394. (Далі: ЦАМО СРСР).

шення впливу партії в армії. Але ж командиром-єдиноначальником ставав комуніст. Тому роль партії не тільки не послаблювалась, а, навпаки, посилювалась. Зростала відповідальність командира перед партією за всі сторони життя в армії. При цьому значно зміцнювалась дисципліна і підвищувалась бойова готовність наших збройних сил.

У практичній роботі взаємовідносини командира і комісара, політпрацівника весь час зміцнювались і вдосконалювались. Забігаючи вперед, нагадую, що в 1928 році за вказівкою РВР було запроваджено Положення про комісарів, командирів-єдиноначальників і помічників по політичній частині. Цим положенням за комісаром закріплювалось партійне і політичне керівництво і відповідальність за морально-політичний стан частини (з'єднання), він повністю звільнювався від контрольних функцій.

Після закінчення ККВКС мені легше працювалося. З'явилась впевненість і самостійність у питаннях бойової й політичної підготовки і управління полком.

Тим часом справи в нашому полку пішли непогано. Взимку 1926 року я був викликаний комісаром 3-го кавкорпусу А. П. Крохмалем і комкором С. К. Тимошенком, який вступив у командування корпусом у лютому 1925 року.

Увійшовши до кабінету, я побачив, що там знаходяться також наш комдив К. Д. Степний-Спіжарний, комісар дивізії Г. М. Штерн і начальник політвідділу Л. І. Бочаров.

— Ми вас викликали, щоб запропонувати вам взяти на себе одночасно з обов'язками командира полку і обов'язки комісара полку, тобто бути єдиноначальником,— сказав С. К. Тимошенко.— Командування дивізії і політвідділ вважають вас для цього підготовленим. Що ви з цього приводу думаете?

Помовчавши, здається, дещо довше, ніж слід, відповів, що при належній допомозі командування і політвідділу дивізії надіюсь справитися з новими для мене обов'язками.

Через кілька днів я був призначений єдиноначальником. У 7-й кавдивізії це було вперше і багато до чого зобов'язувало.

Моїм заступником по політчастині було призначено Фролкова (на жаль, не пам'ятаю його імені), і я був

вдячний йому за практичну допомогу. Секретарем партійного бюро полку було обрано політрука школи А. В. Щелаковського. Разом з Фролковим вони добряче допомагали мені, обидва були принциповими комуністами. Вони не церемонились, коли мене потрібно було по-партійному поправити, дати добру пораду. Не маючи досвіду в новій роботі, я, природно, попервах припускався деяких помилок, і справа від цих поправок тільки вигравала.

Щоб правильно керувати політичним вихованням, старші начальники повинні були бути в цій галузі набагато освіченішими за своїх підлеглих. У ті роки ми, стройові командири, у питаннях бойової підготовки зростали швидше і були сильніші, ніж в оволодінні основами марксистсько-ленінської теорії.

З одного боку, відбувалось це тому, що кожний з нас був перевантажений адміністративною роботою, питаннями бойової підготовки і військової самоосвіти, а з другого боку, багато хто недооцінював необхідність глибокого вивчення марксистсько-ленінської теорії і організаційно-партійної роботи в армії. Звичайно, політпрацівники щодо цього були підготовлені краще нас, стройових командирів.

Незабаром дивізією почав командувати комдив Д. А. Шмідт, який прибув з України. За своїм характером, досвідом і стилем роботи він різко відрізнявся від свого попередника К. Д. Степного-Спіжарного. Той був метушливий, любитель багатослів'я, навіть надто балакучий. Д. А. Шмідт — розумна людина, свої думки висловлював коротко, але, на жаль, не любив копітко працювати.

Улітку 1926 року дивізія виїхала в табори. Нам було відведено мальовничу ділянку в районі Ждановичів, приблизно в 20 кілометрах від Мінська.

У таборах йшла напружена бойова підготовка. Особлива увага приділялась польовій тактичній підготовці підрозділів, командного складу, штабу і частини в цілому. Треба сказати, що з усіх військових дисциплін я найбільше любив тактику і завжди з особливим задоволенням нею займався.

Як відомо, армія — це інструмент війни, вона існує для збройної боротьби з ворогами Батьківщини, і до цієї боротьби вона насамперед має бути підготовлена тактично. У іншому випадку вона буде змушена до-

учуватися в ході боїв, зазнаючи при цьому великих втрат.

Для вироблення тактичних навичок у нашому полку проводилось багато показових і інструктивно-методичних занять по навчанню розвідці, організації бою і взаємодії з технічними засобами боротьби.

Вінцем усієї тактичної підготовки для частин, як відомо, є маневри. Починаючи з 1925 року в Білоруському військовому окрузі маневри проводились щороку після табірної періоду.

У цих маневрах брала участь і 7-а кавалерійська дивізія, і я не пам'ятаю жодного випадку, щоб вона дістала від керівництва погану оцінку за тактичну підготовку. Це значною мірою визначало ставлення наших командирів до тактичних занять. Треба сказати, що всі командири полків нашої дивізії були досить грамотними в галузі тактики й займались нею із захопленням.

37-м кавполком на той час командував В. Т. Вольський. У листопаді 1942 року він очолював мехкорпус у складі Сталінградського фронту, разом з 51-ю армією його корпус завдавав удару в загальному напрямку на Калач, де з'єднався з частинами Південно-Західного фронту. На чолі 38-го кавполку стояв В. А. Гайдуков. У Велику Вітчизняну війну він командував корпусом та іншими з'єднаннями. *Кінно-артилерійським дивізіоном командував Адамович — брат Голови РНК Білорусії І. А. Адамовича. Коротко кажучи, це були досить досвідчені й тактично грамотні командири, які вже мали досвід війни.* Досвідчені командири були і в інших частинах дивізії.

Велика увага приділялась спортивній і фізичній підготовці. Всі ми, бувалі солдати, краще, ніж хто інший, знали, що тільки загартовані, міцні бійці здатні винести тягар війни. Від підготовки кожного бійця залежить і успіх частини в цілому. На війні, як відомо, доводиться в будь-яку погоду, вдень і вночі, по дорогах і поза ними здійснювати напружені й форсовані марші і марші-кидки, з ходу розгортатись у бойові порядки для стрімкої атаки на ворога і часто переслідувати його після бою до повного розгрому і знищення. В разі невдалого наслідку бою важливо швидко виходити з бою і робити нові перегрупування. Все це під силу лише фізично підготовленій частині. Інакше вона швидко «видихнеться» і скрізь і всюди буде запізнюватись, зазнавати

великих втрат, а може й просто стати жертвою своєї непередготовленості.

Треба сказати, що 39-й кавалерійський полк у всіх видах кінного спорту був головним конкурентом на призові місця серед кращих частин кінноти Білоруського військового округу. Нам вдалось згуртувати в полку активну групу спортсменів, до якої входило багато командирів. Я сам постійно займався всіма видами кінного спорту.

Дещо слабкіше йшла справа із стрільбою з усіх видів зброї. Тут нас завжди били снайперські команди 40-го кавполку. А з кінного спорту, навпаки, ми завжди залишали його позаду, і не тільки цей полк, але й інші частини корпусу.

Очевидно, наших суперників це дуже «заїдало», і вони намагались «обскакати» нас за будь-яку ціну, вдаючись навіть до хитрощів та недозволених прийомів.

Якось на окружних кінних змаганнях, бажаючи блиснути майстерністю і показати особливу фізичну витривалість коня, один з командирів 6-ї кавдивізії на півдорозі пробігу задалегідь сховав у лісі іншого коня, подібного за мастю до того, на якому він вийшов зі старту. Проскакавши з граничною швидкістю першу половину пробігу, цей спритник віддав напівзагнаного коня своєму ординарцю, а сам пересів на схованого коня і так же хвацько закінчив дистанцію. При загальній радості болільників йому вручили перший окружний приз. Однак щастя виявилось нетривалим: незабаром ця витівка була розкрита, і винуватець дістав по заслугах. Але суперники наші з 6-ї кавдивізії все ж не заспокоїлись: то під час скачок затиснуть явного конкурента в «коробочку», то під час рубки своїм спортсменам ставлять сиру лозу, а нам засушену, щоб затруднити її рубку, тощо.

Пам'ятаю приїзд у полк Семена Михайловича Будьонного. Раніше мені не доводилось зустрічатись з Семеном Михайловичем. Але я добре знав його заслуги перед Батьківщиною в боротьбі з білогвардійщиною та інтервентами, і мені дуже хотілось познайомитись з легендарним командармом Першої кінної.

Якось навесні 1927 року вранці пролунав телефонний дзвінок. Дзвонив комдив Дмитро Аркадійович Шмідт.

— У вас у полку, очевидно, буде Семен Михайлович Будьонний, треба його зустріти.

— У який час і як треба зустріти?

— Коли — точно не знаю. Спочатку він буде в 37-му полку, потім у 38-му, а затим і у вас, у 39-му. А як зустріти — вирішуйте самі, ви командир.

Я зрозумів, що командир не має на увазі якісь особливо урочисті церемонії і що С. М. Будьонного треба зустріти звичайно, як належить зустрічати за статутом старшого начальника.

Удень мені зателефонував командир 38-го полку В. А. Гайдуков:

— Зустрічай гостей, поїхали до тебе.

Розмовляти не було часу. Збираю всіх найближчих помічників: заступника по політчастині Фролкова, секретаря партбюро полку А. В. Щелаковського, завгоспа полку А. Г. Малишева. Виходимо разом до під'їзду і чекаємо. Хвилин через п'ять в'їжджають дві машини. З першої виходять С. М. Будьонний і С. К. Тимошенко. Як належить за статутом, я рапортую і представляю своїх помічників. С. М. Будьонний *сухо вітається з усіма, а потім повертається до С. К. Тимошенка і каже: «Це щось не те». С. К. Тимошенко відповів: «Не те, не те, Семене Михайловичу. Нема культури». Я був децю збентежений і не знав, як розуміти цей діалог між С. М. Будьонним та С. К. Тимошенком, і відчував, що припустився якоїсь промашки, чогось не врахував під час організації зустрічі.*

Звертаюсь до С. М. Будьонного:

— Які будуть вказівки?

— А що ви пропонуєте? — запитує у свою чергу Семен Михайлович.

— Бажано, щоб ви подивились, як живуть і працюють наші бійці і командири.

— Добре, але спочатку хочу подивитись, як годуєте солдатів.

У їдальні і кухні Семен Михайлович докладно цікавився якістю продуктів, їх обробкою, зробив запис у книзі їдальні, оголосивши подяку кухарям і начальнику продовольчої служби полку. Потім, перевібивши хід бойової підготовки, Семен Михайлович сказав:

— Ну а тепер покажіть нам коней полку.

Даю сигнал полку «на виводку». Через десять хвилин ескадрони вишикувались, і почалась виводка коней. Кінський склад полку був у хорошому стані, відмінно підкований.

Оглянувши кінський склад, Семен Михайлович подякував червоноармійцям за відмінне утримання коней, сів у машину й сказав: «Поїдемо, Семене Костянтинівчу, до своїх у Чонгарську» — і поїхав у 6-у Чонгарську дивізію. Коли машини відїхали, ми мовчки подивились один на одного, а потім секретар партбюро полку А. В. Щелаковський сказав: «А що ж ми — чужі чи як?» Фролков додав: «Виходить, так».

За півгодини у полк приїхав комдив Д. А. Шмідт. Я доповів йому вичерпно все, що трапилося під час відвідин С. М. Будьонного. Комдив усміхнувся й сказав: «Треба було вишикувати полк для зустрічі, зіграти зустрічний марш і голосно кричати «Ура!», а ви зустріли точно за статутом. От вам і реакція». Замполіт полку Фролков сказав: «Виходить, що не живи за статутом, а живи так, як це приємно начальству. Незрозуміло, для чого і для кого пишуться і видаються наші військi статути».

Приїздив до нас у полк і командуючий Білоруським військовим округом Олександр Ілліч Єгоров. З розповідей товаришів, яким припало працювати разом з Олександром Іллічем, я знав, що він виходець з селянської сім'ї, працював ковалем-молотобійцем. Освіту здобув власними зусиллями, а після призову до царської армії поступив у військову школу і заслужив офіцерське звання. Останній період у старій армії він служив у чині підполковника. У липні 1918 року О. І. Єгоров вступив у партію більшовиків і до кінця своїх днів був вірним і стійким членом партії.

У роки громадянської війни О. І. Єгоров проявив себе талановитим полководцем, командуючи Південним фронтом до повного розгрому білогвардійських армій Денікіна, а потім Південно-Західним фронтом, що діяв проти білополяків.

Після успішного закінчення громадянської війни ушавлений полководець О. І. Єгоров командував різними військовими округами і в 1931 році був призначений начальником штабу РСЧА. О. І. Єгоров був нагороджений чотирма орденами Червоного Прапора і почесною революційною зброєю. В 1935 році йому було присвоєне звання Маршала Радянського Союзу.

До нашого полку О. І. Єгоров приїхав несподівано. Це було в 1927 році після Пленуму ЦК Компартії Білорусії, в якому він брав участь. Я проводив чергове за-

няття по тактиці, коли мені доповіли про приїзд командуючого.

О. І. Єгоров захотів бути присутнім на заняттях, тема яких була «Прихований вихід кавполку у фланг і тил противника і навальна атака на ворога».

Усе йшло досить гладко, рішення командирів підрозділів були сміливими й ініціативними. Командуючий був у доброму гуморі, багато жартував, це сприяло невимушеному настрою у всіх присутніх.

Після мого висновку О. І. Єгоров зробив ряд зауважень і побажань. Особливо запам'яталась його вказівка про те, що мало навчати наших командирів тільки тактиці, треба обов'язково вчити їх розбиратись в оперативному мистецтві, враховуючи, що війна, коли вона буде розв'язана ворогами нашої Батьківщини, обов'язково вимагатиме від багатьох з нас знань і в галузі оперативного мистецтва.

Після занять командуючий запитав:

— А як справи з розробкою мобілізаційного плану полку?

— Над мобпланом полку ми багато працювали, але в нас виникли деякі запитання, на які вище начальство відповіді поки що не дало,— відповів я.

— Ну що ж, давайте подивимось мобплан полку і ваші запитання,— сказав О. І. Єгоров.

Приблизно годину ми з начштабу доповідали розробку мобплану і відповідали на запитання командуючого, після чого він сказав:

— Непогано, непогано. Що ж вам не ясно?

— Складність нашого становища полягає в близькості державного кордону. По тривозі ми повинні були виступити у великому некомплекті. Крім того, полк має ще виділити з наявного складу кадри на формування других ешелонів. Вступ у перший бій з ворогом в ослабленому складі може відбитись на моральному стані особового складу,— зробив висновок я.

— Це вірно,— сказав О. І. Єгоров,— але в нас немає іншого виходу. А формувати другі ешелони частин необхідно. Ворога не можна недооцінювати. Треба готуватись до війни по-серйозному, готуватися битись із розумним і сильним противником. Ну, а якщо він на ділі виявиться менш сильним і не досить розумним — це буде тільки нашою перевагою.

О. І. Єгоров цікавився багато чим: і станом непорушних запасів, і гуртожитком для солдатів, і тим, як влаштований начальницький склад. Ми доповіли, що командний склад переважно живе по приватних квартирах, займаючи, як правило, одну кімнату на сім'ю.

У той час, пригадую, ми добровільно здавали особисті цінності у золотий фонд країни на будівництво фабрик і заводів. О. І. Єгоров поцікавився й цим.

— Ну, а що здав сам командир полку? — запитав він.

— Чотири призових срібних портсигари, які я одержав на кінноспортивних змаганнях, золоту обручку й сережки дружини.

Власне кажучи, так робили всі.

Командуючий обвів нас поглядом і сказав:

— Дуже добре, товариші, інакше й бути не може!

Якщо не помиляюсь, у 1927 році в дивізію приїздила делегація англійських робітників, яка висловила бажання взяти над нею шефство. Вони вручили нам Червоний прапор. З того часу 7-а кавалерійська дивізія стала називатись дивізією «Імені англійського пролетаріату».

Справи в дивізії особливо похвалились, коли комдива Д. А. Шмідта змінив серб Данило Сердич, ушанований командир Першої кінної армії. Д. Сердич відразу ж розвинув активну діяльність і зумів завоювати авторитет у командирів частин. Мені він подобався своєю високою вимогливістю, постійною турботою про вдосконалення бойової й політичної підготовки. Д. Сердич активно вникав у всі питання партійного життя і був повноцінним єдиначальником. В особистому житті він був дуже скромним.

Усі польові навчання дивізії і участь в окружних маневрах при Данилові Сердичу проходили повчально й незмінно приносили 7-й Самарській кавалерійській дивізії заслужену славу. Всі ми відчували своє оперативно-тактичне зростання і знали, що в цьому велика особиста заслуга нашого комдива. Словом, він був гідним командиром і вмілим вихователем. *На жаль, у період культу особи його було обмовлено, і в 1937 році він трагічно загинув.*

У січні 1930 року командиром 7-ї Самарської кавалерійської дивізії був призначений К. К. Рокоссовський. Дещо пізніше, у травні того ж року, я був призначений

командиром 2-ї кавалерійської бригади 7-ї Самарської кавдивізії.

З Костянтином Костянтиновичем Рокоссовським, як я вже згадував, ми разом вчилися у 1924—1925 роках у Ленінграді на ККВКС і добре знали один одного. До мене він ставився з великим тактом. У свою чергу, я високо цінував його військову ерудицію, великий досвід у керівництві бойовою підготовкою і вихованні особового складу. Я вітав його призначення і був упевнений, що К. К. Рокоссовський буде гідним командиром найстаршої кавалерійської дивізії. Так воно й було.

Кавалерійським полком я командував майже сім років.

— Це була хороша школа. Крім багатой практики, за цей період я дістав значну теоретичну й оперативно-тактичну підготовку, беручи участь в окружних маневрах, дивізійних і корпусних навчаннях і військових іграх. Як командир-единоначальник, глибше зрозумів керівну, організуючу роль нашої партії в будівництві і в повсякденній діяльності частин Червоної Армії.

Ясна річ, усе це давалось нелегко, були в роботі і помилки. Але хто не помиляється? Хіба той, хто працює тільки за вказівкою зверху, не виявляючи в роботі творчої ініціативи. Загалом кажучи, справа, на мій погляд, не стільки в помилках, скільки в тому, як швидко вони помічаються і усуваються.

Мені робили закиди щодо зайвої вимогливості, яку я вважав неодмінною властивістю командира-більшовика. Оглядаючись назад, думаю, що інколи я дійсно був надто вимогливий і не завжди стриманий і поблажливий до проступків своїх підлеглих. Мене виводила з рівноваги та чи інша несумлінність у роботі, у поведінці військовослужбовця. Деякі цього не розуміли, а я, у свою чергу, очевидно, не досить був вибагливий до людських слабостей.

Звичайно, тепер ці помилки стали видніші, життєвий досвід багато чого вчить. Однак і тепер вважаю, що нікому не дано право насолоджуватись життям за рахунок іншого. А це особливо важливо усвідомити людям військовим, яким доведеться на полях борні, не шкодуючи свого життя, першими захищати Батьківщину.

2-а бригада, якою я мав командувати, складалася з двох кавалерійських полків — 39-го і 40-го. Мені треба

було ретельно вивчити стан справ у 40-му кавполку, яким у той час командував Івлєв — колишній офіцер царської армії, людина нетовариська. Кінну справу він не любив. Однак добре знав вогневу підготовку й уважно займався нею. Щодо цього його полк завжди був попереду.

Можливо, внаслідок багаторічної звички до 39-го кавполку, з людьми якого зріднився, мені здавалось, що 39-й кавполк краще підготовлений у бойовому відношенні і більш організований. Однак я розумів, що командири і політпрацівники 40-го кавполку, яким також дорога честь свого полку, можуть хворобливо реагувати, коли я виставлятиму 39-й кавполк зразком, на який слід рівнятись.

Тому все хороше, що було в 40-го кавполку, навіть дрібниці, прагнув відзначати, ставити у приклад іншим частинам. Ми часто влаштовували різні показові заняття обох полків з тактичної, вогневої, кінної підготовки, а також з питань політичної підготовки і виховної роботи. І цей метод дуже швидко дав позитивні наслідки. 2-а бригада стала провідною в 7-й Самарській кавалерійській дивізії, що не раз відзначалось, і все це нас радувало.

Коротше кажучи, всі ми працювали дружно, із захопленням. Командири у своїй роботі вміло спирались на партійні організації, спрямовували активність і енергію всього особового складу на підвищення постійної бойової готовності.

Можна було б навести багато прикладів, але я думаю, що в цьому немає потреби. Обмежуся лише тим, що добре запам'яталось.

Якось зайшов до мене секретар партбюро 39-го полку з пропозицією розширити обмін досвідом роботи полків у масштабі всієї бригади.

На спільній нараді партбюро полків вирішено було провести методичне заняття з групою бійців, де показати, як треба роз'яснювати найбільш відстаючим червоноармійцям лінію партії в складних питаннях.

Перше заняття провів політичний керівник ескадрону 39-го полку Борис Панасович Жмуров, і, треба віддати йому належне, провів блискуче.

Потім за ініціативою політпрацівників 40-го полку були зібрані найнедисциплінованіші червоноармійці, з тим щоб у відвертій бесіді з'ясувати причини їхніх

проступків. Виявилось, що значна кількість порушень відбувалась не тільки з вини самих червоноармійців, але й тому, що їхні командири і політпрацівники не знали характеру та індивідуальних особливостей своїх бійців, не завжди справедливо розцінювали їхню поведінку. В результаті ці командири втрачали свій авторитет. І червоноармійці нерідко робили на зло таким начальникам.

Треба сказати, що подібні відверті розмови були дуже корисні й червоноармійцям, і їхнім начальникам.

Наприкінці 1929 року я був відряджений до Москви для проходження курсів по вдосконаленню вищого начальницького складу (КВВНАС). Розмістили нас у готелі Центрального будинку Червоної Армії. Заняття проходили на вулиці Фрунзе в будинку Наркомату оборони, де були учбові класи і кабінети. Навчання на КВВНАС проводилось на дуже високому рівні. Нашим груповим керівником був заступник В. К. Блюхера Михайло Володимирович Сангурський, дуже знаюча людина. Всі лекції й доповіді, які він читав з питань воєнної науки, були добре аргументовані прикладами з першої світової і громадянської війн. І інші викладачі були великими спеціалістами як у галузі тактики, так і в галузі оперативного мистецтва.

Усі слухачі курсів захоплювались воєнною теорією, ганялись за кожною книжковою новинкою, збирали все, що можна було зібрати з літератури у військових питаннях, щоб забрати з собою в частини. На той час уже складалась радянська воєнна наука. Перше місце в ній по праву належало працям М. В. Фрунзе.

У зібранні його творів, що вийшло друком у 1929 році, розвивались питання про співвідношення людини і техніки в майбутній війні і про характер цієї війни, про гармонійний розвиток усіх видів збройних сил, ролі тилу і фронту. М. В. Фрунзе відстоював необхідність створення єдиної воєнної доктрини, яка б визначала характер будівництва збройних сил, методи бойової підготовки військ, їх водіння на основі пануючих у державі поглядів на характер і способи вирішення воєнних завдань. М. В. Фрунзе глибоко узагальнив досвід громадянської війни, розвинув положення, що потім лягли в основу системи статутів і настанов, без яких існування армії нового типу — радянської Червоної Армії — було б неможливим.

Наприкінці 20-х років вийшла у світ серйозна праця В. М. Шапошникова «Мозок армії», у якій було проаналізовано великий історичний матеріал, всебічно окреслена роль Генерального штабу, розроблені деякі важливі положення з воєнної стратегії. Ним були написані також такі відомі праці, як «Кіннота», «На Віслі».

Справа давня, але тоді, як і зараз, вважаю, що назва книги «Мозок армії» стосовно до Червоної Армії невірна. «Мозком» Червоної Армії з перших днів її існування був ЦК ВКП(б), оскільки жодного рішення з вагомого військового питання не приймалось без участі Центрального Комітету. Назва ця скоріше підходить до старої царської армії, де «мозком» дійсно був генеральний штаб.

Кілька великих воєнно-історичних творів, у тому числі «Розгром Денікіна», належать О. І. Єгорову.

На той же час припадає й початок публікацій праць одного з найталановитіших наших воєнних теоретиків — М. М. Тухачевського. Йому належить багато прозорливих думок про характер майбутньої війни. М. М. Тухачевський глибоко розробив нові положення теорії, тактики, стратегії, оперативного мистецтва, показав нерозривний зв'язок принципів і практики військового будівництва з суспільним ладом і виробничою базою країни.

Бурхливі обговорення викликала у нас книга заступника начальника Штабу РСЧА В. К. Триандафіллова «Характер операцій сучасних армій», яка відразу ж набула широкої популярності. У книзі висловлювались сміливі й глибокі погляди на стан і перспективи розвитку армій того часу, окреслювались основні шляхи їх технічного оснащення і організації. Щодо ролі танків у майбутній війні В. К. Триандафіллов писав:

«У великому тактичному значенні танків для майбутньої війни тепер ніхто не має сумніву. Наявні на даний час збільшення автоматичної зброї в піхоті, тенденція дальшого збільшення і якісного поліпшення цієї зброї, значне поширення штучних перешкод в обороні і відставання засобів придушення (артилерії) від засобів оборони висувають танки як один з наймогутніших наступальних засобів для майбутньої війни»¹.

¹ Триандафиллов В. К. Характер операций современных армий. М., Л., 1929. С. 19.

У другій частині праці В. К. Триандафіллова досліджувались проблеми оперативного мистецтва, дані про наступальні й оборонні можливості дивізії, корпусу, армії, групи армій, розглядалися питання підходу до поля бою, тривалості і глибини операції, ширини фронту наступу, оборонних операцій тощо. В. К. Триандафіллов дуже рано помер — він трагічно загинув у 1931 році в авіаційній катастрофі. Його розробки, зв'язані з майбутньою війною, найважливішими положеннями радянської воєнної стратегії та оперативного мистецтва, на жаль, так і не були доведені до кінця.

Багато цінного і насправді цікавого для кожного фахового військового містилось у працях С. С. Каменєва, А. І. Корка, І. П. Уборевича, Й. Е. Якіра та інших наших великих воєначальників і теоретиків. Одним словом, поживи для розуму нам вистачило, не встигали тільки все це засвоїти...

На курсах панувала творча обстановка, часто спалахували суперечки. Пам'ятаю, найбільш ми сперечались з Олександром Васильовичем Горбатовим. У той час він командував бригадою у 2-му кавкорпусі. О. В. Горбатов був добре підготовленим і ерудованим командиром, з ним було цікаво подискутувати.

Тут, на КВВНАС, слухачі ґрунтовно опрацювали ряд найважливіших оперативно-тактичних і спеціальних тем, познайомились із зразками нової техніки і озброєння, що надходили до частин Червоної Армії.

Як була в той час технічно оснащена Червона Армія? У 1920—1925 роках нам в основному доводилось задовольнятися озброєнням, що залишилось від старої царської армії, слабкої і відсталої в цьому відношенні. Сучасної бойової техніки промисловість ще не могла надати Червоній Армії. Однак вживались всілякі заходи щодо поліпшення технічного стану армії та флоту.

На III Всесоюзному з'їзді Рад спеціально обговорювалося питання про створення міцної економічної бази оборони СРСР і забезпечення Червоної Армії новою військовою технікою. Тоді ж за вказівкою ЦК партії почався перегляд стрілецького, артилерійського та авіаційного озброєння старих систем, для того щоб відібрати краще і вдосконалити його. Збільшуються асигнування на технічне оснащення армії, відбудовуються підприємства металопромисловості, в тому числі оборонні.

Створення вітчизняної авіації та флоту партії з самого початку вдалось перетворити буквально у всенародну справу. Ще в 1921 році Рада Праці і Оборони прийняла спеціальну постанову про розробку програм-мінімум в будівництві повітряного флоту. На його розвиток відпускалися десятки мільйонів золотих карбованців. Навесні 1923 року створюється добровільне Товариство друзів повітряного флоту, яке за два роки зібрало 6 мільйонів карбованців золотом. На ці кошти було збудовано понад 300 бойових літаків. У підсумку вже в 1925 році були припинені закупки літаків за кордоном.

З 1922 року комсомол — шеф Військово-Морського Флоту. За три призови на флот прибувають 8 тисяч комсомольців. Відбуваються відбудова і організаційне зміцнення військово-морських сил, які тоді складались з Балтійського і Чорноморського флотів, загонів кораблів на Баренцевому, Каспійському та Білому морях, а також з кількох озерних і річкових флотилій. Модернізацію і капітальний ремонт на Балтиці проходять лінійний корабель «Октябрьская революция» (колишній «Гангут»), сім ескадрених міноносців, добудовується крейсер «Профинтерн», на Чорному морі стають до ладу крейсер «Червона Україна», близько 60 відремонтованих кораблів і допоміжних суден. У цілому ж відбудова і модернізація кораблів Військово-Морського Флоту в основному завершуються до 1928 року.

Для створення вітчизняної військової техніки, розробки нових сучасних зразків озброєння необхідне було піднесення творчої конструкторської думки. У 1924 році РВР СРСР затверджує Положення про комісію з військових винаходів і склад комісії, до якої увійшли С. С. Каменев, М. М. Тухачевський, Й. С. Уншлихт та інші. Створюється ряд науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій. Роботу Косартдосу (Комісії особливих артилерійських дослідів) консультують такі відомі вчені, як О. М. Крилов і С. О. Чаплигін, організується дослідне будівництво нових вітчизняних зразків літаків і авіаційних двигунів у відомому ЦАГІ (Центральному аерогідродинамічному інституті). Тут талановиті конструктори М. М. Полікарпов, А. М. Tupolev та інші конструюють дослідні зразки винищувачів і бомбардувальників, серед них — ТБ-1, який за льотно-технічними даними переважав зарубіжні літаки цього типу.

Видатними працями в галузі реактивного двигуна і космічних польотів збагачують радянську науку К. Е. Цюлковський і Ф. А. Цандер, всемірно підтримуються роботи в галузі стрілецької зброї талановитих винахідників М. І. Тихомирова, Ф. В. Токарева та інших. У 1927 році В. О. Дегтярьов спільно з В. Г. Федоровим створюють ручний кулемет нової системи, який за конструктивними та бойовими якостями переважав кулемети іноземних марок. Тоді ж ми одержали вітчизняну полкову гармату калібру 76 міліметрів, а потім — зенітну гармату.

Однак у цілому технічна оснащеність Червоної Армії двадцятих років була, звичайно, на низькому рівні. Позначались скрутне економічне становище країни, недостатній розвиток військової промисловості. Не вистачало станкових і особливо ручних кулеметів, ще не було автоматичної гвинтівки, а стара «трюхлінійка» потребувала модернізації. Конструктивно застаріла і була зношена артилерія. Наприкінці 20-х років вона налічувала тільки 7 тисяч гармат, до того ж переважно легких. Зенітної, танкової і протитанкової артилерії не було зовсім. До 1928 року ми мали всього лише 1394 військових літаки, в основному старої конструкції, і близько 100 танків і бронемашин. Армія була дуже слабо моторизована: наприкінці 1928 року у військах налічувалось лише 350 вантажних і 700 легкових автомобілів, 67 гусеничних тракторів. Адже до 1928 року у нас не було ані автомобільної, ані тракторної промисловості¹.

А в цей час великі імперіалістичні держави посилено нарощували свої збройні сили. У випадку війни Англія, наприклад, могла б випускати 2500 танків щомісяця, Франція — 1500, десятки тисяч літаків налічувалось в їх військово-повітряних силах, швидко проводилась модернізація військ. Словом, наші недавні (й потенційні) противники пішли далеко вперед у галузі озброєння порівняно з першою світовою війною.

Порівнюючи ці дані, ще і ще раз думаєш: з яких же різних позицій, об'єктивно визначених нам історією, ми починали своє змагання з капіталістичним світом! І, природно, народжується почуття великої патріотичної

¹ Див.: История второй мировой войны 1939—1945 гг.: В 12 т. М., 1973. Т. 1. С. 270.

гордості за той суспільний лад, завдяки якому вдалось і навздогнати і перегнати у військовому відношенні, до того ж в найкоротші строки, найрозвинутіші світові держави, за той народ і армію, які зуміли розгромити потім наймогутнішого імперіалістичного противника.

Отже, було ясно: тільки створення у країні розвинутої промисловості могло дати Червоній Армії і Флоту сучасне озброєння. Тільки індустріалізація могла забезпечити обороноздатність Радянського Союзу. Техніка повинна була вирішити все. І наші військові керівники того часу не помилялися щодо цього, вони вірно уявляли собі характер і специфіку майбутньої війни.

Ще в 1925 році, доповідаючи на січневому Пленумі ЦК РКП(б) про підсумки військової реформи, М. В. Фрунзе говорив: «Багато з наших товаришів, і, я думаю, особливо ті, які побували на фронтах громадянської війни, очевидно, живуть настроями, створеними епохою нашої громадянської війни. Я стверджую, що ці настрої дуже небезпечні, оскільки війна, що буде в майбутньому, не походить на громадянську війну. Звичайно, вона носитиме характер класової громадянської війни, в тому сенсі, що матимемо на стороні противника білогвардійців, і навпаки — матимемо союзників у таборі наших ворогів. Але за технікою, за методами ведення її це не буде війна, схожа на нашу громадянську війну. Ми матимемо справу з прекрасною армією, озброєною всіма найновішими технічними вдосконаленнями, і якщо ми в нашій армії не матимемо цих вдосконалень, то перспективи можуть виявитись для нас дуже й дуже несприятливими. Це слід врахувати, коли ми вирішуватимемо питання про загальну підготовку країни до оборони»¹.

...Навесні 1930 року після КВВНАС ми повернулися до своїх частин.

2-ю кавалерійською бригадою я командував більше року і повинен сказати, що ця робота дала мені дуже багато і значно поповнила мій теоретичний і практичний багаж.

Наприкінці 1930 року стало відомо, що моя кандидатура розглядається на посаду помічника інспектора кавалерії РСЧА. Діяльність інспекції в той час високо

¹ Фрунзе М. В. Собрание сочинений: В 3 т. М.—Л., 1929. Т. 1. С. 211.

цінувалась у частинах кінноти. Однак признаюся, що ця новина аж ніяк мене не обрадувала. Я дуже звик до своєї дивізії і вважав себе неодмінним членом дружної сім'ї самарців.

Але питання вже вирішене, і треба було збиратись у Москву. Власне кажучи, збирати треба було шинель і кілька пар білизни. Всі наші сімейні пожитки цілком вміщувалися до одного чемодану. Іншого будь-якого майна ніхто з нас тоді не мав, і це вважалось абсолютно нормальним явищем.

Одного разу ввечері мені зателефонував Костянтин Костянтинович Рокоссовський і сказав, що з Москви одержано наказ про моє призначення на нову посаду.

— Скільки вам потрібно часу на збирання? — запитав він.

— Години дві, — відповів я.

— Ми вас так не відпустимо, — сказав К. К. Рокоссовський, — адже ви ветеран 7-ї дивізії, і проводимо вас, як належить, таке загальне бажання командно-політичного складу другої бригади.

Я, звісна річ, був дуже зворушений.

Через кілька днів відбувся обід усього командного і політичного складу 39-го і 40-го кавполків, на якому було присутнє командування дивізії. Я почув багато хороших, теплих слів на свою адресу. Були вони від чистого серця і запам'яталися на все життя.

Ранком наступного дня був готовий до від'їзду. Ще раз зайшов до підрозділів, попрощався з бійцями та командирами.

Перед від'їздом побував у Мінську, який дуже полюбив. Тут прожив я вісім років, близько взнав добродушний, працелюбний білоруський народ. На моїх очах Білорусія успішно ліквідовувала наслідки двох війн.

Ввечері з дружиною Олександрою Дієвною (нині покійною) і дворічною донькою Ерою ми виїхали до Москви.

В Інспекції кавалерії РСЧА. 4-а кавалерійська дивізія Першої кінної армії

Інспекцію кавалерії у ті роки очолював Семен Михайлович Будьонний.

З'явившись на місце мого нового призначення, я відправився представитись своєму майбутньому керівництву. Однак С. М. Будьонного в інспекції не було. Його особистий секретар П. О. Белов (той самий, який прославився у Велику Вітчизняну війну) сказав мені, що Семен Михайлович зараз практично не займається справами інспекції, а навчається в особливій групі академії. Всі справи веде його перший заступник комкор І. Д. Косоков.

Я представився І. Д. Косокову, а потім познайомився з помічниками інспектора кавалерії Б. К. Верховським, Ф. Р. Жемайтисом, П. П. Собенниковим, І. В. Тюленевим, А. Я. Трейманом. Це були знаючі свою справу командири.

Після попереднього знайомства І. Д. Косоков сказав, що, очевидно, мені краще за все взяти на себе питання бойової підготовки кінноти, бо я в цій галузі маю достатню практику.

Приблизно через місяць я повністю ознайомився з новою роботою. Місяців через три відбулись загальні партійні збори комуністів усіх інспекцій і управління бойової підготовки тодішнього Наркомату у військових і морських справах¹. На цих зборах мене обрали секре-

¹ Оскільки далі в тексті згадуватимуться різні інстанції радянського військового керівництва, наводжу таку довідку.

Після смерті в 1925 році Михайла Васильовича Фрунзе (у віці 40 років) на пост народного комісара у військових і морських справах і одночасно головою Революційної військової ради СРСР (РВР СРСР діяла на правах колеги наркомату) був призначений К. Є. Ворошилов.

При Раді Народних Комісарів була постійна Комісія оборони на чолі з В. М. Молотовим. Комісія попередньо вивчала і розроб-

тарем партійного бюро, а заступником секретаря став Іван Володимирович Тюленев.

Комуністи нашої парторганізації, багато сил і над-нормового часу віддаючи своїм службовим обов'язкам, не забували й про справи громадські. Дуже поширені були виступи на фабриках, заводах і в інших цивільних організаціях і установах. Робітники і службовці добре приймали військових комуністів і з задоволенням слухали їх, особливо коли йшлося про міжнародне становище і про останні рішення партії та уряду.

Наприкінці двадцятих — на початку тридцятих років міжнародна обстановка загострюється. Ясніше позначається група імперіалістичних держав — насамперед Німеччина, Японія, Італія, — уряди яких, виконуючи волю монополістичних кіл, дедалі активніше готуються до виходу з економічної кризи за допомогою нового розподілу світу. В 1931 році японські війська без оголошення війни вторгаються в Китай і окупувають Маньчжурію. Звичайно, у плани тодішнього японського уряду входило створення плацдарму для нападу на Радянський Союз.

ляля основні, принципи питання будівництва збройних сил і розвитку оборони СРСР, вносячи їх на розгляд і затвердження в законодавчому порядку до Ради Праці і Оборони.

Досвід показав, що Комісія оборони і Реввійськрада СРСР дублювали один одного, тому в 1934 році Реввійськрада скасовується, а Народний комісаріат у військових і морських справах перейменовується в Наркомат оборони. Тоді ж як дорадчий орган при наркомі створюється Військова рада, рішення якої затверджувались наркомом і проводились у життя його наказами.

В 1937 році Рада Народних Комісарів скасовує Раду Праці і Оборони і перетворює Комісію оборони при РНК СРСР в Комітет оборони. Головою Комітету оборони залишається В. М. Молотов, члени — Й. В. Сталін, К. Є. Ворошилов та ін. Тоді ж створюється загальносоюзний Народний комісаріат Військово-Морського Флоту СРСР. Наркомом призначається П. О. Смирнов.

У 1938 році при Наркоматі оборони створюється Головна військова рада Робітниче-Селянської Червоної Армії. До Ради входили К. Є. Ворошилов (голова), В. К. Блюхер, С. М. Будьонний, Г. І. Кулик, Л. З. Мехліс, Й. В. Сталін, І. Ф. Федько, Б. М. Шапошиков, Ю. О. Щаденко. Одночасно створюється Головна військова рада Військово-Морського Флоту у складі П. О. Смирнова (голова), Л. М. Галлера, А. О. Жданова, І. С. Ісакова, М. Г. Кузнецова, Г. І. Левченка та інших. На Головних військових радах двох наркоматів розглядалися основні питання зміцнення обороноздатності СРСР і будівництва армії і флоту.

Військові ради утворюються в округах, флотах і арміях. Вони підпорядковуються безпосередньо народному комісару оборони СРСР. — *Прим. авт.*

У січні 1933 року в Німеччині до влади прийшов фашизм, який з самого початку взяв курс на завоювання світового панування. Навряд чи народи Англії, США, Франції підозрювали тоді, яку погану послугу надають їм імперіалістичні сили їхніх країн, активно допомагаючи Німеччині відбудувати важку промисловість. 70 процентів усіх довгострокових кредитів надали німецьким монополіям США. Потік зарубіжних фінансових «вливань» посилюється після приходу до влади Гітлера.

Німеччина, Японія, Італія переводять свою економіку на воєнні рейки. Воєнні бюджети зростають до краю. Взято такий розбіг, який згодом, у другій половині 30-х років, дасть змогу агресивним державам Європи практично бути готовими до великої війни. Чисельність збройних сил Німеччини перевищує за мільйон чоловік, близько двох мільйонів перебуває у фашистських воєнізованих організаціях. В разі війни війська фашистської Німеччини можуть бути швидко збільшені в 5—6 разів. У Італії в мирний час у військах зайнято 400 тисяч чоловік, але у воєнний вони легко збільшувались у 5 разів.

Звичайно, в подібній обстановці необхідно було вживати рішучих заходів щодо нарощування оборонної могутності нашої країни. При цьому йшлося не тільки і не стільки про кількісну сторону справи. Наші збройні сили мали піднятися на новий якісний ступінь. Застосовується велика кількість заходів, спрямованих на розвиток армії і флоту. Головною ланкою стає техніка. Наситити, оснастити сучасною технікою Радянські Збройні Сили — це завдання можна було вирішити, тільки ставши на шлях індустріалізації.

Курс на соціалістичну індустріалізацію — всемірний розвиток важкої індустрії на основі електрифікації, технічне переозброєння і реконструкція промисловості, транспорту, сільського господарства — був узятий партією на XIV з'їзді наприкінці 1925 року. Через два роки XV з'їзд партії записав у директивах по складанню першого п'ятирічного плану:

«Враховуючи можливість воєнного нападу з боку капіталістичних держав на пролетарську державу, необхідно при розробленні п'ятирічного плану приділити максимальну увагу якнайшвидшому розвиткові тих галузей народного господарства взагалі і промисловості

зокрема, на які припадає головна роль у справі забезпечення оборони і господарської стійкості країни у воєнний час»¹.

Тут мені хотілося б зробити один відступ. Загалом і в цілому народами світу визнано, що від чуми фашизму Європу врятували насамперед радянські солдати, радянська зброя, що розгром гітлерівської Німеччини — величезний історичний подвиг радянського народу. Я думаю, що фундамент для цього був закладений уже в ті роки, коли радянські люди на заклик партії взяли за індустріалізацію своєї країни.

У мене немає під рукою необхідних даних, та це і не моє завдання, щоб всебічно показати значення індустріалізації для розвитку народного господарства, зростання добробуту народу, зміцнення колгоспного ладу і т. ін. Що ж до зміцнення збройних сил і результату боротьби за нашу свободу і незалежність у роки Великої Вітчизняної війни, то все це було в прямій залежності від темпів індустріалізації, від активності, з якою вона проводилась у життя.

Адже можна було б на п'ять — сім років відкласти таке круте піднесення важкої індустрії, дати народові, який сто разів заслужив на це, швидше і більше товарів широкого вжитку, продукції легкої промисловості. Хіба це не було спокусливо? Але зроби ми так, хто знає, коли б завершився той найтяжчий період, який ми звемо початковим періодом війни, де, під яким містом або на якій річці були б зупинені фашистські війська?..

Мудрість і прозорливість партії, остаточну і найвищу оцінку якій дала сама історія, правильний напрям розвитку країни і трудовий героїзм народу заклали в ті роки основи наших перемог у Великій Вітчизняній війні.

XVI і XVII з'їзди партії рішуче зажадали зосередити увагу народу на посиленні могутності Червоної Армії і Флоту, вказавши на дедалі зростаючу загрозу нової війни. Дається пряма директива прискорити темпи розвитку промисловості, особливо металургії, нагромаджувати державні резерви, докорінно реконструювати транспорт. Поставлено завдання розширити мобілізаційні можливості всього народного господарства, будувати і розміщувати промислові об'єкти таким чином, щоб у разі нападу можна було б швидко перевести про-

¹ КПРС в резолюціях... К., 1980. Т. 4. С. 31.

мисловість на воєнні рейки і забезпечити її термінове мобілізаційне розгортання.

До нашої партійної організації, крім комуністів Інспекції кавалерії, входили комуністи інспекцій стрілецьких військ і вогневої підготовки, артилерії, військ зв'язку, інженерних військ, Управління бойової підготовки РСЧА та інших підрозділів наркомату. Ми прагнули мобілізувати особовий склад управлінь та інспекцій на виконання вимог, поставлених партією, урядом і наркомом. Багатьма великими питаннями займався в той час Наркомат у військових і морських справах, його керівне партійне ядро. Ось деякі проблеми того часу.

Військова реформа Червоної Армії і Флоту була завершена, в житті збройних сил відбулись значні зміни. Поліпшився весь процес навчання і виховання військ, зросла дисципліна, управління військами зверху донизу ґрунтувалось на принципі єдиноначальності, були створені умови для вдосконалення військових кадрів. Можна було йти далі.

В середині 1929 року Центральний Комітет партії приймає постанову «Про стан оборони країни», в якій викладається лінія на докорінну технічну реконструкцію армії, авіації і флоту. Реввійськраді СРСР і Народному комісаріату у військових і морських справах було запропоновано поряд з модернізацією існуючого озброєння домогтися протягом найближчого часу одержання дослідних зразків, а потім і масового впровадження в армію сучасних типів артилерії, хімічних засобів захисту, всіх сучасних типів танків і бронемашин, здійснити серійний випуск нових типів літаків і моторів.

Ця постанова лягла в основу першого п'ятирічного плану військового будівництва, який, крім усього іншого, передбачав створення нових технічних родів військ, моторизацію й організаційну перебудову старих родів військ, масову підготовку технічних кадрів і оволодіння новою технікою усім особовим складом. У січні 1931 року Реввійськрада уточнила план будівництва РСЧА на 1931—1933 роки, чим і завершився процес розробки першого п'ятирічного плану військового будівництва¹.

¹ Виконання цього плану багато дало армії і флоту. Але докорінна технічна реконструкція була попереду. Для неї потрібні були великі матеріальні ресурси і виробничі можливості країни.—
Прим. авт.

У зв'язку з новими завданнями були внесені деякі важливі зміни до центрального військового апарату. Велику роль відіграло, зокрема, запровадження посади начальника озброєнь РСЧА, на якого покладалось керівництво всіма питаннями технічного переозброєння армії. До 1931 року цю посаду займав І. П. Уборевич, а після нього — М. М. Тухачевський. У 1929 році в системі Наркомату у військових і морських справах створюється Управління моторизації й механізації РСЧА. Це управління ряд років очолювали великі знавці, ентузіасти створення танків І. А. Халепський і К. Б. Калининський. У військових округах були організовані відділи бронетанкових військ.

Практично до 1929 року ми ще не мали танкової промисловості, необхідних кадрів конструкторів і танкобудівників. У той же час партія і уряд розуміли, що танкам у майбутній війні належить важлива роль. Перед військовим відомством були поставлені відповідні завдання. Спеціальною постановою Реввійськради СРСР передбачалось створення таких типів бойових машин: танкетка, середній, великий (важкий) і мостовий танки, були визначені їх тактико-технічні характеристики. У найкоротші строки конструктори створюють нові зразки танків вітчизняного виробництва. На озброєння Червоної Армії в 1931—1935 роках надходять танкетка Т-27, легкі танки Т-24 і Т-26, швидкохідний гусеничний танк БТ, середній танк Т-28, потім важкий танк Т-35 і плаваюча танкетка Т-37. Близько 4 тисяч танків і танкеток випускає промисловість за першу п'ятирічку.

Активно приймається радянське військове керівництво за розробку нового плану будівництва Військово-Повітряних Сил РСЧА. На початку 1930 року Реввійськрада СРСР затверджує програму створення різних видів сухопутних і морських літаків, аеростатів, аерофотоапаратів і приладів, причому головна увага приділяється бомбардувальній і винищувальній авіації. Через два роки приймаються до виконання основи організації Військово-Повітряних Сил РСЧА, в яких стратегічні і оперативно-тактичні питання розглядаються з точки зору захисту країни в разі нападу. Дальня бомбардувальна авіація зводиться у великі з'єднання, здатні самостійно вирішувати оперативні завдання. Ще через рік важкі бомбардувальні авіазагони об'єднуються в корпуси.

Інспекція кавалерії РСЧА працювала в тісному контакті з Управлінням бойової підготовки Червоної Армії. Тут я вперше познайомився з Олександром Михайловичем Василевським, з яким нас у роки Великої Вітчизняної війни об'єднувала спільна робота на фронтах як представників Ставки Верховного Головнокомандування. Вже тоді Олександр Михайлович чудово знав свою справу, оскільки тривалий час командував полком і досконало вивчив специфіку бойової підготовки. В управлінні до нього ставились з великою повагою. Добре відома плідотворна діяльність А. Я. Лапіна, а потім його наступника О. Г. Седякіна, який став *жертвою наклепу і трагічно загинув у 1938 році.*

В середині 1931 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про командний і політичний склад РСЧА», в якій були сформульовані основні успіхи й недоліки у вихованні і бойовій підготовці військових кадрів.

Особлива увага приділялась у постанові розширенню обсягу технічної підготовки, збільшенню кількості інженерно-технічних кадрів старшої ланки, поліпшенню політичного виховання в армії. До того часу загальна система підготовки командного складу РСЧА в основному сформувалась.

Щодо нормальних військових шкіл, то натиск робиться на школи авіаційні, бронетанкові, артилерійські й технічні. Порівняно з 1924 роком кількість курсантів (тоді їх було близько 25 тисяч) збільшується в два рази. Для розширення підготовки старшого начскладу вирішено створити на базі факультетів Військово-технічної академії Військову академію механізації й моторизації, Артилерійську, Військово-хімічну, Військово-електротехнічну, Військово-інженерну академії, створити нову Військово-транспортну академію, значно збільшити прийом до Військової академії імені М. В. Фрунзе і Військово-політичної академії. Таким чином кількість вищих учбових військових закладів збільшується в півтора рази, а кількість слухачів — з 3200 в 1928 році до 16 з половиною тисяч в 1932 році.

Управління бойової підготовки будувало свою діяльність, виходячи з нових вказівок партії і ясного розуміння, що посилення боєздатності армії насамперед залежало від оволодіння технікою і складними формами сучасного бою. При цьому розроблялись і проводились у життя десятки заходів, що стосувались не тільки

підготовки кадрів у військово-навчальних закладах і на різних курсах вдосконалення, а й напруженого бойового навчання безпосередньо у військах.

На той час майже 100 процентів командирів дістали спеціальну військову освіту. На командирську підготовку відводилось уже 42 години на місяць замість 6—8 годин у 1929 році. Важливе місце поряд з тактичною і вогневою підготовкою посіла технічна підготовка, що проводилась за програмою обов'язкового технічного мінімуму для кожного роду військ і кожної категорії комскладу. На зборах командно-начальницького складу запасу запроваджувалось вивчення нової техніки і зброї.

Величезну роботу провадив колектив Інспекції артилерії на чолі з інспектором артилерії Н. М. Роговським. Він добре знав артилерійську справу і користувався великим авторитетом у військах. Командуючі військами округів, командири з'єднань, інженери артилерійської служби рахувались з Н. М. Роговським, прислухалися до його думки.

Тим, хто займався тоді питаннями артилерії, довелось вирішувати серйозні завдання. Матеріальна частина артилерії була сильно зношена, значно застаріла за своїми тактико-технічними даними. Все це в основному було те, що ми дістали в спадщину від старої армії.

Однак уже в середині 1929 року Реввійськрада РСР розробляє розраховану на п'ять років систему артилерійського переозброєння РСЧА, що передбачає збільшення вогневої потужності, далекобійності, скорострільності і влучності гармат, створення великих артилерійських конструкторських бюро. Закладаються артилерійські заводи, що потім дали змогу організувати виробництво нових і модернізованих артилерійських систем і боєприпасів до них, вживаються заходи щодо підготовки кваліфікованих інженерів і техніків. З 1928 по 1933 рік потужність артилерійських заводів зросла більш як у 6 разів, а по малокаліберних гарматах — у 35 разів.

На кінець моєї роботи того періоду в апараті Наркомату оборони приступили до розробки другого п'ятирічного плану будівництва РСЧА на 1934—1938 роки. Основні вказівки партії в цьому зв'язку полягали в тому, щоб завершити розпочату технічну реконструкцію і переозброєння військ сучасною бойовою технікою шляхом широкого впровадження вирішальних засобів бороть-

би — авіації, танків, артилерії, забезпечити Червоній Армії можливість відсічі агресії. На виконання цієї лінії Рада Праці і Оборони приймає постанови «Про програму військово-морського будівництва на 1933—1938 рр.», «Про систему артилерійського озброєння РСЧА на другу п'ятирічку», затверджує план розвитку ВПС на 1935—1937 роки.

Говорячи про Наркомат оборони початку тридцятих років, я не можу не відзначити діяльність центрального партійного бюро наркомату, яке користувалось високим авторитетом, творчо керувало нашими парторганізаціями. Всі центральні управління наркомату та інспекції Червоної Армії працювали активно, творчо, жили повнокровним життям. Добре були поставлені вивчення марксистсько-ленінської теорії, загальноосвітня і культурно-масова робота. Партійні збори проходили активно і самокритично.

Інспекція кавалерії РСЧА в той період була дуже авторитетна в кавалерійських частинах, бо, крім інспектування, проводила навчальні командно-штабні ігри, польові навчання, різні збори і заняття по обміну передовим досвідом бойової підготовки військ.

Узагалі в ті часи частини кавалерії РСЧА були в перших рядах за своєю бойовою підготовкою, і не випадково у новонароджувані роди військ, особливо танкові й механізовані, направлялись кращі кадри командного складу кінноти.

За родом обов'язків у інспекції я брав участь у розробці статутів і настанов різних родів і служб військ.

Повинен сказати, що змісту статутів у РСЧА надавалось серйозного значення. В них кожного разу закріплювались досягнення воєнної науки, вони ґрунтувались на сучасному рівні техніки, враховували зміни в характері воєнних операцій. Першу групу статутів, що узагальнювали досвід світової та громадянської війн, а також перетворення, пов'язані з військовою реформою, війська одержали в 1924—1925 роках. Переважно це були тимчасові статuti — внутрішньої служби, статут корабельної служби, бойові статuti кавалерії, артилерії, бронесил РСЧА.

Основною лінією цих статутів, що знайшла найповніше відображення в Тимчасовому польовому статуті

РСЧА (1929 рік), частина II (дивізія, корпус), була вимога розглядати бій як загальновійськовий, успіх якого ґрунтується на взаємодії всіх родів військ. Статут вже говорив про порядок використання танків, організації протитанкової, протиповітряної і протихімічної оборони, використання авіації, інженерних військ.

Тепер запроваджується ряд нових статутів і настанов, що замінили, доповнили статuti 1924—1925 років. Це Тимчасова настанова з військового маскування РСЧА, Бойовий статут Військово-Повітряних Сил РСЧА, настанови з телефонно-телеграфної, підводно-мінної справ та інші.

Щоб не повертатись більше до цієї теми, зауважу, що, за загальним визначенням, високої оцінки заслужив Тимчасовий польовий статут 1936 року, в якому були розроблені та обґрунтовані найважливіші питання ведення сучасного бою. В цілому ж у середині 30-х років Червона Армія мала передову і ґрунтовну воєнну теорію, закріплену в системі кваліфікованих статутів і настанов.

У 1931 році, як я вже писав, Штаб РСЧА прийняв О. І. Єгоров. Інспекції кавалерії за родом своєї діяльності мало доводилось мати справу зі Штабом РСЧА, але нам добре було відомо, що більшість працівників із задоволенням зустріла призначення О. І. Єгорова на посаду начальника Штабу РСЧА.

Ми вважали, що М. М. Тухачевський, який займав пост першого заступника наркома, начальник Штабу РСЧА О. І. Єгоров і такий талановитий воєнний теоретик, як заступник начальника Штабу РСЧА В. К. Триандафіллов, добре допомагатимуть наркому К. Є. Ворошилову.

Слід сказати, що Климент Єфремович мав авторитет серед командно-політичного складу армії та флоту як один з найближчих соратників Володимира Ілліча Леніна, як один з найстаріших активних працівників нашої більшовицької партії, що не раз був ув'язнений за активну боротьбу проти царизму. Але як знавець військової справи він, звичайно, був слабкий, бо крім участі у громадянській війні ніякої практичної та теоретичної бази в галузі воєнної науки і воєнного мистецтва не мав, тому у керівництві Наркоматом оборони, у справі будівництва збройних сил, у галузі воєнних наук він мусив насамперед спиратися на своїх найближчих помічників, таких

видатних військових діячів, як М. М. Тухачевський, О. І. Єгоров, С. С. Каменев, В. К. Тріандафіллов, Й. Е. Якір, І. П. Уборевич, та інших найвидатніших знавців військової справи.

В період роботи в Інспекції кавалерії мені пощастило ближче познайомитись з Михайлом Миколайовичем Тухачевським. Особисте моє знайомство з Михайлом Миколайовичем, як я вже згадував, відбулося ще під час ліквідації куркульського повстання Антонова в 1921 році. Людина атлетичної будови, він мав вражаючу зовнішність. Ми ще тоді відзначили, що ця людина не з полохливих: по районах, де переховувались бандити, він роз'їжджав з досить обмеженим прикриттям.

Тепер на посаді першого заступника наркома оборони Михайло Миколайович Тухачевський вів велику організаційну, творчу і наукову роботу, і всі ми відчували, що головну керівну роль у Наркоматі оборони відіграє він. При зустрічах з ним мене полонила його різнобічна обізнаність у питаннях військової науки. Розумний, широко освічений військовий спеціаліст, він чудово розбирався як у галузі тактики, так і в стратегічних питаннях. М. М. Тухачевський добре розумів роль різних видів наших збройних сил у сучасних війнах і вмів творчо підійти до будь-якої проблеми.

Усі свої принципові висновки в галузі стратегії і тактики Михайло Миколайович обгрунтовував, базуючись на бурхливому розвитку науки і техніки у нас і за рубежом, підкреслюючи, що ця обставина справить вирішальний вплив на організацію збройних сил і способи ведення майбутньої війни.

Згадуючи в перші дні війни М. М. Тухачевського, ми завжди віддавали належне прозорливості його розуму й обмеженості тих, хто не бачив далі свого носа, внаслідок чого наше керівництво не зуміло своєчасно створити могутні бронетанкові війська й створювало їх уже під час війни.

Ще в 30-х роках М. М. Тухачевський попереджав, що наш ворог номер один — Німеччина, що вона посилено готується до великої війни, і, безумовно, в першу чергу проти Радянського Союзу. Пізніше, у своїх друкованих працях, він неодноразово відзначав, що Німеччина готує сильну армію вторгнення, яка складається з могутніх повітряних, десантних та швидкорухомих військ, головним чином механізованих і бронетанкових

сил. Він вказував на воєнно-промисловий потенціал Німеччини, що помітно зростав, на її можливості в масовому виробництві бойової авіації і танків.

Улітку 1931 року, перебуваючи в таборах 1-го кавалерійського корпусу, я розробляв проекти Бойового статуту кінноти РСЧА (частина I і частина II) за участю командира кавалерійського полку Миколи Івановича Гусева та інших товаришів з 1-ї кавдивізії. Восени після обговорення в Інспекції вони були подані на розгляд М. М. Тухачевському.

Разом із заступником інспектора І. Д. Косоговим мені не раз доводилось відстоювати ті чи інші положення статутів. Але, признаюся, ми часто бували обеззброєні вагомими й логічними запереченнями М. М. Тухачевського і були вдячні йому за ті блискучі положення, якими він збагатив проекти наших статутів.

Після поправок М. М. Тухачевського статуту видали, і частини кінноти одержали хороший посібник для бойової підготовки.

Останнього разу я бачив Михайла Миколайовича в 1931 році на партійному активі, де він робив доповідь про міжнародне становище. М. М. Тухачевський переконливо говорив про зростаючу могутність нашої держави, про широкі перспективи нашої соціалістичної економіки, науки, техніки і розквіт культури. Говорячи про роль нашої більшовицької партії в будівництві нової держави і армії, Михайло Миколайович тепло згадував про В. І. Леніна, з яким йому довелося багато разів зустрічатись і разом працювати.

Мене тоді вразило те, що він майже нічого не сказав про Сталіна. Поруч зі мною сидів начальник військ зв'язку Червоної Армії, старий більшовик-підпільник Р. В. Лонгва. Він сказав мені, що Тухачевський не підлабузник, він не вихвалитиме Сталіна, який несправедливо звинуватив Тухачевського у невдачах наших військ в операціях під Варшавою.

На цьому активі Михайло Миколайович поділився своїми міркуваннями, викладеними в монографії, над якою він тоді працював. Її суть зводилась до дослідження нових проблем війни. Тоді ми були менш досвідченими в питаннях воєнної науки і слухали його як зачаровані. У М. М. Тухачевського відчувався талант військового мислення. Він був зіркою першої величини в плеяді видатних воєначальників Червоної Армії.

Пізніше, виступаючи в 1936 році на 2-й сесії ЦВК СРСР, М. М. Тухачевський знов звернув увагу на серйозну небезпеку, що загрожувала з боку фашистської Німеччини. Свою яскраву патріотичну промову він підкріпив ґрунтовним аналізом і цифрами озброєння Німеччини і її агресивної спрямованості.

Проте голос М. М. Тухачевського лишився «гласом волаючого в пустелі», а сам він викликав підозру зловмисних осіб, які незабаром, звівши наклеп на Михайла Миколайовича, переконали Й. В. Сталіна у ворожих та бонапартистських замірах М. М. Тухачевського, і він трагічно загинув.

Інспекція кавалерії провела велику роботу щодо перегляду організації кавалерійських частин і з'єднань, системи озброєння і способів ведення бою.

Після тривалих дебатів всередині інспекції і детального обговорення з командирами з'єднань кінноти вирішили, що дивізія повинна мати у своєму складі чотири кавалерійських, один механізований і один артилерійський полки. Кавалерійські полки повинні складатись із чотирьох шабельних ескадронів, одного кулеметного, полкової батареї, окремого взводу ППО, окремого взводу зв'язку, окремого саперного взводу, окремого хімічного взводу і відповідних господарських служб. Артилерійському полку слід було мати у своєму складі дивізіон 122-мм гаубиць і дивізіон 76-мм гармат. Механізований полк озброювався танками БТ-5.

Таким чином, кіннота Червоної Армії одержувала на своє озброєння такі технічні й вогневі засоби, які значно змінювали характер її організації і способи ведення бою. Тепер вона могла своїми вогневими засобами, ударом танків прокладати дорогу вперед з метою розгрому ворога.

Нові бойові статuti і ряд інструкцій, розроблених інспекцією кавалерії, впливали з основних положень по веденню глибокої операції і глибокого бою.

Обґрунтування теорії глибокої наступальної операції було серйозним досягненням нашого воєнного мистецтва. У цілому операція характеризувалась масованим застосуванням танків, авіації, артилерії і повітряних десантів, бо була розрахована на ведення бойових дій сучасними, технічно оснащеними арміями. Суть же глибокої операції полягала в такому. Перше завдання — зламати фронт противника одночасним ударом на всю

його тактичну глибину, друге — негайне введення в про-
рив механізованих військ, які у взаємодії з авіацією
повинні наступати на всю глибину оперативної оборони
противника до поразки всього його угруповання.

При цьому враховувалось, що в цілому війна вести-
меться багатомільйонними арміями на величезних про-
сторах, а успіх глибокої операції забезпечить ураження
авіацією і артилерією всієї глибини оборони противника
плюс рішучі дії на флангах і в тилу угруповань ворога
з метою їх оточення і знищення.

Воєнна наука, якою керувались кадри командного
складу Червоної Армії, модифікувалася з появою нової
техніки, нової зброї, нових можливостей країни, ну і,
звичайно, у зв'язку з рівнем боєздатності ймовірного
противника.

Озброюючи армію сучасними засобами боротьби, ЦК
партії допомагав військовому керівництву глибоше усві-
домити зміни в галузі воєнних наук. З цією метою в По-
літбюро і на Головній військовій раді систематично
обговорювались проблемні питання воєнної стратегії,
оперативного мистецтва і технічного переозброєння ар-
мії і флоту. На цих нарадах, як правило, були присутні
командуючі військами округів, флотів і ВПС. Підсумки
і установки наради доводились до всього керівного скла-
ду армії, флоту і ВПС.

Для нас, які працювали в інспекції, переозброєння
кінноти і освоєння частинами нової організації і бойо-
вих статутів мали особливе значення, оскільки більшість
частин тоді дислокувалася на найважливіших стратегіч-
них напрямках і поблизу державних кордонів, а ці обста-
вини вимагали від кавалерії підвищеної бойової гото-
вності.

Одного разу мене викликав перший заступник інспек-
тора кавалерії І. Д. Косоков і повідомив, що моя канди-
датура подається К. Є. Ворошилову для призначення на
посаду командира 4-ї кавалерійської дивізії.

І. Д. Косоков запитав, як я ставлюсь до передбачу-
ваного призначення і чи влаштує мене робота в Біло-
руському військовому окрузі. Я відповів, що призначен-
ня на посаду командира такої уславленої дивізії розгля-
даю як особливу честь. Білоруський військовий округ
знаю, у його складі пропрацював десять років. *З коман-
диром 6-го корпусу Є. І. Горячевим я знайомий, він дуже
досвідчений кавалерійський начальник, і я з великим*

задоволенням працюватиму під його командуванням. Добре знайомий з командиром 3-го кавалерійського корпусу Л. Я. Вайнером, вважаю його здібним военачальником.

На цьому розмова з І. Д. Косоговим закінчилась. Прощаючись, він сказав, що зі мною бесідуватиме С. М. Будьонний.

Бесіда відбулась через кілька днів, коли наказ про мое призначення вже був підписаний наркомом. Прощаючись, С. М. Будьонний з хвилюванням сказав:

— 4-а дивізія завжди була кращою в рядах кінноти, і вона повинна бути кращою!

Хочеться із задоволенням відзначити, що ці побажання Семена Михайловича збулись. Але, до того як дивізія вийшла знов у перші ряди, всім, особливо командному, політичному складу і партійним організаціям, довелося багато попрацювати.

У книзі С. М. Будьонного «Пройдений шлях» досить докладно описані блискучі перемоги 4-ї кавалерійської дивізії. Я хочу обмежитись лише деякими особистими спогадами, що стосуються періоду мого командування цією славною дивізією.

4-а кавалерійська імені К. Є. Ворошилова дивізія була ядром легендарної Першої Кінної армії. В жорстоких боях у роки громадянської війни вона показала чудеса хоробрості і масового героїзму.

До 1931 року дивізія дислокувалась у Ленінградському військовому окрузі і розташовувалась у місцях, де раніше, за царської влади, стояли кінногвардійські частини (Гатчина, Петергоф, Детское Село). Як і в роки громадянської війни, 4-а дивізія залишалась однією з кращих у нашій кавалерії. Особовий склад дивізії дбайливо зберігав її славні бойові традиції, успішно виховував у молодих кіннотників почуття високої відповідальності і воїнського обов'язку.

У 1932 році дивізія була терміново перекинута в Білоруський військовий округ, у місто Слўцьк. Як мені потім стало відомо, передислокацію пояснювали надзвичайними оперативними міркуваннями. Однак у той період не було будь-якої необхідності в терміновому перекиданні дивізії на абсолютно непідготовлену базу. Це важливо підкреслити, бо протягом півтора року дивізія змушена була сама будувати казарми, конюшні, штаби, житлові будинки, склади і всю учбову базу. В результа-

ті блискуче підготовлена дивізія перетворилась на погану робочу військову частину. Брак будівельних матеріалів, дощова погода та інші несприятливі умови не дали змоги вчасно підготуватися до зими, що вкрай тяжко позначилось на загальному стані дивізії та її бойовій готовності. Впала дисципліна, почали хворіти коні.

Командування 3-го корпусу, до якого входила 4-а кавалерійська дивізія, нічим не могло зарадити, бо в аналогічному становищі перебували й інші частини цього корпусу, що також спішно були перекинуті в округ.

Навесні 1933 року командуєчий Білоруським військовим округом І. П. Уборевич після короткого інспектування частин дивізії застав її у стані крайнього занепаду. Слід зазначити, що свого часу командуєчий не подав належної допомоги дивізії в питаннях будівництва і не взяв до уваги умов, в яких перебували частини. Тепер він поспішив визначити головного винуватця поганого стану дивізії — її командира Г. П. Клеткіна.

Безумовно, відповідальним за дивізію є командир, на те він і єдиноначальник. Але вищий начальник за об'язком своєї служби і як старший товариш повинен бути об'єктивним. З властивою йому запальністю І. П. Уборевич доповів народному комісару оборони К. Є. Ворошилову про стан 4-ї дивізії і зажадав негайного усунення командира Г. П. Клеткіна. Звичайно, в дивізії мали місце недоліки. Однак І. П. Уборевич усе ж перебрав міру, стверджуючи, що дивізія розгубила всі свої хороші традиції і стала небоєздатною.

Повідомлення І. П. Уборевича для К. Є. Ворошилова було вкрай неприємним: він був кровно зв'язаний з дивізією довгі роки, не раз ходив у її лавах в атаку. Дивізія виховала цілу плеяду талановитих командирів і політпрацівників. Для інспектора кавалерії С. М. Будьонного 4-а дивізія також була любимим дітищем. Свого часу він її формував і водив у бій.

К. Є. Ворошилов інформував С. М. Будьонного про все, що йому доповів І. П. Уборевич, і запропонував підшукати нового командира.

І ось наступив день, коли ми з дружиною й дочкою сіли в поїзд, який знову повіз нас у знайомі місця, в Білорусію. Я знав і любив Білорусію, білоруську природу, багату на чудові ліси, озера, ріки, і як мисливець і рибалка радів, що повертаюсь в ці мальовничі місця. За час роботи в Білорусії я вивчив характер її місце-

вості — від північних до південних кордонів. Як це мені потім згодилось! А найголовніше, в Білоруському військовому окрузі мав багато друзів, особливо в частинах і з'єднаннях кінноти.

Щоправда, 4-у дивізію я знав мало. У цій дивізії був усього один раз у 1931 році, ще й зовсім недовго. Людей дивізії майже не знав, за винятком командира Г. П. Клеткіна, його заступника по політичній частині М. А. Юнга, начштадива О. І. Вертоградського, командира механізованого полку В. В. Новикова та кількох інших командирів, а без знання людей, їх слабких і сильних сторін, без знання здібностей начальницького складу не можна успішно керувати військами, особливо великим воїнським колективом.

До Слуцька ми потрапили в період весняного бездоріжжя. На станції була непролазна багнюка, і, поки ми добирались до тачанки, дружина не раз губила свої калози в багні. Сидячи в мене на плечах, донька Ера запитала:

— Чому тут немає тротуару, як у нас в Сокольниках?

Я їй відповів:

— Тут теж буде тротуар і красива площа, але тільки пізніше...

Мені з сім'єю довелося тимчасово поселитися у 8-метровій кімнаті, яка належала сім'ї начальника хімслужби дивізії В. М. Дворцова. Він був настільки люб'язний, що сам з сім'єю залишився в одній невеличкій кімнаті, віддавши нам цю. Всі ми розуміли труднощі з житлом, і ніхто не претендував на краще, поки це «краще» ми самі не збудуємо.

Через півгодини я був уже в штабі дивізії, який розташовувався тут же у дворі. Командира дивізії Г. П. Клеткіна в штабі не було: він повідомив, що нездоровий і прийняти мене не може. Я, звичайно, розумів його душевний стан і не наполягав на негайній зустрічі.

Зі станом справ у дивізії мене докладно ознайомили заступник командира по політичній частині Микола Альбертович Юнг і начальник штабу дивізії Олександр Іванович Вертоградський. Я був вдячний їм за те, що вони зуміли все швидко і докладно викласти. Однак попереду в мене було найголовніше: самому досконало розібратись в обстановці безпосередньо в частинах і підрозділах, визначити недоліки, знайти їх причини і ра-

зом з командирами і політпрацівниками намітити шляхи ліквідації.

Того ж дня я поїхав до 19-го Маницького кавалерійського полку — головного, найстарішого полку дивізії, яким командував Федір Якович Костенко, один з перших кінноармійців. Особисто його я раніше не знав, але багато чув про цього сумлінного командира, великого ентузіаста кавалерійської справи, неодмінного учасника всіх кінноспортивних змагань, які в той період широко практикувались у кінноті.

Велика Вітчизняна війна застала Ф. Я. Костенка на посаді командуючого 26-ю армією, яка захищала наші державні кордони на Україні. Під його командуванням частини і з'єднання цієї армії бились настільки вперто, що, зазнаючи колосальних втрат, фашистські війська так і не змогли в перші дні прорватись у глибоку Україну. На великий жаль, Федору Яковичу Костенку не пощастило дожити до Перемоги. Він загинув смертю героя в жорстокому бою на харківському напрямку, будучи заступником командуючого Південно-Західним фронтом. Разом з ним загинув його любий старший син Петро. Петра Костенка не можна було не любити. Пам'ятаю, ще зовсім хлопчиком Петро вивчав військову справу, особливо подобалась йому верхова їзда і рубка. Федір Якович гордився сином, надіявся, що з Петра вийде гідний командир-кавалерист, і не помилився.

Після 19-го Маницького полку я докладно познайомився з 20, 21 і 23-м кавалерійськими полками, 4-м кінноартилерійським і 4-м механізованим полками, а потім з окремими ескадронами дивізії. У найтяжчому стані виявився 20-й кавполк, що стояв у селі Конюхи за 20 кілометрів від міста Слуцьк. Полком командував Володимир Вікторович Крюков, який потім у Вітчизняну війну очолював кавалерійський корпус і не раз відзначався в наказах Верховного Головнокомандуючого. Розташований поряд з державним кордоном, полк був ніби авангардом дивізії.

Незважаючи на тяжкі умови, настрої усього особового складу полку був бадьорий. Навіть дружини офіцерів, які залишили чудові квартири під Ленінградом, і ті не журилися. Скаржились тільки на одне: немає де навчати дітей, немає шкіл.

21-м кавалерійським полком командував Іван Миколайович Музиченко. Його я знав по 14-й окремій кавале-

рійській бригаді, де він був у період громадянської війни помічником військового комісара полку. Вітчизняна війна застала його на Україні командуючим 6-ю армією, штаб якої стояв у Львові. З ряду обставин І. М. Музиченку не пощастило на початку війни. При відступі в глиб України під тиском значно переважаючих сил ворога він, тяжко поранений, потрапив у полон до противника і всю війну знемагав у таборах військовополонених у Німеччині.

21-й кавалерійський полк справляв дещо краще враження своєю організованістю, станом служби і загальним порядком. Відчувалась чітка організаційна робота командно-політичного складу.

23-м кавалерійським полком командував Леонід Миколайович Сакович. Це була бездоганно чесна і дисциплінована людина, вірний син нашої Комуністичної партії і мужній воїн. Л. М. Сакович загинув 27-травня 1942 року в Харківській операції, командуючи 28-ю кавалерійською дивізією¹.

4-м механізованим полком командував Василь Васильович Новиков. У період Великої Вітчизняної війни В. В. Новиков очолював мехкорпус і не раз був відзначений у наказах Верховного Головнокомандуючого. В. В. Новиков, ветеран Кінармії, тривалий час працював начальником оперативного відділу 4-ї кавалерійської дивізії. Комісаром полку був чудовий більшовик Артем Сергійович Зінченко, найстаріший кінноармієць, який бився під прапором Першої Кінної армії на зорі її створення. У Вітчизняну війну Артем Сергійович працював комісаром ряду великих фронтових госпіталів.

У лавах 4-го мехполку виросло багато відмінних командирів і політпрацівників, що займали потім відповідальні посади в Генеральному штабі, центральних управліннях Наркомату оборони та у військах. У минулому робітничі або селянські хлопці, вони стали великими військовими спеціалістами, старшими офіцерами і генералами.

Оскільки механізовані частини, особливо корпуси, відіграли видатну роль у роки Великої Вітчизняної війни, а напередодні війни з формуванням мехкорпусів були зв'язані певні труднощі, мені хотілося б у двох

¹ Цього абзаца в рукопису немає.— *Прим. ред.*

словах торкнулись історії виникнення мехкорпусів, підкресливши пріоритет нашої армії в цій справі.

У 1929 році Реввійськрада СРСР (за доповіддю В. К. Триандафіллова) затверджує постанову, в якій говориться:

«Беручи до уваги, що новий рід зброї, яким є бронесили, не досить вивчений як у розумінні тактичного її застосування (для самостійного і спільного з піхотою і кіннотою), так і в розумінні найвигідніших організаційних форм, визнати за необхідне організувати в 1929—1930 рр. постійну дослідну механізовану частину».

На виконання цієї постанови того ж року було сформовано дослідний механізований полк. Цей полк уже в 1929 році бере участь у всеармійських навчаннях у нашому Білоруському військовому окрузі. Навчаннями керували К. Є. Ворошилов, Б. М. Шапошников і В. К. Триандафіллов.

У 1930 році полк розгортається в механізовану бригаду, яка відразу ж відпрацьовується в окружних навчаннях. У 1932 році створюються перші в світі механізовані корпуси, кожний з яких включає в себе дві механізовані, одну стрілецько-кулеметну бригади і окремих зенітно-артилерійський дивізіон. До корпусу входило понад 500 танків і більш як 200 броневих автомобілів. На початок 1936 року було створено вже 4 механізованих корпуси, 6 окремих механізованих бригад і стільки ж окремих танкових полків, 15 мехполків кавдивізій, понад 80 танкових батальйонів і рот у стрілецьких дивізіях.

Створення і практичне випробування наших перших механізованих з'єднань послужили хорошою базою для дальшого розвитку теорії широкого застосування механізованих військ.

Перевірку 4-го мехполку ми почали з підйому за бойовою тривоگوю. На це, звичайно, не сподівалося командування, бо полк тільки-но закінчив перекидання останніх ешелонів з Ленінградського військового округу. Довелось для першого знайомства підкреслити командирам підрозділів, що головне для механізованого полку — це вміння швидко розгортатись, відмінно знати матеріально-технічну частину і володіти складним мистецтвом стрільби з бронетанкової зброї. Звичайно, як і слід було чекати, бойова тривога, проведена восени, в дощову погоду, виявила багато недоліків, особливо з водіння по незнайомій місцевості та стрільби.

Вивчаючи справи в частинах, я встиг ретельно познайомитись із штабом дивізії, командирами підрозділів і політпрацівниками.

У штабі та політвідділі дивізії також було чимало недоліків у практичному управлінні частинами. Зокрема, погано було налагоджено контроль за ходом бойової підготовки, була відсутня вимогливість у виконанні наказів. Особливо відставало вивчення і поширення передового досвіду бойової підготовки. Кожна частина «варилась у власному соку», і мали місце випадки, коли одна частина з великими зусиллями «відкривала» нові, досконаліші методи того чи іншого виду навчання, тоді як інша частина вже давно ними користувалась.

Як я вже сказав, штаб дивізії очолював Олександр Іванович Вертоградський — всебічно грамотний у військовій справі колишній офіцер царської армії. На чолі політичного відділу дивізії стояв дуже здібний політпрацівник М. А. Юнг. Незабаром його висунули на посаду заступника командира по політчастині 3-го кінного корпусу, і він поїхав до Мінська.

Підбивши підсумки й обговоривши їх з керівним складом дивізії, ми вирішили для початку зібрати партійний актив і поговорити з комуністами про всі позитивні та негативні сторони життя дивізії. Потім передбачалося скликати широку нараду всього начальницького складу, на яку вирішили запросити старшин підрозділів — їхня роль в організації всієї внутрішньої служби була винятково велика.

Партактив пройшов дуже добре. У виступах комуністів відчувалась нетерпимість до наявних недоліків і давалась рішуча відсіч тим, хто намагався виправдати погану дисципліну і слабку підготовку об'єктивними причинами.

Після активу стало ясно, що загальний занепад стану справ у дивізії стався внаслідок недостатньої політичної роботи і бойової підготовки. Заняття були майже повністю припинені, бо всі сили переключили на будівництво. Отже, треба було негайно організувати планову бойову підготовку, розгорнути в повному обсязі партійно-політичну роботу, а щодо будівництва і господарсько-побутових справ, то вирішувати їх у спеціально відведені плани дні. Крім того, ми сподівалися добитись від командування округом значно більшої допомоги, ніж та, яку воно надавало досі.

Думка партійного активу і пропозиції командування дивізії були дуже добре прийняті й підтримані всією нарадою командно-політичного складу.

У галузі бойової підготовки головні зусилля передбачалось зосередити на методичній підготовці всіх ланок командного складу. З тактичної підготовки серію показових занять ми взяли на себе. Показові заняття по вогневій підготовці доручались 21-му полку, з кінної справи — 19-му полку і персонально чудовому знавцю кінної справи Ф. Я. Костенку. По стрийовій і фізичній підготовці такі заняття взявся провести В. В. Крюков. 23-му полку було наказано підготувати і провести інструктивно-методичні заняття з підготовки молодшого командного складу, а 4-му кінноартилерійському і 4-му механізованому полкам — заняття по взаємодії артилерії і танків з кіннотою в умовах наступального бою.

Попереду чекала дуже копітка організаційна і методична робота, бо позитивних результатів можна сподіватися тільки тоді, коли заняття будуть проведені на найвищому рівні і справлять враження на всіх, хто їх спостерігатиме.

Головні зусилля в тактичній підготовці ми зосередили на особистій підготовці середньої і старшої ланок командного складу. Я був переконаний досвідом своєї довгорічної практики в тому, що тільки тактично грамотні командири можуть підготувати хорошу бойову частину в мирний час, а в війну *вигравати бій* з найменшими жертвами.

Маю знову відзначити, що мене особисто завжди захоплювала тактична підготовка як найважливіша галузь бойової підготовки військ. Я посилено займався нею протягом усієї своєї довголітньої військової служби, від солдата до міністра оборони.

Більшу частину учбового часу дивізія перебувала в полі, детально вивчаючи організацію і ведення бою в складних умовах. Стрімкі марш-кидки у вихідний стан, гострі моменти, що виникали часом в обстановці, йшли на користь начальницькому складу. Ми наполегливо добивалися від командирів і політпрацівників оволодіння мистецтвом чіткого управління частинами в бою, без чого неможливо здійснити розгром противника в умовах великої динамічності сучасного бою.

Кіннота була в той час найрухомішим масовим родом наземних військ. Вона призначалась для швидких

обходів, охопленнь і ударів по флангах і тилах ворога. В умовах зустрічного бою від неї вимагалась стрімкість розгортання бойових порядків, швидкість у відкритті вогню по противнику, сміливий кидок головних сил у вихідний район для атаки і невідступне переслідування ворога, що відходить.

Посилення кінноти бронетанковими засобами, наявність у кінноартилерійських полках гаубичної артилерії вже давали змогу не тільки з успіхом ламати опір противника, але й розв'язувати завдання наступального бою і ефективної оборони.

Ясна річ, освоєння нової техніки, особливо її використання в операціях, не завжди проходило гладко. Завважав не досить високий загальноосвітній рівень багатьох червоноармійців і командирів, часто траплялися аварії, технічне безладдя, не всі розуміли, як необхідні технічні знання, не вистачало технічних кадрів. Треба було перебудовувати старі роди військ, створювати нові військові з'єднання, переучувати піхотних і кавалерійських командирів на авіаторів і танкістів і водночас підтримувати бойову готовність армії на випадок агресії. Паралельно йшла організаційна перебудова військ.

Однак нова техніка тягнула до себе, вабила новими можливостями, збуджувала інтерес в армійських масах. У пресі, по радіо, засобами кіно широко пропагувалися військово-технічні знання. Під керівництвом партійних організацій червоноармійці і командири із захопленням займалися у численних військово-технічних гуртках (в армії й на флоті налічувалось тоді близько 5 тисяч військово-технічних гуртків, в одному тільки нашому окрузі в 1932 році в таких гуртках і на курсах навчалось близько 80 процентів особового складу), слухали лекції й доповіді на військово-технічні теми, брали участь у конкурсах і змаганнях на краще знання техніки та зброї.

Повсюдно в частинах можна було побачити споруджені армійськими комсомольцями щити і фотовиставки, що популяризували технічні знання, проводилися «летучі» мітинги і збори про бережливе ставлення до техніки, влаштовувались обговорення військово-технічних книжок, організовувалися огляди техніки, масова кампанія за здачу норм на відмінного стрільця.

З допомогою ЦК комсомолу і різних добровільних оборонних товариств активно прилучалась до військової

техніки молодь призовного віку. Так, у 1934—1935 роках понад півтора мільйона юнаків і дівчат здали норми по вивченню мотора, один мільйон — по протиповітряній і хімічній обороні.

Словом, заклик партії «Оволодіти технікою!» був головним у діяльності армійських партійних, профспілкових, комсомольських організацій, командирів і політпрацівників. При цьому солдати і командири не тільки з успіхом освоювали техніку, але й самі прагнули її поліпшити. Тільки в нашому військовому окрузі в 1933 році реалізували понад 4 тисячі пропозицій, що сприяли поліпшенню техніки. Природно, цей процес всіляко заохочувався.

Одним з головних завдань у підготовці командного складу і штабів ми вважали оволодіння мистецтвом управління в умовах зустрічних, раптових дій. Це вимагало відмови від звичного управління за допомогою письмових наказів, телефонів і всього, що зв'язане з прокладанням дротяних ліній зв'язку. Треба було рішуче переходити на радіоуправління, на систему коротких бойових розпоряджень — «управління з сідла», як тоді любили говорити кіннотники.

При тактичному навчанні всіх ланок командного складу в дивізії й полках ми прагнули виробити в наших командирів уміння ретельно маскувати дії частин і підрозділів, щоб забезпечити раптовість завдання ударів по противнику.

Я досі не забув одне цікаве двостороннє навчання, проведене нами в 1933 році.

Як сторона, що оборонялась, діяв посилений 21-й кавалерійський полк під командуванням І. М. Музиченка. Він був виведений у поле на дві доби раніше, ніж 20-й кавполк, що наступав, і протягом цього часу реально будував оборону на всю тактичну глибину. 20-й полк нічого не знав про навчання, що мало бути, і про те, що 21-й кавполк перебуває десь у полі й організує оборону. Він був піднятий по тривозі.

У районі зосередження до 20-го кавполку приєдналися засоби підсилення: танковий ескадрон і гаубичний кінноартилерійський дивізіон. Тут же командуванню полку пояснили тактичну обстановку, що вимагала негайного виступу. Треба було здійснити 46-кілометровий марш як передовому загону дивізії з метою захоплення

плацдарму, на якому була збудована оборона 21-го кавалерійського полку.

Наприкінці дня передові підрозділи 20-го кавполку ввійшли в зіткнення з бойовою охороною 21-го кавполку. Сутеніло. Не встигнувши завидна зробити розвідку оборони «противника», командир полку В. В. Крюков прийняв рішення протягом ночі розвідати «противника», а на світанку атакувати його. Звичайно, іншого рішення бути не могло.

Історія підказує, що результат бою в кінцевому підсумку залежить від того, наскільки цілеспрямовано, організовано та уважно командир і його штаб підготують атаку. У всій цій складній роботі першорядне значення має розвідка. З'ясувавши розташування противника, його сили і засоби, а також характерні особливості тієї місцевості, де перебуває противник, можна точно визначити спосіб його дій.

З практики я знаю, як важливо, щоб розвідка проводилась ретельно. Особливо це необхідно, якщо наступ на оборону противника провадиться на світанку, бо протягом ночі, під покровом темряви, він може легко змінити розташування своїх бойових порядків. Така розвідка тим більш необхідна в тих випадках, коли доводиться діяти проти досвідченого ворога.

Командир 20-го кавполку В. В. Крюков, звичайно, теоретично знав це, але виявив недозволену неухважність і не врахував, що його «противник» теж мав своє бойове завдання: не допустити прориву «противника», який підходив, а при сприятливих умовах розбити його.

Командир 21-го кавполку І. М. Музиченко вирішив:

1) до настання темряви вогнем з переднього краю при підтримці артилерії відбити спроби «противника» прорвати оборону і не допустити його вклинення в першу позицію;

2) під шум бою, додержуючи всіх засобів маскування, з настанням темряви почати відведення бойових порядків полку на другу оборонну позицію, що була заздалегідь передбачена і відповідно підготовлена;

3) щоб не дати «противнику» розгадати свій маневр, зняти бойові порядки, розташовані в першій траншеї переднього краю оборони полку, тільки перед самим світанком, залишивши для спостереження за «противником» розвідувальні дозори.

З настанням темряви командир 20-го полку вислав посилену розвідку до переднього краю оборони «противника». Зустрінуті вогнем, розвідники залягли перед дротом і почали вести спостереження. Протягом ночі командир 20-го кавполку одержував регулярні донесення про те, що «противник» перебуває, як і раніше, в першій траншеї і навіть намагається захопити полонених. В. В. Крюков був переконаний у тому, що його «противник», закопавшись у землю, оборонятиметься на зайнятих позиціях.

На світанку, після артилерійської підготовки, тішачись наперед перемогою, командир полку просигналив ракетами початок атаки. Артилерія посилила вогонь, почалась енергійна атака. Ось уже танки на великих швидкостях з ходу пройшли першу траншею, увірвались у другу. Перша траншея зайнята! Але що це? Чому зупинились танки?

— Товаришу комдив,— звертається командир 20-го кавполку до керівника навчання,— дозвольте пройти вперед і особисто встановити, чому сталась зупинка атакуючих бойових порядків.

— Ну що ж, на власні очі подивіться, розберіться.

Біля другої траншеї В. В. Крюкова зустрів командир 2-го ескадрону Е. М. Буш.

— У чому справа? Чому зупинились?

— Та ось, товаришу комполку, ми радимось з командиром танкового ескадрону, що робити далі.

— Як що? Громити «противника»!

— Так, але його тут немає.

— Як немає?! Куди ж він подівся? Розвідка доносила всю ніч, що «противник» займає оборону.

— Дозвольте доповісти! — звернувся до командира полку посередник-танкіст.— Ось тут у траншеї на палиці висів цей папірець, може, він щось розкриє?

Узявши до рук папірця, командир полку прочитав уголос: «Привіт сальцям, шукайте нас, як вітру в полі. На майбутнє радимо бути пильнішими!»

Треба було бачити розгублені обличчя всіх присутніх і ту ніяковість, яку вони відчували внаслідок обманного маневру 21-го кавполку, що змусив атакуючих розстріляти бойовий комплект снарядів по порожньому місцю. А головне — куди ж відійшов «противник»?

— Це Іван Миколайович по злобі влаштував тобі, Володимир Вікторович, таку «кувірк-комедію»,— іро-

нічно зауважив старший посередник при 20-му кавполку Ф. Я. Костенко.

— Буває й гірше,— розмірковував вголос В. В. Крюков, то вдивляючись у карту, то оглядаючи місцевість, що лежала попереду. І ніби на підтвердження цих слів посередники позначили вибухами удар артилерії 21-го кавполку по бойових порядках 20-го кавполку, що зупинились.

Конфуз був повний.

На розборі навчання в усіх деталях були розглянуті дії тієї й іншої сторін і особливо проаналізовані помилки 20-го кавполку, що допустив у своїх діях неприпустиму пасивність у розвідці «противника». Щодо дій 21-го кавполку, вони були відзначені як зразок для навчання обманним діям.

Це навчання надовго запам'яталося учасникам і потім повторювалось у різних варіантах.

У підготовці і вихованні частин особлива увага приділялась вмінню визначати мету і завдання у складних умовах. Що для цього робилось?

Як правило, задум навчання мною тримався в суворій таємниці. Полк, що навчався, підіймався по тривозі, і йому вказувався район, де належало зосередитись. У цьому районі командуванню вручали тактичну обстановку і бойовий наказ, що вимагав здійснити марш-кидок через важкопрохідні, заболочені або лісові райони. Маршрут обирався такий, що вимагав великих робіт по розчистці і прокладанню шляхів, будівництву з підручного матеріалу гаток і переправ. При цьому жодних інженерних засобів посилення звичайно не давалось, з тим щоб навчити командування всіх ступенів знаходити вихід із скрутного становища своїми силами і місцевими засобами.

Такі навчання у фізичному відношенні були надзвичайно важкими. Іноді люди буквально падали з ніг, часто залишаючись без сну і нормального харчування кілька днів підряд. Але яка радість охоплювала бійців і командирів, коли їхня частина, виконавши найскладніше завдання, досягала поставленої мети! Іншого разу, опинившись у важкій обстановці, вони вже не мали сумніву в можливості добитись свого. Командування, штаби і весь особовий склад набували практичних навиків з честю виходити з будь-якого важкого становища.

Велику користь у вихованні моральних якостей бій-

ців і командирів приносили товариські вечори, організовані політпрацівниками після навчань. Учасники «боїв» ділилися своїми враженнями, критикували недоліки, потовариському висміювали тих, хто пасував перед перешкодою або через свою безтурботність і байдужість створював додаткові труднощі.

Завдяки зусиллям усього особового складу дивізії в 1935 році було завершено будівництво: всі частини одержали хороші квартири, учбово-матеріальну базу. Значно поліпшився й кінний склад.

На цей час були досягнуті непогані результати й у всіх видах політичної і бойової підготовки. Були високі показники по дисципліні, службі і загальній організованості окремих частин і підрозділів.

1935 рік ознаменувався для нас великими подіями. По-перше, на інспекторських оглядах всі частини дивізії одержали високі оцінки, у тому числі й з найважчого виду бойової підготовки кінноти — з вогневої підготовки. По-друге, дивізія була нагороджена за свої успіхи в навчанні та бойовій підготовці вищою урядовою нагородою — орденом Леніна.

Орденами було нагороджено ряд командирів, молодших командирів і червоноармійців. Орденом Леніна був нагороджений і я. Все це схвилювало мене до глибини душі. Я глибоко замислився над тим, що ми повинні зробити, щоб іще вище піднести бойову підготовку і загальний стан дивізій.

Той рік пам'ятний для нас, військових, ще одним заходом, вжитим партією для піднесення авторитету командних кадрів — запровадженням персональних військових звань. Першими Маршалами Радянського Союзу стали В. К. Блюхер, С. М. Будьонний, К. Є. Ворошилов, О. І. Єгоров, М. М. Тухачевський.

Великою подією був приїзд у дивізію Семена Михайловича Будьонного. Семен Михайлович ретельно перевіряв бойову підготовку дивізії, особливо кінну, стройову й тактичну. Всі оглядові навчання пройшли блискуче і ніби ще раз підтвердили стан високої бойової виучки особового складу.

Для вручення ордена Леніна дивізія була зібрана в кінному строю на одному з плаців міста. Весь особовий склад у піднесеному настрої, на флангах кожної частини майоріли бойові прапори, під якими ветерани ходили в бій з білогвардійцями і білополяками.

В урочистій тиші після зустрічного маршу і рапорту С. М. Будьонний піднявся на трибуну. За його знаком під'їжджаю з асистентами, тримаючи бойовий прапор дивізії. С. М. Будьонний прикріплює до нього орден Леніна, і ми, тримаючи прапор, скачемо польовим галопом перед строем.

У багатотисячному «ура», могутньому артилерійському салюті відчувалась найсердечніша вдячність усього особового складу дивізії партії та уряду, що відзначили високою нагородою успіхи дивізії в навчанні і бойовій підготовці в мирний час.

Об'їхавши стрій, з коротким словом до дивізії звернувся Семен Михайлович. Було помітне його хвилювання. І як же не хвилюватись! Виплекана ним дивізія одержала найвищу нагороду. Слід сказати, що бійці-кіннотники з великою повагою ставились до С. М. Будьонного, особливо ті, які разом з ним пройшли важкими шляхами громадянської війни.

Після С. М. Будьонного, який виголосив на нашу адресу багато хороших, теплих слів, виступив і я і від імені всіх бійців просив Семена Михайловича передати Центральному Комітету партії, уряду, що 4-а дивізія, свято зберігаючи і примножуючи бойові традиції, завжди буде готова виконати будь-який наказ Батьківщини.

На завершення відбулось урочисте проходження частин. Після параду у командира дивізії був обід, на якому Семен Михайлович і старі кінноармійці згадували епізоди громадянської війни, походи і відважних героїв, яким не довелось дожити до наших днів. І цього разу кращим оповідачем був ветеран дивізії Василь Васильович Новиков, командир 4-го механізованого полку. Його чудова пам'ять зберегла навіть найдрібніші деталі з бойового життя.

У наступні роки мого командування Семен Михайлович тричі відвідав дивізію, і кожний його приїзд був надзвичайно приємним для всього особового складу. Треба сказати, що С. М. Будьонний вмів розмовляти з бійцями і командирами. Звичайно, занять, навчань або штатних ігор з особовим складом він сам не проводив. Але йому за це ніхто не дорікав.

Кілька разів відвідав дивізію й командуючий військами Білоруського військового округу І. П. Уборевич. Це був справжній радянський воєначальник, який досконало освоїв оперативно-тактичне мистецтво. *Він був*

у повному розумінні слова військовою людиною. Зовнішній вигляд, уміння триматися, здатність стисло викладати свої думки — все говорило про те, що І. П. Уборевич неабиякий військовий керівник. У військах він з'являвся тоді, коли на нього менш за все чекали. Кожний його приїзд, як правило, починався з підйому частин за бойовою тривоною і завершувався тактичними навчаннями або командирським навчанням.

Першого разу І. П. Уборевич прибув у дивізію ще в 1934 році. Привітавшись зі мною, він сказав, що приїхав подивитись, як навчається дивізія. Я відповів, що дуже радий, хоч, відверто кажучи, все ж хвилювався.

— Ну, ось вам чотири години,— сказав І. П. Уборевич,— виведіть 21-й кавалерійський полк у поле і покажіть, чого досягла дивізія. Тема — на ваш розсуд. Я чекатиму вашого ад'ютанта у штабі 4-ї стрілецької дивізії.

— Мало часу для організації тактичного навчання,— спробував заперечити я,— ми не встигнемо навіть проінструктувати посередників і позначити «противника».

— Так, часу обмаль,— погодився І. П. Уборевич,— але в бойовому житті все буває.

Я зрозумів, що заперечення даремні, треба діяти.

Передавши по телефону командирю 21-го полку І. М. Музиченку паролі учбової тривоги і місце вихідного положення, продиктував по карті коротке тактичне завдання. Поки його друкували, начштадив і його помічник швидко підготували карти-завдання і особисто повезли в 21-й полк для ознайомлення командного складу. У призначений час усе було готове.

Рівно через 4 години на вихідне положення прибув І. П. Уборевич з надісланим мною ад'ютантом.

Привітавшись з командиром 21-го кавполку, він наказав доповісти обстановку і рішення.

І. М. Музиченко вміло доповів І. П. Уборевичу своє рішення. За посмішкою командуючого я зрозумів, що початок йому сподобався.

— Ну що ж, по конях,— сказав він.— Подивимось полк у дії.

Навчання тривало 5 годин. За цей час командуючий встиг об'їхати всі підрозділи полку, що діяв в умовах «передового загону дивізії». Він проскакав понад 80 кілометрів і, очевидно, втомившись, наказав дати відбій.

Після мого розбору, який я зробив прямо з сідла

перед строем полку, І. П. Уборевич подякував усім за навчання, а потім, прощаючись з командуванням дивізії, сказав:

— Навчаєте частини по-сучасному. Бажаю успіху. Я не можу затримуватись, поспішаю на держжордон, але буду у вас перед маневрами.

Усі були задоволені результатами навчання і, чесно кажучи, тим, що командуєчий не мав часу довше затриматись у дивізії.

У 1935 році 4-а кавалерійська дивізія була передана із 3-го кавалерійського корпусу до 6-го козачого корпусу, командиром якого був призначений Е. І. Горячев. З квітня 1936 року 4-а кавалерійська дивізія була перейменована в 4-у Донську козачу дивізію, і для неї була встановлена козака форма.

Мені довелось неодноразово брати участь в окружних маневрах. Але особливо цінний оперативно-тактичний досвід я здобув, беручи участь у великих окружних маневрах. Треба віддати належне І. П. Уборевичу, начальнику штабу округу Н. А. Шумовичу і всьому окружному апарату — вони вміли повчально організовувати маневри, майстерно розігрувати дії сторін і розбирати підсумки.

Особливо запам'ятались мені маневри 1936 року, і зокрема форсування річки Березини, тієї самої, на якій в 1812 році Наполеон загубив залишки своєї армії, що відступала з Росії.

Нам було відомо, що на маневри прибули нарком оборони К. Є. Ворошилов та інші военачальники. Природно, що кожна частина, кожне з'єднання чекали приїзду К. Є. Ворошилова. Ну а ми, командири 4-ї козачої дивізії, вважали цілком природним, що нарком обов'язково буде в нас. Але коли! Хотілося, щоб це сталося погожого дня, коли всі ми будемо виглядати веселіше, мальовничіше. На жаль, як це найчастіше буває восени, зарядили дощі.

Закінчивши зосередження частин дивізії в районі переправи, добре замаскувавши їх у лісових масивах за 4—5 кілометрів од річки, ми викликали на командний пункт командирів, щоб дати їм усне завдання про тактичну взаємодію з сусідніми частинами після форсування. Не встигли ще розгорнути карти, як до командного пункту під'їхала низка машин. З першої вийшли К. Є. Ворошилов, О. І. Єгоров та І. П. Уборевич. Я від-

рекомендувався наркому оборони і коротко доповів про те, що 4-а дивізія підготувалась до форсування річки, а командири частин зібрані на місцевості для одержання останніх вказівок.

— Добре,— сказав нарком,— послухаємо ваші вказівки.

Климент Єфремович дуже докладно цікавився технікою форсування річки танками своїм ходом при глибині, що перебільшує висоту танка БТ-5. Після детальної доповіді командира механізованого полку нарком звернувся до знайомих по Кінній армії командирів і комісарів частин.

— Як змінилась наша кіннота! — сказав він.— У громадянську війну ми з Будьонним на всю Кінну армію мали кілька примітивних броневиків, а тепер у кожній кавалерійській дивізії — цілий полк чудових танків, здатних своїм ходом долати складні річкові перешкоди. Ну, що ти, старий друже, думаєш щодо танків,— звернувся нарком до Федора Яковича Костенка,— не підведуть вони нас? Може, кінь вірніше, а?

— Ні, Климент Єфремович,— відповів Ф. Я. Костенко.— Коня, шашку і піку ми поки не забуваємо,— думається, рано ще ховати кінноту, вона ще послужить Батьківщині, але танкам ми приділяємо серйозну увагу, це новий рухомий вид військ.

— Ну, а як думає комісар? — запитав нарком А. С. Зінченка, якого також знав по Першій Кінній.

— Я вважаю, що Федір Якович має рацію,— відповів він і додав: — Я був би поганим, вірніше, нікуди не здатним комісаром мехполку, якби мав сумніви у великому майбутньому бронетанкової техніки. Моя думка: треба сміливіше розгортати механізовані війська, особливо танкові з'єднання, яких у нас обмаль.

— Ну що ж, Олександр Ілліч,— звернувся К. Є. Ворошилов до начальника Генерального штабу, не будемо заважати командуванню дивізії. Бажаю всім удачі, ми ще побачимось і поговоримо.

Ми зрозуміли, що нарком особисто спостерігатиме форсування річки, бо вся колона автомашин направились у район майбутніх дій нашої дивізії. Після 30-хвилинної артилерійської підготовки передові загони частин дивізії на широкому фронті підійшли до річки. Ланка літаків, що низько пройшла вздовж річки, поставила димову завісу, вдало прикривши від «противника» дії пер-

шого десантного ешелону. Коли дим почав розвіюватись, передові підрозділи вже зачепились за протилежний берег. Де-не-де було чути вигуки «ура», часту стрілянину і гарматні постріли. А коли дим остаточно розтанув, стало добре видно, як 15 танків мехполку, з ревом вивабравшись на берег «противника» і стріляючи на ходу, швидко підходили до підрозділів, що наступали на захопленому плацдармі. Незабаром уся дивізія була на другому березі і, відкинувши «противника», успішно просувалася вперед.

На розборі маневрів нарком дав високу оцінку нашій дивізії, похвалив за вмілу організацію форсування річки і новаторство танкістів, які ризикнули своїм ходом подолати таку глибоку річку, як Березина.

На полкових зібраннях ми розповіли про це солдатам, сержантам і командирам. Вони довго не розходились по квартирах, продовжуючи із захопленням ділитися враженнями про маневри, що минули.

Уранці наступного дня відбувся великий парад. Погода була чудова, сонечко якимось особливо зігрівало наші серця. Війська, що брали участь в окружних маневрах, закінчивши шиккування, чекали на команду «струнко», щоб зустріти наркома оборони.

Мені здалося, що командири частин 4-ї Донської козачої дивізії хвилюються більше за інших. Та ні, солдатські обличчя, обличчя командирів спокійні, впевнені — все буде добре. Пролунала команда «Струнко! Рівняння направо». До військ наближався нарком оборони.

Короткий рапорт командуючого округом І. П. Уборевича — і нарком направився до військ. Об'їзд стрілецьких військ закінчено. Оркестр дивізії заграв зустрічний марш. Польовим галопом на рудому коні нарком підскавав до нашої дивізії. Першу зупинку К. Є. Ворошилов робить біля 19-го Маницького кавполку, у строю якого він не раз ходив у атаку на білогвардійські та білопольські частини.

— Здрастуйте, товариші! — з якоюсь особливою теплотою вимовив К. Є. Ворошилов, окинувши поглядом бійців.

Після об'їзду 4-ї дивізії нарком тим же алюром поскакав у 6-у Чонгарську козачу дивізію. Ця дивізія не менше уславилась в роки громадянської війни. Разом з нашою вона добре билася під прапорами Першої Кінної армії.

Перша кінна армія. 1920 р.

В. І. Чапаєв —
праворуч

ТЕЛЕГРАММА

Док

*телеграммы
№ 10097*

*Милей народна ти Ленину
Редотни Наши комиссий гандта
Керчи тогда обороний фронтти миклиди
рвблну тогда от Франккой №10
№ 10097 н.м
Колуай Керч фронтти - фронтти
Лити Ф. В. Савити - фронтти*

Телеграма М. В. Фрунзе В. І. Леніну
про взяття Керчі

Кавалеристи в атаці!

Вручення прапора Першій кінній армії.
Ліворуч — С. М. Будьонний і К. Є. Ворошилов. 1919 р.

В. К. Блюхер

М. М. Тухачевский

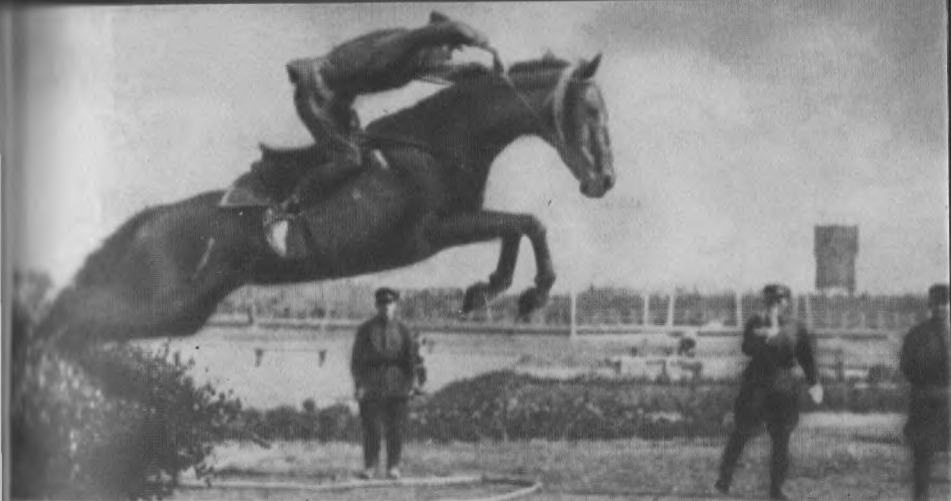
С. И. Гусев

Г. Д. Гай

М. О. Щорс

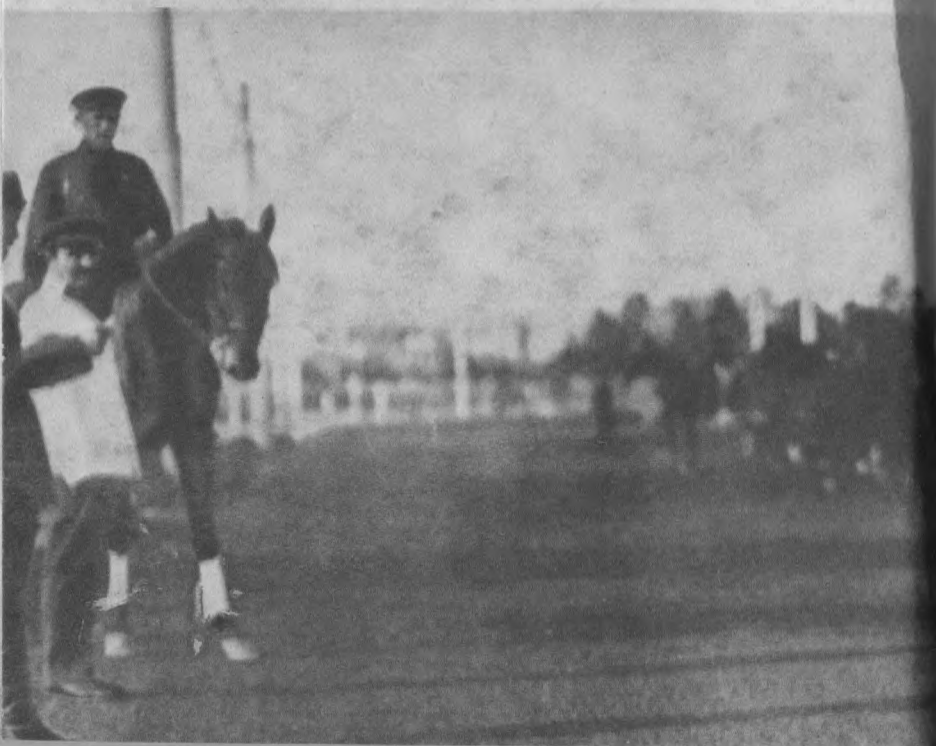

РАЗОМ З МОЛОДОЮ РЕСПУБЛІКОЮ МУЖНІЛА ТІ АРМІЯ

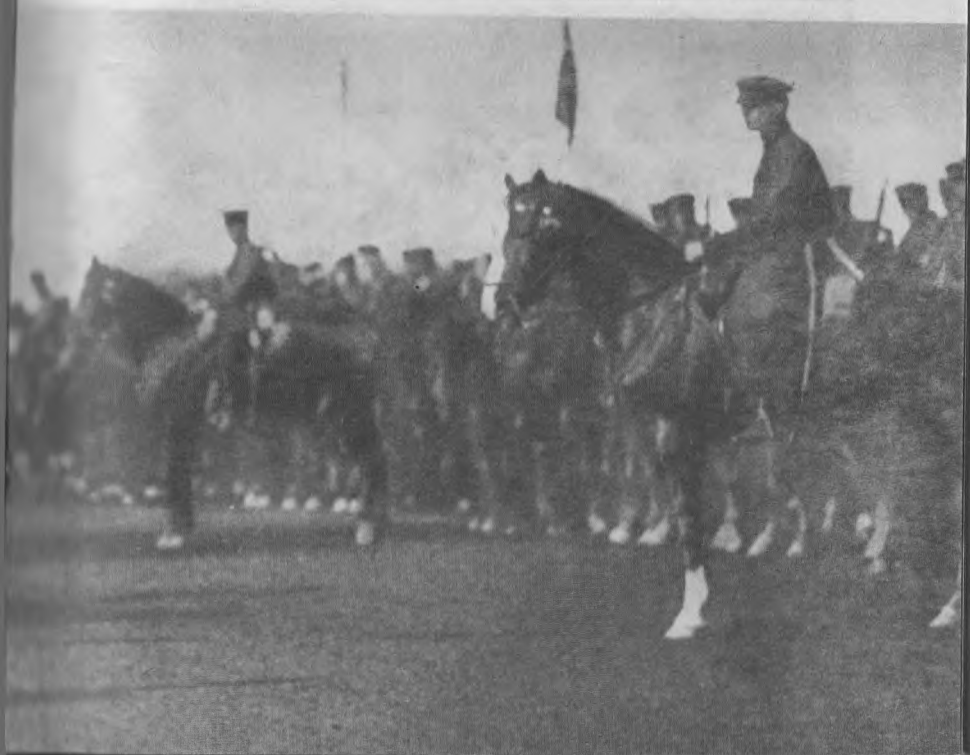

О. И. Ерозов

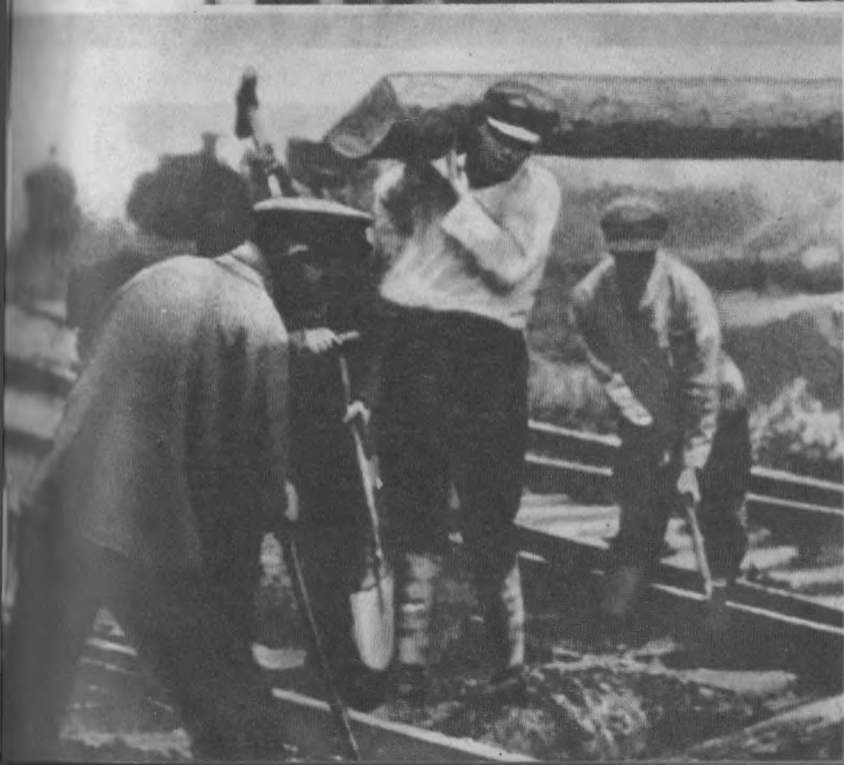

Новобранці.
В центрі — командир 39-го кавалерійського полку
Г. К. Жуков, 1924 р.

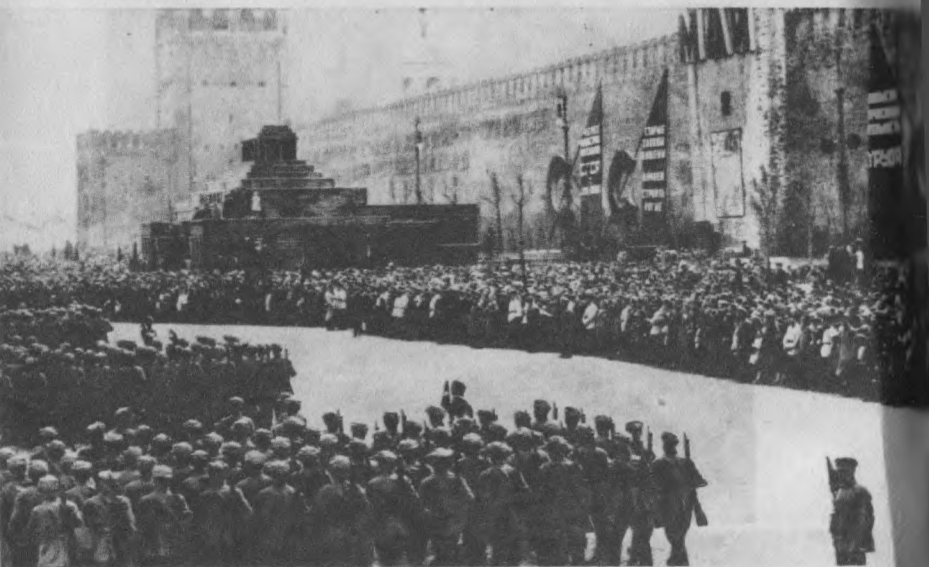

ВІДБУДУВАТИ НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО!

Парад на Красній площі

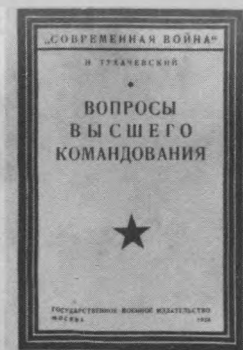
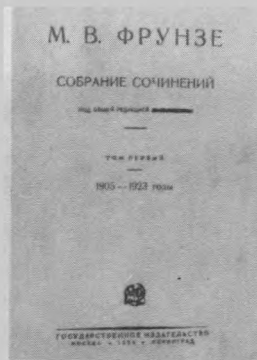

Кавалерійські курси вдосконалення командного складу (ККВКС). 1924—1925 рр.

У першому ряду (справа наліво): перший — І. Х. Баграмян, третій — А. І. Єременко,
п'ятий — начальник курсів комкор М. А. Баторський;
у другому ряду (справа наліво): перший — Г. К. Жуков, п'ятий — К. К. Рокоссовський

Праці радянських воєначальників (20—30-і рр.), які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної військової науки

А. В. ЕГОРОВ

**РАЗГРОМ
ДЕНИКИНА
1919**

1919

ГОСУДАРСТВЕННОЕ
ВОЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО

Исторический очерк о деятельности

И. УБОРВИЧА

**ПОДГОТОВКА
КОМСОСТАВА РККА**

ОСНАЩЕНЫ И ВЫСЫЛКИ

ПОЛЕВЫЕ ПОЕЗДКИ, УСКОРЕННЫЕ
ВСЕРОСНЫЕ ИТОГИ И ВЫХОДЫ В ПУТЬ

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА 1919 ВОЕНКОСТАВ

И. ВКУР

**ДЕСЯТЬ ЛЕТ
ТОМУ НАЗАД**

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО УКРАИНЫ

Исторический очерк о деятельности

В. УРАКОВИЧЕВА

**ХАРАКТЕР ОПЕРАЦИЙ
СОВРЕМЕННЫХ АРМИЙ**

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА 1919 ВОЕНКОСТАВ

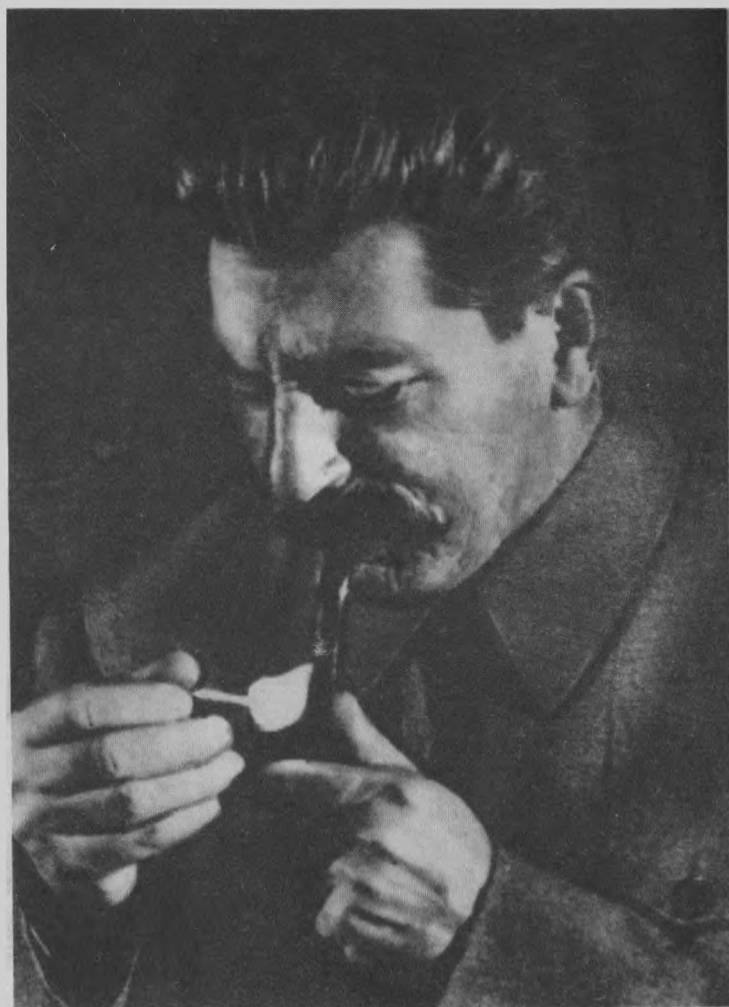

Радянські воєначальники
перед Мавзолеєм В. І. Леніна

Народний комісар
у військових
та морських справах
М. В. Фрунзе
на військовому
параді

Й. В. Сталін

Пізніше К. Є. Ворошилов, піднявшись на трибуну, виголосив промову, в якій коротко сказав про політику та заходи партії у справі будівництва соціалізму, про міжнародне становище, про необхідність зміцнювати оборону країни, і поздоровив війська з успішним завершенням осінніх маневрів. Потім під могутні звуки оркестру рушила піхота, відбиваючи крок. Після піхоти пішла кіннота.

Звичайно кіннота на парадах йшла рясно, але цього разу ми вмовили командуючого дозволити пройти манежним галопом. Але якось так трапилось, що манежний галоп при підході до трибуни наркома переріс у польовий галоп, а коли підійшла колона кулеметних тачанок, то їх алур посилювався до кар'єру. Комкор С. К. Тимошенко почав непокоїтись, поглядаючи в мій бік, але я вже нічого не міг зробити. Тачанки летіли, як стріли, випущені з лука. Боялись ми лише одного: як би не зіскочило колесо в якоїсь тачанки, що інколи бувало на парадах навіть у Москві. Я подивився на наркома, і в мене відлягло від серця. Він од душі посміхався і привітно махав хвацьким кулеметникам дивізії.

У наступні роки 4-а Донська козака дивізія завжди брала участь в окружних маневрах. Вона виходила на маневри добре підготовленою, і не було випадку, щоб дивізія не одержала подяки вищого командування.

Хочеться пригадати одне з передманеврених навчань, що було проведене в районі міста Слущка під керівництвом І. П. Уборевича і його заступника С. К. Тимошенка.

Тема навчання була «Зустрічний бій стрілецької дивізії з кавалерійською дивізією».

У ту пору стрілецька дивізія була вже добре оснащеним бойовим з'єднанням. Якщо десять років тому при штатній чисельності в 12 800 чоловік стрілецька дивізія мала 54 гармати, 189 станкових і 81 ручний кулемет і була зовсім без танків і зенітних засобів, то стрілецька дивізія 1935 року приблизно при тій же чисельності мала вже 57 танків, до сотні гармат, 180 станкових, понад 350 ручних і 18 зенітних кулеметів.

Навчання почалось раннього вересневого ранку. Стояла хороша погода. Осіння прохолода бадьорила бійців, усі були в піднесеному настрої. З тактичним завданням особовий склад ознайомився ще звечора, а протягом

ночі частини дивізії готувались до виступу. На першому етапі належало захопити і подолати вузьке дефіле.

Цей маневр мав важливе значення, особливо для передових частин, бо за болотистим масивом пролягав важливий рубіж висот, з яких відкривався чудовий огляд місцевості. Сама місцевість забезпечувала розосередження дивізії на широкому фронті, що завжди важливо в умовах зустрічних боїв. Передовим загonom кавдивізії нами було вирішено призначити частину сил 4-го механізованого полку, що складалась з легких танків, бронемашин, моторизованої піхоти і артилерії. Завдяки своїй рухомості такий загін забезпечував швидке захоплення і подолання дефіле і наступний вихід на найважливіші рубежі, не кажучи вже про те, що нам необхідно було швидко ввійти в зіткнення з «противником».

Найкоротшими відстанями, в сторони від напрямків руху, там, де був поганий огляд місцевості, виїхали кавалерійські окремі роз'їзди. Як тільки одержали радіосигнали від передового загону про проходження дефіле і вихід передових підрозділів на перший рубіж, ми дали радіосигнали головним силам: негайно почати поешелонне пересування через дефіле з метою виходу у вихідні райони для захоплення основного рубежу.

Через дві години всі головні сили, подолавши болотистий простір, вийшли на свої напрямки. Штаб дивізії і командування на цей час перебували в центрі цих сил. З донесень передового загону і його розвідорганів стало відомо, що назустріч нашій дивізії рушила в основному напрямку колона в складі двох полків з артилерією, окремою колоною — один стрілецький полк, підсилений артилерією. Розвідувальні органи «противника» знаходяться попереду авангардів на відстані 6—8 кілометрів. А судячи з того, що і розвідувальна авіація не літала, ми були переконані: «противник» поки що не виявив наше угруповання на марші.

Як завжди раптово, до штабу під'їхав командарм I рангу І. П. Уборевич у супроводі С. К. Тимошенка.

— Що вам відомо про «противника»? Де частини ввіреної вам дивізії? — запитав він.

Я показав на своїй карті, де частини «противника», де і в якому угрупованні знаходиться ввірена мені дивізія, а також доповів своє рішення. І. П. Уборевич попросив показати і відзначити на його карті район, де я

думаю атакувати «противника», і напрямок ударів полків.

— Це попереднє рішення, якщо, звичайно, не буде серйозних змін обстановки,— сказав я.

За посмішкою С. К. Тимошенка зрозумів, що потрапив у точку. Це надало мені більше впевненості.

— Як будете доводити свій наказ до полків і де будете самі в період зближення і зав'язування бою? — запитав І. П. Уборевич.

Я відповів:

— У праву колону 20-го кавполку, що має завдання скувати «противника», у складі стрілецького полку поїде начальник оперативного відділу Архипов. 19-й кавполк, посилений дивізіоном артилерії і ескадроном танків, діятиме проти головних сил «противника» з фронту. Туди наказ передасть мій заступник комбриг Н. М. Дрейер. Головним силам дивізії, що мають обійти з флангу угруповання «противника» і атакувати його з тилу, наказ передам сам. Там же перебуватиму до кінця бою. Зараз одночасно з виїздом у частини моїх делегатів будуть передані короткі накази по радіо.

— Бажаю успіху,— сказав І. П. Уборевич і, сівши разом з С. К. Тимошенком у машину, поїхав у бік «противника».

Як ми і розраховували, 19-й і 20-й кавполки зав'язали з фронту гарячий бій з «противником», який підійшов, що полегшило нашим головним силам орієнтування в обстановці.

Але яким безтурботним виявився наш «противник»! При обході його з флангу і при розгортанні наших головних сил у нього в тилу нас ніхто не виявив. Зупинившись на одній з висот, ми бачили: один стрілецький взвод «противника», розгорнувшись фронтом на захід, веде бій з нашим 19-м кавполком, який зайняв дуже вигідний вогневий рубіж. Інший здійснює обхідний рух по ріллі, очевидно, з метою виходу у фланг 19-го кавполку, який «противником» був прийнятий за наше головне угруповання.

У цей час з-за перелісків, розгорнувшись у бойові порядки, рушили наші танки, за якими слідували в передбойових порядках головні сили дивізії. Відкрився шквальний вогонь танків і артилерії. А потім почулося гучне тисячоголосе «ура». Як це й буває у зустрічному бою, що сталось далі — зрозуміти було важко.

Що ж усе-таки трапилось? Яка сторона краще маневрувала, швидше розгорнулася і успішніше завдала удар? Про це ми довідалися тільки на розборі, що відбувся тут же у полі. Розбір зробив особисто командуючий І. П. Уборевич. *Хвилини п'ять він мовчки походжав перед строем командирів обох дивізій, а потім, зупинившись, почав так:*

— Я сьогодні вночі у вагоні з задоволенням прочитав книгу «Канни», яку ви, товаришу Іссерсон, написали. (Іссерсон був командиром 4-ї стрілецької дивізії). Але ось тут, у бойовій обстановці, у вас «Канни» не вийшли, та й, узагалі, нічого не вийшло.

І, розпалившись, вів далі:

— Як це можна, щоб стрілецька дивізія дала себе оточити й розбити в зустрічному бою з кавалерійською дивізією? Як могло статися, що сам командир та його штаб були схоплені під час сніданку на галявині, коли обстановка вимагала від них особливої пильності й розвідки «противника»?

Вказавши на ряд серйозних недоліків у діях 4-ї стрілецької дивізії, І. П. Уборевич сказав, що 4-а кавалерійська дивізія справила на нього хороше враження.

Нам, кавалеристам, було приємно чути похвалу командуючого, але в той же час ми були щиро розстроєні невдачею 4-ї стрілецької дивізії, з якою знаходилися в одному гарнізоні і дуже дружили.

На маневрах командуванню 4-ї стрілецької дивізії знов не пощастило. В районі Тростянця (неподалік од Мінська) в числі інших дивізій знов потрапила в оточення. Але це ще півбіди, а головне було в тому, що вона вкрай невміло виходила з оточення. І цього разу головним її «противником», як і на навчанні в районі Слуцька, опинилась наша 4-а кавалерійська дивізія.

Вихід з оточення — це складний і найтяжчий, мабуть, вид бойових дій. Щоб швидко прорвати фронт противника, від командування вимагаються висока майстерність, велика сила волі, організованість і особливо чітке управління військами.

Приховане перегрупування частин перед ділянкою прориву, потужний вогневий і авіаційний наліт, стрімкий удар по бойових порядках «противника», позбавлення його артилерійського спостереження шляхом димових завіс є гарантією успішного прориву і виходу ча-

стин з оточення. На жаль, такі дії не змогло організувати командування стрілецької дивізії.

Усього цього можна було б і не торкатися, але, на жаль, 4-а стрілецька дивізія не позбулася недоліків у бойовій підготовці аж до Великої Вітчизняної війни і поплатилася за них ціною загибелі багатьох воїнів на полях Білорусії, коли потрапила в оточення у початковий період війни.

Останнього разу І. П. Уборевич перевіряв нашу дивізію в 1936 році.

Завдяки зусиллям усього особового складу дивізія була в чудовому стані. Її політична підготовка, дисципліна, загальна організованість, постійна бойова готовність оцінювались тільки на «добре» і «відмінно». Завжди скупий на похвалу, І. П. Уборевич тепло дякував особовому складу і багатьох нагородив цінними подарунками.

У зв'язку з арештом І. П. Уборевича в 1937 році командуючим Білоруським військовим округом був призначений командарм І рангу І. П. Белов, який добре розбирався в оперативних питаннях. Начальником штабу став А. М. Перемитов, а членом Військової ради — армійський комісар А. І. Мезіс.

Однак, оглядаючись назад, я мушу все ж сказати, що кращим командуючим округом був командарм І рангу І. П. Уборевич. Ніхто з командуючих не дав так багато в оперативно-тактичній підготовці командирам і штабам з'єднань, як І. П. Уборевич і штаб округу під його керівництвом.

Я пропрацював командиром дивізії більше чотирьох років, і всі ці роки жив однією думкою: зробити ввірену мені дивізію кращою в лавах Червоної Армії, найпередовішою. У підготовку дивізії було вкладено багато сил, енергії і праці, щоб витягти її з прориву, навчити командирські кадри і штаб мистецтву сучасної тактики, організації і методам управління підрозділами, частинами й дивізією.

Не беруся стверджувати, що нами було тоді зроблено все. Були помилки, промахи і прорахунки з нашого боку, але із спокійною совістю можемо сказати, що в підготовці дивізії командири і політпрацівники тоді більше дати не могли, а все, що мали, віддали сповна.

У цілому життя армії в 1929—1936 роках було найсамперед зв'язане зі здійсненням ленінської програми

побудови соціалізму. На базі економічного піднесення країни, успіхів науки і техніки армія, авіація і флот насичувались новою зброєю, вдосконалювалась організаційна структура військ, розгорнулась технічна підготовка кадрів. Благодійно позначалось на патріотичному вихованні армії значне зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності народу, зв'язане з перемогою соціалізму.

У цьому і в попередніх розділах я не випадково кілька разів зупинявся на різних навчаннях і маневрах. Справа в тому, що лінія практичного оволодіння армією новою технікою, всіма видами вже досить складних форм військової справи була в ті роки панівною.

Реввійськрада СРСР, центральний і окружний апарати Наркомату оборони, вищий, середній і молодший комсклади, політоргани, партійні і комсомольські організації, бійці всіх родів військ наполегливо і, як б сказав, завзято, з ентузіазмом розв'язували завдання, поставлені ЦК ВКП(б) і наркомом оборони по оволодінню новою технікою і вдосконалюваною в цьому зв'язку тактикою. Багато льотчиків просто-таки блискуче освоїли авіаційну справу, в сухопутних військах виростили тисячі відмінників бойової і політичної підготовки.

Ясна річ, не всюди все йшло однаково добре. Бойова виучка особового складу військ у ряді випадків виявилась недостатньою у складних умовах, у багатьох випадках кульгало управління, штаби ще не навчились швидко і чітко організовувати взаємодію в бою різних родів військ. Але в цілому завдяки наполегливій роботі з кадрами протягом останніх років вдалося здійснити перелом в оволодінні командирами, штабами і військами воєнним мистецтвом.

Щодо цього були дуже показові осінні маневри 1936 року, проведені в нашому Білоруському військово-мому окрузі з метою перевірки бойової підготовки військ. У маневрах брали участь великі з'єднання, насичені технікою. Командири і війська в цілому продемонстрували вміння управляти боєм у взаємозв'язку всіх родів військ в умовах швидкозмінної обстановки. Ці й багато інших навчань і маневрів свідчили про зростаючу могутність Червоної Армії, про те, що вона перетворюється на першокласну армію.

Після призначення мене на посаду командира 3-го

кінного корпусу дивізію прийняв командир 21-го кавполку І. М. Музиченко.

З того часу минуло багато років, але й досі в мене збереглися найкращі спогади про командирів і бійців 4-ї Донської козачої дивізії імені К. Є. Ворошилова.

Наприкінці Вітчизняної війни після проведення операції по визволенню Білорусії від німецьких окупантів я спеціально поїхав до міста Слуцька, про яке в мене збереглося так багато спогадів, щоб подивитися, що ж від нього лишилось. Не перебільшуючи, скажу, що серце стислося від болю, коли побачив руїни — результат звірств фашистських військ, які віддали на знищення вогнем місто та його населення.

У 1956 році, під час командно-штабних польових навчань, я знову завітав у Слуцьк. Місто народилося заново й стало ще красивішим і більш упорядкованим.

3-й і 6-й кінні корпуси Білоруського військового округу

Йшов 1937 рік. Двадцять років існування Радянської влади, двадцять років тяжкої боротьби і славних перемог, розвиток економіки і культури, успіхи, досягнуті на всіх ділянках будівництва соціалізму, продемонстрували велич ідей Жовтневої революції.

Зроблено було багато, нечувано багато для такого короткого історичного строку. До початку індустріалізації технічний рівень нашої країни був у 4 рази нижчий від рівня Англії, у 5 разів нижчий від Німеччини, у 10 разів нижчий від США. За роки першої (1929—1932) і другої (1933—1937) п'ятирічок виникло багато нових галузей промисловості, далеко вперед зробили крок металургія, хімія, енергетика, машинобудування.

Валова продукція всієї промисловості СРСР у 1937 році зросла порівняно з 1929-м майже в 4 рази, а коли порівняти 1913 рік і передвоєнний, то по машинобудуванню і металообробці випуск валової продукції збільшився в 35 разів. За роки довоєнних п'ятирічок було збудовано близько 9 тисяч великих промислових підприємств, створена нова могутня індустріальна база на сході країни, що так згодилась нам у роки Великої Вітчизняної війни. У цілому СРСР за обсягом промислового виробництва, за технічним оснащенням знову збудованих підприємств вийшов на перше місце в Європі і на друге в світі.

Коли сьогодні розмовляєш на подібні теми з молодими людьми, непомітно, щоб ці цифри і дані їх особливо хвилювали. Може, якоюсь мірою це й природно: і час інший, і масштаби інші, турботи, інтереси інші. Багато вже зроблено, прийнято готовим, перші щаблі сходів, по яких ми підіймались, вже не видні. Але для тих, кому сьогодні за 50, а тим більше для нас, які захопили й дореволюційні роки, в тих цифрах закладено

багато. Ми їх вивчали, знали напам'ять, пишалися ними. Очевидно, насамперед тому, що в них було наше життя, була вкладена наша праця, яка часом межувала з самовідреченням, завжди супроводжувалася переконаністю, що від твоїх зусиль залежить загальне благо...

Я далекий від прагнення читати мораль, ремствувати на теперішню молодь, хоча б тому, що це сьогодні занадто вже модно. Хочу лише сказати одне: нехай, за давністю часу, вже не серцем, як ми, а тільки розумом молоде покоління зрозуміє, що темпи довоєнного розвитку були одним з найяскравіших свідчень прогресивності нашого ладу, що до цих часів ще багато разів повертатимуться історики, соціологи, філософи, публіцисти, з тим щоб описати і вивчити секрети, пружини такого стрімкого руху вперед нової суспільної формації.

Отже, могутня база оборони країни була створена. Як же виглядала наша армія після технічної реконструкції, проведеної в передвоєнні п'ятирічки?

У цілому вона перетворилась на передову, сучасну армію. За співвідношенням видів і родів військ, за своєю організаційною структурою й технічним оснащенням вона досягла рівня армій розвинутих капіталістичних країн.

Були збудовані десятки й сотні оборонних підприємств. Ми пам'ятаємо, що після громадянської війни країна не мала спеціальних заводів, що виробляли танки, літаки, авіаційні двигуни, потужні артилерійські системи, засоби радіозв'язку та інші види сучасної бойової техніки та озброєння. Майже в усьому доводилось починати на порожньому місці. У зв'язку зі складністю міжнародної обстановки, зростаючою можливістю агресії з боку імперіалістичних держав партія намічає на роки першої та другої п'ятирічок більш високі темпи розвитку оборонної індустрії, ніж усіх інших галузей промисловості.

Перед ученими, інженерами, винахідниками поставлено завдання — створити такі зразки військової техніки та зброї, які не тільки не поступалися б іноземним, але й змогли б перевершити їх за бойовими якостями. Практично по кожному виду збройних сил і роду військ створюються великі військово-конструкторські бюро, лабораторії й науково-дослідні інститути. Народилися десятки талановитих конструкторських колективів, що палко взялися за справу.

Основним напрямком розвитку стрілецької зброї було спрощення її устрою, полегшення ваги і збільшення скорострільності. Відома російська трьохлінійна гвинтівка, створена капітаном російської армії С. І. Мосінім, була модернізована. В серійне виробництво надійшли автоматична гвинтівка С. Г. Симонова (зразка 1936 року), карабін (зразка 1938 року), ручний кулемет В. О. Дегтярьова і створені на його основі танкові, зенітні та авіаційні кулемети.

У 1938 році на озброєння приймається перший вітчизняний великокаліберний кулемет Дегтярьова — Шпагіна, що вирізнявся своїми бойовими якостями. В 1939 році армія одержує новий станковий кулемет системи В. О. Дегтярьова. Добре прийняла армія пістолети-кулемети під пістолетний патрон В. О. Дегтярьова (ППД) і особливо нові зразки конструкції Г. С. Шпагіна (ППШ). З 1930—1931 по 1938 рік випуск гвинтівок і карабінів зріс із 174 тисяч до 1175 тисяч, кулеметів — приблизно з 41 тисячі до 77 тисяч. За насиченістю ручними і станковими кулеметами, а також за кількістю куль, що випускалися в одну хвилину на одного бійця, Червона Армія наприкінці другої п'ятирічки перевершувала капіталістичні армії того періоду¹.

Швидко зростав випуск танків. За першу п'ятирічку було вироблено 5 тисяч, наприкінці другої армія має вже 15 тисяч танків і танкеток. Усі ці машини вирізнялись високою вогневою потужністю, швидкохідністю. У той же час рівних їм за цими якостями однотипних машин у наших можливих противників не було. Звичайно, ці машини були ще не досить маневрені і легко вразливі для артилерійського вогню, вони дуже часто виходили з ладу. Працювали танки на бензині, і, отже, були легкозаймісті і мали не досить міцну броню.

Щорічний випуск танків з 740 в 1930—1931 роках досягнув у 1938 році 2271.

Захоплення танками якоюсь мірою призвело до недооцінки артилерії. Деякі військові діячі навіть думали звести гарматну артилерію до універсальних і напівуніверсальних гармат. ЦК ВКП(б) звернув увагу на помилковість цієї тенденції, намітив правильне співвідношення між гарматною і гаубичною артилерією. З кінця

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 7. Оп. 21 536. Спр. 75. Арк. 54—55; Ф. 1. Оп. 1762. Спр. 66. Арк. 192—199.

1937 року кілька великих машинобудівних заводів переводяться на виробництво нової артилерійської техніки, а потужності діючих заводів значно збільшуються. В 1930—1931 роках випускалося щороку 2 тисячі гармат, у 1938 році — вже понад 12 з половиною тисяч. У 1937 році створюється 152-мм гаубиця-гармата і вдосконалюється 122-мм гармата, в 1938 році з'являється 122-мм гаубиця.

Усе це теж була непогана зброя. Наприклад, 45-мм протитанкова гармата зразка 1937 року могла пробивати броню всіх танків, що були в той час на озброєнні капіталістичних держав.

На початок 1939 року кількість гармат у армії з 17 тисяч (1934 рік) збільшилась майже до 56 тисяч. Щоправда, деякі застарілі артилерійські системи надто довго залишались на озброєнні, ряд завдань в оснащенні армії артилерією розв'язати тоді не вдалось.

У роки другої п'ятирічки стрілецькі війська одержали міномети калібру 50 міліметрів. Задовго до війни дуже здібним конструктором Б. І. Шавіриним були створені міномети калібру 82 і 120 міліметрів. Справжнє оснащення армії мінометною зброєю сталося пізніше.

Технічна реконструкція змінила наші Військово-Повітряні Сили. Авіаційна промисловість освоїла масове виробництво різних вітчизняних типів літаків. Військові льотчики одержали двомоторні швидкісні бомбардувальники СБ, важкий бомбардувальник ТБ-3, бомбардувальники далекої дії, швидкісні маневрені винищувачі «И-15» і «И-16».

Хто не пам'ятає легендарних польотів М. М. Громова, В. П. Чкалова, В. К. Коккінакі? Вони здійснювались на вітчизняних літаках. У 1937 році наші льотчики встановили близько 30 міжнародних рекордів на дальність, висоту і швидкість польоту. Отже, у ті роки технічний рівень радянської авіації був не нижчим від зарубіжного. На жаль, економічні можливості не дали змоги тоді перейти до масового виробництва цих чудових зразків. Хоча авіаційна промисловість, що відповідала вимогам часу, у 1938 році випустила майже 5,5 тисячі літаків проти 860 у 1930 році.

Успіхи соціалістичної індустріалізації дали змогу значно підняти технічний рівень і боєздатність Військово-Морського Флоту. З 1929 по 1937 рік було збудовано 500 нових бойових і допоміжних суден різних класів.

За ініціативою ЦК партії в 1932 році створюється Тихоокеанський флот, у 1933 році — Північна військова флотилія; зміцнювались Каспійська, Амурська, Дніпровська флотилії. Розгортається будівництво великих суден для океанського флоту, серійне виробництво підводних човнів типу «К», «Л», «Щ», «С» і торпедних катерів, есмінців, легких крейсерів типу «Киров» і важких — типу «Чапаєв», створюються батареї берегової артилерії, зміцнюється морська авіація. Наприкінці 1937 року утворюється Народний комісаріат суднобудівної промисловості, розробляється план будівництва великого флоту на нову п'ятирічку.

Слідом за технічним переозброєнням армії і флоту природним і логічним був перехід від змішаної територіально-кадрової системи до єдиного кадрового принципу будівництва наших збройних сил. Адже нова військова техніка докорінно змінила способи ведення війни, поставила своєрідні і складні завдання в бойовому використанні видів і родів військ і їх взаємодії в боях. Тут уже короткочасні збори були недостатні, потрібний був триваліший час, послідовне і систематичне військове навчання. Економічні можливості країни (адже утримання кадрової армії коштувало значно дорожче) давали змогу здійснити цей перехід.

Політбюро ЦК ВКП(б) і уряд схвалили і затвердили пропозиції Реввійськради СРСР про значне збільшення кадрових дивізій і посилення кадрового ядра територіальних дивізій, що залишались. Цей процес супроводжувався збільшенням чисельності Червоної Армії. В 1933 році в ній було 885 тисяч чоловік, а наприкінці 1937 року — понад півтора мільйона. Кількість кадрових дивізій зросла в 10 разів, остаточний перехід до кадрової системи комплектування і організації армії був завершений до 1939 року. Наприкінці 1938 року були майже повністю переведені на кадрову систему стрілецькі дивізії прикордонних округів.

Перехід на кадровий принцип комплектування військ відбувався й з іншої причини. Нам необхідно було перебувати в постійній високій бойовій готовності. Війська, комплектувані за територіальним принципом, такої готовності забезпечити не могли. Основні імперіалістичні держави почали розгортати масові кадрові армії, дедалі більше коштів кидаючи на підготовку до нової війни. Частина воєнних витрат у бюджеті Японії за пе-

ріод з 1934 по 1938 рік збільшується з 43 до 70 процентів, Італії — з 20 до 52 процентів, Німеччини — майже у три рази, з 21 до 61 процента.

У 1935 році фашистська Італія загарбала Абіссінію, в 1936 році Німеччина і Італія розгорнули інтервенцію проти республіканської Іспанії. Ми відчували, що починались не просто битви і бої одних країн проти інших, а глобальна сутичка сил реакції і фашизму з силами демократії і соціалізму.

Ті, кому сьогодні більше п'ятдесяти, добре пам'ятають, як, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, ми допомагали законному урядові і народові Іспанської республіки всім, чим могли, — озброєнням, продовольством, медикаментами. Охоплені романтичним, революційним поривом, до Іспанії відправлялись добровольцями льотчики, танкісти, артилеристи, прості солдати і видатні воєначальники.

Взагалі для того часу було характерне велике внутрішнє піднесення.

Якщо говорити про країну в цілому, економіка, культура бурхливо розвивались, життя помітно поліпшувалось, тисячі ентузіастів встановлювали трудові рекорди.

В армії панувало бажання вчитись, добре оволодівати своєю справою. Морально-політичним якостям військ можна було дати найвищу оцінку. Такій атмосфері сприяла величезна робота, проведена партією з метою піднесення загальної культури червоноармійських мас, надзвичайно розвинута система навчання, зміна самого кадрового складу військ.

До 1937 року Червона Армія стала армією суцільної письменності. Її ряди поповнювались молодими людьми, які вже мали спеціальності трактористів, комбайнерів, шоферів тощо. На культурно-освітню роботу відпускались величезні кошти — понад 200 мільйонів карбованців на рік. Книжковий фонд армійських бібліотек досягнув майже 25 мільйонів примірників, особовий склад передплачував масу періодичних видань, значно зросла кількість Будинків Червоної Армії, радіовузлів, кіноустановок, кінопересувок, клубів. Армія брала активну участь у політичному житті країни.

У 75 військових училищах і школах навчалась молодь, яка мала освіту не нижче семи класів. Комсомол, що тепер став шефом Військово-Повітряних Сил, дав авіації тисячі чудових молодих людей, з яких зросли

відмінні льотчики, командири, політпрацівники. Учбовий процес безперервно вдосконалювався, учбові плани насичувались теоретичними дисциплінами і практичними заняттями, зв'язаними з умілим застосуванням у бою нової техніки. Особлива увага приділялась підготовці кадрів для швидко зростаючих нових родів військ і видів збройних сил, з приводу чого ЦК партії звичайно приймав спеціальні постанови. Розширювалась вища військова школа. Наприкінці другої п'ятирічки існувало вже 13 військових академій, один військовий інститут і 5 військових факультетів при цивільних вузах.

Благотворні зміни сталися у класовому складі армії. 3 старих військових спеціалістів залишилися лише люди, перевірені життям, віддані Радянській владі, а нові кадри спеціалістів складалися з робітників і селян, які пройшли школу громадянської війни або одержали технічну освіту і політичне виховання у військово-навчальних закладах. До 1937 року робітники і селяни становили понад 70 процентів комскладу, більше половини командирів були комуністи і комсомольці.

Одним словом, справи йшли добре. Щоправда, Радянський Союз будував новий світ поки що один, перебував у ворожому, капіталістичному оточенні, іноземні розвідки не шкодували сил і коштів, щоб стати на заваді нашому народові. Але країна і армія міцніли рік у рік, шляхи економічного і політичного розвитку були ясні, всіма прийняті й схвалені, у масах панував трудовий ентузіазм.

Тим більш протиприродними, абсолютно не відповідними ані суті ладу, ані конкретній обстановці в країні, що склалась до 1937 року, були необгрунтовані, на порушення соціалістичної законності, масові арешти, що мали місце в армії того року.

Були заарештовані відомі військові, що, зрозуміло, не могло не позначитись на розвитку наших збройних сил і на їх боездатності.

1937 рік в історії радянського народу і радянських збройних сил займає особливе місце. Цей рік був тяжким моральним випробуванням ідейної моці радянського народу, який іде під прапором марксизму-ленінізму вперед до комунізму.

20 років існування Радянської влади, двадцять років випробувань і славних перемог, одержаних радянським народом у тяжкій боротьбі з внутрішньою контрре-

волюцією і зовнішніми ворогами, у боротьбі за економічне та культурне будівництво, і досягнуті успіхи на всіх ділянках будівництва соціалізму остаточно переконали радянський народ у вірності ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції. Переконали в тому, що програма Комуністичної партії і практика будівництва соціалізму в нашій країні відповідає докорінним, життєвим інтересам радянського народу і що в нашій партії немає інших інтересів, окрім організації боротьби за світле майбутнє нашої Батьківщини.

Радянський народ вірив партії і йшов за нею твердою ходою вперед. Звичайно, як кажуть, у родині не без виродка. Були в лавах партії і в народі маловіри, скиглії та дармоїди всіх гатунків, але вони не становили якоїсь значної соціальної сили, щоб загальмувати або зірвати успішне будівництво соціалізму. Основна маса наших людей щиро і назавжди присвятила себе і своє життя боротьбі за ідеї, проголошені великим Леніним.

Радянські люди не шкодували себе в праці, часом відмовляючи собі багато в чому, готові були віддати життя за нашу соціалістичну Батьківщину.

Здавалося, ні в кого не може виникнути думка про нелояльність радянських людей до партії, до уряду, до справи будівництва соціалізму.

Як відомо, радянський народ нещадно розгромив білогвардійську контрреволюцію і вигнав за межі нашої Батьківщини іноземних інтервентів, і своєю боротьбою, своєю кров'ю довів непохитну відданість справі нашої ленінської партії. Проте радянському народові й партії довелося тяжко поплатитися за безпринципну підозрілість політичного керівництва країни, на чолі якого стояв Й. В. Сталін.

У збройних силах було заарештовано більшість командуючих військами округів і флотів, членів військових рад, командирів корпусів, командирів і комісарів з'єднань і частин. Відбулися численні арешти і серед чесних працівників органів державної безпеки.

У країні створилася жахлива обстановка. Ніхто нікому не довіряв, люди стали боятись один одного, уникали зустрічей і будь-яких розмов, а коли треба було — намагалися розмовляти в присутності третіх осіб-свідків. Розгорнулася нечувана наклепницька епідемія. Найчастіше зводили наклеп на кришталево чесних людей, а іноді на своїх близьких друзів. І все це робилося з

побоювання, щоб не запідозрили у нелояльності, і ця жахлива обстановка з кожним днем загострювалася.

Радянські люди від малоого до старого не розуміли, що відбувається, чому так поширилися серед нашого народу арешти. І не тільки члени партії, а й безпартійні люди з подивом і внутрішнім острахом спостерігали хвилю арештів, що підіймалася дедалі вище, і, звичайно, ніхто не міг відверто висловити своє здивування, свою невіру в те, що заарештовують справжніх ворогів народу і що заарештовані дійсно займались якоюсь антирадянською діяльністю або перебували в контрреволюційній організації. Кожна чесна радянська людина, лягаючи спати, не могла твердо знати, що її не заберуть цієї ночі за чийсь наклепницьким доносом.

За існуючим законом та здоровим глуздом органи держбезпеки мали б спочатку розібратись у провинності тієї чи іншої особи, на яку надійшла анонімка, сфабрикована брехня або самообмова заарештованого, здобута під тягарем тілесних тортур, які застосовував апарат слідчих з особливо важливих справ органів державної безпеки. Але в той тяжкий час існував інший порядок — спершу арешт, а потім розгляд справи. І я не знаю випадку, щоб невинних людей одразу ж повертали додому. Ні, їх тримали довгі роки в тюрмах, часто без подальшого ведення справ, як кажуть, без суду та слідства.

У 1937 році був заарештований наш командир 3-го кінного корпусу Данило Сердич як «ворог народу». Що ж це за ворог народу?

Д. Сердич за національністю серб. З перших днів створення Червоної Армії він став під її прапори і весь час бився у лавах Першої кінної армії з білогвардійською та іноземними інтервентами. Це був дуже хоробрий командир, якому вірили й сміливо йшли за ним у бій уславлені кінармійці. Як командир ескадрону і командир полку Першої кінної армії, Д. Сердич вписав своїми сміливими бойовими подвигами багато славних сторінок у літопис немеркнучих і блискучих перемог Олеко Дундича. Але ось і Сердич виявився «ворогом народу».

Хто міг цьому повірити з числа тих, хто добре знав Д. Сердича?

Через пару тижнів після арешту комкора Д. Серди-

ча мене викликали до міста Мінська у вагон командуючого військами округу.

З'явившись у вагон, я не застав там командуючого військами округу, обов'язки якого на той час виконував комкор В. М. Мулін (його через два місяці самого було заарештовано як «ворога народу», а це ж був не хто інший, як старий більшовик, котрий багато років провів у царській тюрмі за свою більшовицьку діяльність). У вагоні мене прийняв щойно призначений член Військової ради округу П. І. Голіков (нині Маршал Радянського Союзу). Його призначили замість заарештованого члена Військової ради П. А. Смирнова, мужнього й талановитого воєначальника.

Поставивши мені кілька запитань біографічного порядку, П. І. Голіков спитав, чи нема в мене заарештованих серед родичів або друзів. Я відповів, що не знаю, бо не підтримую зв'язків із своїми численними родичами. Щодо близьких родичів — матері та сестри, то вони живуть у селі Стрелковка і працюють у колгоспі. Серед знайомих та друзів багато заарештованих.

— Хто саме? — спитав Голіков.

Я відповів:

— Добре знав заарештованого Уборевича, комкора Сердича, комкора Вайнера, комкора Ковтюха, комкора Кутякова, комкора Косогова, комдива Верховського, комкора Грибова, комкора Рокоссовського.

— А з ким з них ви дружили? — спитав Голіков.

— Дружив з Рокоссовським і Данилом Сердичем. З Рокоссовським учився в одній групі на курсах удосконалення командного складу кавалерії у місті Ленінграді і разом працював у 7-й Самарській кавдивізії. Дружив з комкором Косоговим і комдивом Верховським під час спільної роботи в Інспекції кавалерії. Я вважав цих людей великими патріотами нашої Батьківщини і дуже чесними комуністами,— відповів я.

— А тепер ви про них такої ж думки? — дивлячись мені прямо в очі, спитав Голіков.

— Так, і тепер.

П. І. Голіков рвучко підвівся з крісла і, почервонівши аж до самих вух, грубо відказав:

— А чи не небезпечно майбутньому комкорові вихваляти ворогів народу?

Я відповів, що не знаю, за віщо їх заарештували, думаю, сталася якась помилка. Я відчув, що П. І. Голі-

ков одразу ж перейшов на недоброзичливий тон, мабуть, він був незадоволений моїми відповідями. Порившись у своїй пухкій папці, він дістав папірець і хвилину п'ять читав його, а потім сказав:

— Ось у донесенні комісара 3-го кінного корпусу Юнга повідомляється, що ви буваєте до брутальності різким з підлеглими командирами і політпрацівниками і що часом недооцінюєте ролі та значення політичних працівників. Чи це вірно?

— Вірно, проте не так, як пише Юнг. Я буваю різким не з усіма, а лише з тими, хто недбало виконує доручену йому справу і безвідповідально ставиться до свого службового обов'язку. Що ж до ролі та значення політпрацівників, то я не ціную тих, хто формально виконує свій партійний обов'язок, не працює над собою і не допомагає командирам у розв'язанні навчально-виховних завдань, тих, хто займається критиканством вимогливих командирів, займається демагогією там, де треба виявити більшовицьку твердість та наполегливість,— відповів я.

— Є відомості, що не без вашого відома ваша дружина хрестила в церкві доньку Еллу. Чи вірно це? — продовжував П. І. Голіков.

— Це дуже нерозумна вигадка. Хто міг повідомити таку нісенітницю?

Прихід у вагон виконуючого посаду командуючого військами округу В. М. Муліна перервав нашу розмову. Я раніше ніколи не зустрічався з В. М. Муліним. У першу ж зустріч він справив на мене дуже добре враження своєю гарною зовнішністю, спокійним і м'яким тоном розмови, вмінням коротко і ясно висловлювати свою думку. Після попередньої бесіди В. М. Мулін сказав:

— Військова рада округу пропонує призначити вас на посаду командира 3-го кінного корпусу. Як ви особисто ставитесь до цієї пропозиції?

Я відповів, що готовий виконувати будь-яку роботу, яку мені доручать.

— Ну от і добре,— сказав В. М. Мулін.

П. І. Голіков мовчки простягнув В. М. Муліну донесення комісара 3-го кінного корпусу Н. А. Юнга, окремі місця в якому були підкреслені червоним олівцем.

В. М. Мулін прочитав, трохи подумавши, сказав:

— Треба запросити Юнга й поговорити з ним. Я вважаю, що тут чимало обмовного.

Голіков мовчав.

— Ідьте в дивізію і працюйте. Я про свою думку доповім у Москву. Гадаю, що вам незабаром доведеться прийняти 3-й корпус,— сказав В. М. Мулін.

Ми розпрощались, я поїхав у дивізію й узявся до роботи.

Минуло менш ніж місяць після зустрічі й розмови з П. І. Голіковим та В. М. Муліним, а рішення з Москви не надходило. Я вважав, що П. І. Голіков, мабуть, повідомив про свою негативну думку щодо мене в Москву. А я, відверто кажучи, почасти навіть був задоволений з того, що не отримав призначення на вищу посаду, бо тоді відбувалось якесь надто активне полювання на вищих працівників з боку органів державної безпеки. Не встигнуть висунути людину на вищу посаду, дивись, а її вже взято під арешт як «ворога народу» і знемагає бідолаха у підвалах НКВС. З другого боку, справи в 4-й кавалерійській дивізії йшли, як і раніше, добре, і я радів за дивізію. Незважаючи на те що всюди провадилися арешти, основне ядро командно-політичного складу дивізії не похитнулося, працювало вимогливо, з повним напруженням сил, мобілізуючи особовий склад дивізії на відмінне виконання завдань бойової підготовки. І що особливо радувало — це те, що партійна організація частин дивізії була міцно згуртована й давала відсіч будь-якій спробі будь-яких брехунів ошельмувати того чи іншого комуніста, командира або політпрацівника.

Невдовзі все ж надійшов наказ наркома оборони про призначення мене командиром 3-го кінного корпусу. Командиром 4-ї кавалерійської дивізії замість мене призначили І. М. Музиченка.

Передавши дивізію І. М. Музиченку, я через пару днів виїхав до міста Мінська й вступив на посаду командира 3-го кінного корпусу.

По прибутті в корпус мене зустрів начальник штабу корпусу Д. Самарський. Перше, про що він мені доповів,— це про арешт «ворога народу» комісара Юнга.

Тижднів за два після цього мені вдалося детально ознайомитися зі станом справ у всіх частинах корпусу і, на жаль, мав визнати, що у більшості частин корпусу в зв'язку з арештами різко зменшилась бойова й політична робота командно-політичного складу, знизилась його вимогливість і, як наслідок, занепали дисципліна й уся

служба особового складу. У ряді випадків демагоги підняли голову й намагались тероризувати вимогливих командирів, пришиваючи їм ярлики «ворожого підходу» до виховання особового складу. Особливо різко знизилась бойова й політична підготовка в частинах 24-ї кавалерійської дивізії, що її очолював командир дивізії Ахлюстін. Дивізія стояла у районі міста Лепель, і її житлово-побутова та навчальна бази були ще далекі від досконалості. На цьому ґрунті виникало чимало нездорових настроїв, а до всього додавалися настрої, пов'язані з арештами командирів. Були й такі, котрі вдавалися до злісних наклепів на чесних командирів з метою підірвати довіру до них з боку солдатів і командирського складу. Довелося різко втрутитися в стан справ, декого рішуче осмикнути й поставити питання так, як цього вимагали інтереси справи. Щоправда, при цьому особисто я неодноразово допустив підвищену різкість, чим негайно скористалися деякі безпринципні працівники дивізії. Наступного дня на мене сипонули донесення в округ зі скаргами до П. І. Голікова, листи в органи держбезпеки «про вороже виховання кадрів» з боку командира 3-го кінного корпусу Жукова і таке ін.

Через тиждень командир 27-ї кавалерійської дивізії В. Є. Белокосков повідомив мене про те, що в дивізії різко впала дисципліна й уся служба. Я запитав його, а що робить особисто командир дивізії Белокосков? Він відповів, що командира дивізії сьогодні ввечері розбирають у парторганізації, а завтра напевно посадовлять до в'язниці. Із телефонної розмови я зрозумів, що Василь Євламійович Белокосков серйозно занепокоєний, якщо не сказати більше. Подумавши, я сказав, що негайно виїжджаю до дивізії.

У штабі дивізії мене зустрів В. Є. Белокосков. Мене вразив його зовнішній вигляд. Він був дуже блідий, під очима залягли темні западини, губи нервово сіпалися після кожної чергової фрази. Я спитав:

— Василю Євламійовичу, що з вами? Адже я вас добре знаю по 7-й Самарській кавдивізії, де ви відмінно працювали, вас поважала вся парторганізація, а тепер просто не впізнати. У чому справа?

— Пішли, товаришу командир корпусу, на партзбори, там сьогодні мене виключатимуть з партії, а що буде далі — мені все одно. Я вже приготував вузлик з білизною.

Почалися партзбори. Порядок денний: персональна справа комуніста Белокоскова Василя Євламійовича. З інформацією виступив секретар дивізійної парткомісії. Суть справи: комуніст Белокосков був у близьких стосунках з ворогами народу Сердичем, Юнгом, Уборевичем та ін., а тому він не може користуватися довірою партії. Крім того, Белокосков недостатньо чуйно ставиться до командирів, політпрацівників, надто вимогливий по службі.

Обговорення тривало близько трьох годин. Ніхто на захист В. Є. Белокоскова не сказав жодного слова. Пішлося, безумовно, до того, щоб виключити його із лав партії. Виконуючий обов'язки комісара корпусу В. В. Новиков, по суті, підтримав тих, хто виступав, і дійшов висновку, що Белокосков не витримає звання члена партії.

Попросивши слова, я виступив досить різко:

— Я давно знаю Белокоскова як зразкового члена партії, чуйного товариша, прекрасного командира. Що ж до його службового зв'язку з Уборевичем, Сердичем, Рокоссовським та іншими, то цей зв'язок був суто службовим, а крім того, ще невідомо, за що заарештовані Уборевич, Сердич, Рокоссовський, бо жодному з нас невідома причина арешту, то навіщо ми будемо забігати наперед відповідних органів, обов'язок яких об'єктивно визначити міру провини арештованих і повідомити нас, за що їх притягли до відповідальності. Що ж до інших питань, то це дрібниці, які не мають принципового значення, а товариш Белокосков зробить для себе відповідні висновки.

У цьому виступі було щось нове, і члени партії загули «вірно», «вірно». Голова спитав, чи є ще бажані виступити. Хтось сказав, що є пропозиція комкора Жукова обмежитись обговоренням. Інші пропозиції не надійшли. Постановили: запропонувати В. Є. Белокоскову врахувати у своїй роботі виступи комуністів.

Коли ми поверталися з партзборів, я бачив, як Василь Євламійович крадькома витер сльози. Я вважав, що він плакав від усвідомлення того, що залишається в партії і може продовжувати в її лавах роботу на благо народу, на благо нашої Батьківщини. Я не підійшов до нього, вважаючи, що нехай він наодинці переживає вже минаючу тяжку тривогу за свою долю і радість душевну за справедливість рішення партійної організації.

На прощання ми міцно потиснули один одному руки, і в нього з очей викотилася велика сльоза, лишивши свій слід на щоці. Він не сказав мені жодного слова, але його сльоза, потиск руки були переконливіші й дорожчі за будь-які слова. Я радів за нього і не помилився в ньому. Все своє життя (помер він у 1961 році) Василь Євламійович був справжнім комуністом, скромним трудівником і вмілим організатором усіх справ, які йому доручали. У роки Великої Вітчизняної війни він — один із головних організаторів автомобільної служби й постачання військ. Після війни Василь Євламійович очолював Головне управління військово-будівельних спецробіт, а в останні роки був заступником міністра оборони по будівництву. Всюди і завжди Василь Євламійович устигав. Був завжди спокійним і добрим товаришем, а якби не вступився за нього у 1937 році, могло бути все інакше. На жаль, чимало товаришів загинули, не одержавши дружньої допомоги при обговоренні їхніх справ у партійних організаціях, адже від партійної організації чимало тоді залежало, бо після виключення з партії негайно наставав арешт.

У 1937 році наказом наркома оборони я був призначений командиром 3-го кавалерійського корпусу Білоруського військового округу. Але незабаром у зв'язку з призначенням командира 6-го козачого корпусу Є. І. Горячева заступником командуючого військами Київського Особливого військового округу, мені була запропонована посада командира цього корпусу.

У мого попередника Є. І. Горячева трагічно закінчилося життя. Після призначення до С. К. Тимошенка заступником він, як і багато хто інший, переніс тяжку сердечну травму. На чергових розширених партзборах його звинуватили у зв'язках з ворогами народу Уборевичем, Д. Ф. Сердичем та іншими, і справа набула сумного обороту. Не бажаючи бути репресованим органами держбезпеки, він покінчив життя самогубством. Шкода цього командира. З перших днів існування Радянської влади він героїчно бився в лавах Червоної Армії. У кінній армії послідовно очолював ескадрон, полк, бригаду і на всіх керівних посадах виступав як умілий, відважний воєначальник. Його любили й поважали бійці й командири-кінармійці.

Я охоче прийняв пропозицію. 6-й корпус за своєю підготовкою і загальним станом був вище 3-го корпусу,

я найголовніше — до його складу входила 4-а Донська козака дивізія. Я командував нею більше чотирьох років і, цілком природно, відчував до неї особливу прихильність.

Командиром 3-го кавалерійського корпусу замість мене був призначений старий і досвідчений воєначальник з кінармійців Я. Т. Черевиченко. Як командир 3-го кінного корпусу, я був одночас і начальником гарнізону. До складу гарнізону, крім частин 3-го кінного корпусу, входила прославлена 2-а стрілецька дивізія, яку очолював спершу Шахназаров, після його арешту — Б. І. Бобров, колишній начальник штабу округу, коли ним командував І. П. Уборевич. Після арешту Б. І. Боброва командиром дивізії наприкінці 1937 року призначили І. С. Конєва.

З І. С. Конєвим я часто зустрічався в справах гарнізону і нічого про нього сказати не можу. Він справляв на мене добре враження і був завжди активним.

У 6-му кавалерійському корпусі мені довелося зайнятися великою оперативною роботою. Більше всього відпрацьовувались питання бойового застосування кінноти у складі кінно-механізованої армії. Тоді це були великі, проблемні питання. Подібна кінно-механізована армія, що складалась з 3—4 кавалерійських дивізій, 2—3 танкових бригад і моторизованої стрілецької дивізії, при тісній взаємодії з бомбардувальною і винищувальною авіацією, а потім і з авіадесантними частинами була спроможна розв'язувати величезні оперативні завдання у складі фронту, сприяючи успішному здійсненню стратегічних задумів.

Було очевидно, що майбутнє значною мірою належить танкам і механізованим з'єднанням, а тому ми детально оволодівали питаннями взаємодії з танковими військами і організації протитанкової оборони як у бою, так і в операціях.

Практично на польових навчаннях і маневрах і в 3-му і в 6-му корпусах мені довелось діяти з 21-ю окремою танковою бригадою (комбриг М. І. Потапов) або з 3-ю окремою танковою бригадою (комбриг В. В. Новиков). Обидва ці командири в минулому були моїми товаришами по службі, і ми розуміли один одного в «бойовій» обстановці з півслова.

6-й кавалерійський корпус за своєю боездатністю був набагато кращий за інші частини. Крім 4-ї Донської

дивізії виділялась 6-а Чонгарська, Кубансько-Терська козача дивізія, що була відмінно підготовлена особливо в галузі тактики, кінної і вогневої справи. Треба віддати належне її колишньому командирові Л. Я. Вайнеру, який доклав багато сил і енергії до того, щоб підняти дивізію до високого рівня бойової готовності. З таких ось боездатних дивізій і складалось ядро Першої кінної армії.

Дещо слабкішою виглядала 29-а кавалерійська дивізія, розквартирована в місті Осиповичі, якою командував комбриг К. В. Павловський, людина за своїм характером і темпераментом некавалерійського складу. Він, до речі, поступався іншим командирам і в загальній підготовці.

У цей період війська Білоруського військового округу очолював командарм 1 рангу І. П. Белов, який енергійно взявся за підготовку військ округу.

Восени 1937 року в Білоруському військовому окрузі були проведені окружні маневри, на яких як гості були присутні генерали і офіцери німецького генерального штабу. За маневрами спостерігали нарком оборони К. Є. Ворошилов і начальник Генерального штабу Б. М. Шапошников.

Незабаром командуючого військами І. П. Белова спіткала така ж трагічна доля, що й попередніх командуючих,— його заарештували як «ворога народу», і це тоді, коли І. П. Белов, колишній наймит, старий більшовик, хоробрий і здібний командир, поклав усі свої сили на боротьбу з білогвардійщиною та іноземною інтервенцією, не шкодуючи себе при виконанні завдань, що їх ставили перед ним партія і уряд.

Якось не клеїлось: Белов — і раптом «ворог народу». Звичайно, ніхто не йняв віри цій версії.

Після арешту І. П. Белова командуючим військами округу призначили командарма 2 рангу М. П. Ковальова, членом Військової ради замість П. І. Голікова — І. З. Сусайкова.

На зміну заарештованим висувались усе нові й нові люди, які мали значно менше знань, менше досвіду, і на них очікувала копітка робота над собою, щоб стати гідними воєначальниками оперативно-стратегічного масштабу, вмілими вихователями військ округу.

У Білоруському військовому окрузі заарештували майже 100 відсотків командирів корпусів. Замість них

висунули на корпуси командирів дивізій, що уникли арештів. Серед заарештованих командирів корпусів був Кутяков Іван Семенович. Про І. С. Кутякова я хочу сказати тут кілька слів.

Знав я Івана Семеновича понад двадцять років і завжди захоплювався ним і як командиром, і як сильною і вольовою людиною. І. С. Кутяков — солдат царської армії. У своєму полку він користувався великим авторитетом і в перші дні революції був обраний солдатами командиром полку. Це велика честь — бути обранцем солдатів-фронтовиків. Для цього треба було мати великі достоїнства: завжди і в усьому бути прикладом для своїх товаришів, мати ясну голову, чуйне серце, добре знати й любити людей, розуміти їх думки й сподівання.

У роки громадянської війни І. С. Кутяков командував стрілецькою бригадою 25-ї Чапаєвської дивізії. Після загибелі Василя Івановича Чапаєва І. С. Кутяков був призначений замість нього командиром дивізії. За успішне командування частинами в боях з білогвардійщиною він був нагороджений трьома орденами Червоного Прапора і орденом Червоного Прапора Хорезмської республіки, а також почесною зброєю. В 1937 році І. С. Кутяков був висунутий заступником командуючого військами Приволзького військового округу.

На І. С. Кутякова, як і на багатьох інших, було зведено наклеп, і він трагічно загинув. Хіба можна забути тих, кого наша ленінська партія підняла із робітничо-селянських низів, кого виховали й навчили в боротьбі із внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією, хто становив дорогоцінну перлину військових кадрів нашої Батьківщини, нашої партії. Ні! Їх не забути, як не забути злочинів тих, на чий совісті лежать ці нічим не виправдані криваві репресії, арешти і виселення членів сімей «у місця не такі далекі».

Якось увечері до мого кабінету зайшов комісар корпусу Фомін. Він довго ходив коло та навколо, а потім сказав:

— Знаєш, завтра збирається актив комуністів 4-ї дивізії, 3-го і 6-го корпусів, розбиратимуть тебе у партійному порядку.

Я спитав:

— Що ж я такого накоїв, що от такий великий актив розглядатиме мою справу? І ще, як же її розбирати-

муть, коли мені й досі не пред'явили жодного звинувачення, щоб я міг підготувати відповідне пояснення?

— Розгляд провадиметься за матеріалами 4-ї кавдивізії і 3-го корпусу, а я не в курсі заяв, що надійшли,— сказав Фомін.

— Ну що ж, подивимось, у чому мене звинувачують,— відповів я Фоміну.

Наступного дня справді зібралися близько 80 комуністів і мене запросили на збори. Відверто кажучи, я трохи хвилювався і мені було якось не по собі, тим паче, що в ті часи дуже легко навішували ярлик «ворога народу» будь-якому чесному комуністу.

Збори почалися з читання заяв декого з комуністів і політпрацівників 4, 24, 7-ї дивізій. У заявах вказувалося, що я багатьох командирів і політпрацівників покарав без вини, грубо лаяв і не висував багатьох командирів на вищі посади, на їхню думку, зумисно заморожував досвідчені кадри, свідомо завдаючи шкоди нашим збройним силам. Коротше кажучи, справу вели до того, аби довести, що у вихованні кадрів я застосовував ворожі методи. Зачитавши кілька заяв, почали дискутувати. Як і належало, в першу чергу виступили ті, хто подав заяви.

На моє запитання: чому так пізно подано на мене заяви, адже минуло півтора-два роки від подій, про які йдеться у заявах, відповідь була така:

— Ми боялися Жукова, а тепер інші часи, тепер нам відкрили очі арештами.

Друге питання: про ставлення до Уборевича, Сердича, Вайнера та інших «ворогів народу». Питається: чому Уборевич при перевірці дивізії обідав особисто у вас, товаришу Жуков, чому до Вас завжди так добре ставилися вороги народу Сердич, Вайнер та інші?

Потім виступив начальник політвідділу 4-ї кавдивізії С. П. Тихомиров. Усі присутні комуністи чекали від Тихомирова принципового виступу. Сподівалися на принципову політичну оцінку діяльності командира-єдиноначальника, з яким він пропрацював кілька років у дивізії. Але, на жаль, промова була яскравим прикладом пристосуванця. Він лавірував між обвинувачами, а в результаті вийшла безпринципна спроба уникнути прямої відповіді на запитання: у чому правий і в чому неправий Жуков? Тихомиров ухилився від прямої відповіді. Я сказав комуністам, що чекав від Тихомирова

оцінки своєї діяльності, але він не виявився на висоті свого становища, тому я скажу, де був неправий, а де правий, щоб відхилити вигадані претензії до мене.

Перше питання про грубість. Мушу сказати прямо: у мене були зриви і я був неправий тоді, коли різко розмовляв з тими командирами і політпрацівниками, які тут скаржились і ображались на мене. Я не хочу виправдуватися в тому, що в дивізії було чимало недоліків у роботі особового складу, чимало провин, чимало надзвичайних подій. Як комуніст, я перш за все мав би бути стриманішим у поводженні з підлеглими, більше допомагати добрим словом і менше нервувати. Добра порада, добре слово сильніші за будь-яку лайку. Стосовно звинувачень у тому, що в мене обідав Уборевич — ворог народу, мушу сказати, що в мене обідав командуючий військами округу Уборевич. Хто з нас знав, що він ворог народу? Ніхто. Що ж до хорошого ставлення до мене з боку Сердича й Вайнера — можу сказати, що ми всі маємо боротися за добрі стосунки між начальниками і підлеглими. Хіба це наша мета — погані взаємовідносини між начальниками і підлеглими? Ви маєте рацію, критикуючи моє погане ставлення до деяких командирів, але не маєте права критикувати мене за добре ставлення до Сердича і Вайнера. Скоріше за все їх треба було б похвалити, ніж кидати двозначні натяки і бездоказові звинувачення.

Що стосується зауваження начальника політвідділу 4-ї кавдивізії Тихомирова про те, що я недооцінюю політпрацівників, то повинен сказати прямо: так, дійсно, я не люблю і не ціную таких політпрацівників, як, наприклад, Тихомиров, який погано допомагав мені в роботі у 4-й кавдивізії і завжди ухилявся від вирішення складних питань, виявляючи безпринципну м'якотілість, невимогливість, навіть на шкоду справі. Такі політпрацівники, як Тихомиров, хочуть бути добрими дядечками за рахунок справи, але це не стиль роботи більшовика. Я поважаю таких політпрацівників, які словом і ділом допомагають командирам успішно розв'язувати завдання бойової підготовки. Самі працюють, засукавши рукава, невтомно проводячи в життя вказівки партії та уряду, і, не соромлячись, говорять правду своєму командирові, де він неправий, де він припустився помилки, щоб командир врахував у своїй роботі і не допуслав

промахів. Ви всі чули промову Тихомирова. І, гадаю, зрозуміли, що вона далека від досконалості.

Організатори цієї справи, мабуть, розраховували на те, щоб виключити мене з партії або, в крайньому разі, накласти суворе партійне стягнення, але комуністи не пішли по цій лінії.

Після критичних виступів збори прийняли рішення, яке стало для мене серйозною допомогою. У рішенні партактиву було сказано: «Обмежитися обговоренням питання і прийняти до відома пояснення товариша Жукова Г. К.»

Відверто кажучи, для мене виступ начальника політвідділу 4-ї кавалерійської дивізії С. П. Тихомирова був дещо несподіваним. Ми працювали разом близько чотирьох років. Жили в одному будинку. Як начальник політвідділу і мій заступник з політчастини він мене, безумовно, не задовольняв, але в приватному житті, як людина, він був непоганий у всіх відношеннях і до мене ставився з великим тактом і повагою. Він завжди підкреслював, що як єдиначальник я є повноцінний політичний керівник і користуюсь справжнім партійним авторитетом у командного складу, в тому числі й у політпрацівників.

Коли закінчилися збори партійної організації, я не втерпів і спитав у Тихомирова:

— Сергію Петровичу, ви сьогодні про мене говорили не те, що говорили завжди, коли ми працювали разом у дивізії. Що відповідає істині — ваші попередні судження про мене чи та характеристика, котру ви дали сьогодні?

Він відповів:

— Безумовно та, яку завжди висловлював. Але те, що сьогодні сказав, — треба було сказати.

Я скипів:

— Дуже шкодую, що колись вважав тебе принциповим товаришем, а ти просто гнилий інтелігент і пристосуванець.

Відтоді я перестав вважати його своїм товаришем. При зустрічах з ним відповідав тільки на службові питання.

Минуло близько 20 років. Будучи вже міністром оборони, я одержав від Тихомирова три листи. В них він повідомляв мені, що увільнившись з армії, працює в Саратовській області викладачем німецької мови, у ньо-

во створилася нова сім'я і що йому дуже хочеться зустрітися зі мною й відверто поговорити про спільну роботу і багато ще про що. Я не відповів на жоден його лист, бо вважав, що навіть час не міг заглидити ту несправедливість, якої він припустився щодо мене.

Добре, що парторганізація тоді не пішла хибним шляхом і зуміла розібратися в суті питання. Ну а якби парторганізація послухалася поради Тихомирова і їже з ним, щоб тоді могло статися? Зрозуміло, мою долю вирішили б у катівнях НКВС, як і багатьох інших наших чесних людей.

Будучи командиром 6-го корпусу, я посилено працював над оперативно-стратегічними питаннями, бо вважав, що не досяг ще багато чого в цій галузі. Ясно усвідомлював те, що сучасному командирові корпусу треба знати дуже багато, і наполегливо працював над освоєнням воєнних наук.

Читаючи історичні матеріали про минулі війни, класичні праці з воєнного мистецтва і різну мемуарну літературу, я прагнув робити висновки про характер сучасної війни, сучасних операцій і боїв. Дуже багато мені дала особиста розробка оперативно-тактичних завдань на проведення дивізійних і корпусних командних ігор, командно-штабних навчань, навчань з військами і т. ін.

Після кожного такого навчання я відчував, що дедалі більше набираюсь знань і досвіду, а це було абсолютно необхідно не тільки для мого власного зростання, але й для молодих кадрів, які були мені ввірені. Приємно було, коли заняття або навчання з частиною, штабом або групою офіцерів приносило відчутну користь їх учасникам. Я вважав це найбільшою винагородою за працю. Якщо на занятті ніхто не одержав нічого нового і не набув знань з особистого багажу старшого начальника, то таке заняття, на мій погляд, є прямий докір совісті командирові і підкреслює його неповноцінність. І, ніде правди діти, командирів, які стояли за своїми знаннями не вище підлеглих, у нас тоді було чимало.

Якщо воєнні питання я вивчав досконально і послідовно, крок за кроком, як теоретично, так і практично, то у вивченні марксистсько-ленінської теорії мені, на жаль, не довелось набути систематизованих знань.

Так траплялось тоді не тільки зі мною, але й з багатьма командирами. Щоправда, партія робила все можливе, щоб підняти ідеологічний рівень стройового

командного складу Червоної Армії. В усіх вузах програма марксистсько-ленінських наук була досить насиченою, але, очевидно, від нас потрібні були значно більші зусилля в цьому напрямі. Не багатьом пощастило свого часу пройти курси при Військово-політичній академії імені Толмачова.

Командуючи корпусом, я розумів необхідність серйозного вивчення партійно-політичних питань, і мені часто доводилось просиджувати ночі за читанням творів класиків марксизму-ленінізму. Треба сказати, що всі вони давалися мені нелегко, особливо «Капітал» К. Маркса і філософські праці В. І. Леніна. Але наполеглива робота допомогла добитись результатів. Потім я був задоволений, що не відступив перед труднощами, що вистачило, як кажуть, духу продовжувати навчання. Це допомогло мені орієнтуватись у питаннях організації наших збройних сил, внутрішньої і зовнішньої політики партії.

Працюючи сам, я вимагав і від своїх підлеглих постійного вивчення ленінської стратегії і тактики, без чого не можна успішно очолювати війська, навчати і виховувати їх, а коли доведеться, вести в бій за Батьківщину.

Йшов тисяча дев'ятсот тридцять восьмий рік. Тяжка обстановка, що склалася в армії і країні в зв'язку з масовими арештами, продовжувала пригнічувати. Заарештовували вже не лише найвидатніших державних і найвизначніших військових працівників, але справа дійшла й до командирів та політичних працівників частин.

Після арешту командуючих військами округу І. П. Уборевича та І. П. Белова учбова підготовка вищого командного складу в окрузі різко знизилась і нас майже не викликали в округ на будь-які учбові заходи. Відчувалося, що командування округу саме болісно переживає обстановку, що склалася.

У 1938 році на посаду командуючого Білоруським військовим округом був призначений М. П. Ковальов. Михайла Прокоповича Ковальова я знав по громадянській війні. Його призначили командуючим військами округу, висунувши, здається, з посади заступника командуючого військами округу. Людиною він був душевною, в оперативно-стратегічних питаннях розбирався непогано, але сильніше почував себе в питаннях тактики, яку теоретично і практично освоїв дуже добре.

Начальником штабу був призначений комкор М. О. Пуркаєв; особливо добре він проявив себе у Вітчизняну війну.

Наприкінці 1938 року ми, командири всіх з'єднань округу, були викликані на нараду, де обговорювались підсумки і завдання бойової підготовки військ.

Виступали командуючий військами округу М. П. Ковальов і член Військової ради І. З. Сусайков. Виступ М. П. Ковальова був зустрінутий добре. Він говорив зі знанням справи, але всім було ясно, що Ковальов — це не Уборевич. Відчувалось, що йому потрібно ще дуже багато працювати, щоб стати повноцінним командуючим військами такого великого округу, яким був тоді Білоруський військовий округ.

Нарада закінчилась загальними вказівками Військової ради. Це було зовсім не так, як раніше, при І. П. Уборевичі, коли всякі навчання супроводжувались показом нової техніки, проведенням дослідно-показових сухопутних і військово-повітряних навчань, оперативних ігор і т. ін.

Якою тяжкою не була обстановка в 1937—1938 роках, бойова підготовка військ у нас проходила в основному нормально, і до кінця року частини 6-го кавалерійського корпусу прийшли з хорошими показниками.

Наприкінці 1938 року мені запропонували нову посаду — заступника командуючого військами Білоруського військового округу по кавалерії. Першим заступником командуючого в той період був комкор Ф. І. Кузнецов. З самого початку війни він командував Північно-Західним фронтом. Я був призначений замість Й. Р. Апанаценка, який переходив заступником командуючого військами Київського військового округу.

У мирний час мої функції полягали в керівництві бойовою підготовкою частин кінного округу і окремих танкових бригад, призначених оперативним планом до спільних дій з кіннотою. На випадок війни я мав вступити в командування кінно-механізованою групою, що складалася з 4—5 дивізій кінноти, 3—4 окремих танкових бригад та інших частин посилення.

Мені не хотілося йти з корпусу, до якого встиг звикнути. Але перспектива працювати з великим оперативним об'єднанням уявлялась привабливою, і я дав згоду на призначення. Замість мене командиром 6-го козачого корпусу був призначений А. І. Єременко (*нині Мар-*

шал Радянського Союзу). А. І. Єременка я знав по Кавалерійських курсах удосконалення командного складу, де він проходив перепідготовку в 1924—1925 роках, і вважав, що з часом з нього вийде командир корпусу. Але, відверто кажучи, народ його не любив за чванливість, з одного боку, за ідолопоклонство — з другого.

Розпрощавшись з командирами і політпрацівниками дивізій і частин корпусу, я поїхав у Смоленськ, де в той час стояв штаб Білоруського військового округу, і дуже тепло був зустрінутий командуючим військами округу М. П. Ковальовим.

Робота в 3-му і 6-му кавалерійських корпусах дала мені багато досвіду і знань, і я назавжди зберіг вдячність до тих, хто допомагав мені в роботі, хто чесно працював в ім'я великої справи оборони нашої країни.

Неоголошена війна на Халхін-Голі

У 1939 році Радянський уряд, виконуючи взяті на себе зобов'язання від 12 березня 1936 року, надав Монгольській Народній Республіці військову допомогу в розгромі японських військ, що вторглися на територію дружньої нам Монгольської Народної Республіки в районі річки Халхін-Гол.

З травня до 15 вересня 1939 року на території МНР точилися жорстокі бої між радянсько-монгольськими та японо-маньчжурськими військами.

З японської сторони у військовій агресії брала участь 6-а японська армія, сформована з добірних японських окупаційних військ Квантунської армії, розташованої у Китаї.

Зі сторони радянських і монгольських військ на початку бойових дій брали участь окремі частини Монгольської народної армії при підтримці частин 57-го особливого корпусу Червоної Армії, що дислокувався на території Монгольської Народної Республіки.

Генеральну наступальну операцію по оточенню й повному розгрому 6-ї японської армії проводила 1-а армійська група, що розгорнулася на базі 57-го особливого корпусу, при сприянні групи військ МНР.

Здійснення своїх агресивних задумів — вторгнення в межі Монгольської Народної Республіки — японський уряд поклав на Квантунську армію. Але щоб завуалювати справжню мету вторгнення в межі МНР, японський уряд вирішив подати світовій громадськості акт агресії як прикордонний конфлікт.

Для більшої переконливості своєї версії японський уряд вирішив на початку бойових дій одразу не вводити в діло великі сили, почавши вторгнення особливими загонами, нарощуючи їхню міць у міру розвитку бойових дій. При цьому малося на увазі у випадку несприят-

ливих обставин, що можуть скластися внаслідок вступу в діло Червоної Армії, припинити розпочату агресію і відійти на свою територію.

Приводом для початку воєнних дій і так званого «прикордонного конфлікту» були зазіхання японського уряду на територію МНР, що на схід від річки Халхін-Гол.

Для «обґрунтування» надуманої претензії в Японії видали в 1935 році фальсифіковану топографічну карту, де довільно перенесли державний кордон МНР більш ніж на 20 кілометрів, позначивши його по річці Халхін-Гол.

Ця фальсифікація повністю була викрита на судовому процесі в Токіо над головними японськими військовими злочинцями. Радянське обвинувачення на судовому процесі в Токіо довело, що японський уряд добре знав дійсний кордон МНР у районі річки Халхін-Гол, знав і про видання фальшивих карт у 1935 році.

На початку халхін-гольських подій у травні 1939 року, коли в районі дій знаходилися лише незначні частини МНР, японці, раптово напавши на них, захопили значну територію за річкою Халхін-Гол.

Склалася тривожна обстановка, що загрожувала розширенням воєнних дій. Радянський і монгольський уряди, прагнучи зберегти мир, не дати приводу Японії для розширення масштабу воєнних дій, вирішили в можливо короткий строк розгромити японські війська, що вторглися до МНР, не виносячи свої дії за межі Монгольської Народної Республіки.

Наприкінці травня 1939 року, будучи заступником командуючого військами Білоруського військового округу, я зі своїми помічниками проводив у районі Мінська польову командно-штабну гру. В ній брали участь командири кавалерійських і деяких танкових з'єднань округу, начальники і оперативні працівники штабів.

Штабну гру вже було закінчено, і 1 червня ми проводили її розбір у штабі 3-го кавалерійського корпусу в Мінську. Несподівано член Військової ради округу дивізійний комісар І. З. Сусайков повідомив мене, що тільки-но дзвонили з Москви: наказано негайно виїхати і завтра з'явитися до наркома оборони.

З першим-ліпшим поїздом я виїхав до Москви, а вранці 2 червня був уже в приймальній К. Є. Ворошилова.

Зустрівши мене, Р. П. Хмельницький, який був з особливих доручень при наркомі, сказав, що К. Є. Ворошилов уже чекає.

— Ідїть, а я зараз накажу підготувати вам валізу для далекої поїздки.

— Для якої далекої поїздки?

— Ідїть до наркома, він вам скаже все, що треба.

Увійшовши до кабінету, я відрепортував наркомові про прибуття. К. Є. Ворошилов, спитавши про здоров'я, сказав:

— Японські війська зненацька вторглися в межі дружньої нам Монголії, яку Радянський уряд договором від 12 березня 1936 року зобов'язався захищати від будь-якої зовнішньої агресії. Ось карта району вторгнення з обстановкою на 30 травня.

Я підійшов до карти.

— Ось тут,— показав нарком,— тривалий час здійснювалися дрібні провокаційні напади на монгольських прикордонників, а ось тут японські війська в складі групи військ Хайларського гарнізону вторглися на територію МНР і напали на монгольські прикордонні частини, які прикривали ділянку місцевості на схід від річки Халхін-Гол.

— Думаю,— вів далі нарком,— що затіяно серйозну воєнну авантюру. В усякому разі, на цьому діло не скінчиться... Чи можете ви вилетіти туди негайно і в разі потреби взяти на себе командування військами?

— Готовий вилетіти цієї ж хвилини.

— Дуже добре,— сказав нарком.— Літак для вас буде підготовлено на Центральному аеродромі о 16 годині. Зайдіть до Смородинова, одержите в нього необхідні матеріали і домовтеся про зв'язок з Генштабом. До літака прибуде у ваше розпорядження невелика група офіцерів-спеціалістів. До побачення, бажаю вам успіху!

Розпрощавшись з наркомом, попрямував у Генеральний штаб до виконуючого обов'язки заступника начальника Генерального штабу Івана Васильовича Смородинова, якого знав раніше. У нього на столі була розгорнута така сама карта, що і в наркома. Іван Васильович сказав, що до обстановки, з якою мене познайомив нарком, він додати нічого не може, тому домовитися зараз ми мусимо тільки про зв'язок.

— Я вас прошу,— сказав І. В. Смородинов,— як тільки прибудете на місце, розберіться, що там відбувається, і відверто доповідайте нам свою думку.

На цьому ми розпрощалися.

Незабаром наш літак був уже в повітрі і взяв курс на Монголію. Останню зупинку перед тим, як покинути межі країни, зробили в Читі. Нас запросила до себе Військова рада округу для інформації. У штабі зустріли командуючий округом В. Ф. Яковлев і член Військоради Д. А. Гапанович. Вони повідомили про останні події. Новим було те, що японська авіація проникає глибоко на територію МНР і ганяє за нашими машинами, розстрілюючи їх з повітря.

Уранці 5 червня ми прибули в Тамцак-Булак, у штаб 57-го окремого корпусу, де і зустрілися з командиром корпусу М. В. Фекленком, полковим комісаром М. С. Нікішевим — комісаром корпусу, комбригом А. М. Кущевим — начальником штабу та іншими.

Доповідаючи обстановку, А. М. Кущев одразу ж застеріг, що вона ще не досить вивчена.

З доповіді було зрозуміло, що командування корпусу справжньої обстановки не знає. Я спитав М. В. Фекленка, як він вважає, чи можна за 120 кілометрів від поля бою управляти військами.

— Сидимо ми тут, звичайно, далекувато,— відповів він,— але у нас район подій не підготовлений в оперативному відношенні. Попереду немає жодного кілометра телефонно-телеграфних ліній, немає підготовленого командного пункту, посадочних майданчиків.

— А що робиться для того, щоб усе це було?

— Думаємо послати за лісоматеріалами і почати обладнання КП.

Виявилось, що ніхто з командування корпусу, крім полкового комісара М. С. Нікішева, у районі подій не був. Я запропонував комкору негайно поїхати на передову і там ретельно розібратися в обстановці. Пославшись на те, що його можуть у будь-яку хвилину викликати до апарата з Москви, він запропонував поїхати зі мною М. С. Нікішеву.

Дорогою комісар докладно розповів про стан корпусу, його боездатність, про штаб, про окремих командирів і політичних працівників. М. С. Нікішев справив на мене дуже добре враження. Він знав свою справу, знав людей, їх недоліки і достоїнства.

Детальне ознайомлення з місцевістю в районі подій, бесіди з командирами й комісарами частин наших військ і монгольської армії, а також із штабними працівниками дали змогу чіткіше зрозуміти характер і масштаб подій, що розгорнулися, і визначити боєздатність противника. Було відзначено недоліки в діях наших і монгольських військ. Одним з головних недоліків виявилася відсутність ретельної розвідки противника.

Усе свідчило про те, що це не прикордонний конфлікт, що японці не відмовилися від своїх агресивних цілей щодо Радянського Далекого Сходу та МНР і слід чекати найближчим часом дій ширшого масштабу.

Оцінюючи обстановку в цілому, ми дійшли висновку, що тими силами, які мав наш 57-й окремий корпус у МНР, дати відсіч японській военній авантюрі буде неможливо, особливо коли почнуться одночасно активні дії в інших районах і з інших напрямків.

Повернувшись на командний пункт і порадившись з командуванням корпусу, ми надіслали донесення наркому оборони. У ньому коротко викладався план дій радянсько-монгольських військ: міцно утримувати плацдарм на правому березі Халхін-Голу і одночасно підготувати удар з глибини. Наступного дня одержали відповідь. Нарком був повністю згодний з нашою оцінкою обстановки і наміченими діями. Того ж дня було одержано наказ наркома про усунення комкора М. В. Фекленка від командування 57-м окремим корпусом і призначення мене командиром цього корпусу.

Розуміючи всю складність обстановки, я звернувся до наркома оборони з проханням зміцнити наші авіаційні частини, а також висунути до району бойових дій не менше трьох стрілецьких дивізій і однієї танкової бригади і значно зміцнити артилерію, без чого, на нашу думку, неможливо було добитися перемоги.

Через день було одержано повідомлення Генштабу про те, що наші пропозиції прийнято. До нас направлялися додаткова авіація і, крім того, група льотчиків у складі двадцяти одного Героя Радянського Союзу на чолі з уславленим Я. В. Смушкевичем, якого я добре знав по Білоруському військовому округу. Одночасно ми одержали поліпшену матеріальну частину авіації — модернізовані «И-16» і «Чайку».

Льотчики — Герої Радянського Союзу провели у нас велику навчально-виховну роботу і передали свій бойо-

вий досвід молодим льотчикам, які прибули на поповнення. Результати виявилися найближчим часом.

22 червня 95 наших винищувачів зав'язали над територією МНР запеклий повітряний бій зі 120 японськими літаками. У цій повітряній битві брало участь багато Героїв Радянського Союзу, які дали предметний урок японським льотчикам. 24 червня японська авіація знову повторила свій масований удар, і знову її сильно побити. Зазнавши поразки, японське командування дуже неорганізовано виводило машини з бою.

26 червня до 60 літаків з'явилися біля озера Буїр-Нур, у районі «Монголриба». Зав'язався гарячий, запеклий бій з нашими винищувачами. Судячи з усього, у ньому брали участь уже досвідченіші японські льотчики, і все ж вони не змогли здобути перемогу. Як потім з'ясувалось, японське командування кинуло сюди найкращі сили своєї авіації з усіх частин, що діяли в Китаї.

Усього в повітряних боях з 22 по 26 червня включно противник втратив 64 літаки.

До 1 липня повітряні бої, хоч і з меншим напруженням, тривали майже щодня. У цих боях наші льотчики вдосконалювали майстерність і гартували свою волю до перемоги.

Часто я згадую з солдатською вдячністю чудових льотчиків С. І. Грицевця, Г. П. Кравченка, В. М. Забалуєва, С. П. Денисова, В. Г. Рахова, В. Ф. Скобарихіна, Л. А. Орлова, В. П. Кустова, Н. С. Герасимова і багатьох, багатьох інших. Командир цієї групи Я. В. Смушкевич був чудовим організатором, досконало знав бойову льотну техніку і відмінно володів льотною майстерністю. Він був винятково скромною людиною, прекрасним начальником і принциповим комуністом. Його щиро любили всі льотчики.

Зросла активність авіації противника не була випадковою. Ми вважали, що вона явно мала на меті завдати серйозної поразки нашій авіації і завоювати панування в повітрі в інтересах майбутньої великої наступальної операції японських військ.

Дійсно, як з'ясувалося пізніше, японці протягом червня зосереджували свої війська в районі Халхін-Голу і готували їх для проведення операції під назвою «Другий період намонханського інциденту», що впливало з плану їх воєнної агресії. Найближчою метою операції японських військ було:

— оточення і розгром усього угруповання радянських і монгольських військ, розташованих на схід від річки Халхін-Гол;

переправа через річку Халхін-Гол і вихід на західний берег з метою розгрому наших резервів;

— захоплення і розширення плацдарму на захід від Халхін-Голу для забезпечення наступних дій.

Для проведення цієї операції противник перекинув з району Хайлара війська, призначені для дій у складі 6-ї армії, що розгорталася.

Майбутня наступальна операція, за розрахунками японського командування, мала завершитися в першій половині липня, щоб до настання осені можна було закінчити всі воєнні дії в межах МНР. Японське командування було настільки певне своєї перемоги, що навіть запросило до району бойових дій деяких іноземних кореспондентів і військових аташе спостерігати майбутні перемоги. У числі запрошених були кореспонденти і військові аташе гітлерівської Німеччини і фашистської Італії.

Перед світанком 3 липня старший радник монгольської армії полковник І. М. Афонін виїхав до гори Баїн-Цаган, щоб перевірити оборону 6-ї монгольської кавалерійської дивізії, і цілком несподівано виявив там японські війська, які, приховано переправившись під покровом ночі через річку Халхін-Гол, атакували підрозділи 6-ї кавалерійської дивізії МНР. Використовуючи перевагу в силах, вони перед світанком 3 липня захопили гору Баїн-Цаган і прилеглі до неї ділянки місцевості. 6-а кавалерійська дивізія МНР відійшла на північно-західні ділянки гори Баїн-Цаган.

Оцінивши небезпеку нової ситуації, Іван Михайлович Афонін негайно прибув на командний пункт командуючого радянськими військами (незабаром, 15 липня, 57-й корпус був розгорнутий в 1-у армійську групу) і доповів обстановку, що склалася на горі Баїн-Цаган. Було зрозуміло, що в цьому районі ніхто не може заступити шлях японському угрупованню для удару по флангу і тилу основного угруповання наших військ.

Зважаючи на ускладнення обстановки, всі наші резерви було негайно піднято по бойовій тривозі, вони одержали завдання відразу ж виступити в загальному напрямку до гори Баїн-Цаган і атакувати противника. 11-а танкова бригада під командуванням комбрига

М. П. Яковлева одержала наказ атакувати противника з ходу. 24-му мотострілецькому полку, посиленому дивізіоном артилерії, під командуванням полковника І. І. Федюнінського було наказано атакувати противника, взаємодіючи з 11-ю танковою бригадою. 7-а мотоброньова бригада під командуванням полковника А. Л. Лесового призначалася для удару з півдня. Сюди ж підтягувався броньовий дивізіон 8-ї монгольської кавдивізії.

Рано-вранці 3 липня радянське командування прибуло в район гори Баїн-Цаган. Важкому артилерійському дивізіону 185-го артилерійського полку було наказано влаштувати спостережні пункти біля гори Баїн-Цаган і відкрити вогонь по японському угрупованню. Одночасно було дано наказ артилерії, розташованій за річкою Халхін-Гол, що підтримувала 9-у мотоброньову бригаду, перенести свій вогонь по противнику на горі Баїн-Цаган. По тривозі було піднято в повітря всю нашу авіацію.

О 7 годині ранку підійшли перші групи нашої бомбардувальної та винищувальної авіації, які почали бомбувати і штурмувати гору Баїн-Цаган. Нам було дуже важливо скувати і затримати противника ударом авіації і артилерійським вогнем на Баїн-Цаган до підходу сюди резервів для контрудару.

Щоб загальмувати дальшу переправу і зосередження сил противника в районі гори, було наказано посилено бомбувати і безперервно обстрілювати артилерійським вогнем переправу через річку Халхін-Гол.

Близько 9 години ранку почали підходити передові підрозділи авангардного батальйону 11-ї танкової бригади.

Співвідношення сил безпосередньо в районі Баїн-Цаган складалося таке.

Противник встиг зосередити на горі Баїн-Цаган понад десять тисяч штиків; радянські війська мали можливість зосередити понад тисячу штиків; в японських військах було близько 100 гармат і до 60 протитанкових гармат. У нас — не набагато більше 50 гармат, включаючи ті, що підтримували із східного берега річки Халхін-Гол.

Проте в наших рядах билася 11-а героїчна танкова бригада, що мала до 150 танків, 7-а мотоброньова бригада, в розпорядженні якої було 154 бронемашини,

і 8-й монгольський бронедивізіон, озброєний 45-мм гарматами.

Таким чином, головним нашим козирем були бронетанкові з'єднання, і ми вирішили цим негайно скористатися, щоб з ходу розгромити японські війська, які тільки-но переправилися, не давши їм закопатися в землю і організувати протитанкову оборону. Зволікати з контрударом не можна було, бо противник, виявивши підхід наших танкових частин, почав швидко вживати заходів для оборони і бомбити колони наших танків. А сховатися їм не було де — на сотні кілометрів навколо абсолютно відкрита місцевість, позбавлена навіть чагарника.

О 9 годині 15 хвилин ми зустрілися з командиром 11-ї танкової бригади М. П. Яковлевим, який був при головних силах авангардного батальйону і керував його діями. Обговоривши обстановку, вирішили викликати всю авіацію, прискорити рух танків та артилерії і не пізніше 10 години 45 хвилин атакувати противника. О 10 годині 45 хвилин головні сили 11-ї танкової бригади розгорнулися і з ходу атакували японські війська.

Ось що записав про події японський солдат Накамура у своєму щоденнику 3 липня:

«Кілька десятків танків напали зненацька на наші частини. У нас почалася жахлива метушня, коні заіржали й розбіглися, тягнучи за собою передки гармат; автомашини помчали в усі сторони. У повітрі було збито 2 наших літаки. Весь особовий склад занепав духом». У лексиконі японських солдатів усе частіше й частіше вживаються слова: «страшно», «сумно», «занепали духом», «стало моторошно».

Бій тривав день і ніч 4 липня. Тільки о 3 годині ранку 5 липня опір противника було остаточно зломлено, і японські війська почали поспіхом відступати до переправи. Але переправа була висаджена в повітря їхніми ж саперами, які побоювалися прориву наших танків. Японські офіцери кидалися у повному спорядженні прямо у воду і тут же тонули, буквально на очах у наших танкістів.

Залишки японських військ, що захопили гору Баїн-Цаган, були повністю знищені на східних схилах гори в районі спаду річки Халхін-Гол. Тисячі трупів, маса забитих коней, безліч роздавлених і розбитих гармат, мі-

нометів, кулеметів і машин устеляли гору Баїн-Цаган. У повітряних боях за ці дні було збито 45 японських літаків, у тому числі 20 пікірувальників.

Командуючий 6-ю армією японських військ генерал Камацубара (свого часу він був у Радянському Союзі військовим аташе), побачивши, як розвиваються події, ще в ніч на 4 липня відступив зі своєю опергрупою на протилежний берег. Відхід з поля битви японського командуючого і його оточення так описав у своєму щоденнику старший унтер-офіцер його штабу Отані:

«Тихо й обережно рухається машина генерала Камацубара. Місяць освітлює рівнину, видно мов удень. Ніч тиха і напружена так само, як і ми. Халха освітлена місяцем, і в ній відбиваються вогні освітлювальних бомб, які кидає противник. Картина жахлива. Нарешті ми відшукали міст і благополучно закінчили зворотню переправу. Кажуть, що наші частини оточені великою кількістю танків противника і опинилися перед фактом повного знищення. Треба бути наготові».

Вранці 5 липня на горі Баїн-Цаган і на західному березі річки Халхін-Гол усе стихло. Битва закінчилася розгромом головного угруповання японських військ. Вона стала класичною операцією активної оборони військ Червоної Армії, після якої японські війська більше не ризикували переправлятися на західний берег річки Халхін-Гол.

Тим часом на східному березі річки Халхін-Гол битва тривала з неослабною силою. Противник, розгромлений на горі Баїн-Цаган, все ж відвів на східний берег частину своїх військ, силкуючись подати допомогу групі Ясуока, яка, зазнавши великих втрат, успіху також не мала.

Розгром великого угруповання японців на горі Баїн-Цаган і утримання оборони на східному березі річки Халхін-Гол стали великим стимулом для піднесення політико-морального стану наших військ і монгольських частин. Бійці й командири частин щиро і гаряче поздоровляли своїх сусідів і друзів з перемогою.

Основну роль у баїн-цаганському побоїщі відіграли 11-а танкова бригада, 7-а мотобронетанкова бригада, 8-й монгольський бронедивізіон і взаємодіючі з ними артилерія і ВПС. Досвід битви в районі Баїн-Цаган показав, що в особі танкових і мотомеханізованих військ, які вміло взаємодіють з авіацією і рухомою артилерією, ми маємо

вирішальний засіб для здійснення стрімких операцій з рішучою метою.

Тепер противник обмежувався бойовими розвідувальними діями. Однак 12 серпня полк піхоти, підсилений артилерією, бронемашинами і частково танками, при підтримці 22 бомбардувальників атакував 22-й монгольський кавалерійський полк, зайнявши при цьому на південній ділянці фронту височину Великі Піски.

Противник активно створював оборону по всьому фронту: підвозив лісоматеріали, копав землю, будував бліндажі, здійснював інженерне зміцнення оборони. Його авіація, зазнавши серйозних втрат (у період з 23 липня по 4 серпня було збито 116 літаків), обмежувалася розвідувальними польотами й дрібними бомбовими ударами по центральній переправі, артилерійських позиціях та резервах.

Командування радянсько-монгольських військ старанно готувалося до проведення не пізніше 20 серпня генеральної наступальної операції з метою остаточного розгрому військ, що вторглися в межі Монгольської Народної Республіки.

Для її проведення на прохання Військової ради в 1-у армійську групу військ поспіхом перекидалися з Радянського Союзу нові сили і засоби, а також матеріально-технічні запаси. Додатково підвозилися дві стрілецькі дивізії, танкова бригада, два артилерійських полки та інші частини. Посилювалися бомбардувальна і винищувальна авіація.

Для проведення наступної дуже складної операції нам потрібно було підвезти ґрунтовими шляхами від станції постачання до річки Халхін-Гол на відстань 650 кілометрів таке:

- артилерійських боєприпасів — 18 000 тонн,
- боєприпасів для авіації — 6 500 тонн,
- різних паливно-мастильних матеріалів — 15 000 тонн,
- продовольства всіх видів — 4 000 тонн,
- палива — 7 500 тонн,
- інших вантажів — 4 000 тонн.

Для підвезення всіх цих вантажів до початку операції потрібно було 4 900 автомашин, тоді як у розпорядженні армійської групи було лише 2 636 автомашин. Після 14 серпня на підвезення стали ще 1 250 бортових машин і 375 автоцистерн, які прибули з Радянського

Союзу. Не вистачало ще кількох сотень бортових і наливних машин.

Основний тягар перевезень лягав на військовий автомобільний транспорт і на стройові машини, включаючи артилерійські тягачі. Ми зважилися на такий крайній захід, бо, по-перше, у нас не було іншого виходу і, по-друге, тому що вважали оборону своїх військ досить стійкою.

Чудо-богатири — шофери робили практично неможливе. В умовах виснажливої жари, висушуючих вітрів кругооборот транспорту в 1300—1400 кілометрів тривав п'ять днів!

У влаштуванні тилу, в організації підвезення нам дуже допоміг Забайкальський військовий округ. Без нього ми, мабуть, не справилися б із створенням у найстисліші строки матеріально-технічних запасів, необхідних для операції.

Вирішальним фактором успіху наступної операції ми вважали оперативно-тактичну раптовість, яка повинна поставити противника в таке становище, щоб він не міг протистояти нашому нищівному удару й вдатися до контрманевру. Особливо враховувалося те, що японська сторона, не маючи великих танкових з'єднань і мотомехвійськ, не зможе швидко перекинути свої частини з другорядних ділянок і з глибини проти наших ударних угруповань, які діятимуть на флангах оборони противника з метою оточення 6-ї японської армії.

З метою маскування, збереження в найсуворішій таємниці наших заходів Військовою радою армійської групи одночасно з планом наступної операції було розроблено план оперативно-тактичного обману противника, який включав у себе:

— здійснення прихованих пересувань і зосереджень військ, які прибували з Радянського Союзу для посилення армійського угруповання;

— приховане перегрупування сил і засобів, що були в обороні за річкою Халхін-Гол;

— здійснення прихованих переправ військ і матеріальних запасів через річку Халхін-Гол;

— рекогносцирування вихідних районів, ділянок та напрямків для дії військ;

— особливо таємне опрацювання завдань усіх родів військ, що братимуть участь у наступній операції;

— проведення прихованої дорозвідки всіма видами й родами військ;

— питання дезінформації противника з метою введення його в оману щодо наших намірів.

Цими заходами ми прагнули створити у противника враження про відсутність на нашому боці будь-яких підготовчих заходів наступального характеру, показати, що ми ведемо широко розгорнуті роботи по влаштуванню оборони, і тільки оборони. Для цього було вирішено всі пересування, зосередження, перегруповання здійснювати тільки вночі, коли дії авіарозвідки противника і візуальні спостереження гранично обмежені.

До 17—18 серпня було категорично заборонено виводити війська в райони, звідки намічалось завдати ударів з метою виходу наших військ у фланги і тил всього угруповання противника. Командний склад, який проводив рекогносцирування на місцевості, повинен був виїздити в червоноармійській формі і тільки на вантажних машинах.

Ми знали, що противник веде радіорозвідку й підслуховує телефонні розмови, і розробили з метою дезінформації цілу програму радіо- і телефонних повідомлень. Переговори велися тільки про будівництво оборони та підготовку її до осінньо-зимової кампанії. Радіообман будували головним чином на коді, який легко піддавався розшифруванню.

Видали багато тисяч листівок і кілька пам'яток бійцю в обороні. Ці листівки й пам'ятки підкинули противнику, щоб було видно, в якому напрямку йде політична підготовка радянсько-монгольських військ.

Зосередження військ — флангових ударних угруповань — і вивід їх у вихідні райони для наступу були передбачені в ніч з 19 на 20 серпня. До світанку все мало бути приховане в чагарнику вздовж річки в підготовлених схованках. Матеріальна частина артилерії, міномети, засоби тяги і різна техніка старанно вкривалися маскувальними сітками, виготовленими з місцевих підручних матеріалів. Танкові частини виводились у вихідні райони дрібними групами з різних напрямків безпосередньо перед початком артилерійської та авіаційної підготовки. Їх швидкості давали змогу це зробити.

Усі нічні пересування маскувались шумом, який створювали польоти літаків, стрільба артилерії, мінометів, кулеметів та постріли з рушниць, що велися частинами точно за графіком, узгодженим з пересуванням.

Для маскуванню пересувань нами було використано звукові установки, які чудово імітували різні шуми: забивання кілків, політ літаків, рух танків тощо. До імітаційного шуму ми почали привчати противника за 12—15 днів до початку пересування ударних угруповань. Спочатку японці сприймали цю імітацію як справжні дії військ і обстрілювали райони, де було чутно ті чи інші шуми. Потім, чи то призвичаївшись, чи то розібравшись, у чому справа, як правило, не звертали уваги вже ні на які шуми, що для нас було дуже важливо у період справжніх перегруповань і зосереджень.

Для того щоб до противника не просочилися відомості про наступальну операцію, розроблення плану генерального наступу в штабі армійської групи вели особисто командуючий, член Військової ради, начальник політвідділу, начальник штабу, начальник оперативного відділу. Командуючі і начальники родів військ, начальник тилу опрацьовували тільки спеціальні питання за планом, затвердженим командуючим. До друкування плану операції, наказів, бойових розпоряджень та іншої оперативної документації була допущена тільки одна друкарка.

В міру наближення строку початку операції різні категорії командного складу були послідовно ознайомлені з планом операції, починаючи з чотирьох і кінчаючи однією добою до початку бойових дій. Бійці і командири одержали бойові завдання за три години до наступу.

Дальші події і весь хід нашої наступальної операції показали, що особливі заходи по дезинформації і маскуванню, а також інші заходи по підготовці раптової операції відіграли дуже важливу роль, і противник дійсно був захоплений зненацька.

У підготовці серпневої операції особливу увагу приділили організації ретельної розвідки противника. Багато командирів, штабів і розвідувальних органів на початку бойових дій виявили недостатню досвідченість. Перед розвідкою ставилися численні завдання, часто нездійсненні і неприйнятні за значенням. У результаті зусилля розвідувальних органів розпорошувалися на шкоду головним розвідувальним цілям. Часто й самі розвідники вводили командування в оману своїми здогадними висновками, які будувалися тільки на основі тих чи інших ознак і припущень.

Звичайно, в історії боїв, битв і операцій траплялися випадки, коли подібні здогади і виправдовувалися, але ми не могли будувати серйозну операцію на сумнівних даних. У наступній операції по оточенню й знищенню армії противника нас цікавили головним чином його точне розташування і чисельність.

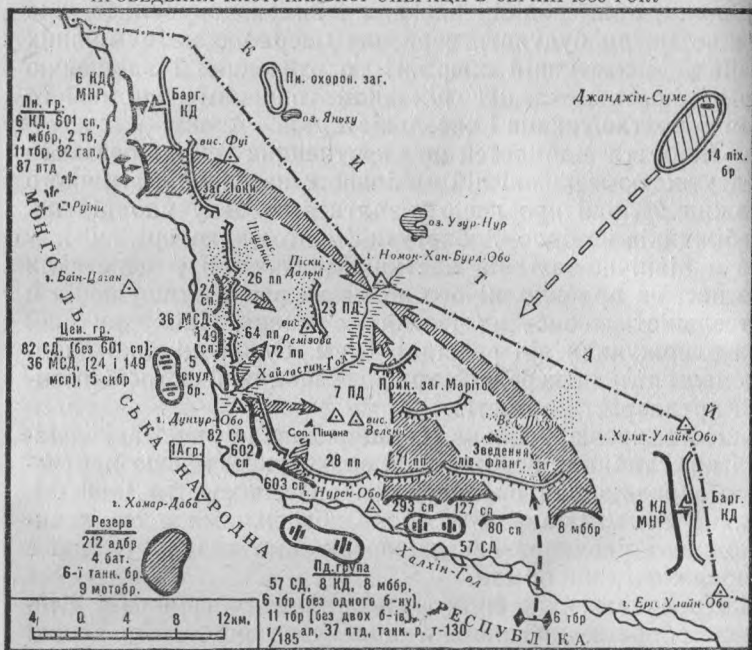
Здобуття відомостей про противника ускладнювалося відсутністю в районі дій цивільного населення, від якого можна було б про дещо дізнатися. З боку японців перебіжчиків не було. А баргути (монголи-скотарі, які жили в північно-західній частині Маньчжурії), що втекли до нас, як правило, нічого не знали про розташування й чисельність японських частин і з'єднань. Найкращі дані ми одержували від розвідки боєм. Однак ці дані охоплювали тільки передній край і найближчі вогневі позиції артилерії і мінометів. Наша розвідувальна авіація давала непогані авіазнімки глибини оборони, але, враховуючи те, що противник звичайно широко застосовував макети та інші обманні дії, ми мали бути дуже обережними в своїх висновках і неодноразовими перевітками визначати, що є справжнє, а що обман.

Просочитися дрібним розвідувальним групам у глибину оборони противника вдавалося рідко, бо японці дуже добре проглядали місцевість у районі розташування своїх військ. Однак, незважаючи на всі ці несприятливі обставини, нам вдалося організувати розвідку і одержати від неї ряд цінних відомостей.

Добре діяла розвідка в 149-му моторизованому стрілецькому полку. Тут її організацією займався безпосередньо командир полку майор І. М. Ремізов, який всебічно знав специфіку розвідки. Я бачив майора І. М. Ремізова на навчальному занятті. Він показував розвідникам, як краще захопити полоненого із засідки, як просочитися крізь бойову охорону противника вночі. Майор був великим майстром на розвідувальні вигадки, і солдатам-розвідникам дуже подобалося, що з ними займається сам командир полку, якого вони любили і поважали. За героїзм, виявлений у боях на Халхін-Голі, І. М. Ремізов був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Найслабкішим місцем у японському угрупованні ми вважали фланги оборони і відсутність у противника рухомих резервів. Що ж до місцевості, то вона всюди була важ-

РІШЕННЯ КОМАНДУЮЧОГО 1-Ю АРМІЙСЬКОЮ ГРУПОЮ ПІД ЧАС
ПРОВЕДЕННЯ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ В СЕРПНІ 1939 РОКУ

рухомих резервів. Що ж до місцевості, то вона всюди була важкою для наступаючих військ.

План партійно-політичного забезпечення операції було також розроблено, виходячи з конкретних завдань. Він включав у себе два етапи — підготовчий і виконавчий.

На підготовчому етапі передбачалося головним чином забезпечення тих заходів, які здійснювала Військова рада армійської групи по зосередженню сил і засобів для наступної операції, робота серед військ, що перебували з глибини країни, передавання їм бойового досвіду. Для виконання цього важливого завдання від усіх комуністів, політпрацівників і командирів вимагалося посилити активність безпосередньо у відділеннях, взводах і ротах. Потрібно було приділити більше уваги органам тилу, від яких багато в чому залежало своєчасне матеріально-технічне забезпечення операції.

Радянські війська знали, що наш пролетарський, ін-

Резервного фронту, де я готував операцію по розгрому ельїнського угруповання противника і ліквідації його плацдарму в цьому районі.

Зустрівшись, ми обійнялися, згадали героїчні дні Халхін-Голу. Не затримуючись у штабі, Ставський відразу ж виїхав на передову, де наші частини вели напружений бій. Уранці наступного дня надіслав свої нотатки для армійської газети, а мені записку з повідомленням про ті труднощі, які доводилося долати нашим військам. Дуже шкода, що цей талановитий письменник-баталіст загинув, загинув як солдат у 1943 році в боях під Невелем.

Редактором газети «Героическая красноармейская» був Д. Й. Ортенберг, здібний і оперативний працівник. Він умів згуртувати колектив співробітників газети і залучити до активної участі в ній багатьох бійців, командирів, партійно-політичних працівників. У роки Великої Вітчизняної війни Д. Й. Ортенберг був редактором газети «Красная звезда», і мені неодноразово доводилося зустрічатися з ним у діючій армії...

Втім, повернемося до халхін-гольських подій.

20 серпня 1939 року радянсько-монгольські війська розпочали генеральну наступальну операцію по оточенню й знищенню японських військ.

Була неділя. Стояла тепла, тиха погода. Японське командування, певне того, що радянсько-монгольські війська не думають про наступ і не готуються до нього, дозволило генералам і старшим офіцерам недільні відпустки. Багато з них були цього дня далеко від своїх військ: хто в Хайларі, хто в Ханчжурі, хто в Джанджин-Суме. Ми врахували цю неабияку обставину, приймаючи рішення про початок операції саме в неділю.

О 6 год. 15 хв. наша артилерія відкрила раптовий і могутній вогонь по зенітній артилерії і зенітних кулеметах противника. Окремі гармати димовими снарядами обстріляли цілі, які повинна була знищити наша бомбардувальна авіація.

У районі річки Халхін-Гол усе більше й більше наростало гудіння моторів авіації, що наближалася. У повітря піднялися 153 бомбардувальники і близько 100 винищувачів. Їхні удари були дуже могутніми і вибликали піднесення у бійців і командирів.

О 8 год. 45 хв. артилерія і міномети всіх калібрів почали вогневий наліт по цілях противника, довівши

його до межі технічних можливостей. У цей час наша авіація завдала удару по тилах противника. По всіх телефонних проводах і радіостанціях було передано встановлену кодом команду — за 15 хвилин розпочати загальну атаку.

Рівно о 9 год. 00 хв., коли наша авіація штурмувала противника, бомбила його артилерію, у повітря злетіли червоні ракети, що означали початок руху військ в атаку. Атакуючі частини, прикриті артилерійським вогнем, стрімко рвонулися вперед.

Удар нашої авіації і артилерії був настільки могутнім і вдалим, що противник був морально і фізично приголомшений і не спромігся протягом перших півтори години відкрити артилерійський вогонь у відповідь. Спостережні пункти, зв'язок і вогневі позиції японської артилерії були розбиті.

Атака проходила в точній відповідності до плану операції і планів бою, і лише 6-а танкова бригада, не зумівши повністю переправитися через річку Халхін-Гол, взяла участь у боях 20 серпня тільки частиною своїх сил. Переправа і зосередження бригади повністю закінчилися наприкінці дня.

21-го і 22-го точилися запеклі бої, особливо в районі Великих Пісків, де противник чинив більш серйозний опір, ніж ми припускали. Щоб виправити допущену помилку, довелося додатково ввести в дію з резерву 9-у мотобронеу бригаду і посилити артилерію.

Розгромивши флангові угруповання противника, наші бронетанкові і механізовані частини наприкінці 26 серпня завершили оточення всієї 6-ї японської армії, і з цього дня почалося дроблення на частини і знищення оточеного угруповання ворога.

Боротьба ускладнювалася через сипкі піски, глибокі котловани і бархани.

Японські частини билися до останньої людини. Однак поступово солдатам ставала зрозумілою необгрунтованість офіційної пропаганди про непереможність імператорської армії, бо вона зазнавала надзвичайно великих втрат і не виграла за 4 місяці війни жодної битви.

Становлять інтерес нотатки деяких японських солдатів і офіцерів, що характеризують їх настрої в ті дні.

Ось щоденник загиблого солдата Факути:

«20 серпня 1939 року.

Зранку встановилася добра погода. Винищувачі і бомбардувальники противника, штук 50, групами з'явилися в повітрі. О 6.30 артилерія противника всією своєю міццю почала обстріл. Артилерійські снаряди стогнуть над головою.

Хмари артилерійських снарядів падають поблизу від нас. Стає моторошно. Команда спостереження використовує все, щоб розвідати артилерію противника, але успіху не має, оскільки бомбардувальники бомблять, а винищувачі обстрілюють наші війська. Противник торжествує по всьому фронту.

7 год. 45 хв.

Стає моторошно. Стогін і вибухи нагадують пекло. Склалася дуже важка обстановка. Становище кепське, ми оточені. Якщо ніч буде темною, всі повинні перебувати в ходах сполучення, розташувавшись у ряд... Душа солдата стала печальною... Наше становище погане, складне, заплутане.

8 год. 30 хв.

Артилерія противника не припиняє обстрілу наших частин. Куди б не сунувся, ніде немає порятунку, всюди падають снаряди, наше спасіння тільки в Бдисатві.

14 год. 40 хв.

Точиться безпощадний бій, скільки убитих і пораних — ми не знаємо... Обстріл не припиняється.

21 серпня.

Безліч літаків радянсько-монгольської авіації бомбує наші позиції, артилерія також увесь час турбує нас. Після бомбування і артвогню кидається в атаку піхота противника. Кількість вбитих дедалі збільшується. Вночі авіація противника бомбувала наші тили.

22 серпня — 9.30.

Піхота противника почала атаку, кулемети противника відкрили сильний вогонь. Ми були у великій небезпеці і страшенно налякалися. Настрій помітно погіршився. Коли всіх офіцерів було вбито, мене призначили

командиром роти. Це мене страшенно схвилювало, і я всю ніч не спав...»

На цьому обірвалися нотатки Факути.

Велику увагу в тодішній японській армії приділяли ідеологічній обробці солдатів, спрямованій проти Червоної Армії. Наша армія зображувалася технічно відсталою, а в бойовому спорядженні прирівнювалася до старої царської армії часів російсько-японської війни 1904—1905 років. Отже, те, що японські солдати побачили в боях на річці Халхін-Гол, опинившись під могутніми ударами танків, авіації, артилерії і добре організованих стрілецьких військ, було для них повною несподіванкою.

Японському солдатові втовкмачували, що, потрапивши в полон, він все одно буде розстріляний, але перед тим його будуть катувати мало не до смерті. І треба сказати, що подібний вплив у той період досягав своєї мети.

Однак дійсність спростувала ці напучування. Пам'ятаю, на світанку одного із серпневих днів до мене на спостережний пункт привели полоненого японського солдата, спотвореного укусами комарів. Цей солдат був схоплений розвідниками полку І. І. Федюнінського в комишах.

На моє запитання, де і хто його так пошпетив, він відповів, що разом з іншим солдатом учора звечора був посаджений у комиші в секрет для спостереження за діями росіян, а накомарників їм не дали. Командир роти наказав не ворухитися, щоб їх не помітили. Вночі на солдатів напала комашня, але вони покірливо терпіли жахливі укуси і сиділи до ранку не рухаючись, щоб не видати своєї присутності.

— А коли росіяни щось гукнули і скинули гвинтівки,— розповідав полонений,— я підніс руки, бо не міг більше терпіти цю муку.

Нам потрібні були відомості про японські війська на тій ділянці, де захопили цього полоненого. Щоб розв'язати йому язика, я наказав дати полоненому півсклянки горілки. Як же я був здивований, коли він, подивившись на склянку, сказав:

— Прошу вас, відпийте ковток, я боюся отрути. Я єдиний син, а батько має галантерейну крамницю, отже, я його єдиний спадкоємець.

Наш перекладач зауважив, що згідно з пам'яткою, яку японським солдатам дало їх начальство, вони повинні сміливо вмирати зі словом «банзай» на вустах. Посміхнувшись, полонений відповів:

— Батько наказав мені повернутися додому живим, а не мертвим.

31 серпня 1939 року останні вогнища опору 6-ї японської армії, яка вторглася в межі Монгольської Народної Республіки, було ліквідовано. Відвідуючи частини наших військ, товариш Х. Чойбалсан сердечно дякував воїнам за те, що вони своєю кров'ю підтвердили вірність взятим на себе зобов'язанням. Нищівна відсіч радянських і монгольських військ, небувалий розгром добірних сил цілої японської армії змусили тодішні японські правлячі кола переглянути свої погляди на могутність і боєздатність Радянських Збройних Сил, особливо на моральну стійкість радянських воїнів.

Нарком оборони К. Є. Ворошилов у наказі від 7 листопада 1939 року писав: «Справжньою славою вкрили себе бійці і командири — учасники боїв у районі річки Халхін-Гол. За доблесть і героїство, за блискуче виконання наказів війська, які брали участь у боях в районі річки Халхін-Гол, заслужили на велику вдячність».

Душею героїчних дій наших воїнів була Комуністична партія та її фронтівий загін — армійська партійна організація. Комуністи своїм мужнім прикладом надихали воїнів на бойові подвиги.

Хочеться відзначити тих командирів і політпрацівників, які своєю організаторською діяльністю, партійно-політичними заходами, умілим командуванням прискорили розгром японських військ, прославили радянську зброю.

З великою теплотою я пригадую дивізійного комісара М. С. Нікішева. Умілий керівник, принциповий комуніст, він зумів поставити роботу Військової ради так, що у нас при всій складності й напруженості обстановки жодного разу не виникало ніяких непорозумінь чи розбіжностей. І всі ми, халхінгольці, були глибоко засмучені звісткою про його загибель на початку Вітчизняної війни. Він загинув на Україні, де обіймав посаду члена Військової ради 5-ї армії Південно-Західного фронту.

Не можна забути героїчні подвиги льотчиків Я. В. Смушкевича, С. І. Грицевця, В. М. Забалуєва,

Г. П. Кравченка, В. Ф. Скобарихіна, В. Г. Рахова та інших, які показали зразки мужності і відваги.

Одного разу під час переслідування групи японських літаків льотчик-винищувач Герой Радянського Союзу С. І. Грицевець виявив відсутність в строю літака свого командира В. М. Забалуєва. Давши ряд черг по противнику, що тікав, і припинивши переслідування, С. І. Грицевець почав шукати зниклий літак. Він зробив коло над районом останньої атаки і помітив його в степу на території японських військ.

Знизившись до бриючого польоту, С. І. Грицевець побачив В. М. Забалуєва біля літака. Мабуть, трапилася аварія. Що робити? Незважаючи на крайній ризик посадки в тилу ворога, С. І. Грицевець, не вагаючись, приймає рішення: що б то не було врятувати свого командира. Як це заведено в нас ще з часів Суворова — «сам пропадай, але товариша виручай!»

Відважний і завжди дуже спокійний, льотчик майстерно посадив свій літак на скопаний вибухами майданчик. Швидко підруливши до В. М. Забалуєва, він буквально втиснув свого командира в кабінку одномісного літака. Потім на очах у остовпілих солдатів противника, розвернувши літак проти вітру, С. І. Грицевець підняв його в повітря з подвійним навантаженням і щасливо повернувся на свій аеродром.

В одному з розвідувальних боїв з японцями в загоні майора І. Л. Касперовича було підбито машину ГАЗ. Водій рядовий Тимохін не кинув машину, а, залишившись на полі бою, на нічийній смузі, спробував поладити пошкодження. Японці, помітивши сміливі дії нашого бійця, вирішили захопити його живцем. Тимохін відбивався як справжній радянський солдат. Навіть тяжко поранений, він чинив опір далі.

У цей момент майор І. Л. Касперович, командир загону, незважаючи на тяжку обстановку, прийняв ризиковане рішення — виручити свого бійця. Наказавши зосередити вогонь гармат прямою наводкою по вогневих точках японців, він розгорнув роту й повів її в наступ на противника, а сам на бронемашині на повному ході підскочив до автомобіля Тимохіна і зачепив його на буксир. Коли Тимохіна вивезли в наше розташування, він із сльозами на очах дякував командирові і товаришам, які, ризикуючи життям, врятували його від вірної смерті.

— Я не сумнівався, що ви мене не забудете, не залишите в біді,— казав він перед відправкою до госпіталю,— тільки-но підлікуюсь, знову буду з вами, мої дорогі друзі.

Льотчик Герой Радянського Союзу В. Ф. Скобарихін у нерівному бою, виручаючи свого товариша старшого лейтенанта В. М. Вусса, сміливо пішов на таран японського винищувача і, збивши його, вступив у бій з двома іншими літаками. Японські льотчики, побачивши, з ким їм довелось мати справу, розвернулися в напрямку своїх аеродромів. В. Ф. Скобарихін, незважаючи на пошкодження, зумів благополучно дотягти до свого аеродрому. Після посадки на крилі його літака було знайдено шматки обшивки японського винищувача.

У повітряних боях особливо відзначився старший лейтенант Герой Радянського Союзу В. Г. Рахов. 29 липня він зустрівся один на один з дуже досвідченим японським асом Такео. Маневруючи, В. Г. Рахов нав'язав бій противнику. В ході бою японський льотчик Такео продемонстрував усю свою майстерність, але все-таки В. Г. Рахову вдалося підпалити літак Такео. Японець вистрибнув з парашутом і, побачивши, що приземлився на монгольській території, намагався застрелитися, але був захоплений у полон.

Заспокоївшись після хвилювань і зустрівши добре поводження командирів Червоної Армії, Такео попросив показати йому льотчика, який так майстерно вів бій і збив його літак. Коли підійшов В. Г. Рахов, японець низько йому вклонився, вітаючи переможця.

З вдячністю пригадую багатьох командирів, з якими працював у той час. На початку бойових дій у районі річки Халхін-Гол І. І. Федюнінський обіймав посаду помічника командира полку по господарській частині. Коли став потрібний командир для 24-го моторизованого полку, першою кандидатурою було названо його прізвище. І ми не помилилися. В усіх складних випадках Іван Іванович Федюнінський умів знаходити правильне рішення, а коли почався генеральний наступ наших військ, полк під його командуванням переможно вів бій.

Після закінчення воєнних дій на річці Халхін-Гол І. І. Федюнінський був призначений командиром 82-ї дивізії. Ця дивізія в перший період Вітчизняної війни з надзвичайною впевненістю билася на можайському напрямку. Успішно командував генерал-майор І. І. Федю-

нінський стрілецьким корпусом на Південно-Західному фронті, а потім і 42-ї армією під Ленінградом.

Комбриг Михайло Іванович Потапов був моїм заступником. На його плечах лежала велика робота по організації взаємодії з'єднань і родів військ, а коли ми почали генеральний наступ, Михайлу Івановичу було доручено управління головним угрупованням на фланзі армійської групи. М. І. Потапов відзначався незворушним характером, його ніщо не могло вивести з рівноваги. Навіть у найбільш складній і тривожній обстановці він був абсолютно спокійний, і це добре сприймалося військами. Таким він був і під час Вітчизняної війни, командуючи 5-ю армією Південно-Західного фронту.

Зв'язок у бою й операціях відіграє вирішальну роль. Тому мені хочеться сказати добре слово про полковника Олексія Івановича Леонова, який за будь-яких умов забезпечував управління військами безперебійним зв'язком¹.

Величезний вклад у виконання бойових завдань внесли партійні організації. У перших рядах були начальник політичного відділу армійської групи дивізійний комісар Петро Іванович Горохов, полковий комісар Роман Павлович Бабійчук, *комісар 24-го мотополку Щелчков*, секретар парткомісії окремого корпусу Олексій Михайлович Помогайло, комісар Іван Васильович Заковоротний.

Серед політичних працівників з'єднань особливо вирізнявся полковий комісар Василь Андрійович Сичов — комісар 9-ї мотоброньової бригади, в минулому уральський робітник-металург. Василь Андрійович добре допомагав своєму командирові бригади; нерідко в складній обстановці він ставав на чолі своїх частин і особистим прикладом надихав їх на бойовий подвиг. У роки Вітчизняної війни, будучи членом Військової ради армії, він з такою ж відвагою виконував поставлені перед ним завдання.

З числа командирів мені хочеться згадати головного військового радника при монгольській армії полковника І. М. Афоніна, командира 11-ї танкової бригади Героя Радянського Союзу М. П. Яковлева, командира 149-го мотополку Героя Радянського Союзу І. М. Ремізова,

¹ Цього абзаца в даному контексті в рукопису немає.— Прим. ред.

командирів батальйонів Зайюльєва, Єрмакова, Михайлова, Абрамова та Анохіна; дехто з названих бойових товаришів героїчно загинув у боротьбі з ворогом.

Дні і ночі напружено трудилися в складних польових умовах медичні працівники, рятуючи життя й здоров'я наших солдатів і командирів, та й не тільки наших. Найвищою мірою гуманне ставлення виявляли вони й щодо полонених японців.

Добре пам'ятаю зустрічі з професором М. М. Ахутінін. Якось мені доповіли, що професор М. М. Ахутін, перетомлений багатьма операціями, буквально ледве тримаючись на ногах, наказав узяти в нього кров для пораненого командира. Я подзвонив йому і порадив узяти в більш молодого лікаря. Професор М. М. Ахутін коротко відрізав:

— У мене немає часу для розшуку потрібної групи.— І, попросивши його не затримувати, відразу ж дав пораненому свою кров.

Професор М. М. Ахутін продумав і добре організував єдину систему етапного лікування поранених. Він подавав велику допомогу і медичним працівникам братньої нам монгольської армії. Працюючи по 15—18 годин на добу, приділяв велику увагу підготовці і вдосконаленню лікарів-хірургів, і, думаю, не помилюся, якщо скажу, що ті, хто працював і вчився у професора М. М. Ахутіна, багато чого досягли в мистецтві хірургії. Під його керівництвом успішно починав працювати нині відомий хірург академік О. О. Вишневський.

Монгольські війська, які діяли в районі річки Халхін-Гол, добре взаємодіяли з радянськими військами.

З великим натхненням читали на фронті схвильований лист монгольських воїнів радянським бійцям:

«Дорогі брати, бійці Червоної Армії!

Ми, цирики, командири і політпрацівники частин Монгольської народно-революційної армії, яка діє в районі річки Халхін-Гол, від себе і від усього трудового народу Монголії гаряче вітаємо вас, захисників нашої Батьківщини від японських загарбників, і поздоровляємо з успішним оточенням і повним розгромом самураїв, що вдерлися на нашу землю.

Наш народ золотими літерами впише в історію боротьби за свою свободу і незалежність вашу героїчну боротьбу з японською зграєю в районі річки Халхін-Гол. Якби не ваша братня безкорислива допомога, ми

не мали б незалежної Монгольської революційної держави. Коли б не допомога Радянської держави, нам загрожувала б така сама доля, яку переживає народ Маньчжурії. Японські загарбники розгромили б і пограбували нашу землю і трудове аратство. Цього не трапилось і ніколи не трапиться, бо нам допомагає і намагає рятувати від японської навали Радянський Союз.

Спасибі вам і спасибі радянському народу!»

Бійці монгольської армії захоплювалися бойовими впершеннями радянських військ, але й ми, радянські воїни, були не менш захоплені героїчними подвигами монгольських бійців і командирів.

Мені доводилося особисто спостерігати масову бойову відвагу монгольських цириків та їх командирів. Хочеться згадати імена тих, хто особливо відзначився. Це — рядовий цирик Олзвой, водій бронемашини Хаян-Хирва, наводчики зенітних гармат Чултем, Гомбосурен, кіннотник Хорлоо. Велику творчу роботу проводив Штаб Монгольської народно-революційної армії на чолі із заступником головному МНРА корпусним комісаром Ж. Лхагвасуреном.

Загиблим героям Халхін-Голу споруджено пам'ятник, на якому викарбувано воїстину справедливих слова:

«Вічна слава воїнам-героям Радянської Армії і мужнім цирикам Монгольської Народно-Революційної Армії, які загинули в боях з японськими загарбниками в районі річки Халхін-Гол за свободу і незалежність миролюбного монгольського народу, за мир і безпеку народів, проти імперіалістичної агресії».

Радянський уряд, відзначаючи особливо видатні заслуги радянських воїнів проти японських агресорів, присвоїв сімдесятьом з них звання Героя Радянського Союзу. Другою Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу були нагороджені льотчики С. І. Грицевець, Я. В. Смушкевич, Г. П. Кравченко. Звання Героя Радянського Союзу було присвоєно і мені, а в 1972 році Указом Великого Народного Хуралу МНР за участь в розгромі японських військ на Халхін-Голі я був удостоєний звання Героя Монгольської Народної Республіки.

Після закінчення бойових дій на річці Халхін-Гол командування і штаб армійської групи (наприкінці жовтня 1939 року) повернулися до Улан-Батора — столиці МНР. Раніше я знав про Монголію тільки з кни-

жок і газет. Тепер мав нагоду близько познайомитися з цією країною.

Особливо приємно згадати душевну простоту монгольського народу, його доброту і щирю віру в Радянський Союз. Де б я не був — у юртах чи будинках, в установах чи військових частинах, — скрізь і всюди бачив на найпочеснішому місці портрет В. І. Леніна, про якого кожний монгол говорив зі щирою теплотою і любов'ю.

Наші бійці були частими гостями у монгольських друзів, монгольські товариші бували в нас на навчаннях, на заняттях, де ми прагнули передати їм досвід, здобутий в минулих боях.

Монгольський народ з великою повагою і любов'ю ставився до Хорлогійна Чойбалсана. З ним я близько потоваришував, коли він у серпні приїздив на наш командний пункт на горі Хамар-Даба. Це була незвичайна, величезного душевного тепла людина, відданий друг Радянського Союзу. Хорлогійн Чойбалсан був справжнім інтернаціоналістом, який присвятив життя боротьбі з імперіалізмом і фашизмом. Востаннє я бачив його під час Великої Вітчизняної війни, коли він привозив на фронт бійцям Червоної Армії подарунки від монгольського народу.

Не меншим авторитетом у народі користувався і Юмжагійн Цеденбал. Це була освічена й мудра людина, він багато років працював з Х. Чойбалсаном та іншими членами ЦК партії. Після смерті в 1952 році Х. Чойбалсана Ю. Цеденбал стає на чолі партії і держави. Будучи¹ Першим секретарем ЦК Монгольської народно-революційної партії і Головою Ради Міністрів МНР, він присвятив усі свої сили, знання, енергію побудові соціалізму в країні, боротьбі за всемірне зміцнення дружби з братніми марксистсько-ленінськими партіями, за мир, соціалізм і демократію в усьому світі.

Забігаючи наперед, я хотів би підкреслити ту допомогу, яку, в свою чергу, подав монгольський народ Радянському Союзу під час Вітчизняної війни проти фашистської Німеччини.

Тільки за 1941 рік від Монгольської Народної Республіки було одержано 140 вагонів різних подарунків

¹ Цього речення в даному контексті в рукопису немає.— Прим. ред.

для радянських воїнів на загальну суму 65 мільйонів тугриків. У Зовнішторгбанк надійшло 2 мільйони 500 тисяч тугриків і 100 тисяч американських доларів, 300 кілограмів золота. На ці кошти, зокрема, було побудовано 53 танки, з них 32 танки Т-34, на бортах яких стояли славні імена Сухе-Батора та інших героїв Монгольської Народної Республіки. Багато з цих танків успішно билися з німецькими військами і дійшли до самого Берліна в складі 112-ї танкової бригади і 1-ї гвардійської танкової армії.

Крім танків, радянським Військово-Повітряним Силам було передано авіаційну ескадрилью «Монгольський арат». Вона увійшла до складу 2-го гвардійського Оршанського авіаційного полку. Ескадрилья «Монгольський арат» пройшла переможний бойовий шлях протягом усієї війни.

У подарунок Червоній Армії в 1941—1942 роках надійшло 35 тисяч коней, які пішли на укомплектування радянських кавалерійських частин.

Протягом усієї Вітчизняної війни делегації трудящих Монгольської Народної Республіки, очолювані Х. Чойбалсаном, Ю. Цеденбалом та іншими державними діячами, були частими гостями у наших славних воїнів. Кожне їх відвідання ще більше зміцнювало братню дружбу радянського і монгольського народів.

Велику роботу в період бойових дій на Халхін-Голі проводили Ю. Цеденбал¹ і радянський посол в МНР І. А. Іванов. Завдяки їх турботам наші війська ніколи не знали труднощів з постачанням продуктів. Відтоді Ю. Цеденбал душевно поріднився з радянськими людьми, які в його особі бачать дружній нам монгольський народ, що іде шляхом соціалізму. І. А. Іванов користувався щирою повагою у монгольського народу, державних і партійних керівників, він завжди прагнув у всьому допомогти монгольським друзям і словом і ділом.

Повернувшись на зимові квартири, наші війська підбивали підсумки бойових справ. Приємно було бачити, наскільки зросли знання солдатів і командирів. У ті частини, які не брали безпосередньої участі в боях, посилали кращих бійців і командирів для передачі досвіду, здобутого в битвах з японськими військами. Рішуче

¹ Прізвище Ю. Цеденбала в даному контексті в рукопису відсутнє.— *Прим. ред.*

перебудовувалося політичне забезпечення бойової підготовки військ.

Усе це в цілому дало дуже ефективні результати в підготовці і бойовій готовності військ. Не випадково з'єднання, що перебували в 1939—1940 роках у Монголії, перекинуті в 1941 році у район Підмосков'я, билися з німецькими військами краще від усяких похвал.

І коли в 1945 році Радянський уряд згідно з домовленістю із союзниками по антигітлерівській коаліції, а також з метою ліквідації воєнної небезпеки з боку мілітаристської імператорської Японії, яка тримала проти МНР і наших далекосхідних районів мільйонну Квантунську армію, оголосив Японії війну, братня нам Монгольська Народна Республіка також оголосила війну Японії.

Монгольська армія, керована Монгольською народно-революційною партією, особисто Х. Чойбалсаном і Ю. Цеденбалом, діяла на правому крилі радянських військ, у складі радянсько-монгольської кінно-механізованої групи під командуванням генерала І. О. Плієва. За свідченням наших солдатів і командно-політичного складу, монгольські частини билися сміливо, уміло і добре взаємодіяли з радянськими військами.

За вміле керівництво бойовими операціями Маршал МНР Х. Чойбалсан нагороджений Радянським урядом орденом Суворова I ступеня. За вміле керівництво бойовими операціями військ МНР і виявлені при цьому доблесть і мужність заступник головнокомандуючого — начальник Політуправління Монгольської Народно-Револьюційної армії Ю. Цеденбал удостоєний ордена Кутузова I ступеня. 26 чоловік нагороджені орденом Червоного Прапора, орденом Слави III ступеня — 13 чоловік, медаллю «За відвагу» — 82 чоловіка. Усього в 1945 році Верховна Рада СРСР нагородила 302 чоловіка.

Монгольський народ з широю дружньою симпатією ставиться до радянських людей. Свідченням цього є звичай, що зберігся й досі, — називати своїх дітей російськими іменами — Орос (росіянин), Сессер (СРСР), Володя (на честь В. І. Леніна), Юра (на честь Ю. Гагаріна) і т. д.

Тепер Монгольська Народна Республіка стала процвітаючою соціалістичною країною. Швидко розвиваються промисловість усіх видів, сільське господарство,

наука і передова техніка. Велику допомогу в цьому їй подають Радянський Союз, братні соціалістичні країни, і в мирний час, як і в годину війни з іноземними загарбниками, основна спрямовуюча роль належить Монгольській народно-революційній партії, її Центральному Комітету.

...На початку травня 1940 року я одержав наказ з Москви прибути в наркомат для призначення на іншу посаду.

На той час було опубліковано постанову уряду про присвоєння вищому командному складу Червоної Армії генеральських звань. У числі інших мені також було присвоєно звання генерала армії.

Через кілька днів я був прийнятий особисто Й. В. Сталіним і призначений на посаду командуючого Київським Особливим військовим округом.

З Й. В. Сталіним мені раніше не доводилося зустрічатися, і на прийом до нього я йшов сильно хвилюючись.

Крім Й. В. Сталіна в кабінеті були М. І. Калінін, В. М. Молотов та інші члени Політбюро.

Привітавшись, Й. В. Сталін, запалюючи люльку, відразу ж спитав:

— Як ви оцінюєте японську армію?

— Японський солдат, який бився з нами на Халхін-Голі, добре підготовлений, особливо для ближнього бою, — відповів я. — Дисциплінований, ретельний і впертий в бою, особливо в оборонному. Молодший командний склад підготовлений дуже добре і б'ється з фанатичною впертістю. Як правило, молодші командири в полон не здаються і не зупиняються перед «харакірі». Офіцерський склад, особливо старший і вищий, підготовлений слабо, малоініціативний і схильний діяти за шаблоном.

Що стосується технічного стану японської армії, вважаю її відсталою. Японські танки типу наших МС-1 явно застаріли, погано озброєні і з малим запасом ходу. Повинен також сказати, що на початку кампанії японська авіація була нашої авіацію. Їх літаки переважали наші доти, поки ми не одержали поліпшеної «Чайки» та «И-16». Коли ж до нас прибула група льотчиків — Героїв Радянського Союзу на чолі із Смушкевичем,

наше панування в повітрі стало очевидним. Слід підкреслити, що нам довелося мати справу з відбірними, так званими імператорськими, частинами японської армії.

Й. В. Сталін дуже уважно все вислухав, а потім запитав:

— Як діяли наші війська?

— Наші кадрові війська билися добре. Особливо добре билася 36-а мотодивізія під командуванням Петрова і 57-а стрілецька дивізія під командуванням Галаніна, що прибула із Забайкалля. 82-а стрілецька дивізія, яка прибула з Уралу, спочатку билася погано. В її складі були малонавчені бійці і командири. Цю дивізію розгорнули і поповнили приписним складом незадовго перед її відправленням до Монголії.

Дуже добре билися танкові бригади, особливо 11-а, очолювана комбригом Героєм Радянського Союзу Яковлевим, але танки БТ-5 і БТ-7 надто вогнебезпечні. Якби в моєму розпорядженні не було 2 танкових і 3 мотоброньових бригад, ми, безумовно, не змогли б так швидко оточити й розгромити 6-у японську армію. Важко, що нам потрібно різко збільшити в складі збройних сил бронетанкові і механізовані війська.

Артилерія наша в усіх відношеннях переважала японську, особливо в стрільбі. У цілому наші війська стоять значно вище від японських.

Монгольські війська, здобувши досвід, загартування і підтримку з боку частин Червоної Армії, билися добре, особливо їх броньовий дивізіон на горі Баїн-Цаган. Треба сказати, що монгольська кіннота була чутлива до нальотів авіації та артилерійського вогню і зазнавала великих втрат.

— Як допомагали вам Кулик, Павлов і Воронов? — спитав Й. В. Сталін.

— Воронов добре допоміг у плануванні артилерійського вогню і в організації підвезення боєприпасів. Що ж до Кулика, я не можу відзначити будь-яку корисну роботу з його боку. Павлов допоміг нашим танкістам, поділившись з ними досвідом, одержаним в Іспанії.

Я пильно стежив за Й. В. Сталіним, і мені здавалося, що і він з інтересом слухає мене. Я вів далі:

— Для всіх наших військ, командирів з'єднань, командирів частин і особисто для мене битва на Халхін-

Голі стала великою школою бойового досвіду. Думаю, що і японська сторона зробить для себе тепер ґрунтовніші висновки про силу і здатність Червоної Армії.

— *На жаль, у війні з Фінляндією багато наших з'єднань та армій показали себе у перший період погано. В незадовільному стані армії багато в чому винний колишній нарком оборони Ворошилов, який довгий час очолював збройні сили. Він не забезпечив належної підготовки армії, і його довелося замінити. Тимошенко краще знає військову справу. Підсумки війни з фінами ми детально обговорили на Пленумі ЦК й намітили ряд заходів,*— сказав Й. В. Сталін.

— Скажіть, а з якими труднощами довелося зустрітися нашим військам на Халхін-Голі? — вступив у розмову М. І. Калінін.

— Головні труднощі були пов'язані з питаннями матеріально-технічного забезпечення військ. Нам довелося підвозити все, що потрібно для бою і життя військ, за 650—700 кілометрів. Найближчі станції постачання розташовані на території Забайкальського військового округу. Навіть дрова для приготування їжі — і ті доводилося підвозити за 600 кілометрів. Кругооборот машин становив 1300—1400 кілометрів, а звідси — колосальна витрата бензину, який теж треба було доставляти з Радянського Союзу.

У подоланні цих труднощів нам добре допомогла Військова рада ЗаБВО і генерал-полковник Штерн зі своїм апаратом. Велику неприємність завдавали комарі, яких на Халхін-Голі безліч. Вечорами вони буквально заїдали нас. Японці рятувалися спеціальними накомарниками. Ми їх не мали і виготовили з великим запізненням.

— Яку основну мету, на вашу думку, мав японський уряд, організуючи вторгнення? — спитав М. І. Калінін.

— Найближча мета — захопити територію МНР, розташовану за річкою Халхін-Гол, а потім побудувати на річці Халхін-Гол укріплений рубіж, щоб прикрити проєктовану для будівництва другу залізницю стратегічного призначення, яка повинна підійти до кордону нашого Забайкалля, на захід від Китайсько-Східної залізниці.

— Тепер у вас є бойовий досвід, — сказав Й. В. Сталін. — Приймайте Київський округ і свій досвід використайте у підготовці військ.

Поки я перебував у МНР, у мене не було можливості в деталях вивчити хід бойових дій між Німеччиною і англо-французьким блоком. Користуючись нагодою, я спитав:

— Як розуміти дуже пасивний характер війни на Заході і як приблизно будуть надалі розвиватися бойові події?

Посміхнувшись, Й. В. Сталін сказав:

— Французький уряд на чолі з Даладье і англійський на чолі з Чемберленом не хочуть серйозно встрявати у війну з Гітлером. Вони все ще сподіваються підбурити Гітлера на війну з Радянським Союзом. Відмовившись у 1939 році від створення з нами антигітлерівського блоку, вони тим самим не захотіли зв'язувати руки Гітлеру в його агресії проти Радянського Союзу. Але з цього нічого не вийде. Їм доведеться самим розплачуватися за свою недалекоглядну політику.

Повернувшись у готель «Москва», я довго не міг тієї ночі заснути, перебуваючи під враженням цієї розмови.

Зовнішність Й. В. Сталіна, його негучний голос, конкретність і глибина суджень, обізнаність у воєнних питаннях¹, увага, з якою він слухав доповідь, справили на мене велике враження. *Якщо він завжди і з усіма такий, незрозуміло, чому ходять настирні чутки про нього, як про страшну людину?*

Тоді не хотілося вірити поганому.

¹ Про «обізнаність у воєнних питаннях» у рукопису Г. К. Жуков не писав.— *Прим. ред.*

Командування Київським Особливим військовим округом

Призначення командуючим найбільшим військовим округом я вважав особливою честю і робив усе, щоб виправдати високе довір'я Центрального Комітету партії і уряду.

Київський Особливий військовий округ був одним з передових військових округів. У Білоруському військовому окрузі, де я працював у 1922—1939 роках, з великою повагою ставилися до військ Київського округу, високо цінували їх підготовку і оперативно-тактичну зрілість керівного складу штабів і командування.

Радувало й те, що в окрузі доведеться працювати разом з досвідченими керівними воєначальниками і політпрацівниками. Багатьох з них я знав особисто, про багатьох чув від інших офіцерів і генералів, з деякими товаришами працював тривалі роки.

Начальником штабу Київського Особливого військового округу в той час був генерал-лейтенант М. О. Пуркаєв. Я працював разом з М. О. Пуркаєвим у Білоруському військовому окрузі, де він тоді служив начальником штабу округу. Це був досвідчений генерал, який всебічно знав свою справу, людина високої культури, штабіст великого масштабу.

Командуючим артилерії округу був генерал М. Д. Яковлев, великий спеціаліст в галузі техніки і бойового застосування артилерії. Двома арміями командували генерали І. М. Музиченко і Ф. Я. Костенко, з якими мені довелося тривалий час працювати в 4-й Донській козацькій дивізії. Начальником оперативного відділу штабу округу був полковник П. М. Рубцов, якого я знав по центральному апарату Наркомату оборони. П. М. Рубцова незабаром змінив полковник Іван Христофорович Баграмян. Івана Христофоровича я знав як дуже вдумливого, спокійного, працьовитого, оперативно

грамотного працівника. Начальником постачання округу виявився мій старий друг В. Є. Белокосков.

Хочеться сказати добре слово і про начальника військово-повітряних сил округу генерала Є. С. Птухніна, який був блискучим льотчиком і командиром, відданим сином нашої партії і чуйним товаришем. *На жаль, йому не вдалося уникнути загибелі від наклепу в 1941 році.*

За короткий час я близько познайомився і з рештою керівників округу. Це були тямущі й освічені командири. Кожне службове доручення вони виконували із знанням справи, пунктуальністю і творчою енергією.

Ознайомившись із станом округу, я визнав своїм обов'язком представитися секретарям ЦК КП України. Розповівши про дії наших військ по розгрому 6-ї японської армії на Халхін-Голі і поділившись своїми першими враженнями, я попросив допомогти в матеріально-побутовому забезпеченні округу. Зустрів найдоброзичливіше ставлення і був радий, що все йде так добре.

Протягом червня 1940 року побував майже в усіх частинах і з'єднаннях. Потім ми зі штабом округу провели велику командно-штабну польову поїздку із заходами зв'язку до району Тернополя, Львова, Володимир-Волинського, Дубно — туди, де через рік, у 1941 році, німці за планом «Барбаросса» завдали на Україні свого головного удару.

Навчання показало, що на чолі армій, з'єднань і їх штабів стоять здібні молоді офіцери й генерали. Правда, вони потребували серйозної оперативно-тактичної підготовки, бо лише недавно одержали підвищення з менш значних посад. На це питання було звернуто увагу керівного складу.

Невдовзі після повернення до Києва мені зателефонував нарком оборони С. К. Тимошенко й передав рішення уряду про створення Південного фронту в складі трьох армій для визволення Північної Буковини й Бессарабії з-під окупації Румунії. Командуючим фронтом по сумісництву призначався я.

До складу фронту входили дві армії Київського округу: 12-а армія під командуванням генерал-майора Ф. А. Парусинова та 5-а армія під командуванням генерал-лейтенанта В. П. Герасименка; третя створювалася з військ Одеського військового округу під командуванням генерал-лейтенанта І. В. Болдіна.

Після тривалих переговорів румунський уряд все-

таки погодився вивести свої війська з Північної Буковини та Бессарабії, і, таким чином, справа обійшлася мирно.

Згадується один епізод, котрий, на мій погляд, характеризує стан і боездатність тодішньої королівської румунської армії.

Щоб уникнути небажаних інцидентів при відведенні румунських військ, сторони домовилися: Румунія буде відводити свої війська на 20 кілометрів на добу, а Червона Армія відповідно просуватиметься вперед на територію, що звільняється, теж на 20 кілометрів на добу. При цьому Румунія зобов'язувалася залишити в недоторканості залізничний транспорт, устаткування заводів, матеріальні припаси.

Проте нами було встановлено, що румунський уряд і командування, не виконавши зобов'язань, почали спішно вивозити до Румунії із звільнюваної території все, що можна було вивезти.

Для того щоб припинити ці порушення договірних умов, ми вирішили викинути дві повітряно-десантні бригади на Прут і захопити всі мости через ріку. Двом танковим бригадам поставили завдання: обігнати колони румунських військ, що відходять, і вийти до ріки Прут.

Здійснивши стрімкий марш-кидок (близько 200 кілометрів), наші танкові частини з'явилися в районах висадження десантів одночасно з їх приземленням. Серед румунських частин, місцевих властей, усіх, хто прагнув якомога швидше втекти до Румунії, зчинилася паніка. Офіцери, залишивши свої частини та штабне майно, також тікали через ріку. Коротко кажучи, королівські війська постали перед радянськими військами в жалюгідному стані й продемонстрували повну відсутність боездатності.

На другий день цих подій мене викликав Й. В. Сталін по ВЧ. Він спитав:

— Що у вас відбувається? Посол Румунії звернувся зі скаргою на те, що радянське командування, порушивши укладений договір, викинуло повітряний десант на ріку Прут, відрізавши всі шляхи відходу. Нібито ви висадили з літаків танкові частини й розігнали румунські війська.

— Розвідкою було встановлено грубе порушення договору з боку Румунії,— відповів я.— Всупереч домов-

леності з Бессарабії та Північної Буковини вивозяться залізничний транспорт та заводське устаткування. Тому я наказав викинути дві повітряно-десантні бригади з метою перехопити всі залізничні шляхи через Прут і на допомогу надіслав дві танкові бригади, котрі підійшли в призначені райони одночасно з приземленням десантників.

— А які ж танки ви висадили з літаків на ріці Прут? — спитав Й. В. Сталін.

— Ніяких танків повітрям ми не перекидали, — відповів я. — Та й перекидати не могли, тому що не маємо ще таких літаків. Очевидно, військам, що відходили, з переляку здалося, що танки з'явилися з повітря...

Й. В. Сталін розсміявся і сказав:

— Заберіть покинуту зброю та приведіть її в порядок. Стосовно заводського устаткування та залізничного транспорту — бережіть їх. Я зараз дам вказівку Наркомату іноземних справ про заяву протесту румунського уряду.

Так мирно закінчився цей епізод.

Влітку й восени 1940 року у військах Київського Особливого військового округу йшла напружена бойова підготовка. Освоювався тактичний досвід, здобутий Червоною Армією у війні з Фінляндією і в боях з японцями в районі річки Халгін-Гол. При цьому враховувався досвід німецько-фашистських військ, нагромаджений у ході бойових дій проти ряду європейських держав.

Друга світова війна була в той час уже в розпалі. Ще наприкінці 1936 року Німеччина та Італія уклали угоду, утворивши горезвісну «вісь Берлін — Рим», а Німеччина і Японія — «Антикомінтернівський пакт», який був спрямований нібито проти Комуністичного Інтернаціоналу, а насправді об'єднав агресорів у їх боротьбі за світове панування. У 1937 році до цього пакту приєдналась Італія. Тоді ж Японія поновила війну з метою загарбання Китаю. В 1938 році була ліквідована як незалежна держава Австрія. У той же час назрівав збройний напад на Чехословаччину. «Завтра може бути вже пізно, — звертався до миролюбних держав Радянський уряд, — але сьогодні час для цього не минув, якщо всі країни, особливо великі держави, займуть тверду недвозначну позицію щодо проблем колективного врятування миру».

Пропозиції СРСР не були прийняті.

На горезвісній конференції західних держав у Мюнхені 29—30 вересня 1938 року Англія і Франція погодились передати Німеччині Судетську область Чехословаччини, щоб нібито «врятувати мир в останню хвилину». Чехословацька делегація чекала вирішення долі своєї країни біля зачинених дверей, СРСР було усунуто від переговорів.

Ми були готові допомогти Чехословаччині. Авіація і танки перебували в бойовій готовності. У районах, суміжних із західним кордоном СРСР, зосередилося до 40 дивізій. Але тодішні правлячі кола Чехословаччини відмовилися від цієї допомоги, воліючи ганебну капітуляцію. 15 березня 1939 року Німеччина окупувала Прагу. «Умиротворення» Гітлера дало свій природний результат.

Такий поворот справи, що його не раз передрікав Радянський Союз, поставив перед Англією і Францією питання: а ну Гітлер, якого вони підштовхували на схід, поверне на захід? Уряди цих країн розпочали новий тур переговорів, зустрічей, нарад з метою налякати Гітлера можливістю воєнного союзу з СРСР. Вимагаючи від Радянського Союзу допомоги у разі агресії з боку Німеччини, глави урядів цих держав Даладьє і Чемберлен разом з тим не хотіли брати на себе будь-яких серйозних зобов'язань. Переговори зайшли в тупик, у тому числі і переговори між військовими місіями Англії, Франції і СРСР.

Одне слово, коли говорити про Європу — там панували натиск Гітлера і пасивність Англії і Франції. Численні заходи і пропозиції СРСР, спрямовані на створення ефективної системи колективної безпеки, не знаходили підтримки серед лідерів капіталістичних держав. Зрештою, це було природно. Вся складність, суперечливість і трагічність ситуації породжувалася бажанням правлячих кіл Англії і Франції зіштовхнути Німеччину і СРСР.

Поки бомби не вибухнули в їх власному домі, класові інтереси давніх союзників у боротьбі проти першої соціалістичної держави призводили до одного — вони задкували перед Гітлером. Даладьє і Чемберлену здавалося, що їм вдасться все і вся перехитрувати, вчасно вивернутися від уже націленої і готової до дій німецької фашистської воєнної машини, та ще й підштовхну-

ти її в останній момент на Радянський Союз. Навіть 1 вересня, коли Німеччина напала на Польщу, її союзники, Англія і Франція, оголосивши війну Німеччині, практично не рушили з місця.

«Якщо ми ще в 1939 році не зазнали поразки,— визнавав на Нюрнберзькому процесі начальник штабу оперативного керівництва німецького верховного командування Йодль,— то це тільки тому, що приблизно 110 французьких і англійських дивізій, які стояли під час нашої війни з Польщею на Заході проти 23 німецьких дивізій, залишалися зовсім бездіяльними».

Від допомоги Радянського Союзу уряд панської Польщі відмовився. Він «прозорливо» споруджував оборонні лінії і укріплення на сході, готуючись до війни з Радянським Союзом, а гітлерівські війська зайшли тим часом із заходу, півночі й півдня і швидко захопили склади з озброєнням. Незважаючи на героїчну боротьбу польських патріотів, німецькі полчища замкнули польську армію у величезний котел. Друга світова війна набирала дедалі більшого розмаху.

Що ж являла собою в той тривожний час наша Червона Армія?

На XVIII з'їзді партії (березень 1939 року) нарком оборони Маршал Радянського Союзу К. Є. Ворошилов доповів, що порівняно з 1934 роком чисельність особового складу в армії зросла більш як удвоє, а моторизація її — на 260 процентів. Він навів сумарні дані про вогневу міць наших стрілецьких корпусів, які були не нижчими за бойові можливості корпусу німецької чи французької армії. У півтора раза зросла кіннота, значно (в середньому на 35 процентів) зміцнена артилерією, ручними і станковими кулеметами і танками. Танковий парк зріс майже вдвічі, його вогнева міць — майже в чотири рази. Збільшилася далекобійність артилерії, швидкострільність артилерійських систем, особливо протитанкових і танкових гармат. Якщо в 1934 році весь повітряний флот міг підняти за один виліт 2000 тонн авіабомб, то тепер він піднімав на 208 процентів більше. Не лише винищувачі, а й бомбардувальники мали швидкість, що перевершувала 500 кілометрів на годину.

У Звітній доповіді XVIII з'їздові партії про роботу ЦК ВКП(б) Й. В. Сталін, характеризуючи небезпеку нової імперіалістичної війни, говорив, що наша країна,

незмінно проводячи політику збереження миру, розгорнула разом з тим найсерйознішу роботу по зміцненню бойової готовності Червоної Армії і Військово-Морського Флоту. Так воно і було.

Між іншим, у нас досить часто з історико-дослідного обороту зникають дуже важливі документи. Іноді буквально одкровенням звучать думки й судження з приводу довоєнних років, добуті з допомогою непрямих даних і додаткових дослідницьких робіт, хоч ці ж думки, а тим більше факти містяться в книгах, які легко взяти з бібліотечної полиці.

Зокрема, матеріали партійних з'їздів тих років містять багатющий історичний матеріал, відображають величезну роботу, яку здійснили партія і народ в усіх галузях життя. До речі, готуються такі документи не окремими людьми, а сотнями, тисячами кваліфікованих спеціалістів, які перегортають гори фактологічного матеріалу, перш ніж дати одну цифру у відповідальну доповідь.

Звичайно, виступаючи на XVIII з'їзді партії, нарком оборони не міг дати абсолютних цифр, які характеризують могутність армії. Але ось на переговорах військових місій СРСР, Англії і Франції в серпні 1939 року, які, природно, були секретними, наводилися конкретні дані.

Ці переговори становлять великий інтерес. У них чітко відбивається та серйозність і відповідальність, з якою Радянський уряд прагнув створення колективної безпеки в Європі, наша ділова, реальна готовність піти в ім'я цього на багато що. Радянський уряд прямо доручав своїм військовим делегатам «підписати воєнну конвенцію з питань організації воєнної оборони Англії, Франції і СРСР проти агресії в Європі».

Однак Англія і Франція послали на переговори, скажемо прямо, діячів другорядних, знову-таки для прощупування, зондажу, без щирої заінтересованості в успіху воєнного співробітництва. У секретній інструкції англійській місії відверто вказувалося, що уряд Англії «не бажає брати на себе будь-які певні зобов'язання», які можуть «зв'язати йому руки». Місії доручалося вести переговори «дуже повільно», з росіянами «поводитися стримано», щодо воєнної угоди «прагнути до того, щоб обмежитися... загальними формулюваннями».

Ось витяги з протоколів того часу. З одного боку, вони характеризують бойові можливості нашої армії, яка була готова розгорнутися на західних кордонах нашої країни. З другого боку, в них явно простежуються ворожі нам задуми західних держав, які силкувалися недвозначно дати зрозуміти Гітлеру, що в поході на Схід англійці і французи йому не заважатимуть.

**Запис засідання військових місій
СРСР, Англії і Франції
15 серпня 1939 року**

Засідання почалося о 10 год. 07 хв.
Закінчилося о 13 год. 20 хв.

...Командарм Б. М. Шапошников. На попередніх засіданнях військових місій ми заслухали план розгортання французької армії на заході. На прохання військових місій Англії і Франції, за дорученням військової місії СРСР я викладаю план розгортання збройних сил СРСР на його західних кордонах.

Проти агресії в Європі Червона Армія в європейській частині СРСР розгортає і виставляє на фронт:

120 піхотних дивізій, 16 кавалерійських дивізій, 5 тисяч важких гармат (сюди входять і пушки і гаубиці), 9—10 тисяч танків, від 5 до 5,5 тисячі бойових літаків (без допоміжної авіації), тобто бомбардувальників і винищувачів.

До цього числа не входять військові частини укріплених районів, частини протиповітряної оборони, частини охорони узбережжя, запасні частини, які відпрацьовують поповнення (депо), і частини тилу.

Не буду докладно описувати структуру Червоної Армії, скажу коротко: стрілецька піхотна дивізія складається з 3 стрілецьких полків і 2 артилерійських полків. Чисельність дивізії воєнного часу — 19 тисяч чоловік.

Корпус складається з 3 дивізій, має свою артилерію — 2 полки. (Адмірал Дракс у розмові з генералом Хейвудом цікавиться, чи запише хто-небудь з офіцерів повідомлення командарма Б. М. Шапошникова, і одержує ствердну відповідь).

Армії різного складу корпусів — від 5 до 8 корпусів — мають свою артилерію, авіацію і танки.

Бойова готовність частин укріплених районів від 4 до 6 годин після бойової тривоги.

Укріплені райони СРСР має вздовж всього західного кордону від Льодовитого океану до Чорного моря.

Зосередження армії здійснюється в строк від 8 до 20 днів. Мережа залізниць дає змогу не тільки зосередити армію у вказані строки біля кордону, а й провести маневри вздовж фронту. Ми маємо вздовж західного кордону від 3 до 5 рокад на глибину 300 кілометрів.

Ми маємо нині достатню кількість потужних великих паровозів і великі вантажні вагони розміром у два рази більші, ніж були раніше. Наші поїзні состави рухаються при вдвічі збільшеній вазі, ніж раніше. Збільшено швидкість руху поїздів.

Ми маємо автотранспорт і рокади-шосе, що дають змогу провести зосередження автотранспортів уздовж фронту...

...Я зараз викладу схвалені військовою місією СРСР три варіанти можливих спільних дій збройних сил Англії, Франції і СРСР у випадку агресії в Європі.

Перший варіант — це коли блок агресорів нападе на Англію і Францію. У цьому випадку СРСР виставляє 70 процентів тих збройних сил, які Англією і Францією будуть безпосередньо спрямовані проти головного агресора — Німеччини. Я поясню. Наприклад, якби Франція і Англія виставили проти Німеччини безпосередньо 90 піхотних дивізій, то СРСР виставив би 63 піхотні дивізії, 6 кавалерійських дивізій з відповідною кількістю артилерії, танків, літаків, загальною чисельністю близько 2 мільйонів чоловік...

...Північний флот СРСР веде крейсерські операції біля берегів Фінляндії та Норвегії, поза їх територіальними водами, спільно з англо-французькою ескадрою... Балтійський флот СРСР може розвинути свої крейсерські операції, дії підводних човнів і здійснити встановлення мін біля берегів Східної Пруссії і Померанії. Підводні човни Балтійського флоту СРСР перешкоджатимуть і підвезенню промислової сировини з Швеції для головного агресора.

(У міру викладу командармом Б. М. Шапошниковим плану дій адмірал Дракс і генерал Хейвуд наносять на наявні у них крокі обстановку).

Другий варіант виникнення воєнних дій — це коли агресія буде спрямована проти Польщі і Румунії...

...Участь СРСР у війні може бути [здійснена] тільки тоді, коли Франція і Англія домовляться з Польщею і по можливості з Литвою, а також Румунією про пропуск наших військ і їх дії через Віленський коридор, через Галичину і Румунію.

У цьому разі СРСР виставляє 100 процентів тих збройних сил, які виставлять Англія і Франція проти Німеччини безпосередньо. Наприклад, якщо Франція і Англія виставлять проти Німеччини 90 піхотних дивізій, то СРСР виставляє 90 піхотних дивізій, 12 кавалерійських дивізій з відповідною артилерією, авіацією і танками.

Завдання морських флотів Англії і Франції залишаються ті ж самі, які вказані в першому варіанті...

...На півдні Чорноморський флот СРСР, перегордивши гирло Дунаю від проникнення по ньому підводних човнів агресора та інших можливих морських сил, закриває Востор від проникнення в Чорне море надводних ескадр противника та їх підводних човнів.

Третій варіант. Цей варіант передбачає випадок, коли головний агресор, використовуючи територію Фінляндії, Естонії і Латвії, спрямує свою агресію проти СРСР. У цьому випадку Франція і Англія повинні негайно вступити у війну з агресором або блоком агресорів.

Польща, зв'язана договорами з Англією і Францією, повинна обов'язково виступити проти Німеччини і пропустити наші війська, за домовленістю урядів Англії і Франції з урядом Польщі, через Віленський коридор і Галичину.

Вище було вказано, що СРСР розгортає 120 піхотних дивізій, 16 кавалерійських дивізій, 5 тисяч важких гармат, від 9 до 10 тисяч танків, від 5 до 5,5 тисяч літаків. Франція і Англія повинні в цьому разі виставити 70 процентів від вказаних тільки-но сил СРСР і розпочати негайно активні дії проти головного агресора.

Дії англо-французького військово-морського флоту повинні проходити, як вказано в першому варіанті...

**Запис засідання військових місій
СРСР, Англії і Франції
17 серпня 1939 року**

Засідання почалося о 10 год. 07 хв.
Закінчилося о 13 год. 43 хв.

Маршал К. Є. Ворошилов (головуючий). Засідання військових місій оголошую відкритим.

На сьогоднішньому засіданні ми маємо заслухати повідомлення про авіаційні сили Радянського Союзу. Якщо немає ніяких запитань, я дозволю собі надати слово командарму II рангу начальникові Військово-Повітряних Сил РСЧА Локтіонову.

Командарм О. Д. Локтіонов, Начальник Генерального штабу Червоної Армії командарм I рангу Шапошников у своїй доповіді тут сказав, що на західноєвропейському театрі Червона Армія розгорне 5—5,5 тисячі бойових літаків. Ця кількість представляє авіацію першої лінії, крім резерву.

З вказаної цифри сучасна авіація становить 80 процентів з такими швидкостями: винищувачі — від 465 до 575 км/год і більше, бомбардувальники — від 460 до 550 км/год. Дальність бомбардувальної авіації — від 1800 до 4000 кілометрів. Бомбове навантаження — від 600 кілограмів на літаках старих типів і до 2500 кілограмів...

...Співвідношення бомбардувальної, винищувальної і військової авіації становить: бомбардувальна — 55 процентів, винищувальна — 40 процентів і військова — 5 процентів.

Авіаційні заводи Радянського Союзу зараз працюють в одну і тільки деякі в дві зміни і випускають для необхідної потреби у середньому 900—950 бойових літаків на місяць, крім цивільних та учбових.

У зв'язку із зростанням агресії в Європі і на Сході наша авіаційна промисловість вжила необхідних заходів для розширення свого виробництва до меж, необхідних для покриття потреб війни...

...Готовність основних з'єднань авіації після бойової тривоги обчислюється від 1 до 4 годин. Чергові частини перебувають у постійній бойовій готовності.

У початковий період війни дії повітряних сил відповідатимуть розробленим планам Генерального штабу.

Загальний принцип дій повітряних сил визначається вимогою зосередження зусиль усіх засобів, як наземних, так і повітряних, у напрямі головного удару. Звідси дії авіації відбуваються в тісній взаємодії з наземними військами на полі бою і в глибину здійснюваної операції.

Цілями бомбардувальної операції будуть: жива сила противника і ряд його важливих військових об'єктів. Крім того, бомбардувальна авіація одержуватиме завдання для дії по військових об'єктах і в більш глибокому тилу противника. Радянська авіація не ставить перед собою завдання бомбометання по мирному населенню.

Винищувальна авіація має своїм завданням, крім оборони ряду важливих військових об'єктів, залізниць і шосейних доріг, прикриття зосереджень наземних військ і авіації, захисту великих міст у тісній взаємодії з рештою засобів протиповітряної оборони — зенітною артилерією та іншими засобами, — боротьбу з авіацією противника і забезпечення бойових дій бомбардувальної і штурмової авіації на полі бою в тісній взаємодії з ними...

Маршал К. Є. Ворошилов. Слово має маршал Бернет.

Маршал Бернет. Я хотів би від імені французької та англійської місії висловити генералу Локтіонову нашу вдячність за точний виклад свого повідомлення. На мене справили сильне враження та енергія й організованість, з якими Радянський Союз зумів добитися таких видатних результатів у створенні своєї авіації... (Международная жизнь, 1959, № 3).

Історики й мемуаристи люблять ставити питання: «Що було б, якби?..» Справді, якби уряди Англії і Франції в 1939 році захотіли об'єднати свої військові сили з Радянським Союзом проти агресора, як ми це пропонували, доля Європи була б іншою.

У березні 1940 року відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б), яке мало велике значення для дальшого розвитку наших збройних сил. На засіданні розглядалися підсумки війни з Фінляндією. Обговорення було дуже гострим. Різкій критиці піддано систему бойової підготовки й виховання військ, поставлено питання про значне підвищення боєздатності армії і флоту.

В середині квітня за рекомендацією Політбюро ЦК проводиться розширена нарада Головної військової ради. На неї були запрошені учасники війни з Фінляндією, керівний склад центрального апарату, округів і армій. У результаті роботи цієї наради визначаються найважливіші принципи організації бойового навчання військ з точки зору вимог моменту. За рішенням ЦК ВКП(б) і уряду роботу Наркомату оборони перевіряє спеціальна комісія на чолі з А. О. Ждановим і М. О. Вознесенським. Комісія зажадала від центрального апарату військового відомства значної активізації всієї роботи по зміцненню армії, авіації і флоту. На підставі вказівок ЦК ВКП(б) і рекомендацій Головної військової ради нарком оборони видає наказ «Про бойову і політичну підготовку військ на літній період 1940 року».

У чому полягала суть вимог, які поставили перед нашими збройними силами партія і уряд в середині 1940 року.

Враховуючи підсумки радянсько-фінляндського конфлікту, а найголовніше — характер бойових дій світової війни, що почалася, перед військами було поставлено, гостро і в усьому обсязі, завдання вчитися сьогодні того, що завтра буде потрібне на війні. Почалася реорганізація всіх видів збройних сил і родів військ. Серйозні заходи були вжиті для зміцнення єдиності, порядку й дисципліни у військах.

Від командирів і начальників усіх ступенів, а також штабів наказ наркома зажадав зміни системи бойової підготовки і виховання військ під одним кутом зору — так, як цього вимагає війна. Навчання військ — наблизити до умов бойової дійсності, тренувати особовий склад для дій в обстановці, яка вимагає тривалого фізичного напруження. Тактичні заняття проводили вдень і вночі, за будь-якої погоди, тобто з урахуванням фактора раптовості, додержуючи принципу — завжди бути в стані бойової готовності.

Наказ вимагав від загальновійськових командирів глибокого вивчення можливостей і бойових особливостей інших родів військ з тим, щоб уміло підтримувати взаємодію з ними в усіх видах стрімкого сучасного бою.

Усе літо ми з членом Військової ради округу Володимиром Миколайовичем Борисовим, командирами від-

ділу бойової підготовки і оперативного відділу провели у військах. Головну увагу приділяли польовій виучці командного складу, штабів і військ усіх родів зброї.

У вересні 1940 року до округу прибув нарком оборони С. К. Тимошенко для перевірки військ округу. (С. К. Тимошенко був призначений наркомом оборони 8 травня 1940 року.)

З 22 по 24 вересня відбувся огляд тактичної підготовки 41-ї стрілецької дивізії в районі Рава-Руська. У двосторонньому польовому навчанні брала участь авіація округу. Добре показала себе артилерія 41-ї стрілецької дивізії.

З 25 по 27 вересня оглядові навчання відбулися в 99-й дивізії. Дивізія продемонструвала відмінні результати і була нагороджена Червоним прапором. Артилерія дивізії була нагороджена перехідним Червоним прапором артилерії Червоної Армії.

З 27 вересня по 4 жовтня пройшли оглядові польові навчання штабів 37-го стрілецького корпусу, 6-го стрілецького корпусу, 36-ї танкової бригади і 97-ї стрілецької дивізії. Штаби виявили високу організацію і творче ставлення до справи, які забезпечували командуванню всі умови для безперервного управління військами в складній обстановці, що швидко змінюється. За відмінну виучку штаб 37-го стрілецького корпусу був нагороджений перехідним Червоним прапором Генерального штабу Червоної Армії, а комкор С. М. Кондрусев, начштабу Мендров — золотими годинниками. Багато командирів одержали цінні подарунки.

Менш як через півроку після цих навчань 37-му стрілецькому корпусу, а також 41, 99 і 97-й стрілецьким дивізіям довелося битися з добірними фашистськими військами. Бійці і командири цих з'єднань героїськи проявили себе в перші, найтяжчі дні війни.

Треба сказати, що оглядові навчання в присутності вищих військових керівників були дуже повчальними і мобілізуючими. С. К. Тимошенко бойову підготовку бійця, частин і підрозділів знав добре і любив цю справу. З призначенням його наркомом оборони в бойовій підготовці військ було взято, як того вимагала партія, правильний курс — учити тому, що стане в пригоді на війні. Особливо багато ми почали займатися розвідкою, бойовим використанням місцевості як з метою наступу, так і оборони.

Ми невтомно напучували бійців, сержантів і командирів, що підрозділ і частина тільки тоді стають грізною силою для противника, коли весь їх склад відмінно підготовлений. У цьому зв'язку з повагою пригадую начальника Управління політичної пропаганди військ округу дивізійного комісара Юхима Тарасовича Пожидаєва. Він багато зробив корисного в справі виховання військ.

Я згадав лише про один огляд, проведений в окрузі наркомом С. К. Тимошенком. Таких навчань командуванням округу протягом 1940 року було проведено багато, і тому не випадково в перші дні війни війська Південно-Західного фронту билися вміло й мужньо, завдаючи ворогові відчутних ударів.

Наприкінці вересня 1940 року з Генерального штабу було одержано повідомлення про те, що в грудні у Москві за вказівкою Центрального Комітету партії відбудеться нарада вищого командного складу армії. Мені допущалася доповідь на тему «Характер сучасної наступальної операції». Крім того, передбачалося проведення великої оперативно-стратегічної гри, де я мав грати за «синю» сторону. Нарком зажадав подати проект доповіді до 1 листопада.

Зважаючи на складність теми і високий рівень наради, довелося працювати над доповіддю цілий місяць по багато годин на добу. Велику допомогу при цьому мені подав начальник оперативного відділу штабу округу Іван Христофорович Баграмян.

У призначений час проект був поданий наркомуну. А через два тижні подзвонив начальник Генерального штабу К. О. Мерецков і сказав, що мій проект доповіді керівництвом схвалений і треба бути готовим до виступу.

Нарада відбулася наприкінці грудня 1940 року. В її роботі взяли участь командуючі округами і арміями, члени військових рад і начальники штабів округів і армій, начальники всіх військових академій, професори і доктори военных наук, генерал-інспектори родів військ, начальники центральних управлінь і керівний склад Генерального штабу. На нараді весь час були присутні члени Політбюро А. О. Жданов, Г. М. Маленков та інші.

Було зроблено важливі повідомлення. Генерал армії В. І. Тюленев підготував змістовну доповідь «Характер сучасної оборонної операції». Згідно з завданням, він не

виходив за рамки армійської оборони і не розкривав специфіку сучасної стратегічної оборони.

У той час наша військово-теоретична думка взагалі не розглядала глибоко проблеми стратегічної оборони, помилково вважаючи її не досить важливою.

Доповідь на тему «Військово-повітряні сили в наступальній операції і в боротьбі за панування в повітрі» зробив начальник Головного управління ВПС Червоної Армії генерал-лейтенант П. В. Ричагов, який особливо відзначився в Іспанії. Це був дуже змістовний виступ. *Трагічна загибель цього талановитого й сміливого генерала в роки культу Сталіна була для нас великою втра-тою. Невдовзі після наради він був розстріляний.*

Генерал-лейтенант А. К. Смирнов виступив з доповіддю на тему «Бій стрілецької дивізії в наступі і в обороні».

Доповідь із загальних питань бойової і оперативної підготовки військ Червоної Армії зробив начальник Генерального штабу генерал армії К. О. Мерецков. Він особливо відзначив недостатню підготовленість вищого командного складу і штабів усіх ступенів. У той момент це було якоюсь мірою наслідком масового висування на вищі посади молодих кадрів, ще не досить підготовлених до оперативно-тактичної і штабної роботи.

Загальну увагу привернула доповідь командуючого Західним Особливим військовим округом генерал-полковника Д. Г. Павлова «Про використання механізованих з'єднань в сучасній наступальній операції». *Справа в тому, що до 1940 року в нашого військово-політичного керівництва не було твердого розуміння значення способів та форм застосування великих танкових і механізованих з'єднань типу корпус — армія в сучасній війні.* У своєму добре аргументованому виступі Д. Г. Павлов уміло представив велику рухомість і пробивну силу танкового і механізованого корпусів, а також їх меншу, ніж інших родів військ, уразливість від вогню артилерії та авіації.

Моя доповідь «Характер сучасної наступальної операції» була також зустрінута добре. Учасники наради зробили ряд цінних доповнень і критичних зауважень.

Всі учасники дебатів і нарком оборони, який виступив із заключним словом, були одноставні в тому, що, коли війна проти Радянського Союзу буде розв'язана фашистською Німеччиною, нам доведеться мати справу

в найсильнішою армією Заходу. На нараді підкреслювалася її оснащення бронетанковими, моторизованими військами і сильною авіацією, відзначався великий досвід організації і ведення сучасної війни.

Ми передбачали, що війна з Німеччиною може бути тяжкою і тривалою, але разом з тим вважали, що країна наша вже має усе необхідне для довгочасної війни і боротьби до повної перемоги. Тоді ми не думали, що нашим збройним силам доведеться так невдало вступити у війну, в перших же битвах зазнати тяжких поразок і вимушено відходити в глиб країни.

Усі виступаючі вважали за необхідне і надалі продовжувати формувати танкові і механізовані з'єднання типу дивізія — корпус, з тим щоб мати рівне співвідношення в силах з німецькою армією. Багато говорилося про реорганізацію, переозброєння ВПС, протиповітряної і протитанкової оборони військ, а також про необхідність переведення артилерії на механічну тягу, щоб підвищити її рухомість і прохідність поза дорогами.

У цілому робота наради довела, що радянська воєнно-теоретична думка в основному правильно визначила головні напрями в розвитку сучасного воєнного мистецтва. Треба було швидше втілювати все це в бойову практику військ. На основі висновків наради через деякий час було вжито дальших заходів щодо підвищення бойової готовності військ прикордонних округів, вдосконалення штабної майстерності. В округах пройшла нова хвиля великих оперативно-тактичних ігор і навчань, розроблявся план оборони держкордону, зміцнювалася організованість у військах.

Аналізуючи проблеми організації оборони, ми тоді не виходили за межі оперативно-стратегічного масштабу. Організація стратегічної оборони, до якої ми змушені були перейти на початку війни, не була обговорена.

Після наради наступного ж дня мала відбутися велика військова гра, але нас несподівано викликали до Й. В. Сталіна.

Й. В. Сталін зустрів нас досить сухо, привітався ледь помітним кивком і запропонував сісти за стіл. *Це вже був не той Сталін, якого я бачив після повернення з Халхін-Голу. Окрім Й. В. Сталіна в його кабінеті були присутні члени Політбюро.*

Почав Й. В. Сталін з того, що він не спав усю ніч, читаючи проект заключного виступу С. К. Тимошенка

на нараді вищого комскладу, аби дати йому свої поправки. Але С. К. Тимошенко поспішив закрити нараду.

— Товаришу Сталін,— спробув заперечити Тимошенко,— я надіслав вам план наради та проект свого виступу і вважав, що ви знали, про що я говоритиму, підбиваючи підсумки.

— Я не зобов'язаний читати все, що мені надсилають,— скипів Й. В. Сталін.

С. К. Тимошенко замовк.

— Ну, як ми будемо поправляти Тимошенка? — звертаючись до членів Політбюро, запитав Й. В. Сталін.

— Треба зобов'язати Тимошенка серйозніше розібратися з вашими зауваженнями по тезах і, врахувавши їх, через кілька днів подати до Політбюро проект директиви військам,— сказав В. М. Молотов.

До цієї думки приєдналися всі присутні члени Політбюро.

— Й. В. Сталін зробив зауваження С. К. Тимошенку за те, що той закрив нараду, не дізнавшись його думки про заключний виступ наркома.

— Коли почнеться у вас військова гра? — спитав Й. В. Сталін.

— Завтра вранці,— відповів С. К. Тимошенко.

— Добре, проводьте її, але не відпускайте командуючих. Хто грає за «синю» сторону, хто за «червону»?

— За «синю» (західну) грає генерал армії Жуков, за «червону» (східну) — генерал-полковник Павлов.

З Кремля всі ми поверталися в пригніченому настрої. Нам було незрозуміле невдоволення Й. В. Сталіна. Тим більше, що на нараді, як я вже говорив, увесь час були присутніми А. О. Жданов і Г. М. Маленков, котрі, безперечно, про все інформували Й. В. Сталіна.

Вранці наступного дня почалася велика оперативно-стратегічна військова гра. За основу стратегічної обстановки було взято передбачувані події, які в разі нападу Німеччини на Радянський Союз могли розгорнутися на західному кордоні.

Управління грою здійснювалося наркомом оборони С. К. Тимошенко і начальником Генерального штабу К. О. Мерецковим; вони «підігрували» за південно-західний стратегічний напрям. «Синя» сторона (німці) умовно була нападаючою, «червона» (Червона Армія) — тією, що обороняється.

Військово-стратегічна гра в основному мала на меті

перевірити реальність і доцільність основних положень плану прикриття і дії військ у початковий період війни.

Треба віддати належне Генеральному штабові: в усіх підготовлених до гри матеріалах було відображено останні дії німецько-фашистських військ у Європі.

На західному стратегічному напрямі гра охоплювала фронт від Східної Пруссії до Полісся. Склад фронтів: західна («синя») сторона — понад 60 дивізій, східна («червона») — понад 50 дивізій. Дії сухопутних військ підтримувалися могутніми повітряними силами.

У грі було багато драматичних моментів для східної сторони. Вони виявилися багато в чому подібними до тих, які виникли після 22 червня 1941 року, коли на Радянський Союз напала фашистська Німеччина...

Після закінчення гри нарком оборони наказав Д. Г. Павлову і мені здійснити частковий розбір, відзначити недоліки і позитивні моменти в діях учасників.

Загальний розбір Й. В. Сталін запропонував провести в Кремлі, куди запросили керівництво Наркомату оборони, Генерального штабу, командуючих військами округів та їх начальників штабів. Крім Й. В. Сталіна були присутні члени Політбюро.

Хід гри доповів начальник Генерального штабу генерал армії К. О. Мерецков. *Після двох-трьох гострих реплік Й. В. Сталіна він почав повторюватися й збиватися. Доповідь у К. О. Мерецькова явно не ладилася. В оцінках подій та рішень сторін у нього вже не було логіки.* Коли він навів дані про співвідношення сил сторін і перевагу «синіх» на початку гри, особливо в танках і авіації, Й. В. Сталін, роздосадуваний невдачею «червоних», зупинив його, заявивши:

— Звідки ви берете таке співвідношення? Не забувайте, що на війні важлива не тільки арифметична більшість, а й мистецтво командирів і військ.

К. О. Мерецков відповів, що йому це відомо, однак кількісне й якісне співвідношення сил та засобів на війні відіграє теж не останню роль, тим більше в сучасній війні, до якої Німеччина давно готується і мав вже значний бойовий досвід.

Зробивши ще кілька гострих зауважень, про які згадувати не хочеться, Сталін запитав:

— Хто хоче висловитися?

Виступив нарком С. К. Тимошенко. Він доповів про оперативно-тактичне зростання командуючих, началь-

ників штабів військових округів, про безперечну користь проведеної наради і військово-стратегічної гри.

— У 1941 навчальному році,— сказав С. К. Тимошенко,— війська матимуть змогу готуватися більш цілеспрямовано, більш організовано, бо на той час вони вже повинні влаштуватися в нових районах дислокації.

Потім виступив генерал-полковник Д. Г. Павлов. Він почав з оцінки минулої наради, *але Сталін його зупинив.*

— У чому криються причини невдалих дій військ «червоної» сторони? — спитав Й. В. Сталін.

Д. Г. Павлов спробував відбутися жартом, сказавши, що у військових іграх таке буває. Цей жарт Й. В. Сталіну явно не сподобався, і він зауважив:

— Командуючий військами округу повинен володіти воєнним мистецтвом, уміти за будь-яких умов знаходити правильні рішення, чого у вас у проведеній грі не вийшло.

Потім, очевидно, втративши інтерес до виступу Д. Г. Павлова, Й. В. Сталін запитав:

— Є ще бажанчі висловитись?

Я попросив слова.

Відзначивши велику цінність подібних ігор для зростання оперативно-стратегічного рівня вищого командування, запропонував проводити їх частіше, незважаючи на всю складність організації. Для підвищення воєнної підготовки командуючих і працівників штабів округів і армій вважав за необхідне почати практику великих командно-штабних польових навчань із засобами зв'язку під керівництвом наркома оборони і Генштабу.

Потім торкнувся будівництва укріплених районів у Білорусії.

— На мою думку, в Білорусії укріплені рубежі (УРи) будують надто близько до кордону і вони мають вкрай невідгідну оперативну конфігурацію, особливо в районі белостоцького виступу. Це дасть змогу противнику вдарити з району Бреста і Сувалки в тил усього нашого белостоцького угруповання. Крім того, через невелику глибину УРи не зможуть довго протриматися, бо вони наскрізь прострілюються артилерійським вогнем.

— А що ви конкретно пропонуєте? — запитав В. М. Молотов.

— Вважаю, що треба було б будувати УРи десь глибше, далі від державного кордону.

— А на Україні УРи будуються правильно? — спитав Д. Г. Павлов, мабуть, незадоволений тим, що я критикую його округ.

— Я не обираю рубежів для будівництва УРів на Україні, однак вважаю, що нам теж треба було б будувати їх подалі від кордону.

— Укріплені райони будуються за затвердженими планами Головної військової ради, а конкретне керівництво будівництвом здійснює заступник наркома оборони маршал Шапошников, — різко заперечив К. Є. Ворошилов.

Оскільки почалася полеміка, я припинив виступ і сів на місце.

Потім з ряду проблемних питань виступили ще деякі генерали.

Дуже розумно говорив начальник Головного управління ВПС Червоної Армії генерал П. В. Ричагов. Він наполягав на необхідності прискореного розвитку наших повітряних сил на базі найновіших літаків і вважав за необхідне поліпшити бойову підготовку льотного складу.

Дивне враження справив виступ заступника наркома оборони в справах озброєння маршала Г. І. Кулика. Він запропонував посилити склад штатної стрілецької дивізії до 16—18 тисяч і ратував за артилерію на кінній тязі. З досвіду бойових дій в Іспанії він зробив висновок, що танкові частини повинні діяти головним чином як танки безпосередньої підтримки піхоти і тільки поротно і побатальйонно.

— Від формування танкових і механізованих корпусів, — сказав Г. І. Кулик, — поки що слід утриматися.

Нарком оборони С. К. Тимошенко кинув репліку:

— Керівний склад армії добре розуміє необхідність швидшої механізації військ. Один Кулик усе ще плутається в цих питаннях.

Й. В. Сталін перервав дискусію, покаравши Г. І. Кулика за відсталість поглядів.

— Перемога у війні, — зауважив він, — буде за тією стороною, у якої більше танків і вища моторизація військ.

Це зауваження Сталіна якимось чином ув'язувалося з його попередньою точкою зору в цьому питанні. Як відомо, в листопаді 1939 року було розформовано наші танкові

корпуси, а вищим танковим з'єднанням було наказано мати танкову бригаду.

На закінчення Й. В. Сталін, звертаючись до членів Політбюро, заявив:

— Біда в тому, що ми не маємо справжнього начальника Генерального штабу. Треба замінити Мерецькова.— І, піднявши руку, додав:— Військові можуть бути вільні.

Ми вийшли до приймальні. К. О. Мерецьков мовчав. Мовчав нарком. Мовчали й ми, командуючі. Всі були пригнічені різким тоном Й. В. Сталіна й тим, що Кирило Опанасович Мерецьков незаслужено був ображений. З К. О. Мерецьковим я тривалий час працював у Білоруському Особливому військовому окрузі, де він був начальником штабу округу, коли округ очолював командарм 1 рангу І. П. Уборевич. Той цінував Мерецькова як роботящого, знаючого й досвідченого працівника.

А. І. Єременко в своїй книзі «На початку війни» передає зміст докладного виступу Й. В. Сталіна на останньому засіданні наради вищого командного складу. Повинен сказати, що Й. В. Сталін не був присутнім на жодному із засідань, тому й виступати не міг. Очевидно, автор помилково приписав йому цей виступ¹.

Наступного дня після розбору гри я був викликаний до Й. В. Сталіна.

Привітавшись, Й. В. Сталін сказав:

— Політбюро вирішило звільнити Мерецькова від посади начальника Генерального штабу і на його місце призначити вас.

Я чекав усього, але тільки не такого рішення і, не знаючи, що відповісти, мовчав. Потім сказав:

— Я ніколи не працював у штабах. Завжди був у строю. Начальником Генерального штабу бути не можу.

— Політбюро вирішило призначити вас,— сказав Й. В. Сталін, зробивши наголос на слові «вирішило».

Розуміючи, що будь-які заперечення зайві, я подякував за довір'я і сказав:

— Ну, а якщо не вийде з мене хороший начальник Генштабу, буду проситися назад у стрій.

¹ Проти цього абзаца на полях рукопису Г. К. Жуков написав: «Це треба залишити, оскільки ця версія існує. Потрібно внести ясність. Г. Ж.» — Прим. ред.

— Ну, ось і домовилися! Завтра буде постанова ЦК,— сказав Й. В. Сталін.

За чверть години я був у наркома оборони. Посміхаючись, він сказав:

— Знаю, як ти відмовлявся від посади начальника Генштабу. Тільки-но мені дзвонив товариш Сталін. Тепер їдь в округ і швидше повертайся в Москву. Замість тебе командуючим округом буде призначений генерал-полковник Кирпонос, але ти його не чекай, за командуючого можна поки що залишити начальника штабу округу Пуркаева.

З Михайлом Петровичем Кирпоносом мені не довелося працювати разом, але, за відгуками його товаришів по службі, це був дуже досвідчений загальновійськовий командир, який пройшов службу в старій армії. У період Лютневої революції 1917 року він був обраний головою полкового солдатського комітету. До партії вступив у травні 1918 року. З 1934 по 1939 рік був начальником Казанського піхотного училища імені Верховної Ради Татарської АРСР. За успішне командування 70-ю стрілецькою дивізією в бойовій обстановці йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В червні 1940 року М. П. Кирпоноса призначено командуючим Ленінградським військовим округом.

Я був радий, що Київський Особливий військовий округ доручається такому гідному командирові. Звичайно, у нього, як і в багатьох інших, ще не було необхідних знань і досвіду для управління таким великим прикордонним округом, але життєвий досвід, працелюбність і природна кмітливість гарантували, що з Михайла Петровича вийде першокласний командуючий військами.

Увечері того ж дня я виїхав у Київ, щоб звідти попрямувати до Москви. Відверто кажучи, на душі було тяжко. Мені завжди подобалися Україна і чудовий древній Київ. Український народ виявив мені честь і довір'я, обравши депутатом Верховної Ради України і Верховної Ради СРСР. ЦК партії України енергійно допомагав військам округу в організації польового навчання і виховної роботи, у влаштуванні побуту.

За короткий строк перебування на посту командуючого я встиг високо оцінити працелюбність і творче ставлення до справи начальницького складу округу, особливо І. Х. Баграмяна, Є. С. Птухіна, М. Д. Яковлева, командуючих арміями і командирів з'єднань округу.

Я глибоко вірив у цих людей і відчував, що в годину бойових випробувань на них цілком можна буде покласти. Дальші події довели, що я в них не помилився.

З Москви вже не раз дзвонив нарком, вимагаючи, щоб я швидше завершив справи в окрузі.

У Києві затримався недовго і 31 січня був уже в Москві. Другого дня, прийнявши справи від генерала армії К. О. Мерецкова, я обійняв посаду начальника Генерального штабу.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Напередодні Великої Вітчизняної війни

У лютому весь місяць був зайнятий ретельним вивченням справ, що безпосередньо стосувалися діяльності Генерального штабу. Працював по 15—16 годин на добу, часто залишався на ніч в службовому кабінеті. Не можу твердити, що я негайно увійшов у курс багатогранної діяльності Генерального штабу. Все це прийшло не відразу. Мені подали велику допомогу М. Ф. Ватутін, Г. К. Маландін, О. М. Василевський, В. Д. Іванов, А. Г. Шимонаєв, Н. І. Четвериков та інші працівники Генерального штабу.

З чим ми прийшли до початку війни, чи була підготовлена країна, її збройні сили гідно зустріти ворога?

Щоб дати вичерпну відповідь на це важливе запитання у всьому обсязі політичних, економічних, соціальних і військових аспектів, з урахуванням усіх об'єктивних і суб'єктивних факторів, необхідна величезна дослідницька робота. Я впевнений, що наші вчені, історики впораються з таким завданням.

Що ж до мене, то я готовий висловити думки насамперед про військовий бік справи, поновивши в міру сил і можливостей загальну картину і змалювавши події тривожних місяців і днів першої половини 1941 року.

Почнемо з найголовнішого — з розвитку нашої економіки і промисловості, основи обороноздатності країни.

Третій п'ятирічний план (1938—1942 рр.) був природним продовженням першого і другого. Відомо, попередні п'ятирічки перевиконали. Якщо вести мову про промисловість, то вона зросла за чотири роки першої п'ятирічки у два рази, намічене збільшення на другу п'ятирічку в 2,1 рази практично завершилося зростанням у 2,2 рази. XVIII з'їзд ВКП(б) затвердив збільшення випуску промислової продукції на п'ять років у

1,9 раза. Чи були будь-які підстави вважати цей план нереальним, нездійсненним? Ні. Навпаки.

На червень 1941 року валова продукція промисловості вже становила 86 процентів, а вантажообіг залізничного транспорту — 90 процентів од рівня, наміченого на кінець 1942 року. Було введено в дію 2900 нових заводів, фабрик, електростанцій, шахт, копалень та інших промислових підприємств.

Якщо взяти капіталовкладення в перерахунку на гроші, то планом передбачалося створення нових і реконструювання старих підприємств на суму 182 мільярди карбованців проти 103 мільярдів карбованців у другій і 39 мільярдів у першій п'ятирічці. З цього видно: навіть при тому, що будівництво за останні роки подорожчало, у дію вводилося більше виробничих потужностей, ніж за дві попередні п'ятирічки.

Як же склалися справи з важкою і власне оборонною промисловістю? У доповіді XVIII з'їзду ВКП(б) про черговий план розвитку народного господарства відзначалося, що за час виконання попередніх планів довелося внаслідок ускладнення міжнародної обстановки вносити серйозні поправки у розвиток важкої індустрії, значно збільшивши намічений темп піднесення оборонної промисловості. За планом третьої п'ятирічки, як і раніше, особливо прискорено йшла вперед важка й оборонна промисловість.

Дійсно, щорічний випуск продукції всієї промисловості зростає у середньому на 13 процентів, а оборонної промисловості — на 39 процентів. Цілий ряд машинобудівних й інших великих заводів було переведено на виробництво оборонної техніки, розгорнулося будівництво потужних спеціальних військових заводів.

Центральний Комітет партії допомагав підприємствам, що випускали військову техніку, в постачанні дефіцитною сировиною, найновішим обладнанням. Щоб великі оборонні заводи мали все необхідне і забезпечували виконання завдань, туди посилалися парторгани ЦК досвідчені партійні працівники, відомі спеціалісти. Мушу сказати, що Й. В. Сталін особисто вів велику роботу з оборонними підприємствами, добре знав десятки директорів заводів, парторгів, головних інженерів, зустрічався з ними, домагався із властивою йому наполегливістю виконання намічених планів.

Таким чином, щодо економіки незаперечним був

факт неухильного і швидкого, я навіть сказав би форсованого, розвитку оборонної промисловості.

При цьому не слід забувати, що, по-перше, це величезне зростання значною мірою досягалося завдяки винятковому трудовому напруженню мас, по-друге, воно в багатьох випадках здійснювалося за рахунок розвитку легкої промисловості й інших галузей, які безпосередньо постачали населення харчуванням і товарами. Також необхідно мати на увазі, що піднесення важкої і оборонної промисловості відбувалося в умовах мирної економіки, у межах миролюбної, а не воєнізованої держави.

А тому ще більший натиск або крен у цей бік практично означав би вже перехід з рейок мирного розвитку країни на рейки воєнного розвитку і призвів би до зміни, переродження самої структури народного господарства, її мілітаризації, від чого зазнали б прямої шкоди інтереси трудящих.

Звичайно, з позицій повоєнних років легко заявляти, що на одному виді озброєння варто б зробити більший акцент, на іншому — менший. Однак навіть з цих позицій неможливо було б бажати якихось кардинальних, загальногосподарських змін у передвоєнній економіці.

Скажу більше. Згадуючи, як і що ми, військові, намагалися від промисловості в останні мирні місяці, бачу, що іноді ми не враховували як слід усіх реальних економічних можливостей країни. Хоча із свого, так би мовити, відомчого погляду ми мали рацію.

Наприклад, об'єктивними обставинами лімітувалися пропозиції наркома оборони про розширення масового виробництва найновіших зразків літаків, танків, артилерійських тягачів, вантажних автомобілів, засобів зв'язку й іншої бойової техніки.

Безумовно, у промисловій, оборонній сфері було багато недоліків, труднощів, про які ми ще скажемо. У зв'язку з величезним розмахом будівництва відчувався брак кваліфікованої робочої сили, не вистачало досвіду в освоєнні виробництва нової зброї і організації її масового випуску. Попит на бойову техніку і озброєння невпинно зростав.

Оснащення збройних сил засобами боротьби, в тому числі й найновішою технікою, відбувалося за конкретними рішеннями уряду. Тільки керівництву країни нале-

жало право — і нікому більше — вирішувати: коли й що зняти з озброєння, що й коли прийняти на озброєння.

Новий зразок озброєння в масовому виробництві приймали за таким порядком. Зразки спершу проходили заводські випробування з участю військових представників, потім випробування у військах, і вже після цього Наркомат оборони давав свої висновки. Уряд за участю наркома оборони, наркомів військової промисловості і головних конструкторів розглядав подані зразки озброєння і військової техніки і приймав остаточне рішення по їх виробництву.

Все це вимагало чимало часу. Бувало і таке: доки тривав процес виготовлення і випробування нової техніки, конструктори вже мали новий завершений, досконаліший зразок, і цілком закономірно, що в такому випадку питання про прийняття на озброєння відкладалося до повного випробування найновішої моделі.

Військових часто лаяли за те, що вони надто наполегливо прохали прискорити прийняття того чи іншого зразка на озброєння. Їм говорили: «Чого ви гарячкуєте? Коли потрібно буде — ми вас закидаємо літаками, танками, снарядами».

— Зараз ви нас лаєте, — казали військові, — за те, що ми настійно вимагаємо, а якщо війна станеться, тоді будете говорити — чому погано вимагали.

Звичайно, тоді ми, військові керівники, розуміли, що в країні багато першорядних завдань і все потрібно вирішувати, виходячи з великої політики. Але виявилось, що велика політика, керівником якої був Сталін, у своїх оцінках загрози війни виходила з помилкових припущень.

У цілому ж створені за дві передвоенні п'ятирічки і особливо за три останні перед війною роки величезні виробничі потужності забезпечували основу обороноздатності країни.

З воєнного погляду неабиякого значення набувала лінія партії на прискорення розвитку промисловості в східних районах, створення підприємств-дублерів у цілому ряді галузей машинобудування, нафтопереробки і хімії. Тут зводилося три чверті всіх нових доменних печей, друга потужна нафтова база між Волгою і Уралом, металургійні заводи в Забайкаллі, на Уралі й Амурі, найбільші підприємства кольорової металургії в Середній Азії, важкої індустрії на Далекому Сході, автоскла-

дальні заводи, алюмінієві комбінати і трубопрокатні підприємства, гідроелектростанції. Під час війни разом з евакуйованими сюди підприємствами на сході країни було створено промислову базу, яка забезпечувала опір ворогу і його розгром.

Кілька слів хотілося б сказати про матеріальні резерви, закладені напередодні війни. Малося на меті забезпечити переведення господарства на воєнний лад і харчування військ доти, доки господарство не запрацює цілком на потреби війни. З 1940 по червень 1941 року загальна вартість державних матеріальних резервів збільшилася з 4 мільярдів до 7,6 мільярда карбованців¹.

Сюди входили резерви виробничих потужностей, палива, сировини, енергетики, чорних і кольорових металів, продовольства. Ці запаси, закладені напередодні війни, хоча і були досить скромні, допомогли народному господарству, незважаючи на тяжкий 1941 рік, швидко взяти темп і розмах, необхідні для успішного ведення війни.

Отже, пульс важкої індустрії, оборонної промисловості бився прискорено і досяг у передвоєнні роки і місяці найвищої напруги й наповнення. Суворішим, зібраним ставало життя держави в цілому.

Позачергова IV сесія Верховної Ради СРСР у вересні 1939 року приймає «Закон про загальний військовий обов'язок». За новим законом до армії призиваються особи, яким виповнилося 19 років, а для тих, котрі закінчили середню школу, призовний вік встановлюється у 18 років. Для досконалішого оволодіння військовою справою було збільшено строки дійсної служби: для молодших командирів сухопутних військ і ВПС — з двох до трьох років, для всього рядового складу ВПС, а також для рядового і молодшого комскладу прикордонних військ — до чотирьох років, на кораблях і в частинах флоту — до п'яти років.

Виконання третього п'ятирічного плану в цілому і завдань в галузі важкої і оборонної промисловості зокрема, а також загроза воєнного нападу на СРСР вимагали збільшення кількості робочого часу, відданого народному господарству. У зв'язку з цим Президія Верховної Ради СРСР 26 червня 1940 року приймає Указ

¹ Див.: *Вознесенский Н. А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. М., 1947. С. 154.*

«Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семи-денний тиждень і про заборону самовільно залишати робітникам і службовцям підприємства і установи». Створюється нова система підготовки кваліфікованої робочої сили в ремісничих і залізничних училищах, школах фабрично-заводського навчання, які готували в середньому від 800 тисяч до 1 мільйона чоловік щороку,

Тоді ж, 1940 року, Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про відповідальність за випуск недоброякісної продукції і за недотримання обов'язкових стандартів промисловими підприємствами». Запроваджувалися суворі заходи, що сприяли поліпшенню керівництва підприємствами, зміцнювалися дисципліна, відповідальність і порядок.

Державний апарат, управління промисловістю також зазнають серйозних змін; вони стають гнучкішими, ліквідується громіздкість, зайва централізація. Наркомат оборонної промисловості поділяється на чотири окремих наркоматів — авіаційної, суднобудівної промисловості, боеприпасів, озброєння; Наркомат машинобудування поділяється на наркомати важкого, середнього і загального машинобудування.

Створюються нові народні комісаріати (автомобільного транспорту, будівництва та ін.), безпосередньо пов'язані із зміцненням оборони країни. Перебудовується робота Економради при РНК СРСР. На її базі створюються господарчі ради по оборонній промисловості, металургії, паливу, машинобудуванню і т. п. Головами рад призначаються видатні державні діячі, заступники Голови РНК СРСР М. О. Вознесенський, О. М. Косигін, В. О. Малишев та інші.

Всі ці зміни диктувалися виключно збільшенням обсягу роботи, вимогами підготовки до активної оборони від агресії, можливість якої зростала з кожним місяцем.

Відповідно до умов часу, а також у зв'язку із новим «Законом про загальний військовий обов'язок» реорганізується і центральний військовий апарат, місцеві органи військового управління. В автономних республіках, в областях і в кряях створюються військові комісаріати, затверджуються нові положення про їхню діяльність.

Масштабні, принципові питання в Наркоматі оборони розглядалися на Головній військовій раді Червоної Армії. Очололював Головну військову раду нарком оборони, у її складі були заступники наркома і один із членів

Зліва направо: О. І. Єгоров, Й. Е. Якір,
К. Є. Ворошилов, С. М. Будьонний

М. М. Тухачевський виступає
на VII Всесоюзному з'їзді Рад

Військова рада при наркомі оборони СРСР.

У першому ряду (зліва направо): С. С. Каменев — командарм 1 рангу, начальник Управління ППО РСЧА; В. К. Блюхер — Маршал Радянського Союзу, командуючий військами ОЧДСА; Я. Б. Гамарник — армійський комісар 1 рангу, перший заступник наркома оборони, начальник Політуправління РСЧА; О. І. Єгоров — Маршал Радянського Союзу, заступник наркома оборони, начальник Генерального штабу РСЧА; К. Є. Ворошилов — Маршал Радянського Союзу, нарком оборони СРСР; С. М. Будьонний — Маршал Радянського Союзу, інспектор кавалерії РСЧА; М. М. Тухачевський — Маршал Радянського Союзу, заступник наркома оборони, начальник озброєнь РСЧА; І. П. Уборевич — командарм 1 рангу, командуючий військами Білоруського військового округу; Б. М. Шапошников — командарм 1 рангу, командуючий військами Ленінградського військового округу; Я. І. Алксніс — командарм 2 рангу, начальник Управління повітряних сил РСЧА.

У другому ряду (зліва направо): Г. І. Гугін — армійський комісар 2 рангу, заступник командуючого Чорноморським флотом по політчастині; Г. С. Окунев — армійський комісар 2 рангу, заступник командуючого Тихоокеанським флотом по політчастині; А. С. Гришин — армійський комісар 2 рангу, заступник командуючого Балтійським флотом по політчастині; О. Г. Седякін — командарм 2 рангу, заступник начальника Генерального штабу РСЧА; Г. І. Векличев — армійський комісар 2 рангу, заступник командуючого військового округу по політчастині; М. К. Левандовський — командарм 2 рангу, командуючий військами Закавказького військового округу; І. Ф. Федько — командарм 2 рангу, командуючий Приморською групою військ; Л. Н. Аронштам — армійський комісар 2 рангу, заступник командуючого Особливою Червонопрапорною Далекосхідною армією по політчастині; М. В. Вікторов — флагман флоту 1 рангу, начальник морських сил РСЧА; І. Н. Дубовий — командарм 2 рангу, командуючий військами Харківського військового округу; І. А. Халепський — командарм 2 рангу, начальник Автобронетанкового управління РСЧА; П. Ю. Дибенко — командарм 2 рангу, командуючий військами Приволзького військового округу;

І. К. Кожанов — флагман флоту 2 рангу, командуючий Чорноморським флотом; Й. Є. Славін — армійський комісар 2 рангу, начальник Управління військово-навчальних закладів РСЧА; А. Л. Шиферс — армійський комісар 2 рангу, начальник Військово-хімічної академії РСЧА; А. І. Мезіс — армійський комісар 2 рангу, заступник командуючого військами Приволзького військового округу по політчастині; М. П. Амелін — армійський комісар 2 рангу, заступник командуючого військами Київського військового округу по політчастині; М. М. Ланда — армійський комісар 2 рангу, відповідальний редактор газети «Красная звезда»;

У третьому ряду (зліва направо): С. М. Кожевников — армійський комісар 2 рангу, заступник командуючого військами Харківського військового округу по політчастині; Б. М. Іппо — армійський комісар 2 рангу, начальник Військово-політичної академії РСЧА; А. С. Булін — армійський комісар 2 рангу, заступник командуючого військами Білоруського військового округу по політчастині; А. І. Корк — командарм 2 рангу, начальник Військової академії РСЧА ім. М. В. Фрунзе; В. В. Ульріх — армійський юрист, голова Військової колегії Верховного Суду СРСР; Л. М. Галлер — флагман флоту 2 рангу, командуючий Балтійським флотом; Г. А. Осепян — армійський комісар 2 рангу, заступник начальника Політичного управління РСЧА; М. Д. Каширін — командарм 2 рангу, командуючий військами Північно-Кавказького військового округу; Я. П. Гайліт — комкор, командуючий військами Сибірського військового округу; І. Г. Неронов — корпусний комісар, заступник командуючого військами Північно-Кавказького військового округу по політчастині.

ЗРОСТАЛА Й МІЦНІЛА МОГУТНІСТЬ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

НАВЧАННЯ. БОЙОВА ПІДГОТОВКА

Армійські будні

Справа наліво: заступник командуючого Білоруським військовим округом Ф. І. Кузнецов, командуючий військами Білоруського військового округу М. П. Ковальов і заступник командуючого округу по кавалерії Г. К. Жуков. 1939 р.

ХАЛХИН-ГОЛ. 1939 р.

На командному пункті 1-ї армійської групи

Х. Чойбалсан
і командуючий
1-ю армійською групою
Г. К. Жуков

Командир
24-го мотополку
І. І. Федюнінський

Радянські льотчики.
Другий справа — Віктор Рахов, Герой Радянського Союзу

Комісар 1-ї армійської групи М. С. Нікішев і комкор Г. К. Жуков серед бійців

1942 р. Президія ЦК МНРП обговорює питання про надання допомоги братньому радянському народові.
Справа наліво:
Ю. Цеденбал, Х. Чойбалсан, Г. Бумценд,
Ч. Суренжав і С. Янжимаа (дружина Сухе-Батора)

Конструктори радянської військової техніки

В. О. Дегтярьов, Ф. В. Токарев

С. В. Ільюшин

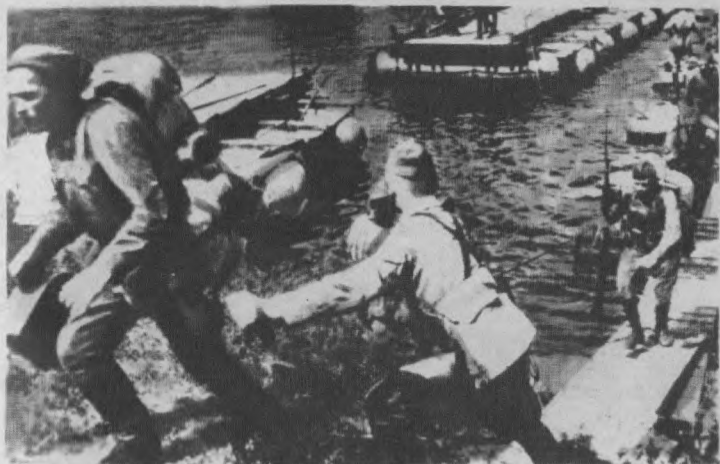

А. М. Туполєв

Нарком оборони С. К. Тимошенко і командуючий Київським Особливим військовим округом Г. К. Жуков на польових навчаннях. 1940 р.

МІЦНІЛА БОЙОВА ВІУЧКА

Командуючий Київським Особливим
військовим округом генерал армії Г. К. Жуков
на навчаннях

Ha nriani

МИРНА ТВОРЧА ПРАЦЯ

НАД СВІТОМ ЗАВИСЛА ЗАГРОЗА ФАШИЗМУ

Політбюро ЦК ВКП(б). Питання особливої ваги звичайно вирішувалися в присутності Й. В. Сталіна та інших членів Політбюро ЦК ВКП(б).

Рішенням ЦК партії і Радянського уряду від 8 березня 1941 року було уточнено розподіл обов'язків у Наркоматі оборони СРСР.

Керівництво Червоною Армією здійснювалося наркомом оборони через Генеральний штаб, його заступників і систему головних і центральних управлінь. Йому ж безпосередньо підпорядковувалися Головне автотанкове управління, Управління справами, Фінансове управління, Управління кадрів і Бюро винаходів.

Перед війною обов'язки в самому Наркоматі оборони було розподілено таким чином:

Заступник наркома, начальник Генерального штабу генерал армії Г. К. Жуков — Управління зв'язку, Управління постачання паливом, Головне управління ППО, Академія Генерального штабу і Академія імені М. В. Фрунзе.

Перший заступник наркома Маршал Радянського Союзу С. М. Будьонний — Головне інтендантське управління, Санітарне і Ветеринарне управління Червоної Армії, Відділ матеріальних фондів.

Заступник наркома по артилерії Маршал Радянського Союзу Г. І. Кулик — Головне артилерійське управління, Управління хімічного захисту і Артилерійська академія.

Заступник наркома Маршал Радянського Союзу В. М. Шапошников — Головне військово-інженерне управління, Управління оборонного будівництва.

Заступник наркома по бойовій підготовці генерал армії К. О. Мерецков — Інспекція всіх родів військ, Управління військово-навчальних закладів і бойової підготовки Червоної Армії.

Заступник наркома генерал-лейтенант авіації П. В. Ричагов — Головне управління Військово-Повітряних Сил Червоної Армії.

Заступник наркома армійський комісар I рангу О. І. Запорожець — Головне управління політичної пропаганди Червоної Армії, видавничі і культосвітні установи Червоної Армії, Військово-політична академія імені В. І. Леніна, Військово-юридична академія і військово-політичні училища.

Хочу нагадати, що Генеральний штаб Червоної Армії

очолювали з 1931 року О. І. Єгоров, а з 1937-го — Маршал Радянського Союзу Б. М. Шапошников, з серпня 1940 року по лютий 1941-го — генерал армії К. О. Мерцков.

Поглянемо тепер, який мали вигляд на порозі війни наші збройні сили. Щоб читачам було зручніше і щоб легше робити висновки, краще буде зробити виклад за такою схемою: що вже було здійснено народом, партією і урядом, що ми збиралися зробити найближчим часом і чого не встигли або не зуміли здійснити. Звичайно, все це в загальних рисах, з використанням невеликої кількості даних.

Стрілецькі війська. У квітні 1941 року для стрілецьких військ запровадили штати воєнного часу. Стрілецька дивізія — основне загальновійськове з'єднання Червоної Армії — мала в своєму складі три стрілецьких і два артилерійських полки, протитанковий і зенітний дивізіони, розвідувальний і саперний батальйони, батальйон зв'язку, тилові частини і установи. За штатами воєнного часу в дивізії мало бути близько 14 з половиною тисяч чоловік, 78 польових гармат, 54 протитанкові 45-мм гармати, 12 зенітних гармат, 66 мінометів калібру 82—120 мм, 16 легких танків, 13 бронемашин, понад три тисячі коней. Повністю укомплектовані дивізії мали все для того, щоб стати мобільними і грізними бойовими з'єднаннями.

У 1939, 1940 і в першій половині 1941 року війська отримали понад 105 тисяч ручних, станкових і великокаліберних кулеметів, понад 100 тисяч автоматів. Це в той час, коли випуск стрілецько-артилерійського озброєння дещо зменшився, бо застарілі види знімалися з виробництва, а нові через складність і конструкторські особливості не так легко було поставити на потік.

У середині березня 1941 року С. К. Тимошенко і я просили дозволу у Й. В. Сталіна призвати приписний склад запасу для стрілецьких дивізій, щоб мати можливість передіготувати його з урахуванням сучасних вимог. Спершу наше прохання було відхилено. Нам сказали, що призов приписного складу запасу в такому масштабі може стати для німців приводом, щоб спровокувати війну. Однак наприкінці березня вирішили призвати п'ятсот тисяч солдатів і сержантів і направити їх у прикордонні військові округи для доукомплектування,

щоб довести чисельність стрілецьких дивізій хоча б до 8 тисяч чоловік.

Щоб не повертатися до цього питання, скажу, що через кілька днів було дозволено призвати ще 300 тисяч приписного складу для укомплектування спеціалістами укріпрайонів та інших родів і видів збройних сил, артилерії резерву Головного Командування, інженерних військ, військ зв'язку, протиповітряної оборони і служби тилу військово-повітряних сил. Отже, напередодні війни Червона Армія отримала поповнення близько 800 тисяч чоловік. Збори планувалося провести у травні — жовтні 1941 року.

В результаті напередодні війни в прикордонних округах із ста сімдесяти дивізій і двох бригад 19 дивізій були укомплектовані до 5—6 тисяч чоловік, 7 кавалерійських дивізій в середньому по 6 тисяч чоловік, 144 дивізії кількістю по 8—9 тисяч чоловік. У внутрішніх округах більшість дивізій утримувалася за скороченими штатами, а багато стрілецьких дивізій ще тільки формувалися і починали бойове навчання.

Бронетанкові війська. Розповідаючи раніше про радянську танкову промисловість, я вже підкреслював високі темпи її розвитку і велику досконалість конструкторських вітчизняних машин. На 1938 рік порівняно з початком тридцятих років виробництво танків зросло більш як у три рази. У зв'язку з новими вимогами оборони країни ЦК ВКП(б) і Радянський уряд поставили перед конструкторами і танкобудівниками завдання по створенню танків з посиленням броневим захистом і озброєнням при високій маневреності і надійності в експлуатації.

Талановиті колективи конструкторів під керівництвом Ж. Я. Котіна створюють важкий танк КВ, конструкторське бюро М. І. Кошкіна, О. О. Морозова і Н. А. Кучеренка — знаменитий середній танк Т-34. Моторобудівники дали потужний дизельний танковий двигун В-2. КВ і Т-34 виявилися кращими з машин, створених напередодні війни. І під час війни вони впевнено зберігали перевагу над машинами противника подібного типу. Необхідно було якнайскоріше налагодити їх масове виробництво.

За вказівкою ЦК ВКП(б) Комітет оборони в грудні 1940 року, вивчивши становище з виробництвом нових

танків, доповів ЦК про те, що деякі заводи не виконують планів, є великі труднощі в опрацюванні технологічного процесу, озброєння військ танками КВ і Т-34 здійснюється вкрай повільними темпами. Урядом було вжито необхідних заходів. Паралельно приймаються постанови ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів про організацію масового виробництва танків на Поволжі й на Уралі, що мало особливе значення для оборони країни.

З січня 1939 року до 22 червня 1941 року Червона Армія отримала понад сім тисяч танків, у 1941 році промисловість могла дати близько 5,5 тисячі танків усіх типів. Щодо КВ і Т-34, то на початок війни заводи встигли випустити всього лише 1861 танк. Цього, звичайно, було дуже мало. Практично нові танки лише з другої половини 1940 року почали надходити в бронетанкові училища та в війська прикордонних округів.

До труднощів, пов'язаних з проблемою кількості, прилучилися проблеми організаційні. Мабуть, читач пам'ятає, що наша армія була піонером створення великих механізованих з'єднань — бригад і корпусів. Однак досвід використання таких з'єднань за специфічних умов в Іспанії отримав неправильну оцінку, і мехкорпуси в нашій армії було ліквідовано. Між тим ми ще в битвах на Халхін-Голі домоглися позитивних результатів, застосовуючи танкові з'єднання. Широко використовувалися танкові з'єднання Німеччиною в її агресивних діях проти країн Європи.

Необхідно було негайно повернутися до створення великих бронетанкових з'єднань.

У 1940 році розпочинається формування нових мехкорпусів, танкових і механізованих дивізій. Було створено 9 мехкорпусів. У лютому 1941 року Генштаб розробив ще ширший план створення бронетанкових з'єднань, ніж це передбачалося рішенням уряду в 1940 році.

Враховуючи кількість бронетанкових військ у німецькій армії, ми з наркомом просили під час формування механізованих корпусів використати існуючі танкові бригади і навіть кавалерійські з'єднання, як найближчі до танкових військ за своїм «маневреним духом».

И. В. Сталін, мабуть, на той час ще не мав певної думки з цього питання і вагався. Час минав, і лише у березні 1941 року було прийнято рішення про формування 20 механізованих корпусів, що ми й просили.

Але ми не врахували об'єктивних можливостей нашої

танкової промисловості. Для повного укомплектування нових мехкорпусів необхідно було 16,6 тисячі танків лише нових типів, а всього близько 32 тисяч танків. Такої кількості машин протягом одного року практично не було де взяти, бракувало і технічних, командних кадрів.

Таким чином, на початок війни нам вдалося оснастити менше половини корпусів, які сформувалися. Якраз вони, ці корпуси, і стали головною силою при відсічі перших ударів противника, а ті, котрі щойно почали формуватися, виявилися підготовленими тільки на період Сталінградської контраступальної операції, де зіграли вирішальну роль.

Артилерія. За уточненими архівними даними, з 1 січня 1939 року по 22 червня 1941 року Червона Армія отримала від промисловості 29 637 польових гармат, 52 407 мінометів, а всього гармат і мінометів, з урахуванням танкових гармат,— 92 578. Переважна більшість цієї зброї припадала на військову артилерію відповідно до штатів частин і з'єднань. Військова артилерія прикордонних округів була в основному укомплектована гарматами за штатними нормами.

Безпосередньо напередодні війни ми мали в своєму розпорядженні шістьдесят гаубичних і чотирнадцять гарматних артилерійських полків РГК. Враховуючи специфіку війни з Німеччиною, у нас було недостатньо артилерії резерву Головного Командування.

Навесні 1941 року ми почали формування десяти протитанкових артилерійських бригад, однак повністю укомплектувати їх до червня не вдалося. До того ж артилерійська тяга поганої прохідності не дозволяла здійснювати маневрування поза дорогами, особливо в осінній і зимовий періоди. І все ж протитанкові артилерійські бригади зіграли виняткову роль при знищенні танків ворога. Подекуди це був єдиний надійний засіб стримування його масових танкових атак.

Маршал Г. І. Кулик, як головний доповідач Й. В. Сталіну з питань артилерії, не завжди правильно орієнтував його щодо ефективності того чи іншого зразка артилерійсько-мінометного озброєння.

Так, наприклад, за його «авторитетною» пропозицією напередодні війни були зняті з виробництва 45 і 76,2-мм гармати. Під час війни довелося з великими труднощами знову організувати виробництво цих гармат на

ленінградських заводах. 152-мм гаубиця, яка пройшла всі випробування і виявила відмінні якості, за висновком Г. І. Кулика, не була прийнята на озброєння. Не краще стояла справа і з мінометним озброєнням, котре в ході війни показало високі бойові якості в усіх видах бою. Після війни з Фінляндією цей недолік було усунуто.

Напередодні війни Г. І. Кулик разом із Головним артилерійським управлінням не оцінив таку могутню реактивну зброю, як БМ-13 («катюші»), після перших залпів якої в липні 1941 року кидалися навіть ворожі частини. Комітет оборони лише в червні прийняв постанову про термінове серійне її виготовлення.

Треба віддати належне нашим зброярам за їхню оперативність і творчу працелюбність. Вони зробили все можливе, щоб через 10—15 днів після початку війни війська отримали перші партії цієї грізної зброї.

Свого часу була можливість більше зробити і щодо мінометів. Програма була ясна — її визначила постановва Політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1940 року «Про збільшення виробництва мінометів і мін». Однак армія почала отримувати 82-мм і 120-мм міномети у необхідних масштабах лише перед самою війною. У червні 1941 року і за кількістю і за якістю наші міномети вже значно переважали німецькі.

Й. В. Сталін вважав артилерію дуже важливим засобом війни, багато уваги приділяв її вдосконаленню. Наркомом озброєння був тоді Д. Ф. Устинов, наркомом боеприпасів — Б. Л. Ванников, головними конструкторами артилерійських систем — генерали І. І. Іванов, В. Г. Грабін. Цих людей Й. В. Сталін добре знав, часто з ними зустрічався і повністю довіряв їм.

Війська зв'язку, інженерні війська. Залізниця й шосейні дороги. Комісія ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, яка працювала в середині 1940 року, справедливо вказала на те, що кількість інженерних військ за мирного часу не могла забезпечити нормальне розгортання їх на випадок війни¹.

Напередодні війни штати кадрових частин цих військ було збільшено, сформовано нові частини, поліпшились загальна підготовка інженерних військ, структура і оперативний розрахунок частин зв'язку; начальники зв'язку

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 2. Оп. 75 593. Спр. 14. Арк. 59.

з'єднань стали більше займатися роботою по підготовці зв'язку до дій в умовах воєнного часу; у війська вже надходила нова інженерна техніка і засоби зв'язку. Проте ліквідувати всі недоліки в інженерних військах і військах зв'язку до початку війни ми не встигли.

Наприкінці лютого ми разом з наркомом оборони ретельно розглянули питання про хід будівництва укріплених рубежів уздовж державного кордону, стан залізниць, шосейних і ґрунтових доріг і засобів зв'язку.

Генерали М. Ф. Ватутін, Г. К. Маландін і О. М. Василевський докладно доповіли про стан справ. Висновки в основному були такі.

Мережа шосейних доріг у західних областях Вілорусії і України перебувала в поганому стані. Багато мостів не витримували ваги середніх танків і артилерії, а путівці вимагали капітального ремонту.

Мій перший заступник М. Ф. Ватутін докладно доповів наркому С. К. Тимошенку про стан залізниць у всіх прикордонних військових округах.

— Прикордонні залізничні райони мало пристосовані для масового вивантаження військ,— доповідав М. Ф. Ватутін.— Це засвідчують ось такі цифри. Німецькі залізниці, що пролягають до кордонів Литви, здатні пропускати 220 поїздів на добу, а наша литовська залізниця, яка підходить до кордонів Східної Пруссії,— лише 84. Не краща справа і на території західних областей Білорусії і України, тут у нас майже вдвічі менше залізничних ліній, ніж у противника. Залізничні війська і будівельні організації протягом 1941 року явно не зможуть виконати ту роботу, котру потрібно провести.

У відповідь нарком зауважив, що в 1940 році за завданням ЦК ВКП (б) Наркомат шляхів сполучення склав семирічний план технічної реконструкції західних залізниць. Однак поки що нічого серйозного не зроблено, крім перешивки колії і найпростішої роботи по пристосуванню залізничних споруд під завантаження і вивантаження військ і озброєння.

Ми вже знали, що розробленого й затвердженого урядом мобілізаційного плану залізниць країни на випадок війни у Наркоматі шляхів сполучення на той час не було.

— Ну що ж,— сказав С. К. Тимошенко, закінчуючи нашу бесіду,— з вашими міркуваннями згоден. Спробую ще раз доповісти.

Ми розпрощалися. Коли вийшли на вулицю, вирішили з Миколою Федоровичем трохи пройтися. Був ясний січневий день. Дерев на Гоголівському бульварі стояли в сріблястому інеї. Думки наші були сумні...

Командуючий Західним військовим округом Д. Г. Павлов 18 лютого 1941 року надіслав донесення № 867 на ім'я Й. В. Сталіна, В. М. Молотова і С. К. Тимошенка. Він просив виділити значні кошти на проведення робіт по шосейно-грунтовому будівництву і, зокрема, писав: «Вважаю, що західний театр воєнних дій повинен бути обов'язково підготовлений протягом 1941 року, а тому розтягувати будівництво на кілька років вважаю абсолютно неможливим».

Заради справедливості змушений сказати, що до вигоди командуючого Західним округом Й. В. Сталіну належало б поставитися з більшою увагою, бо Д. Г. Павлов вносив розумні пропозиції. Вважаю за необхідне навести деякі уривки з його донесення від 18 лютого 1941 року.

«Наявність і стан шосейних, ґрунтових доріг і залізниць у межах БРСР цілком не забезпечує потреб ЗахВО.

У докладній доповіді, що подана мною народному комісару оборони від 29.1.41, зроблено заявки на будівництво й ремонт у 1941 році вкрай необхідних округу шосейно-ґрунтових доріг і залізниць, до яких включено:

а) будівництво нових шосейних доріг — 2360 км;

б) будівництво ґрунтових тракторних шляхів — 650 км;

в) капітальний ремонт найбільш зруйнованих ділянок існуючих шосейних доріг — 570 км;

г) виконання ряду великих заходів по відродженню мостів і обладнанню доріг;

д) будівництво нових залізниць довжиною 819 км;

е) реконструкцію і розвиток залізниць — 1426 км, з них 765 — укладання по готовій колії.

Для виконання робіт по шосейно-ґрунтовому будівництву буде потрібно — 859 мільйонів карбованців...

Крім того, для будівництва 819 кілометрів залізничних колій, реконструкції і розвитку їх потрібно 642 мільйони карбованців. Вважаю, що західний театр воєнних дій повинен бути обов'язково підготовлений протягом 1941 року, а тому розтягувати будівництво на кілька років вважаю абсолютно неможливим.

Дорожнє будівництво усіх видів може бути вирішене в 1941 році відпусканням зазначених вище механізмів; широким застосуванням праці працездатного населення СРСР з підводами й кіньми вважаю можливим і необхідним для будівництва доріг, мостів... відпустити безплатно камінь, ґравій, ліс та інші будівельні матеріали.

Друге питання. Необхідно західний театр воєнних дій по-справжньому привести в дійсно оборонний стан шляхом створення ряду оборонних смуг на глибину 200—300 кілометрів, побудувавши протитанкові рови, надовби, греблі для заболочування, ескарпи, польові оборонні споруди.

Вище перелічені заходи також вимагатимуть великої кількості робочої сили... Для такої роботи недоцільно відривати війська і порушувати хід бойової підготовки.

Враховуючи, що в обороні країни повинні не на словах, а на ділі взяти участь усі громадяни Радянського Союзу; враховуючи, що будь-яке зволікання може привести до зайвих жертв, вношу пропозицію:

учнів десятих класів і всіх здорових учнів вищих учбових закладів замість відпустки на канікули залучати організовано на оборонне і дорожнє будівництво, створюючи з них взводи, роти, батальйони під командуванням командирів з військових частин. Перевезення та харчування учнів організувати безплатно за рахунок держави (червоноармійський пайок).

Установити безплатне відпускання лісу, каменю та інших матеріалів для будівництва доріг, мостів і оборонних споруд, а також безплатну доставку матеріалів до місця роботи.

Вважаю, що тільки при позитивному вирішенні цих питань можна і треба підготувати ймовірні театри воєнних дій до війни й побудувати дешево та швидко дороги в необхідній кількості».

Начальник військ зв'язку Червоної Армії генерал-майор Н. І. Гапич доповідав нам про те, що не вистачає сучасних засобів зв'язку і про відсутність достатніх мобілізаційних і недоторканих запасів необхідного майна зв'язку.

Справді, радіомережа Генштабу була забезпечена радіостанціями типу РАТ лише на 39 процентів, а радіостанціями типу РАФ і їх заміниками 11-АК та ін.— на 60 процентів, зарядними агрегатами — на 45 процентів і т. п. Прикордонний Західний військовий округ був

забезпечений радіостанціями лише на 27 процентів, Київський військовий округ — на 30 процентів, Прибалтійський військовий округ — на 52 проценти. Приблизно таке ж становище було і з іншими засобами радіо- і проводового зв'язку.

Напередодні вважалося, що для управління фронтом, внутрішніми округами і військами резерву Головного Командування на випадок війни будуть використані переважно засоби Наркомату зв'язку і ВЧ Наркомату внутрішніх справ. Вузли зв'язку Головного Командування, Генштабу і фронтів отримують все необхідне в місцевих органах Наркомату зв'язку. Але вони, як виявилося потім, до роботи в умовах війни не підготувалися.

Про те, в якому стані місцеві органи зв'язку, мені було відомо з маневрів і з командно-штабного польового навчання, коли на орендних умовах користувався їхніми послугами. Ще тоді брав сумнів, чи будуть місцеві органи здатні забезпечити збройні сили сталим зв'язком під час війни.

Усі ці обставини обумовили основний недолік у підготовці командирів, штабів з'єднань і армійських об'єднань: брак уміння добре управляти військами в складних швидкоплинних умовах бойової обстановки. Командири і штаби ухилялися від користування радіозв'язком, віддаючи перевагу проводовому зв'язку. Що з цього вийшло в перші дні війни — відомо. Внутрішній радіозв'язок у підрозділах бойової авіації, в аеродромній мережі, у танкових підрозділах і частинах, де проводовий зв'язок узагалі неможливий, здійснювався слабо.

Й. В. Сталін недостатньою мірою оцінював роль радіозасобів у сучасній маневрній війні, а керівні військові працівники не змогли своєчасно довести йому необхідність організації масового виробництва армійської радіотехніки. Звичайно, це справа не одного року. Кожному зрозуміло, що цим треба було займатися за багато років до війни, але цього зроблено не було.

Підземної кабельної мережі, необхідної для обслуговування оперативних і стратегічних інстанцій, взагалі не було.

Лише термінові заходи могли привести в належний порядок телефонно-телеграфну, радіо- і радіотрансляційну мережі.

Розмови з цього приводу з Наркоматом зв'язку нічого не дали. І не тому, що там хтось не бажав виконати

зайву роботу: поліпшення організації зв'язку було абсолютно очевидною необхідністю. Наркомат не міг фізично виконати вимог армії. Те, що було зроблено в кінці 1940 — на початку 1941 року для поліпшення місцевого зв'язку і зв'язку окремих центрів з Москвою, не вирішувало поставленого завдання.

Вислухавши наші повідомлення, С. К. Тимошенко сказав:

— Я згоден з вашою оцінкою становища. Але думаю, навряд чи можна зробити що-небудь серйозне, щоб відразу ж усунути всі ці недоліки. Вчора я був у товариша Сталіна. Він отримав телеграму від Павлова і наказав передати йому, що хоч його вимоги і справедливі, у нас немає сьогодні можливостей задовольнити його *«фантастичні»* пропозиції.

Військово-Повітряні Сили. Я вже казав, що партія і уряд завжди приділяли велику увагу розвитку радянської авіації. У 1939 році Комітет оборони приймає постанову про будівництво дев'яти нових літакобудівних заводів і семи авіамоторних, наступного року ще сім заводів, вже з інших галузей народного господарства, переходять на випуск авіаційної продукції, підприємства оснащуються обладнанням високого класу. На кінець 1940 року авіапромисловість зростає порівняно з 1939 роком більш ніж на 70 процентів. Паралельно зводяться нові авіамоторні підприємства і заводи авіаприладів на площах підприємств, переданих авіапромисловості з інших галузей народного господарства.

За уточненими архівними даними, з 1 січня 1939 року по 22 червня 1941 року Червона Армія отримала від промисловості 17 745 бойових літаків, з них — 3719 літаків нових типів.

Розпочинався новий етап розвитку авіації. Практично був повністю реконструйований ЦАГІ, створюються нові конструкторські бюро військової авіації. Талановиті конструктори С. В. Ільюшин, А. І. Мікоян, С. О. Лавочкін, В. М. Петляков, О. С. Яковлев разом із своїми молодими колективами дають військовій авіації винищувачі ЯК-1, МІГ-3, ЛАГГ-3, штурмовик ІЛ-2, пікіруючий бомбардувальник ПЕ-2 і багато інших — всього близько двадцяти типів.

На кінець 1940 — початок 1941 року розгортається боротьба за прискорене серійне освоєння кращих типів

літаків. ЦК ВКП(б) і особисто Й. В. Сталін приділяють багато часу і уваги авіаційним конструкторам. Можна сказати, що авіація була навіть якоюсь мірою захопленням Й. В. Сталіна.

І все ж промисловість не встигала за вимогами часу. Перед війною в авіації кількісно переважали машини старих конструкцій. Приблизно 75—80 процентів від загального числа машин за своїми льотно-технічними даними поступалися перед однотипними літаками фашистської Німеччини. Матеріальна частина нових літаків лише освоювалася, сучасною авіаційною технікою ми встигли переозброїти не більше 21 процента авіаційних частин.

Щоправда, кількість авіаційних з'єднань різко зростає. На червень 1941 року загальна кількість авіаційних полків у строю в порівнянні з 1939 роком значно збільшилася. Вищим тактичним з'єднанням винищувальної, штурмової і бомбардувальної авіації стає дивізія, переважно змішана, у складі чотирьох-п'яти полків, у кожному полку — чотири-п'ять ескадрилій.

Така система організації Військово-Повітряних Сил дала змогу забезпечити кращу взаємодію в бою різних родів авіації і самої авіації із сухопутними силами. Напередодні війни співвідношення між найважливішими родами ВПС складалося так: бомбардувальні авіаполки — 45 процентів, винищувальні — 42 проценти, штурмові, розвідувальні та інші — 13 процентів¹.

Наприкінці 1940 року нарком оборони, Генеральний штаб разом із штабом ВПС розробили і внесли в ЦК ВКП(б) пропозиції по реорганізації і переозброєнню Військово-Повітряних Сил. Наші пропозиції були швидко розглянуті і затверджені.

Постановою «Про реорганізацію авіаційних сил Червоної Армії» передбачалося формування нових частин (106 авіаполків), розширення і зміцнення військово-навчальних закладів ВПС, переозброєння бойових з'єднань новими зразками літаків. На кінець травня 1941 року вдалося сформувати і майже повністю укомплектувати 19 полків.

Незабаром було зроблено ще один крок на шляху зміцнення ВПС — 10 квітня 1941 року ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову про реорганізацію си-

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 35. Оп. 107 559. Спр. 13. Арк. 160.

стеми тилу ВПС. Було вирішено сформувати тил ВПС за територіальним принципом — виключити із стройових частин і з'єднань ВПС органи і установи тилу, створити райони авіаційного базування і батальйони аеродромного обслуговування.

Райони авіаційного базування ставали органами тилу ВПС армій, округу, фронту. У складі району мали бути авіаційні бази по одній на дивізію, які об'єднували батальйони аеродромного обслуговування по одному на кожен авіаційний полк. Розвідувальна і військова авіація залишалася із своїми штатними тилами. Перехід на нову, гнучкішу організацію тилу ВПС слід було здійснити в липні 1941 року. Практично ж все довелося завершувати в ході війни.

Сам характер можливих бойових операцій визначив необхідність значного збільшення повітряно-десантних військ. У квітні 1941 року розпочинається формування п'яти повітряно-десантних корпусів. До 1 червня їх вдалося укомплектувати особовим складом, але бойової техніки не вистачало. А тому на початку війни завдання авіадесантних військ могли виконувати лише старі авіадесантні бригади, об'єднані в нові корпуси, а більшість особового складу нових з'єднань використовувалась як стрілецькі війська.

У лютому 1941 року ЦК ВКП(б) і РНК СРСР затвердили додатковий план будівництва аеродромів. Передбачалося створити в західних районах 190 нових аеродромів. На початок війни аеродромні роботи були в повному розпалі, однак більшість їх залишилися недобудованими.

У цілому війна застала наші військово-повітряні сили на стадії широкої реорганізації, переходу на нову матеріальну частину і переучування льотно-технічного складу. До польотів за дійсно складних умов встигли підготуватися лише окремі з'єднання, а до нічних польотів — не більше 15 процентів льотного складу. Командування ВПС, приділивши багато уваги переучуванню льотного складу на нову матеріальну частину, дещо послабило увагу до підтримання бойової готовності на старій матеріальній частині.

Буквально через рік-півтора наша авіація могла б постати в абсолютно оновленому, могутньому бойовому вигляді.

Війська ППО. Загроза повітряного нападу на СРСР в передвоєнні роки відчутно зростала. А тому ЦК ВКП (б) підвищив вимогливість до протиповітряної оборони країни, накреслив конкретні заходи значного зміцнення оборони з повітря. Перш за все було проведено важливі організаційні перетворення, бо система ППО, схвалена в 1932 році, серйозно застаріла.

Територію країни поділили на зони ППО, що відповідали кордонам тогочасних військових округів.

До складу зони ППО входили з'єднання і частини, призначенням яких було обороняти міста і об'єкти на території даної зони.

Відповідальність командуючих військами округів за протиповітряну оборону було підвищено, притому авіація, що виділялася із складу ВПС округу для вирішення завдань ППО, залишалася у підпорядкуванні ВПС округу. Звичайно, було б краще забезпечити єдність керівництва і централізувати управління ППО в масштабі всієї країни. Це вдалося зробити вже під час війни, у листопаді 1941 року.

Як і чим були озброєні сили ППО?

На червень 1941 року гарматами середнього калібру вони були забезпечені приблизно на 85 процентів, мало-го калібру — на 70 процентів. Некомплект по винищувачах складав 40 процентів, укомплектованість зенітними кулеметами — 70 процентів, по аеростатах загородження і протекторах — наполовину.

ППО західних прикордонних районів, а також Москви і Ленінграда була оснащена краще. Західні округи отримували нову матеріальну частину у великій кількості, мали її більше, ніж інші округи, зенітними гарматами вони були оснащені на 90—95 процентів, мали нові засоби виявлення і спостереження за повітряним противником. Війська, що обороняли Москву, Ленінград і Баку, мали у своєму складі понад 40 процентів усіх зенітних артилерійських батарей середнього калібру. В ленінградській і московській зонах ППО було дислоковано близько 30 радіолокаційних станцій РУС-2.

По нашій доповіді ЦК ВКП (б) і РНК СРСР прийняли рішення сформувати винищувальні корпуси для посилення протиповітряної оборони Москви і Ленінграда. Ці корпуси, як відомо, відіграли виняткову роль, відбиваючи нальоти фашистської авіації на столицю і місто Леніна.

На початок війни нова система ППО не була відпрацьована як слід, оснащення найновішою технікою і її освоєння тільки починалися. Погано було з транспортом.

Військово-Морський Флот. До війни Військово-Морський Флот мав самостійний наркомат. У питаннях оперативного використання військово-морських сил Наркомат Військово-Морського Флоту керувався загальними оперативними і мобілізаційними планами, які розробляв Генштаб.

Прийнявши посаду начальника Генерального штабу, через обмеженість часу і велику заклопотаність справами, що безпосередньо стосувалися Червоної Армії, я не міг детально познайомитися із справами флоту. Однак мені було відомо, що особовий склад Військово-Морського Флоту добре підготовлений, що командуючі флотами, флотиліями і їхні штаби готові до бойових операцій. Головний штаб Військово-Морського Флоту очолював тоді талановитий, ініціативний, вольовий адмірал І. С. Ісаков.

У строю флоту перебували 3 лінкори, 7 крейсерів, 7 лідерів, 49 есмінців, 211 підводних човнів, 279 торпедних катерів, понад 1000 гармат берегової оборони. Слабким місцем флотів була протиповітряна оборона і мінно-торпедне озброєння. У бойовій і оперативній підготовці військово-морських сил велика увага приділялася взаємодії з сухопутними військами на приморських напрямках, боротьбі з ворожими флотами, відбиттю десантних операцій. Поряд з цим у підготовці кадрів укорінювались і помилкові погляди на необхідність проведення надводним флотом самостійних операцій у відкритих морях, у той час як реальних сил і можливостей для цієї мети у наших флотів тоді не було.

Темпи оснащення Військово-Морського Флоту наростали. Лише за 11 місяців 1940 року було спущено на воду 100 міноносців, підводних човнів, тральщиків, торпедних катерів, що відзначалися високими бойовими якостями. Близько 270 кораблів усіх класів будувалися в 1940 році. Створювалися нові військово-морські бази, додатково освоювалися райони на Балтійському, Баренцовому і Чорному морях.

Сучасний флот — справа дуже дорога, особливо масивні кораблі, які до того ж є гарною мішенню для атак з повітря і торпедування. Комітет оборони при РНК

СРСР в 1939 році приймає рішення скоротити, а згодом і припинити будівництво лінокорів і важких крейсерів, створення яких вимагало величезних витрат, великої кількості металу і зусиль значної кількості інженерно-технічного складу і робітників суднобудівельної промисловості.

З другого боку, береговій і протиповітряній обороні, мінно-торпедному озброєнню належної уваги не приділялося. *И. В. Сталін* і Наркомат Військово-Морського Флоту допустили серйозний прорахунок, недооцінивши Північний флот, на долю якого випало зіграти у війні відповідальнішу роль, *до якої він не був повністю підготовлений*.

У цілому ж напередодні війни радянський Військово-Морський Флот справляв хороше враження і гідно зустрів противника.

У своїй книзі «Напередодні» адмірал М. Г. Кузнецов пише у зв'язку з моїм призначенням начальником Генерального штабу: «Спершу я думав, що тільки у мене стосунки з Г. К. Жуковим не складаються і що з ним знайде спільну мову його колега, начальник Головного морського штабу І. С. Ісаков. Однак у Ісакова також нічого не вийшло».

Я зараз вже не пригадую, чи то у названих товаришів зі мною «нічого не вийшло», чи в мене з ними «нічого не зладналося»,— це не має ніякого значення¹. Але щоб дотриматися історичної правди, я мушу сказати, що взагалі на обговорення флотських питань у *И. В. Сталіна* ні нарком оборони С. К. Тимошенко, ні начальник Генерального штабу не запрошувалися.

Про грандіозність заходів, що здійснювалися партією і урядом для зміцнення оборони країни в 1939—1941 роках, говорить і кількісне зростання наших збройних сил. Вони збільшилися за цей час в 2,8 рази, було сформовано 125 нових дивізій і на 1 січня 1941 року в сухопутних військах, військовій авіації, на флоті, у військах ППО налічувалося понад 4200 тисяч чоловік.

¹ У багатьох мемуарних матеріалах, книгах і статтях трапляються різні оцінки моєї діяльності в роки Великої Вітчизняної війни. За добрі слова я щиро вдячний авторам. Про свої недоліки і прорахунки, які в мене, як і в кожній людини, були, я кажу в цій книзі. Що ж до критичних висловлювань, тим паче загального, емоційного характеру, то я вирішив не полемізувати з ними, якщо мова йде не про вагомі питання, помилковість тлумачення яких може завдати шкоди істині.— *Прим. авт.*

В одному з розділів цієї книги я торкнувся ролі всеобучу. Традиція готувати цивільне населення, і насамперед молодь, захищати свою Вітчизну до призову в армію набула широкої популярності в народі. Оборонно-масовою роботою займався Тсоавіахім. На 1 січня 1941 року в лавах Тсоавіахіму перебувало понад 13 мільйонів чоловік. Щороку десятки тисяч ентузіастів льотної справи, парашутистів, стрільців, авіамеханіків набували спеціальностей більш ніж у трьохстах аеро- і автотоклубах, авіашколах і планерних клубах. Як же знадобилися потім ці знання молоді, призваній до армії, народним ополченням і партизанам!

Що ж до професійного навчання командирів усіх ступенів, то сотні тисяч їх проходили непогану школу більш як у двохстах військових училищах Червоної Армії і Військово-Морського Флоту, в дев'ятнадцяти академіях, на десяти військових факультетах при цивільних вузах, у семи вищих військово-морських училищах.

Навідуючись до Академії Генерального штабу, яка була в моєму віданні, я щоразу міг переконатися в тому, що напередодні війни на військових кафедрах слухачам подавалася сучасна воєнна теорія, значною мірою враховувався досвід другої світової війни, що вже розпочалася. Підкреслювалися непримиренність, жорстокість збройної боротьби, можливий її затяжний характер і необхідність мобілізації зусиль всього народу.

Військова стратегія у передвоєнний період будувалася головним чином на твердженні, що тільки наступальними діями можна розгромити агресора і що оборона відіграватиме суто допоміжну роль, забезпечуючи наступальним угрупованням досягнення поставлених цілей.

Не відповідав вимогам сучасної війни у ряді випадків і метод навчання військ. Беручи участь у багатьох польових навчаннях, маневрах і оперативно-стратегічних іграх, я не пам'ятаю випадку, щоб наступаюча сторона ставилась у тяжкі умови й не досягала мети. Коли ж по ходу дії наступ не виконував свого завдання, керівництво навчанням звичайно вдавалось до штучних заходів, які полегшували виконання завдання наступаючій стороні.

Коротше кажучи, наші війська не завжди навчалися того, з чим їм довелося зустрітися в тяжкі перші дні війни. Щодо інших способів і форм ведення збройної

боротьби, то ними просто нехтували, особливо в оперативно-стратегічних масштабах.

Так само мало, як і обороні, приділялося уваги питанням зустрічних битв, відступальним діям і боям за умов оточення. Проте якраз ці види бойових дій на початку війни розгорнулися дуже широко і набули найжорстокішого характеру.

Інакше кажучи, наші війська належним чином не навчилися веденню війни за тяжких умов, а якщо і навчалися, то лише в тактичних масштабах. Це була серйозна помилка в навчанні та вихованні військ, за яку довелося розплачуватися великими жертвами. Бо досвід ряду війн показує, що та армія, яка недостатньо навчається веденню операцій за тяжких і складних умов, неминуче зазнає великих втрат і змушена буде перенавчатися під час самої війни.

Великою прогалиною в радянській военній науці було те, що ми не зробили практичних висновків з досвіду битв початкового періоду другої світової війни на Заході. А досвід цей був уже в наявності, і він навіть обговорювався на нараді вищого командного складу в грудні 1940 року.

Про що говорив цей досвід?

Насамперед про оперативно-стратегічну раптовість, з якою гітлерівські війська вторглися до країн Європи. Завдаючи могутніх ударів бронетанковими військами, вони швидко розтинали оборону для виходу в тил противника. Дії бронетанкових військ німці підтримували військово-повітряними силами, при цьому особливий ефект справляли їхні пікіруючі бомбардувальники.

Раптовий перехід у наступ всіма наявними силами, притому задалегідь розгорнутими на всіх стратегічних напрямках, не був передбачений. Ні нарком, ні я, ані мої попередники Б. М. Шапошников, К. О. Мерецков, ані керівний склад Генштабу не розраховували, що противник зосередить таку масу бронетанкових і моторизованих військ і кине їх у перший же день компактними урупованнями на всіх стратегічних напрямках.

Цього не враховували і не були до цього готові наші командуючі й війська прикордонних військових округів. Щоправда, не можна сказати, що все це взагалі звалилося нам, як сніг на голову. Ми, звичайно, вивчали бойову практику гітлерівських військ у Польщі, Франції та інших європейських країнах і навіть обговорювали мето-

ди й засоби їхніх дій. Але по-справжньому відчули все це тільки тоді, коли ворог напав на нашу країну, кинувши проти військ прикордонних військових округів свої компактні бронетанкові й авіаційні угруповання.

Радянський уряд робив усе можливе, щоб не давати будь-якого приводу Німеччині для розв'язання війни. Цим визначалося все.

У цілому воєнна теорія тих років була на рівні часу. Однак практика до певної міри відставала від теорії...

Розглядаючи оперативно-стратегічні питання, я дійшов висновку, що оборона такої величезної країни, як наша, перебуває явно в незадовільному стані. Такої ж думки були й керівні працівники Генерального штабу, які повідомили, що і мої попередники на цьому посту не раз висловлювалися в такому ж плані.

Зосередження великої кількості німецьких військ в Східній Пруссії, у Польщі й на Балканах викликало у нас серйозне занепокоєння. Разом з тим тривожила думка про недостатню боєготовність наших збройних сил, розташованих у західних військових округах.

Поміркувавши з усіх боків над цими питаннями, я разом із М. Ф. Ватутіним докладно доповів наркомові оборони про недоліки в організації і бойовій готовності наших військ, про стан наших мобілізаційних запасів, насамперед по снарядах і авіаційних бомбах. Крім того, було зазначено, що промисловість не встигає виконувати наші замовлення на бойову техніку.

— Все це добре відомо товаришу Сталіну. Думаю, що зараз країна не в змозі дати нам більше, — знову зауважив С. К. Тимошенко.

Я просив ще раз доповісти уряду й водночас прохати дозволу призвати із запасу приписний склад, щоб привести частини прикордонних військових округів до боєздатного стану.

Якось С. К. Тимошенко викликав мене й сказав:

— Вчора був у товариша Сталіна з приводу реактивних мінометів. Він цікавився, чи прийняв ти справи у Мерецькова, як почуваш себе на новій роботі, і наказав прийти до нього, щоб йому доповісти.

— До чого слід підготуватися? — запитав я.

— До всього, — відповів нарком. — Однак май на увазі, що він не стане слухати, якщо доповідати довго. Те, що ти будеш мені розповідати кілька годин, йому треба доповісти хвилин за десять.

— А що ж я зможу доповісти за десять хвилин? Питання не з дрібних, вони вимагають серйозного ставлення. Адже необхідно зрозуміти їх важливість і вжити необхідних заходів.

— Все те, що ти збираєшся йому повідомити, він в основному знає,— сказав нарком оборони,— отож постарайся все ж зупинитися тільки на вузлових проблемах.

Маючи при собі перелік питань, котрі мав намір порушити, у суботу ввечері я поїхав до Й. В. Сталіна на дачу. Там вже були маршал С. К. Тимошенко, маршал Г. І. Кулик. І дехто із членів Політбюро — *М. І. Калінін, В. М. Молотов, Г. М. Маленков.*

Привітавшись, Й. В. Сталін запитав, чи я ознайомлений з реактивними мінометами («катюші»).

— Лише чув про них, але не бачив,— відповів я.

— Ну, в такому разі з Тимошенко, Куликом і Аборенковим вам слід найближчими днями поїхати на полігон і подивитися, як вони стріляють. А тепер розкажіть нам про справи Генерального штабу.

Коротко повторивши те, що вже доповідав наркому, я сказав, що з огляду на складність військово-політичної обстановки необхідно вжити термінових заходів і вчасно усунути недоліки в обороні західних кордонів і в збройних силах.

Мене перебив В. М. Молотов:

— То ви що ж, вважаєте, нам скоро доведеться воювати з німцями?

— Чекай...— зупинив його Й. В. Сталін.

Вислухавши доповідь, Й. В. Сталін запросив усіх обідати. Перервана розмова продовжилася. Й. В. Сталін запитав, яку оцінку я даю німецькій авіації. Я сказав те, що думав:

— У німців непогана авіація, їхній льотний склад отримав хорошу бойову практику взаємодії із сухопутними військами. Що ж до матеріальної частини, то наші нові винищувачі і бомбардувальники не гірші від німецьких, а, мабуть, і кращі. Шкода тільки, що їх дуже мало.

— Особливо мало винищувальної авіації,— додав С. К. Тимошенко.

Г. М. Маленков кинув репліку:

— Семен Костянтинович більше про оборонну авіацію думає.

Нарком не відповів. Гадаю, що він просто не все почув, бо недочував

Обід був дуже простий. На перше — густий український борщ, на друге — смачна гречана каша і багато відвареного м'яса, на третє — компот і фрукти. Й. В. Сталін був у доброму настрої, жартував, пив легеньке грузинське вино «Хванчкара» і пригощав ним присутніх, хоча більшість віддавала перевагу коньяку.

На завершення Й. В. Сталін сказав, що треба обміркувати і доопрацювати першочергові питання і подати уряду для вирішення. Але при цьому слід враховувати наші реальні можливості і не фантазувати там, де ми поки що не в змозі зробити матеріального забезпечення.

Повернувшись уночі в Генштаб, я записав все, що говорив Й. В. Сталін, і намітив питання, що вимагали першочергового вирішення. Ці пропозиції було подано на розгляд уряду.

15—20 лютого 1941 року відбулася XVIII Всесоюзна конференція ВКП(б), на якій мені довелося бути присутнім. Конференція звернула серйозну увагу партійних організацій на запити промисловості й транспорту, особливо оборонних підприємств. Вимоги зростали. У резолюціях конференції відзначалося, що керівники наркоматів авіаційної, хімічної промисловості, боеприпасів, електропромисловості і цілого ряду інших галузей народного господарства, які мають оборонне значення, повинні уважно прислухатися до критики на конференції і значно поліпшити свою роботу. В іншому випадку їх буде увільнено з посад.

Прийнятий конференцією останній мирний народно-господарський план на 1941 рік передбачав значне піднесення оборонної промисловості.

На конференції кандидатами в члени ЦК ВКП(б) і до складу Центральної ревізійної комісії було обрано багатьох військових: І. В. Тюленева, М. П. Кирпоноса, І. С. Юмашева, В. Г. Трібуца, П. С. Октябрського та інших товаришів. Високе довір'я виявили і мені. Я був також обраний кандидатом в члени ЦК ВКП(б).

Безпосередньо перед війною в нашому Генеральному штабі працював дружний, згуртований колектив підготовлених і досвідчених генералів і офіцерів. Назву лише декотрих із них.

Першим заступником начальника Генерального шта-

бу був добре відомий в країні генерал-лейтенант М. Ф. Ватутін, він відзначався великою працездатністю і розмахом оперативно-стратегічної думки. Заступником начальника Генерального штабу з організаційних питань був генерал-лейтенант В. Д. Соколовський, переведений на цю посаду на початку весни 1941 року з посади начальника штабу Московського військового округу. В роки війни Василь Данилович виявив велике обдарування і здібності видатного воєначальника. Оперативне управління очолював генерал-майор Г. К. Маландін, глибоко освічений талановитий оператор.

Там же працював генерал-майор О. М. Василевський. Під час війни він показав себе видатним воєначальником наших збройних сил. Під його керівництвом здійснено цілий ряд блискучих операцій. У Генеральному штабі напередодні війни О. М. Василевський займався оперативним планом північно-західного і західного напрямів.

Крім названих, в Генеральному штабі були й інші талановиті й енергійні воєначальники, які своєю творчою працею сприяли високій працездатності всього колективу Генерального штабу.

Генеральний штаб, як основний апарат наркома оборони, виконував величезну оперативну, організаційну і мобілізаційну роботу.

Проте в роботі самого апарату Генштабу були недоліки. Так, при вивченні весною 1941 року стану справ з'ясувалося, що в Генеральному штабі, так як і в наркома оборони, і в командуючих видами і родами військ, не підготовлені на випадок війни командні пункти, звідки можна було б здійснювати управління збройними силами, швидко передавати у війська директиви Ставки, отримувати і опрацьовувати донесення з військ.

У передвоєнні роки час для спорудження командних пунктів було втрачено. Коли ж розпочалася війна, Головному Командуванню, Генеральному штабу, всім штабам родів військ і центральним управлінням довелося здійснювати керівництво із своїх кабінетів мирного часу, що серйозно ускладнило їхню роботу.

На жаль, доводиться зазначити, що Й. В. Сталін напередодні та на початку війни недооцінював роль і значення Генштабу.

Тим часом Генеральний штаб, за образним висловом Б. М. Шапошникова,— це «мозок армії». Жоден інший

орган у країні не є більш компетентним у питаннях готовності збройних сил до війни, як Генеральний штаб. З ким же, як не з ним, повинен був систематично радитися майбутній Верховний Головнокомандуючий?

Однак Й. В. Сталін дуже мало цікавився діяльністю Генштабу. Ні мої попередники, ні я не мали випадку з вичерпною повнотою доповісти Й. В. Сталіну про стан оборони країни, про наші військові можливості та про можливості нашого потенціального ворога. Сталін лише зрідка й коротко вислуховував наркома або начальника Генерального штабу.

Не приховую, нам тоді здавалося, що в справах війни, оборони Й. В. Сталін знає не менше, а більше за нас, розбирається глибше й бачить далі. Коли ж довелося зіткнутися з труднощами війни, ми зрозуміли, що наша думка з приводу надзвичайної обізнаності та полководницьких якостей Сталіна була помилковою.

До початку війни не були вирішені питання організації Ставки і Головного Командування: їх структура, особовий склад, розташування, апарат забезпечення і матеріально-технічні засоби.

За п'ять передвоєнних років змінилося чотири начальники Генерального штабу. Такі часті зміни керівництва Генштабу не сприяли всебічному освоєнню питань оборони країни і глибокому осмисленню всіх аспектів майбутньої війни.

Тепер, після всього пережитого, критично осмислюючи минуле, можна сказати, що керівництво країни помилково зневажило нашими вимогами негайних заходів, які слід було здійснювати відразу після війни з Фінляндією, а військові керівники у передвоєнний час були недостатньо наполегливі перед Й. В. Сталіним у цих питаннях. До речі, як я переконався в ході війни, Й. В. Сталін зовсім не був такою людиною, перед якою не можна було ставити гострі питання і з якою не можна було б сперечатись і навіть твердо відстоювати свою точку зору. Якщо будь-хто твердить протилежне, прямо скажу — їхні твердження не вірні.

Забігаючи наперед, хочу сказати, що мені під час війни доводилося гостро заперечувати проти вказівок Сталіна щодо стратегії операцій і проблеми оборони країни в цілому, і нерідко мої судження приймалися.

Наприкінці травня 1941 року мене і С. К. Тимошенка терміново викликали до Політбюро. Ми вважали, що, очевидно, буде нарешті дозволено привести прикордонні військові округи до найвищої бойової готовності. Але яке ж було наше здивування, коли Й. В. Сталін нам сказав:

— До нас звернувся посол Німеччини фон Шуленбург і передав прохання німецького уряду дозволити їм здійснити розшук могил солдатів і офіцерів, які загинули в першу світову війну в боях із старою російською армією. Для розшуку могил німці створили кілька груп, котрі прибудуть до пунктів, указаних ось на цій прикордонній карті. Вам належить забезпечити такий контроль, щоб німці не поширювали свої розшуки глибше й ширше зазначених районів. Накажіть округам налагодити щільний контакт з нашими прикордонниками, яким уже дано вказівки.

Ми з внутрішнім нерозумінням сприйняли ці слова Й. В. Сталіна.

З одного боку, ми були вражені нахабністю й цинізмом німецького уряду, котрий безцеремонно вирішив здійснити розвідку місцевості та рубежів на найважливіших оперативних напрямках, і, з іншого боку, незрозумілою довірливістю Й. В. Сталіна.

Мабуть, вгадавши наші думки, А. О. Жданов зауважив:

— По-моєму, товариші сприйняли прохання німецького уряду похмуро. Можливо, ви бажаєте щось сказати?

— Німці просто збираються оглянути ділянки місцевості, де вони завдаватимуть ударів,— сказав я,— а їхня версія щодо розшуку могил надто примітивна.

Нарком додав:

— Останнім часом німці надто часто порушують наш повітряний простір і здійснюють глибокі обльоти нашої території. Ми з Жуковим вважаємо, що треба збивати німецькі літаки.

— Німецький посол запевнив нас від імені Гітлера, що у них зараз в авіації дуже багато молоді, яка в професійному відношенні підготовлена незадовільно. Молоді льотчики погано орієнтуються в повітрі. Тому посол просив нас не звертати особливої уваги на їхні блукаючі літаки,— заперечив Й. В. Сталін.

Ми не погодилися з цим твердженням і продовжували доводити, що літаки навмисно літають над нашими найважливішими об'єктами й знижуються до недозволеної висоти, явно, аби краще їх роздивитися.

— Ну що ж,— раптом сказав Й. В. Сталін,— у такому разі треба терміново підготувати ноту з цього питання і зажадати від Гітлера, щоб він припинив самоуправство військових. Я не впевнений, що Гітлер знає про ці польоти,— додав він на закінчення.

У червні німці ще більше посилили розвідувальну діяльність своєї авіації. Різноманітні диверсійні та розвідувальні групи дедалі частіше проникали через кордон у глиб нашої території.

Не обмежуючись особистими доповідями, ми ще раз написали донесення Й. В. Сталіну й додали карту, на якій зазначили райони й напрямки повітряної розвідки німців. Просили конкретних вказівок. Й. В. Сталін сказав:

— Про всі порушення наших повітряних кордонів повідомте Вишинського, який в цих питаннях матиме справу з Шуленбургом.

Які основні питання розроблялися в ті місяці в Генеральному штабі?

Зараз деякі автори воєнних мемуарів стверджують, що перед війною в нас не було мобілізаційних планів збройних сил і планів оперативно-стратегічного розгортання¹.

У дійсності оперативний і мобілізаційний плани збройних сил Генеральний штаб, звичайно, мав. Розробка і коригування їх ніколи не припинялися. Після переробки їх негайно передавали керівництву країни, а після затвердження відразу ж доводили до військових округів. Багато праці вклало в оперативні і мобілізаційні плани напередодні війни оперативне управління — генерали Г. К. Маландін, О. М. Василевський, А. Ф. Анісов та інші.

До мене в Генштабі загальне керівництво розробкою планів здійснював Маршал Радянського Союзу Б. М. Шапошников, а потім генерал армії К. О. Мерецков і генерал-лейтенант М. Ф. Ватутін.

Ще восени 1940 року раніше складений оперативний план був докорінно перероблений у зв'язку з новими

¹ Еременко А. И. В начале войны. М., 1964. С. 52, 53.

політичними й військовими завданнями. Як відомо, до цього часу наші північно-західні й західні державні кордони були пересунуті вперед до 300 кілометрів. Виникла проблема: за короткий час переробити плани оборони країни на нових кордонах. Але при вирішенні цих найважливіших завдань припустилися серйозних стратегічних помилок.

У чому їх суть?

Найнебезпечнішим стратегічним напрямом вважався південно-західний напрям — Україна, а не західний — Білорусія, на якому гітлерівське верховне командування в червні 1941 року зосередило і ввело в дію найсильніші сухопутне і повітряне угруповання. Саме білоруський напрям був найкоротшим до столиці нашої Батьківщини — Москви.

Внаслідок цієї помилки в перші ж дні війни 19-у армію, цілий ряд частин і з'єднань 16-ї армії, зосереджених раніше на Україні і підведених туди останнім часом, довелося перекидати на західний напрям і вводити з ходу в бої у складі Західного фронту. Ця обставина, безсумнівно, позначилася на оборонних діях на західному напрямі.

Переробляючи оперативний план навесні 1941 року (лютий — квітень), ми цей прорахунок повністю не виправили і не запланували на західний напрям більшу кількість сил.

Й. В. Сталін був упевнений, що гітлерівці у війні з Радянським Союзом будуть намагатися насамперед оволодіти Україною, Донецьким басейном, щоб позбавити нашу країну дуже важливих економічних районів і захопити український хліб, донецьке вугілля, а потім і кавказьку нафту. Розглядаючи оперативний план навесні 1941 року, Й. В. Сталін говорив: «Без цих надзвичайно важливих життєвих ресурсів фашистська Німеччина не зможе вести затяжну і велику війну».

Й. В. Сталін для всіх нас був високим авторитетом, нікому тоді б не спало на думку сумніватися з приводу його суджень і оцінок обстановки. Однак з прогнозуванням напрямом головного удару він помилився.

Останній варіант мобілізаційного плану збройних сил (організаційно-матеріальні питання) було затверджено в лютому 1941 року і названо МП-41. Його передали округам з розпорядженням внести корективи в старі мобплани до 1 травня 1941 року.

В 1940 році було прийнято помилкове рішення про негайну передислокацію частини військ західних округів у нові райони західної території, воз'єднаної з Радянським Союзом. Незважаючи на те, що ці райони ще не були належним чином підготовлені до оборони, у них були дислоковані перші ешелони військ західних округів.

Тут я хотів би зупинитися на долі нових і старих укріплених районів (УРів). До будівництва нових укріплених районів на західному кордоні приступили на початку 1940 року. Проект будівництва УРів затверджувався Й. В. Сталіним згідно з доповіддю К. Є. Ворошилова і Б. М. Шапошникова.

Будівництво укріплених районів до червня 1941 року заверрене не було, а головне те, що між укріпленими районами були вільні проміжки, які доходили до 50—60 кілометрів по фронті.

До початку війни вдалося побудувати близько 2500 залізобетонних споруд, з яких 1000 була озброєна УРівською артилерією, а решта 1500 — тільки кулема-тами.

Якщо вести мову про Україну, то в стані найвищої бойової готовності в червні 1941 року перебували Рава-Руський і Перемишльський райони, які в перші дні війни відіграли досить позитивну роль, про що буде сказано далі.

Тепер я хочу прояснити питання з приводу зняття артилерійського озброєння із старих укріплених районів.

У лютому — березні 1941 року на Головній військовій раді Червоної Армії двічі обговорювалося, як прискорити завершення будівництва нових УРів та їх озброєння. Мені добре запам'яталися гострі суперечки, що точилися на засіданні ради. Та як не сперечалися, а практичного виходу для прискорення виробництва УРівської артилерії і забезпечення необхідною УРівською апаратурою так і не знайшли.

Тоді заступник наркома по озброєнню маршал Г. І. Кулик і заступник наркома по УРах маршал Б. М. Шапошников, а також член Головної військової ради А. О. Жданов запропонували зняти частину УРівської артилерії з деяких старих укріплених районів і перекинути її для озброєння нових укріплених районів, які будувалися. Нарком оборони маршал С. К. Тимошенко і я не погодилися з цією пропозицією, вказавши на те, що старі УРи ще можуть знадобитися. Та й арти-

лерія старих УРів за своєю конструкцією не відповідала новим дотам.

Враховуючи, що на Головній військовій раді не було одностайності думки, про обговорюване питання доповіли Й. В. Сталіну. Погодившись із Г. І. Куликом, Б. М. Шапошниковим, А. О. Ждановим, він наказав зняти частину артилерійського озброєння із другорядних ділянок і перекинути його на західний і південно-західний напрямки, тимчасово прилаштувавши цю конструктивно застарілу артилерію для нових споруд.

Однак тут стався казус: обеззброїти до початку війни частину УРів встигли, а ось поставити цю зброю на нові УРи вже не вистачило часу.

Старі УРи було побудовано за період 1929—1935 років. Довгочасні вогневі точки в основному мали на озброєнні кулемети. У 1938—1939 роках цілий ряд дотів було підсилено артилерійськими системами. За рішенням Головної військової ради Червоної Армії від 15 листопада 1939 року штатна кількість військ у старих укріплених районах мала бути скорочена більше ніж на третину. Тепер з декотрих ділянок знімалося артилерійське озброєння.

Однак після повторної доповіді Й. В. Сталіну нам дозволили зберегти на ділянках, що роззброювалися, частину артилерійських систем.

Стосовно УРів, будівництво яких розпочалося в 1938—1939 роках, Генеральним штабом 8 квітня 1941 року було дано командуючим Західним і Київським Особливим військовими округами директиви такого змісту:

«Надалі до особливих розпоряджень Слуцький, Себезький, Шепетівський, Ізяславський, Старокостянтинівський, Остропольський укріплені райони утримувати в стані консервації.

Для використання вказаних укріплених районів у воєнний час підготувати і здійснити такі заходи:

- створити кадри управлінь укріпрайонів;
- для завершення системи артилерійсько-кулеметного вогню в кожному вузлі оборони і опорному пункті створити майданчики для дерево-земляних або бутобетонних споруд, які необхідно буде збудувати за перші десять днів після початку війни силами польових військ;
- на підставі проектів і технічних вказівок Управління оборонного будівництва Червоної Армії визначи-

ти потреби в озброєнні і найпростішому внутрішньому обладнанні;

— у визначенні сил, засобів і планів робіт врахувати залізобетонні споруди, зведені в 1938—1939 рр. в Летицьському, Могилівському, Ямпільському, Новоград-Волинському, Мінському, Полоцькому і Мозирському укріпрайонах.

Начальнику Управління оборонного будівництва розробити і до 1.5.41 р. передати в округи технічні вказівки про встановлення озброєння і найпростішого внутрішнього обладнання в спорудах 1938—1939 рр»¹.

Щодо приведення до бойової готовності озброєння УРівських дотів і дзотів на рубежах старого державного кордону було допущено прорахунок у часі. Директивою Генштабу вимагалось привести їх до бойової готовності на десятий день від початку війни. Фактично ж чимало рубежів УРів противник захопив раніше цього строку.

УРи на старому державному кордоні не ліквідовувалися і повністю не роззброювалися, як про це говорить в деяких мемуарах та історичних працях. Вони були в основному збережені на всіх важливих ділянках і напрямках, і малося на увазі додатково підсилити їх. Але хід бойових дій на початку війни не дав змоги повністю здійснити намічені заходи і належним чином використати старі укріплені райони.

Нарком оборони і Генштаб неодноразово давали вказівки округам про прискорення будівництва нових укріплених районів. На зміцненні нових кордонів щоденно працювало майже 140 тисяч чоловік.

Я дозволю собі навести одну із директив Генерального штабу з цього питання від 14 квітня 1941 року:

«Незважаючи на ряд вказівок Генерального штабу Червоної Армії, монтаж казематного озброєння в довгочасні бойові споруди і приведення споруд до бойової готовності здійснюються неприпустимо повільними темпами. (Виділено мною.— Г. Ж.)

Народний комісар оборони наказав:

1. Все наявне в окрузі озброєння для укріплених районів негайно монтувати в бойові споруди і останні привести до бойової готовності.

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 73. Оп. 12 109. Спр. 5789. Арк. 108, 109, 111, 112.

2. У разі відсутності спеціального озброєння встановити тимчасово (з простою закладкою) в амбразурні прорізи і коробки кулемети на польових станках і, де це можливо, гармати.

3. Приведення споруд до бойової готовності здійснювати, незважаючи на відсутність решти табельного обладнання споруд, однак з обов'язковим прилаштуванням броньових, металевих і решітчатих дверей.

4. Організувати належний догляд і зберігання озброєння, встановленого в спорудах.

5. Начальнику Управління оборонного будівництва Червоної Армії терміново передати в округи технічні вказівки щодо встановлення тимчасового озброєння в залізобетонні споруди.

Про вжиті заходи доповісти до 25.4.41 в Генеральний штаб Червоної Армії.

оп. Начальник Генштабу Червоної
Армії генерал армії — Г. Жуков.
вірно: Начальник відділу укріпрайонів
Генштабу Червоної армії
генерал-майор — С. Ширяев»¹.

У березні 1941 року Генеральний штаб завершив розробку мобілізаційного плану для промисловості по виробництву військової продукції на випадок війни. Ми з заступником начальника Генерального штабу генералом В. Д. Соколовським доповіли цей план голові Комітету оборони при РНК СРСР К. Є. Ворошилову.

Час минав, та рішення щодо поданого мобплану не приймалося, і тоді ми були змушені про відсутність промислового мобілізаційного плану доповісти особисто Й. В. Сталіну. Зрозуміло, що наша промисловість, яка не була підготовлена завчасно до переведення виробництва за мобілізаційним планом на потреби війни, швидко перебудуватися не зможе.

Проект мобплану доручили розглянути М. О. Вознесенському з великою групою керівників наркоматів і Держплану. В Держплану у М. О. Вознесенського представники наркоматів збиралися неодноразово. Багато розмовляли, сперечалися, доводили, але настало літо,

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 73. Оп. 12 109. Спр. 5789. Арк. 114.

а мобілізаційний план по військовій продукції так і залишився незатвердженим.

І тільки тоді, коли грянула війна, все почало робитися поспіхом, розпорядливим чином, часто неорганізовано і на шкоду одне одному.

Окремо були підготовлені Генштабом матеріали про боеприпаси і надіслані в ЦК і Раднарком. Йшлося виключно про забезпеченість артилерії. Ми говорили про надзвичайно гостре становище з артилерійськими снарядами і мінами. Не вистачало гаубичних, зенітних і протитанкових снарядів. Дуже погано було з боезапасами для найновіших артилерійських систем.

Й. В. Сталін дав доручення Г. М. Маленкову й голові Держплану М. О. Вознесенському розглянути нашу доповідню і спільно з Наркоматом боеприпасів і Наркоматом оборони доповісти, що дійсно необхідно зробити і яка є для цього можливість.

М. О. Вознесенський та інші товариші вважали наші вимоги надто перебільшеними і доповіли Й. В. Сталіну, що заявку на 1941 рік варто задовольнити максимум на 20 процентів. Ці пропозиції було затверджено.

І все ж після того, як ми доповіли вдрупе, Й. В. Сталін віддав розпорядження видати спеціальну постанову про виробництво значно більшої кількості боеприпасів у другій половині 1941 — на початку 1942 року.

Протягом весни 1941 року центральними органами постачання Наркомату оборони була здійснена велика робота по збільшенню недоторканих запасів у всіх прикордонних західних округах за рахунок державних резервів пального, продовольства, майна. Окружні артилерійські склади поповнювалися значною кількістю боеприпасів з баз Наркомату оборони.

Нарком оборони, Генеральний штаб і я також вважали за необхідне в умовах наближення війни підтягнути матеріально-технічні засоби ближче до військ. Здавалось би, це було правильне рішення. Проте хід воєнних подій перших тижнів війни показав, що ми допустили в цьому питанні помилку. Ворогу вдалося швидко прорвати фронт нашої оборони і за короткий час захопити матеріально-технічні запаси округів, що різко ускладнило постачання військ і заходи щодо формування резервів.

Хочу торкнутися деяких помилок, що були допущені керівництвом Наркомату оборони і Генерального штабу.

Коли доопрацьовувалися оперативні плани навесні 1941 року, практично не враховувалися повністю особливості ведення сучасної війни в її початковому періоді. Нарком оборони і Генштаб вважали, що війна між такими великими державами, як Німеччина і Радянський Союз, неминуче розпочнеться за вже існуючою схемою: головні сили вступають у битву через кілька днів після прикордонних боїв. Фашистська Німеччина, якщо взяти строки зосередження і розгортання, розглядалася як така, що має однакові з нами умови. В дійсності ж і сили, і умови були зовсім не рівні.

Які ж економічні можливості мала Німеччина, нападаючи на Радянський Союз?

Захопивши в свої руки майже всі економічні і воєно-стратегічні ресурси Європи, Німеччина, як відомо, добре оснастила свої збройні сили сучасною зброєю, бойовою технікою і достатньою кількістю матеріальних засобів. Відсутність на той час активно протидіючих їй сил у Західній Європі дала можливість гітлерівцям зосередити проти Радянського Союзу всі свої головні сили.

Напередодні війни Німеччина виплавляла разом з окупованими країнами 31,8 мільйона тонн сталі, сама видобувала 257,4 мільйона тонн вугілля, а разом із сателітами — 439 мільйонів тонн. Радянський Союз відповідно сталі — 18,3 мільйона тонн, вугілля — 165,9 мільйона тонн. Слабким місцем Німеччини був видобуток нафти, але це якоюсь мірою компенсувалося імпортом румунської нафти, а також створенням запасів і виробництвом синтетичного пального.

Після безцеремонної ліквідації версальських обмежень гітлерівське керівництво з метою забезпечення своїх загарбницьких планів підпорядкувало всю економічну політику інтересам задуманої агресивної війни. Німецька промисловість була повністю переведена на рейки воєнної економіки. Все інше відступило на останній план.

Було створено потужний воєно-політичний потенціал, за порівняно короткий строк побудовано понад 300 великих військових заводів, військове виробництво в Німеччині в 1940 році збільшилося проти 1939 року на дві третини, а порівняно з 1932 — в 22 рази. У 1941 році німецька промисловість випустила понад 11 тисяч літаків, 5200 танків і бронемашин, понад 7 тисяч гармат калібру 75-мм і більше, близько 1,7 мільйона карабінів,

гвинтівок, автоматів. При цьому треба враховувати великі запаси награбованого озброєння і виробничі потужності сателітів Німеччини і окупованих нею країн.

Наприкінці березня 1941 року Радянському уряду стало відомо про таємні переговори в Берліні міністра закордонних справ Японії Іосуке Мацуоки з Ріббентропом і військовими колами фашистського рейху.

Про характер цих переговорів неважко було догадатися. Гітлер намагався створити воєнне кільце навколо СРСР шляхом блоку Німеччини з імперіалістичною Японією¹.

Практично це означало б для нас вести війну на два фронти.

Ось чому питання про забезпечення кордонів СРСР на Далекому Сході стало питанням надзвичайної ваги.

У квітні 1941 року, не пам'ятаю якого дня, мені подзвонив Й. В. Сталін:

— Із поїздки до Німеччини повертається на батьківщину міністр закордонних справ Японії Мацуока,— сказав він.— Вам треба люб'язно прийняти його. (На слові «люб'язно» він натиснув особливо).

— Які будуть вказівки?

— Мацуока хоче просто з вами познайомитися.

Надто ламати голову я не став: очевидно, в пам'яті Мацуоки були ще свіжі події Халхін-Голу.

За кілька днів начальник Відділу зовнішніх відносин Наркомату оборони доповів мені, що через дві години Мацуока з перекладачем буде в мене.

Точно в призначений час відчинилися двері й увійшов, низько вклоняючись, Іосуке Мацуока.

Я ввічливо привітав його, поцікавився здоров'ям, спитав, чи не стомився він у дорозі. Міністр ухилився від прямої відповіді.

— Я люблю далеко подорожувати. В Європі я вперше. А ви бували в європейських країнах? — в свою чергу запитав він мене.

— На жаль, не бував,— відповів я,— але при нагоді обов'язково побуваю. Я багато читав про Німеччину, Італію і Англію, проте навіть найкраща книга не може

¹ Як стало відомо згодом, сторони під час цих переговорів домовилися про все, причому Ріббентроп багатозначно заявив Мацуоці, що Німеччина вже виграла війну. «На кінець року весь світ зрозуміє це»,— заявив він. (История внешней политики СССР. М., 1966. Ч. 1. С. 380—381).— Прим. авт.

дати повного уявлення про країну. Значно краще можна зрозуміти країну, її народ, лад і звичаї під час особистих відвідин і контактів.

Бесіда тривала в тому ж дусі. Гострих політичних питань ми не торкалися. Мацуока справив на мене неприємне враження, і не було потреби вести відверту розмову. Відчувалося, що він хотів більше почути, ніж сказати.

Як тільки візит скінчився, я негайно подзвонив Й. В. Сталіну і доповів про характер зустрічі і про мое враження від Мацуоки. Й. В. Сталін, як мені здалося, лишився задоволений цим повідомленням і сказав:

— Японський уряд дав згоду на підписання угоди про нейтралітет.

Пакт про нейтралітет між СРСР і Японією було підписано 13 квітня 1941 року. Строк його дії визначався на 5 років. Ним передбачалося, що обидві сторони зобов'язуються підтримувати між собою мирні і дружні стосунки, взаємно поважати територіальну цілісність і недоторканність другої сторони.

Спеціальним пунктом обумовлювалося, що в разі, коли одна із сторін, які домовляються, виявиться об'єктом воєнних дій з боку третіх держав, то друга сторона з тих, що домовляються, буде дотримуватися нейтралітету.

Радянський уряд розумів, що радянсько-японська угода про нейтралітет зменшує небезпеку воєнного нападу Японії на нашу країну і ведення війни на два фронти. Звичайно, угода не давала повної гарантії дотримання укладеного пакту з боку мілітаристської Японії, союзника фашистської Німеччини. Тому під час Вітчизняної війни ми змушені були тримати значні сили на Далекому Сході. Однак у зв'язку із загостренням міжнародної обстановки така угода забезпечувала нам деяку передишку в часі.

Що нам було відомо тоді про збройні сили Німеччини, зосереджені проти Радянського Союзу?

За даними розвідувального управління Генштабу, очолюваного генералом П. І. Голіковим, додаткове перекидання німецьких військ у Східну Пруссію, Польщу і Румунію розпочалося в кінці січня 1941 року. Розвідка вважала, що за лютий і березень угруповання військ противника збільшилося на дев'ять дивізій: проти Прибалтійського округу — на три піхотні дивізії, проти За-

хідного округу — на дві піхотні дивізії і одну танкову, проти Київського округу — на одну піхотну дивізію і три танкових полки.

Інформацію, що надходила від генерала П. І. Голікова, ми негайно доповідали Й. В. Сталіну. Однак я не знаю, які саме розвідувальні відомості доповідав Й. В. Сталіну генерал П. І. Голіков особисто, минаючи наркома оборони і начальника Генштабу, а такі доповіді робилися неодноразово.

Одне лише можу сказати: Й. В. Сталін знав значно більше, ніж військове керівництво. Проте навіть з того, що доповідалося йому по лінії військової розвідки, він міг бачити безумовне зростання загрози війни, але цього ним не було зроблено, і він, переоцінивши свої можливості, йшов далі помилковим шляхом.

Це, звісно, не могло не позначитися на повноті аналізу обстановки. На 4 квітня 1941 року загальне збільшення німецьких військ від Балтійського моря до Словаччини, за даними генерала П. І. Голікова, складало 5 піхотних і 6 танкових дивізій. Усього проти СРСР стояло 72—73 дивізії. До цієї кількості варто додати німецькі війська, розташовані в Румунії в кількості 9 піхотних і однієї моторизованої дивізії.

На 5 травня 1941 року, як доповідав генерал П. І. Голіков, кількість німецьких військ проти СРСР досягла 103—107 дивізій, враховуючи 6 дивізій, розташованих у районі Данцига і Познані, і 5 дивізій у Фінляндії. Із цієї кількості дивізій перебували: у Східній Пруссії — 23—24 дивізії, у Польщі проти Західного округу — 29 дивізій, у Польщі проти Київського округу — 31—34 дивізії, в Румунії і Угорщині — 14—15 дивізій.

Противник здійснював велику роботу, готуючи театр воєнних дій: прокладалися другі залізничні шляхи в Словаччині і Румунії, розширювалася мережа аеродромів і посадочних площадок, велося посилене будівництво військових складів. У містах і на промислових об'єктах організувалося навчання з протиповітряної оборони, будувалися бомбосховища і провадилися тренувальні мобілізації.

З числа військ угорської армії близько чотирьох корпусів перебувало в районі Закарпатської України, значна частина румунських військ розташувалася в Карпатах.

У Фінляндії здійснювалися висадки в порту Або, де з 10 по 29 квітня висадилося до 22 тисяч німецьких військ, які згодом просувалися в район Рованіємі і далі на Кіркенес. Генерал П. І. Голіков вважав, що найближчим часом можливе ще більше підсилення німецьких військ за рахунок сил, вивільнених в Югославії.

Навесні 1941 року гітлерівці не боялися серйозних дій з боку західних противників, і головні збройні сили Німеччини були зосереджені на всю відстань від Балтійського до Чорного моря.

На 1 червня 1941 року, за даними розвідувального управління, проти СРСР стояло близько 120 німецьких дивізій.

До червня 1941 року Німеччина довела загальну чисельність військ до 8 мільйонів 500 тисяч чоловік, збільшивши її з 1940 року на 3 мільйони 550 тисяч чоловік, тобто до 214 дивізій. У нас на червень з урахуванням призову додаткових контингентів у збройних силах перебувало понад 5 мільйонів чоловік.

Найбільш масові перевезення військ на схід гітлерівське командування розпочало з 25 травня 1941 року. На той час німці перевели залізниці на графік максимального руху. Всього з 25 травня до половини червня було перекинуто ближче до кордонів Радянського Союзу 47 німецьких дивізій, з них — 28 танкових і моторизованих.

Гітлер вважав, що настав вигідний момент для нападу на Радянський Союз.

Як стало відомо, одночасно з планом «Барбаросса» був розроблений план дезінформації Радянського Союзу щодо справжніх цілей перекидання військ з Франції у Польщу, Східну Пруссію та Румунію. Гітлерівський уряд усіма засобами намагався переконати радянське керівництво, що перекидання військ здійснюється не для того, щоб загрожувати Радянському Союзу, а для того, щоб розосередити й вивести їх з-під ударів англійської авіації, а також для прикриття румунських нафтових промислів від англійців, які висадилися в Греції.

Гітлер вживав усіх заходів, аби запевнити Й. В. Сталіна в його цілком лояльному ставленні до Радянського Союзу, і неодноразово казав, що Німеччина ніколи не порушить своїх зобов'язань. І як це не дивно, Й. В. Сталін повірив цим фальшивим запевненням Гітлера. Він

гадав, що, якщо ми будемо вести вкрай обережну політику і не давати приводу німцям до розв'язання війни, будемо виконувати взяті на себе торговельні та інші зобов'язання, війни можна уникнути або, в крайньому разі, відтягнути її. Так думало і все сталінське керівництво країни.

Доповідаючи 7-й сесії Верховної Ради 1 серпня 1940 року про міжнародне становище, Голова Ради Народних Комісарів В. М. Молотов говорив:

«Наші відносини з Німеччиною, поворот у яких стався майже рік тому, продовжують повністю зберігатися, як це обумовлено радянсько-німецькою угодою». І далі: «Останнім часом,— говорив В. М. Молотов,— в іноземній і особливо в англійській та англофільствующій пресі нерідко спекулювали на можливості незгод між Радянським Союзом і Німеччиною, із намаганням залякати нас перспективою зміцнення могутності Німеччини. Як з нашого, так і з німецького боку ці спроби не раз викривалися й відкидалися як нікчемні. Ми можемо підтвердити, що, на нашу думку, в основі добросусідських і дружніх радянсько-німецьких відносин, які склалися, лежать не випадкові міркування кон'юнктурного характеру, а корінні державні інтереси як Радянського Союзу, так і Німеччини».

У нас же відбувалося ось що. Протягом усього березня і квітня 1941 року в Генеральному штабі йшла посилена робота над уточненням плану прикриття західних кордонів і мобілізаційного плану на випадок війни. Уточнюючи план прикриття, ми доповідали Й. В. Сталіну про те, що, за розрахунками, наявних військ Прибалтійського, Західного, Київського і Одеського округів буде недостатньо для відбиття удару німецьких військ. Необхідно терміново відмобілізувати кілька армій за рахунок військ внутрішніх округів і про всяк випадок на початку травня перевести їх на територію Прибалтики, Білорусії й України.

Після тривалих і достатньо гострих розмов Й. В. Сталін дозволив під виглядом пересувних табірних зборів перекинути на Україну і в Білорусію по дві загальновійськові армії у скороченому складі. Нас суворо попередили про необхідність великої обережності і заходів оперативної прихованості.

Тоді ж Й. В. Сталін дав вказівку НКВС всебічно посилити роботи на будівництві основної і польової

ПІДГОТОВКА ФАШИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ДО НАПАДУ НА СРСР

УМОВНІ ЗНАКИ

- Фашистські держави-агресори Німеччина та Італія
- Держави, що приєдналися до блоку агресорів або союзні Німеччині
- Держави і території, окуповані Німеччиною та Італією, але не включені в їх кордони
- Розгортання військ фашистської Німеччини, Фінляндії, Угорщини та Румунії на кордонах СРСР на 22.06.1941
- 7 днів** Число німецько-фашистських дивізій
- К.л. Військово-морські бази, що використовувалися Німеччиною та її союзниками
- ВІЙСЬКОВИЙ ОКРУГ** Приордонні військові округи СРСР та їх склад на 22.06.1941
- Військово-морські бази СРСР
- Цифрами показано:
1-Нідерланди, 2-Франція,
3-Греція, 4-Чорногорія (Іг.),
5-Ліхтенштейн, 6-Генерал-губернаторство.

аеродромної мережі. Однак робочу силу було дозволено брати лише по завершенні весняно-польових робіт.

Одного разу під кінець нашої чергової розмови Й. В. Сталін запитав, як проходить призов приписного складу із запасу.

Нарком оборони відповів, що призов запасу проходить нормально, приписний склад наприкінці квітня прибуде у прикордонні округи. На початку травня розпочнеться його перепідготовка в частинах.

13 травня Генеральний штаб надіслав в округи директиву про висування військ на захід із внутрішніх округів. З Уралу йшла в район Великих Лук 22-а армія, із Приволзького військового округу в район Гомеля — 21-а армія, із Північно-Кавказького округу в район Білої Церкви — 19-а армія, із Харківського округу на рубіж Західної Двіни — 25-й стрілецький корпус, із Забайкалля на Україну в район Шепетівки — 16-а армія.

Усього в травні перекидалося із внутрішніх військових округів ближче до західних кордонів 28 стрілецьких дивізій і чотири армійських управління. На жаль, ці дивізії налічували в своєму складі по 8—9 тисяч чоловік і не мали в своєму розпорядженні повністю передбаченої за штатом бойової техніки.

Наприкінці травня Генеральний штаб дав вказівку командуючим прикордонними округами негайно приступити до підготовки командних пунктів, а в середині червня наказувалося вивести на них фронтові управління: Північно-Західний фронт — у район Паневежис, Західний — у район Обуз-Лесни, Південно-Західний — у Тернопіль, Одеський округ — на рівні армійського управління — в Тирасполь. У ці райони польові управління фронтів і армій мали вийти до 21—25 червня.

На державному кордоні перебувало 47 сухопутних і 6 морських прикордонних загонів, 9 окремих прикордонних комендатур, 11 полків оперативних військ НКВС, а також розташовані поблизу кордону, але не розгорнуті в бойові порядки стрілецькі дивізії перших ешелонів армій прикриття військових округів.

Усього в західних прикордонних округах і флотах налічувалося 2,9 мільйона чоловік, понад півтори тисячі літаків нових типів, чимало літаків застарілих конструкцій, близько 38 тисяч гармат і мінометів, 1475 нових танків КВ і Т-34 і значна кількість легких танків заста-

рілої конструкції з у край обмеженим моторесурсом, частина яких вимагала ремонту¹.

Бойова підготовка в прикордонних округах була не однаковою і залежала від багатьох факторів. Зараз важко поновити в деталях усе, що відбувалося тоді в цих округах, передати атмосферу, в якій їх застала війна.

Пам'ятаю, мене, особливо коли я тільки-но почав працювати в Генштабі, не полишала думка про Київський Особливий військовий округ, з якого я щойно відбув.

У зв'язку з цим я хотів би навести тут кілька уривків із спогадів Маршала Радянського Союзу І. Х. Баграмяна, у той час полковника, начальника оперативного відділу Київського Особливого військового округу. Мені здається, ці сторінки правильно відбивають стан справ безпосередньо в армії з усіма труднощами останніх передвоєнних місяців. Ось що він пише:

«Ледве ми встигли провести свого командуючого на XVIII партійну конференцію, як з Генерального штабу надійшло розпорядження: начальнику штабу округу з групою генералів і офіцерів, які брали участь у розробці плану прикриття державного кордону, терміново прибути до Москви...

У Москві все нарешті з'ясувалося, всі ми повинні були взяти участь у розгляді заходів оперативного порядку для округу.

...Наша робота тривала, як раптом нам наказали негайно повернутися до Києва для виконання своїх безпосередніх обов'язків за посадами. Тут перш за все довелося зайнятися розглядом армійських планів прикриття державного кордону, розроблених штабами армій на підставі вказівок командування округом. Усі ми були задоволені, бо армійські плани не потребували серйозного доопрацювання. У них довелося внести лише незначні корективи.

Однак уже незабаром — відразу ж після того, як Югославію окупували фашисти, — Генеральний штаб дав вказівку внести в план прикриття державного кордону цілий ряд істотних виправлень. Командуванню округом

¹ Див.: История второй мировой войны 1939—1945 гг.: В 12 т. М., 1975. Т. 4. С. 25, 26.

було наказано значно збільшити склад військ, визначених для безпосереднього прикриття державного кордону...

Генерал Кирпонос був прикро вражений очевидним, на його думку, послабленням резервного угруповання своїх військ і призначенням у «пасивну оборону» значно більших сил, ніж він вважав за потрібне. Але наказ є наказ: 18 квітня ми віддали арміям відповідні розпорядження про внесення до плану цих змін...

Знову викликали в штаб округу начальників штабів армій разом із учасниками розробки планів. Усе закрутилося спочатку. Робота розтягувалась і ускладнювалась тому, що генерали і офіцери, які розробляли плани, повинні були все, від першого до останнього папірця, виконувати власноручно...

До 10 травня треба було закінчити переробку планів. На щастя, це були останні серйозні доповнення, інакше плани так і залишилися б не закінченими до початку вторгнення фашистських полчищ.

У другій половині квітня керівництво Червоної Армії стало помітно форсувати здійснення заходів по зміцненню прикордонних округів. Пам'ятаю, 26 квітня в наш округ надійшов наказ із Москви, щоб до 1 червня сформувати п'ять мобільних артилерійсько-протитанкових бригад і один повітряно-десантний корпус. Чотири наші стрілецькі дивізії реорганізовувалися на гірсько-стрілецькі. Командуванню округом повідомили, що на 25 травня у склад його військ із Далекого Сходу прибуде ще й управління 31-го стрілецького корпусу.

Останній весняний місяць також не приніс пом'якшення в атмосферу міжнародних відносин. Несподіване призначення Й. В. Сталіна Головою Ради Народних Комісарів оцінювалося всіма в штабі округу як доказ ускладнення міжнародної обстановки. Уперше за роки існування Радянської влади вище партійне і державне керівництво зосереджувалося в одних руках. Були й інші сигнали про те, що загроза швидко наростає.

У другій половині травня ми одержали директиву Генерального штабу, в якій командуванню округом наказувалося прийняти із Північно-Кавказького військового округу і розмістити в таборах управління 34-го стрілецького корпусу з корпусними частинами, чотири 12-тисячні стрілецькі і одну гірськострілецьку дивізії.

Для командування цими військами із Північно-Кавказького військового округу мала прибути оперативна група на чолі з першим заступником командуючого округом генерал-лейтенантом М. А. Рейтером... З цієї ж директиви стало відомо, що війська почнуть прибувати 20 травня. Хоч для командування округом директива, напевно, не була несподіваною, все ж вона його стурбувала: адже ж треба було за короткий час розмістити цілу армію. У зв'язку з новими терміновими заходами, що несподівано звалилися на наші голови, довелося відкласти проведення командно-штабного навчання з арміями, що планувалося на другу половину травня.

Наприкінці травня в округ почали прибувати один за одним ешелони. Оперативний відділ перетворився на щось схоже на диспетчерський пункт, куди збігалася вся інформація про рух і стан військ, які надходили з Північно-Кавказького військового округу. Пригадується ось такий характерний факт. Надіслані в ці війська командири, доповідаючи про їх боездатність, підкреслювали, що всі з'єднання укомплектовано за штатами мирного часу, що в зв'язку з цим у них не вистачає не тільки значної кількості бійців і командирів, а також і техніки, насамперед транспортних засобів і засобів зв'язку, хоч дивізії мали одержати їх з моменту оголошення мобілізації.

Мабуть, намагання суворо дотримуватися умов угоди з Німеччиною і в цьому питанні відіграло неабияку роль.

Забігаючи наперед, мушу зауважити, що як тільки почалася війна, ці дивізії негайно ж стали переправлятися на західний стратегічний напрям і з ходу були змушені вступити в битву.

Не встигли п'ять дивізій із Північно-Кавказького округу завершити зосередження на території нашого округу, як на початку червня Генеральний штаб повідомив, що за директивою народного комісара оборони сформовано управління 19-ї армії, яке на 10 червня прибуде в Черкаси. До складу армії ввійдуть всі п'ять дивізій 34-го стрілецького корпусу і три дивізії 25-го стрілецького корпусу Північно-Кавказького військового округу... Очолив її командуючий військами Північно-Кавказького військового округу генерал-лейтенант І. С. Конєв.

Через день Генеральний штаб попередив команду-

вання округу, щоб воно підготувалося прийняти і розмістити ще одну — 16-у армію генерал-лейтенанта М. Ф. Лукіна, яку перекидали із Забайкалля. За планом передбачалося зосередити війська генерала Лукіна на території Київського Особливого військового округу за період з 15 червня до 10 липня.

Отже, ми повинні були в найкоротший строк прийняти і розмістити на території округу вже другу армію. Це радувало. Побоювання, що на випадок війни у нас не виявиться в глибині військ, відпадало само по собі. Тепер було ясно, що нарком і Генеральний штаб потурбувалися про це, віддавши наказ про підготовку і висунення всіх сил округу безпосередньо до кордону»¹.

Тепер, очевидно, вже слід сказати про суттєву помилку того часу, з якої, що цілком природно, випливало й чимало інших, — про прорахунок у визначенні строків можливого нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз.

В оперативному плані 1940 року, який після уточнення діяв у 1941 році, на випадок загрози війни передбачалося:

— привести всі збройні сили у повну бойову готовність;

— негайно провести в країні воєнну мобілізацію;

— розгорнути війська до штатів воєнного часу згідно з мобпланом;

— зосередити і розгорнути всі відмобілізовані війська в районах західних кордонів відповідно до плану прикордонних військових округів і Головного військового командування.

Введення в дію заходів, передбачених оперативним і мобілізаційним планами, могло бути здійснене лише за особливим рішенням уряду. Це особливе рішення прийшло лише в ніч на 22 червня 1941 року, та й то не повністю. У найближчі передвоєнні місяці керівництвом не передбачалося здійснення всіх необхідних заходів, які слід було вжити в період особливої воєнної загрози.

Звичайно, виникає запитання: чому керівництво на чолі з Й. В. Сталіним не запровадило в життя заходи ним же затвердженого оперативного плану?

¹ Баграмян И. Х. Записки начальника оперативного отдела // Воен.-ист. журн. 1967. № 1.

Чому оборона країни виявилася не на належному рівні й ми були захоплені зненацька? На ці принципові питання дають різні відповіді.

У цих помилках і прорахунках найчастіше звинувачують Й. В. Сталіна. Ясна річ, помилки в Й. В. Сталіна, безумовно, були, але їх причини не можна розглядати ізольовано від об'єктивних історичних процесів і явищ, від усього комплексу економічних і політичних факторів.

Давати різні оцінки подіям, які вже відбулися, коли вже відомі всі результати,— справа найлегша. Зате немає нічого складнішого, ніж розібратися в усій сукупності питань, у всьому протиборстві сил, протиставленні багатьох поглядів, відомостей і фактів безпосередньо в даний історичний момент.

Будь-який суб'єктивізм в аналізі причин неминуче призведе до неправдивих, неповноцінних висновків. Історикам, які досліджують причини невдач збройної боротьби з Німеччиною в першому періоді війни, доведеться ретельно розібратися в цих питаннях, щоб правдиво пояснити справжні причини, внаслідок яких радянський народ і країна зазнали таких тяжких жертв.

Сучасні великі війни ведуться усіма силами, засобами й досягненнями країни. Німеччина, як відомо, захопивши в свої руки майже всі економічні та воєнно-стратегічні ресурси Європи, добре оснастила свої збройні сили сучасною зброєю, бойовою технікою й достатньою кількістю матеріальних засобів, а відсутність активно діючих сил у Західній Європі дала можливість гітлерівцям зосередити проти Радянського Союзу всі свої головні сили.

Наша країна до 1941 року досягла чималих економічних успіхів, але добитися переваги над Німеччиною, котрій надавали величезну допомогу імперіалістичні держави Заходу, ми ще не встигли.

З першої світової і громадянської воєн країна наша вийшла вкрай виснаженою й спустошеною. Потрібні були героїчні зусилля радянського народу і партії для ліквідації економічної розрухи, для створення важкої індустрії і всього народного господарства. Зайнята будівництвом народного господарства, наша країна головні зусилля, всі основні кошти спрямовувала на розвиток виробничих сил, украй обмежуючи кошти на зміцнення оборони країни; внаслідок цього до кінця 1939 року значна частина Червоної Армії утримувалася й проходи-

ла підготовку за територіальною системою, де не було умов для повноцінної підготовки військ і запасу.

З літа 1940 року, особливо після війни з Фінляндією, партія і уряд приділили велику увагу збройним силам і обороні країни, однак економічні можливості не дали змоги в короткий передвоєнний рік повністю забезпечити здійснювані організаційні заходи щодо збройних сил. Війна захопила країну в стадії реорганізації, переозброєння і перепідготовки збройних сил та створення мобзапасів і державних резервів.

Законно виникає питання: чи не можна було розпочати проведення цих заходів значно раніше? Звичайно, можна й треба було, однак сталінське керівництво помилково вважало, що часу для цього в нас ще вистачить. Ця помилка обтяжується тими обставинами, що Німеччина свою збройну агресію і подальше розгортання збройних сил у значних розмірах почала з 1936 року, припинивши всі свої міжнародні зобов'язання про обмеження своїх збройних сил. Допустивши прорахунок в оцінці строків воєнної небезпеки, що насувалася, ми запізнилися із здійсненням термінових заходів щодо оборони країни.

Тут я хочу зачепити ще один дуже важливий, на мій погляд, психологічний фактор, який справляв на Й. В. Сталіна великий вплив.

Співставляючи й аналізуючи всі розмови, що вів Й. В. Сталін при мені в колі близьких йому людей, я твердо прийшов до висновку: над ним тяжіла небезпека війни з фашистською Німеччиною і всі його думки й дії були наповнені одним бажанням — уникнути війни або відтягти строки її початку — і впевненістю в тому, що йому це вдасться.

Й. В. Сталін не був боягузом, але він добре розумів, що очолюване ним керівництво країни явно запізнилося з основними заходами по підготовці країни до великої війни з таким сильним і досвідченим ворогом, як Німеччина. Він розумів, що ми запізнилися не тільки з переозброєнням військ найновішою бойовою технікою і з реорганізацією збройних сил, а й з заходами по обороні країни, зокрема із створенням необхідних державних резервів і мобілізаційних запасів.

Й. В. Сталін чудово знав і те, що після 1939 року, в зв'язку з переходом від територіальної системи до кадрового принципу утримання сухопутних військ у зброй-

них силах, на чолі з'єднань та військових об'єднань було поставлено кадри, які недосконало оволоділи оперативно-тактичним і стратегічним мистецтвом.

Напередодні війни в Червоній Армії майже не залишилося командирів полків і дивізій з академічною освітою. Більше того, багато хто з них навіть не закінчив військових училищ, а основна їх маса була підготовлена в обсязі курсів командного складу.

Не можна було не рахуватись і з моральними травмами, яких було завдано Червоній Армії і Військово-Морському Флоту масовими репресіями.

Побоюючись стати жертвою провокації імпералістичних держав, інформація У. Черчілля, Президента Чехословаччини Е. Бенеша, секретаря Держдепартаменту США С. Уеллеса сприймалася Й. В. Сталіним як дезінформація, і вона ще більше посилила недовіру до всіх повідомлень з-за кордону, в тому числі й повідомлень по лінії нашої військової розвідки.

За цих складних умов намагання уникнути війни перетворилося у Й. В. Сталіна в переконаність, що йому вдасться усунути небезпеку війни мирним шляхом. Покладаючись на свою «мудрість», він себе перемудрив і не розібрався у підступній тактиці й планах гітлерівського уряду.

Й. В. Сталін вимагав вести обережну політику і вживати заходів оперативно-мобілізаційного порядку так, щоб, як він казав, «не спровокувати війну з Німеччиною». Гадаючи, що йому вдасться усунути назріваючу угрозу війни, він вважав за необхідне переконати гітлерівське керівництво в бажанні Радянського уряду й надалі підтримувати ділові й хороші добросусідські відносини з Німеччиною. З цією метою він зажадав від Наркомату зовнішньої торгівлі точно у встановлені строки здійснювати всі товарні поставки в Німеччину, в тому числі вугілля, хліба, нафтопродуктів та інших стратегічних матеріалів. Як відомо, ці поставки здійснювалися до 21 червня 1941 року включно.

Й. В. Сталін добре розумів, яке велике лихо може принести народам Радянського Союзу війна з таким сильним і досвідченим ворогом, як фашистська Німеччина, а тому намагався, як і вся наша партія і уряд, виграти час.

Зараз ми маємо факти, що свідчать про попередження з приводу підготовки нападу на СРСР, про зосе-

редження військ на наших кордонах і т. п. Однак о тій порі, як це засвідчують виявлені після розгрому фашистської Німеччини документи, на стіл Й. В. Сталіна потрапило багато донесень зовсім іншого змісту. Ось один із прикладів.

За вказівкою, що віддав Гітлер на нараді 3 лютого 1941 року, начальник штабу верховного головнокомандування фельдмаршал Кейтель видав 15 лютого 1941 року спеціальну «Директиву щодо дезінформації противника». Щоб приховати підготовку до операції за планом «Барбаросса», відділ розвідки і контррозвідки головного штабу розробив і здійснив численні акції по поширенню брехливих чуток і відомостей. Переміщення військ на схід подавалося «у світлі величезного в історії дезінформаційного матеріалу з намаганням відвернути увагу від останніх приготувань до вторгнення в Англію».

Вийшли друком масовою кількістю топографічні матеріали про Англію. У війська прикомандировувалися перекладачі англійської мови. Готувалося «оточення» декотрих районів на узбережжі проток Ла-Манш, Пад-Кале і в Норвегії. Поширювалися чутки про неіснуючий авіадесантний корпус. На узбережжі встановлювалися фіктивні ракетні батареї. У військах поширювалися відомості в одному варіанті про те, що вони йдуть на відпочинок перед вторгненням у Англію, в другому — що війська будуть пропущені через радянську територію для того, щоб виступити проти Індії. Щоб підкріпити версію про висадку десанту в Англію, було розроблено спеціальні операції, заковані назвами «Акула» і «Гарпун». Пропаганда з усіх сил накинулася на Англію і припинила свої звичні випадати проти Радянського Союзу. До роботи приєдналися дипломати і т. п.

Дані й відомості на зразок цих разом з наявними недоліками щодо загальної боеготовності збройних сил були підставою для надто великої обережності, яку проявляв Й. В. Сталін, коли йшлося про здійснення основних заходів, передбачених оперативно-мобілізаційними планами в зв'язку з підготовкою до відбиття можливої агресії.

Керуючись рішеннями XVIII з'їзду партії і наступними вказівками ЦК партії про добір, навчання і виховання керівних кадрів, командування, партійні, політичні органи армії до літа 1941 року провели дуже велику навчально-виховну роботу, що дозволяла поліпшити за-

гальний теоретичний рівень і практичні навички кадрів усіх родів військ.

І все ж питання командних кадрів збройних сил у 1941 році не втрачало гостроти. Масове висунення на вищі посади молодих командирів на якийсь час знизило боєздатність армії. Напередодні війни під час проведення важливих і великих організаційних заходів відчувалася нестача кваліфікованого командного складу, спеціалістів: танкістів, артилеристів і льотно-технічного складу — давалося взнаки значне кількісне збільшення наших збройних сил. Передбачалося все це усунути в основному на кінець 1941 року.

Бажаючи зберегти мир як вирішальну умову будівництва соціалізму, Й. В. Сталін бачив, що уряди Англії й інших західних держав усе роблять для того, щоб штовхнути Гітлера на війну із Радянським Союзом, що вони, потрапивши в тяжку воєнну ситуацію і силкуючись врятуватися від катастрофи, дуже зацікавлені в нападі Німеччини на СРСР. Ось чому він з такою недовірою сприймав інформацію західних урядів про підготовку Німеччини до нападу на Радянський Союз.

Нагадаю лише про одну групу фактів, відомості про які могли збільшити недовір'я Й. В. Сталіна до згаданої інформації. Це таємні переговори з фашистською Німеччиною в Лондоні того ж таки 1939 року, коли в СРСР проходили воєнні переговори з Англією і Францією, про що я вже говорив.

Англійські дипломати пропонували гітлерівцям домовитися про розподіл сфер впливу в світовому масштабі. Англійський міністр торгівлі Хадсон у переговорах із німецьким таємним державним радником Вольтатом, близьким до фельдмаршала Герінга, заявив, що перед обома державами розкинулися три великі області, що являють собою необмежене поле для економічної діяльності: Британська імперія, Китай і Росія. Обговорювалися політичні і військові питання, проблеми забезпечення сировиною Німеччини і т. п. До переговорів приєдналися й інші особи; німецький посол у Лондоні Дірксен доповідав у Берлін, що підтверджує «тенденції конструктивної політики в тутешніх урядових колах».

Принагідно мені здається доцільним нагадати, що коли Гітлеру заманулося запропонувати Радянському Союзу разом подумати про ідею розподілу світу на сфери впливу, то він зустрів різку і недвозначну відмову

радянської сторони, яка не побажала навіть вести мову на цю тему. Це засвідчують документи і учасники візиту В. М. Молотова в листопаді 1940 року в Берлін.

Як відомо, наприкінці квітня 1941 року У. Черчілль надіслав Й. В. Сталіну послання. У ньому повідомлялося: «Я одержав від агента, який заслуговує на довір'я, правдиву інформацію про те, що німці, після того як вони вирішили, що Югославія перебуває в їхніх тенетах, тобто 20 березня, почали перекидати у південну частину Польщі три бронетанкові дивізії з п'яти, розташованих у Румунії. У той момент, коли вони дізналися про сербську революцію, це пересування скасували. Ваше превосходительство легко оцінить значення цих фактів».

Й. В. Сталін поставився з недовір'ям до цього послання. У 1940 році в світовій пресі стали циркулювати чутки про те, що англійські і французькі військові сили самі готуються вчинити напад на Північний Кавказ, планують бомбити Баку, Грозний, Майкоп. Згодом з'явилися документи, які це підтверджували. Одне слово, не тільки антирадянські, антикомуністичні погляди і висловлювання Черчілля, які він сам ніколи не приховував, а також інші конкретні факти дипломатичного життя того часу могли дати Й. В. Сталіну привід насторожено сприймати інформацію із західних імперіалістичних кіл.

Навесні 1941 року в західних країнах ще більше поширилися провокаційні повідомлення про великі військові приготування Радянського Союзу проти Німеччини. Німецька преса всіляко роздувала ці відомості й бідкалася, що, мовляв, такі повідомлення затьмарюють радянсько-німецькі відносини.

— Ось бачите,— говорив Й. В. Сталін,— нас лякають німцями, а німців лякають Радянським Союзом і нацьковують нас одне на одного. *Це тонка політична гра.*

Такі думки висловлювалися Й. В. Сталіним і раніше. Ось, наприклад, доповідаючи XVIII з'їздові партії в травні 1939 року, він говорив:

«Характерним є галас, який зчинила англо-французька, північноамериканська преса з приводу Радянської України. Діячі цієї преси до хрипоті кричали, що німці йдуть на Радянську Україну... німці не далі як навесні цього року приєднають Радянську Україну, яка має понад 30 мільйонів населення... схоже на те, що цей підозрілий галас мав на меті викликати лють Радян-

ського Союзу проти Німеччини, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без видимих на те підстав».

Пригадую, як колись у відповідь на мою доповідь про те, що німці послали свою повітряну, агентурну й наземну розвідку, Й. В. Сталін сказав:

— Вони бояться нас. По секрету скажу вам, наш посол мав серйозну розмову особисто з Гітлером і той йому конфіденційно повідомив:

— Не хвилюйтеся, будь ласка, коли одержуватимете повідомлення про концентрацію наших військ у Польщі. Наші війська будуть проходити велику перепідготовку для особливо важливих завдань на Заході.

Очевидно, Й. В. Сталін вірив у цю версію, і всі заходи по обороні країни, по зміцненню наших збройних сил він здійснював якось пасивно. Не скажу, що він відхиляв наші пропозиції, але й не поспішав з їх прийняттям, не квапив тих, хто мав утілювати їх у життя.

Й. В. Сталін переконував нас у тому, що гітлерівська Німеччина надовго зв'язала себе, вступивши у війну з Францією та Англією, і вийде з неї настільки ослабленою, що їй треба буде багато років, аби ризикнути розв'язати велику війну з Радянським Союзом. Тим часом наша країна значно зміцніє економічно, освоїть нез'єднані з Радянським Союзом райони Прибалтики, Західної Білорусії, Західної України й Молдавії і завершить будівництво укріплених рубежів на нових державних кордонах.

— Коли ж усе це буде нами зроблено,— казав Й. В. Сталін,— Гітлер не наважиться напасти на Радянський Союз.

Бажаючи що б то не було уникнути війни з Німеччиною, Сталін робив свої розрахунки на сумнівній основі.

Як відомо, переможець звичайно не виходить з війни ослабленим, але тоді, слухаючи Й. В. Сталіна, я якось мимоволі проймався його переконаністю і вірив, що, всупереч усім ознакам, війну з Німеччиною вдасться на якийсь період відтягнути, а можливо, й зовсім її уникнути. Як і інші, я вважав його найдосвідченішим державним керманічем. На жаль, і у Й. В. Сталіна не вистачило відчуття реальності. Розрахунки на те, що Німеччина вийде з війни на Заході ослабленою, виявилися невірними. Швидко розгромивши Францію і скувавши Англію, німці одержали найбагатші воєнно-еко-

номічні можливості і незабаром, перегрупвавши свої основні сили із заходу на схід, розгорнули їх проти Радянського Союзу.

Що ж до оцінки пакту про ненапад, укладеного з Німеччиною в 1939 році, у момент, коли нашій країні загрожувала атака з двох фронтів — з боку Німеччини і з боку Японії, — то немає жодних підстав твердити, що Й. В. Сталін покладався на нього. ЦК ВКП(б) і Радянський уряд виходили з того, що пакт не ліквідував для СРСР загрозу фашистської агресії, однак давав можливість виграти час в інтересах зміцнення нашої оборони, перешкоджав створенню єдиного антирадянського фронту. У всякому разі мені не доводилося чути від Й. В. Сталіна якихось заспокоюючих розмірковувань, пов'язаних із пактом про ненапад.

5 травня 1941 року Й. В. Сталін виступив перед слухачами військових академій Червоної Армії на прийомі на честь випускників.

Поздоровивши випускників із закінченням навчання, Й. В. Сталін зупинився на тих перетвореннях, що сталися в армії останнім часом.

Ви, товариші, говорив він, залишили армію 3—4 роки тому, тепер повернетеся в її ряди і не впізнаєте армії. Червона Армія зовсім не та, що була кілька років тому. Ми створили нову армію, озброїли її сучасною військовою технікою. Наші танки, авіація, артилерія дуже змінилися. Ви, прийшовши в армію, побачите багато нового.

Далі Й. В. Сталін дав характеристику змінам в окремих родах і видах військ.

Ви прийдете в частини із столиці, продовжував Й. В. Сталін, вас червоноармійці і командири запитують: що зараз відбувається? Чому переможена Франція? Чому Англія зазнає поразок, а Німеччина перемагає? Чи справді німецька армія непереможна?

Воєнна думка німецької армії йде вперед. Армія озброїлася найновішою технікою, засвоїла нові прийоми ведення війни, набула великого досвіду. Це факт, що в Німеччини краща армія як технічно, так і організаційно. Однак німці даремно вважають, що їхня армія ідеальна, непереможна. Непереможних армій нема. Німеччина не досягне успіху під лозунгами загарбницьких, завойовницьких воєн, під лозунгами підкорення інших країн, пригнічення інших народів і держав.

Зупинившись на причинах воєнних успіхів Німеччини в Європі, Й. В. Сталін говорив про ставлення до армії в декотрих країнах, коли про армію належно не піклують, їй не надається моральна підтримка. Так виникає нова мораль, що розкладає армію. До військових починають ставитися зневажливо. Армія повинна користуватися винятковим піклуванням і любов'ю народу і уряду — в цьому величезна моральна сила армії. Армію треба викохувати.

Військова школа зобов'язана і може здійснювати навчання командних кадрів тільки на новій техніці, широко використовуючи досвід сучасної війни. Коротко окресливши завдання артилеристів, танкістів, авіаторів, кіннотників, зв'язківців, піхоти на війні, Й. В. Сталін підкреслив, що нам необхідно перебудувати нашу пропаганду, агітацію, пресу. Щоб добре підготуватися до війни, треба не тільки створити сучасну армію, треба підготуватися політично.

Отже, які ж висновки випливають із наведених фактів? Як оцінити те, що було зроблено до війни, що ми мали зробити найближчим часом і що не встигли або не зуміли зробити для зміцнення обороноздатності нашої Батьківщини. До того ж оцінити сьогодні, після всього пережитого, критично розглядаючи минуле й водночас знову в думці поставивши себе на поріг Великої Вітчизняної війни.

Я довго роздумував над усім цим і ось до чого дійшов.

Мені здається, що справа оборони країни в основних, головних рисах і напрямках вирішувалася правильно. Протягом багатьох років у економічному і соціальному планах робилося все або майже все, що було можливим. Що ж до періоду від 1939 до середини 1941 року, то в той час народ і партія доклали особливих зусиль для зміцнення оборони, не шкодуючи сил і коштів.

Розвинена індустрія, колгоспний лад, загальна письменність, єдність і згуртованість націй, матеріально-духовна міць соціалістичної держави, високий патріотизм народу, керівництво ленінської партії, готової з'єднати в одне ціле фронт і тил, — це була могутня основа обороноздатності величезної країни, запорука тієї грандіозної перемоги, яку ми здобули в боротьбі з фашизмом.

Та обставина, що радянська промисловість, незва-

жаючи на величезні труднощі і втрати, з 1 липня 1941 року до 1 вересня 1945 року виготовила колосальну кількість озброєння — понад 825 тисяч гармат і мінометів, близько 103 тисяч танків і самохідних гармат, понад 134 тисячі літаків, свідчить про те, що економічні основи країни з погляду воєнного, оборонного, були закладені правильно, міцно і своєчасно¹.

Ще раз простеживши подумки хід будівництва Радянських Збройних Сил, починаючи з періоду громадянської війни, повинен сказати, що в основному ми і тут йшли правильним шляхом. Радянська воєнна доктрина, принципи виховання і навчання військ, озброєння армії і флоту, підготовка командних кадрів, структура і організація збройних сил постійно вдосконалювалися в потрібних напрямках. Моральний і бойовий дух військ, їх політична свідомість і зрілість завжди були надзвичайно високі.

Певна річ, якби можна ще раз пройти весь цей шлях, то від дечого варто було б відмовитися, а дещо слід би виправити. Проте я не можу назвати жодного великого принципового напрямку в будівництві наших збройних сил, який варто перекреслити, викинути за борт, скасувати. Період же з 1939 до середини 1941 року характеризувався в цілому такими перетвореннями, які дали Радянській країні чудову армію і підготували її до оборони.

Я засвідчую це не для того, щоб зняти з себе частку відповідальності за недоліки того періоду. Між іншим, кожній розсудливій людині зрозуміло, що навіть з позиції високого поста начальника Генерального штабу неможливо за чотири з половиною місяці досягнути всього. Про деякі свої помилки я вже казав, про інші скажу згодом. Для мене важливо інше: допомогти читачеві, насамперед молоді, зрозуміти дійсний стан справ.

Історія справді відвела нам надто невеликий відрізок мирного часу для того, щоб можна було все поставити на своє місце. Багато дечого ми розпочали правильно і багато чого завершити не встигли. Дався взнаки прорахунок при визначенні можливих строків нападу фашистської Німеччини. З цим були пов'язані недоліки в підготовці до відбиття перших ворожих ударів.

¹ Див.: Советская военная энциклопедия: В 8 т. М., 1976. Т. 2. С. 66.

Позитивні фактори, про які я казав, діяли постійно, розгортаючись все ширше й потужніше протягом усієї війни. Вони й обумовили перемогу. Фактор негативний — прорахунок у часі — діяв, поступово згасаючи, однак загострив об'єктивні переваги ворога, додав до них переваги тимчасові і обумовив тим самим наше тяжке становище на початку війни.

У 1940 році партія і уряд вжили додаткових заходів, щоб зміцнити оборону країни. Однак економічні можливості не дозволили за короткий строк повністю запровадити в життя намічені організаційні та інші заходи, що стосувалися збройних сил. Війна застала країну в стадії реорганізації, переозброєння і перепідготовки збройних сил, створення необхідних мобілізаційних запасів і державних резервів. Не маючи на думці розв'язувати війну і всіляко намагаючись уникнути її, радянський народ вкладав основні сили і кошти у виконання мирних господарських планів.

Наприкінці 1940-го і на початку 1941 року, коли на обрії дедалі більше згущалися хмари війни, за рішенням уряду в державний резерв на випадок війни почали вкладатися матеріальні кошти, однак в незначній кількості. Що можна було, маючи загалом обмежені економічні можливості, закласти до держрезерву за півроку до війни?

Мобілізаційні запаси збройних сил теж були явно недостатніми, щоб повністю забезпечити мобілізацію військ за планами й штатами воєнного часу.

Вимоги наркома оборони про масове виробництво найновіших зразків літаків, танків, артилерійських тягачів, вантажних автомобілів, засобів зв'язку та іншої бойової техніки лімітувались, передусім, обмеженими економічними можливостями.

У період назрівання небезпечної воєнної обстановки ми, військові, очевидно, зробили не все можливе, щоб переконати Й. В. Сталіна в тому, що війна з Німеччиною неминуче спалахне найближчим часом, і довести необхідність прискороного проведення в життя термінових заходів, передбачених оперативно-мобілізаційним планом.

Певна річ, ці заходи не гарантували б повного успіху, коли довелося б відбивати ворожий натиск, бо сторони були надто не рівні. І все ж наші війська могли б

вступити в бій організованіше, а значить, завдати противнику значно більших втрат. Це підтверджують успішні оборонні дії частин і з'єднань в районах Володимира-Волинського, Рави-Руської, Перемишля й на інших ділянках південно-західного напрямку.

Тепер можна почути різні версії щодо того, знали ми чи не знали конкретну дату початку і план війни. Генеральному штабу про день нападу німецьких військ стало відомо від перебіжчика лише 21 червня, про що негайно ж було повідомлено Й. В. Сталіна. Він одразу ж дав згоду на приведення військ у бойову готовність. Очевидно, він і раніше одержував такі важливі повідомлення з невідомих нам каналів, але як у цих випадках поводився, ми й досі не знаємо.

У ході війни я дізнався: про строки й плани війни у Й. В. Сталіна було чимало повідомлень. Більшість з них надходила з Англії, США й Німеччини, але всі строки, що називалися, минали, інформація не підтверджувалась, і, зрештою, Й. В. Сталін перестав вірити в достовірність повідомлень. Я досі не знаю, що і як доповідав Й. В. Сталіну з цього питання генерал П. І. Голіков, і не можу сказати, як він ставився до його інформації.

Як начальник Генерального штабу, посаду якого я обійняв 1 лютого 1941 року, я жодного разу не був інформований Й. В. Сталіним про ту розвідувальну інформацію, яку він особисто одержував, і чи дійсно повідомлялося йому про план «Барбаросса».

Через обов'язки служби я намагався з'ясувати, чому до військового керівництва не надходить та інформація, яка надсилається Й. В. Сталіну та іншим членам Політбюро. Мені відповіли:

— Така вказівка товариша Сталіна.

Ми якось з С. К. Тимошенком ризикнули серйозно поговорити з Й. В. Сталіним. З притаманним йому лаконізмом той відповів:

— Те, що вам належить знати, вам буде повідомлено.

Я не можу сказати з певністю, чи мав правдиву інформацію Й. В. Сталін, чи справді йому повідомляли про день, коли розпочнеться війна. Про такі важливі дані, які Й. В. Сталін, можливо, одержував особисто, він мені і наркомун оборони не повідомляв.

Щоправда, якось він сказав мені:

— Нам одна людина передає дуже важливі відомості про наміри гітлерівського уряду, однак у нас є деякі сумніви...

Можливо, йшлося про Ріхарда Зорге, який працював у апараті німецького посла в Японії, про нього я довідався лише після війни.

Чи мало змогу керівництво Наркомату оборони через військову розвідку своєчасно розкрити вихід ворожих військ на кордон СРСР — безпосередньо у вихідні райони, звідки розпочалося їхнє вторгнення 22 червня? За тих умов, у які було поставлене військове керівництво, здійснити це було важко. Нам категорично заборонялося ведення повітряної розвідки, а агентурні дані заізувалися.

До того ж, як стало відомо з трофейних карт і документів, командування німецьких військ провело зосередження власне на кордонах у останній момент, а його бронетанкові війська, що перебували на значній відстані, були перекинуті у вихідні райони лише в ніч на 22 червня.

На жаль, навіть з повідомлень, що надходили, не завжди робилися правильні висновки, які могли б відповідно і авторитетно зорієнтувати вище керівництво. У зв'язку з цим ось деякі документи з військових архівів.

20 березня 1941 року начальник розвідувального управління генерал П. І. Голіков подав керівництву донесення з відомостями надзвичайної ваги.

У цьому документі був виклад варіантів можливих напрямів, на яких німецько-фашистські війська можуть завдати удару під час нападу на Радянський Союз. Як з'ясувалося згодом, вони послідовно відображали розробку гітлерівським командуванням плану «Барбаросса», а в одному з варіантів фактично розкривалася суть цього плану.

У донесенні говорилося: «Із найвірогідніших військових дій, що намічаються проти СРСР, заслуговують на увагу такі:

Варіант № 3, за даними... на лютий 1941 року: «...для наступу на СРСР, написано у повідомленні, створюються три армійські групи: 1-а група під командуванням генерал-фельдмаршала Бока завдає удару в напрямі на Петроград; 2-а група під командуванням генерал-фельдмаршала Рундштедта — в напрямі на Москву і 3-я група під командуванням генерал-фельдмаршала Лееба —

в напрямі на Київ. Початок наступу на СРСР — орієнтовно 20 травня».

За повідомленням нашого військового аташе від 14 березня, вказувалося далі в донесенні, німецький майор заявив: «Ми повністю змінюємо наш план. Ми вирушаємо на схід, на СРСР. Ми заберемо в СРСР хліб, вугілля, нафту. Тоді ми станемо непереможні і зможемо вести далі війну з Англією і Америкою...»

Нарешті, в цьому документі з посиланням на повідомлення військового аташе з Берліна вказується, що «початок воєнних дій проти СРСР слід чекати десь між 15 травня і 15 червня 1941 року».

Однак висновки з відомостей, наведених у донесенні, по суті, перекреслювали все їхнє значення і заводили Й. В. Сталіна в оману. В кінці свого донесення генерал П. І. Голіков писав:

«1. На підставі всіх наведених вище висловлювань і можливих варіантів дій навесні цього року вважаю, що найвірогіднішим строком початку дій проти СРСР буде момент після перемоги над Англією або після укладення з нею почесного для Німеччини миру.

2. Чутки і документи, що свідчать про неминучість навесні цього року війни проти СРСР, необхідно розцінювати як дезінформацію, що надходить від англійської і навіть, може бути, від німецької розвідки». (Виділено мною.— Г. Ж.).

6 травня 1941 року народний комісар Військово-Морського Флоту адмірал М. Г. Кузнецов подав Й. В. Сталіну записку:

«Військово-морський аташе в Берліні капітан 1 рангу Воронцов доповідає:... зі слів одного німецького офіцера з ставки Гітлера, німці готують на 14 травня вторгнення в СРСР через Фінляндію, Прибалтику і Румунію. Одночасно намічені великі нальоти авіації на Москву, Ленінград і висадка парашутних десантів у прикордонних центрах...»

Дані, викладені в цьому документі, також мали надзвичайну цінність. Але висновки адмірала М. Г. Кузнецова не відповідали фактам, ним же наведеним, і дезінформували Й. В. Сталіна.

«Вважаю,— говорилося в записці М. Г. Кузнецова,— що відомості фальшиві і спеціально спрямовані в це русло для того, щоб перевірити, як на це буде реагувати СРСР». (Виділено мною.— Г. Ж.).

Подібна інформація надходила і від посла СРСР у Німеччині Деканозова і його радника Кобулова. Останній не тільки надсилав Й. В. Сталіну через відповідні органи відомості про відсутність загрози нападу, а напередодні війни ще й дозволив приїхати у Берлін родичам багатьох працівників повпредства і торгпредства, яких у ніч на 22 червня було заарештовано і *відправлено до гестапо*. Й. В. Сталін *припустився неоправної помилки*, довірившись неправдивим відомостям, що надходили з відповідних органів.

Чи знало керівництво Наркомату оборони і Генерального штабу про інформацію, яку Й. В. Сталін одержував по цій лінії? Маршал С. К. Тимошенко після війни запевняв мене, що особисто він нічого про це не знав. Як начальник Генерального штабу, я також засвідчую, що й мене з цього приводу не ставили до відома.

З перших повоєнних років і до цього часу подекуди в пресі з'являється версія про те, що напередодні війни нам начебто був відомий план «Барбаросса», напрями головних ударів, ширина фронту розгортання німецьких військ, їх кількість і оснащеність. При цьому посилаються на відомих радянських розвідників — Ріхарда Зорге, а також на багатьох інших осіб із Швейцарії, Англії та цілого ряду інших країн, які начебто задалегідь повідомляли ці відомості. Але наше політичне і військове керівництво нібито не тільки не вникало в суть цих повідомлень, а навіть відкидало їх.

Хочу з усією відповідальністю заявити, що все це вигадки. Жодних таких даних, наскільки мені відомо, ні Радянський уряд, ні нарком оборони, ні Генеральний штаб у своєму розпорядженні не мали.

...Напруження наростало. І чим ближче насувалася загроза війни, тим напруженіше працювало керівництво Наркомату оборони. Керівний склад наркомату і Генштабу, особливо маршал С. К. Тимошенко, у той час працював по 18—19 годин на добу, часто залишаючись в робочому кабінеті до ранку.

13 червня С. К. Тимошенко у моїй присутності подзвонив Й. В. Сталіну і *настійно* просив дозволу віддати вказівку про приведення військ прикордонних округів у бойову готовність і розгортання перших ешелонів за планами прикриття.

Й. В. Сталін сказав:

— Зараз цього робити не варто, ми готуємо повідомлення ТАРС і завтра його надрукуємо.

— Ну, що? — запитав я.

— Звелів завтра газети читати, — роздратовано відповів С. К. Тимошенко і, підвівшись з-за столу, додав: — Пішли обідати!

14 червня в нашій пресі було опубліковано повідомлення ТАРС. У ньому говорилося, що розповсюджені іноземною, особливо англійською, пресою заяви про наближення війни між Радянським Союзом і Німеччиною не мають будь-яких підстав, оскільки не лише Радянський Союз, а й Німеччина неухильно додержуються умов радянсько-німецького договору про ненапад і що, на думку радянських кіл, чутки про наміри Німеччини порушити пакт і вчинити напад на Радянський Союз позбавлені всіляких підстав¹.

Коли радянський народ читав це оптимістичне повідомлення ТАРС, фашистські генерали, зібравшись у кабінеті Гітлера, доповідали про повну готовність німецьких військ до нападу на Радянський Союз.

На другий день ми побували у Й. В. Сталіна й доповіли йому про тривожні настрої і про необхідність привести війська у повну бойову готовність.

— З Німеччиною у нас договір про ненапад, — сказав Й. В. Сталін. — Німеччина по вуха загрузла у війні на Заході, і я вірю в те, що Гітлер не ризикне створити для себе другий фронт, напавши на Радянський Союз. Гітлер не такий дурень, щоб не зрозуміти, що Радянський Союз — це не Польща, це не Франція і що це навіть не Англія і всі вони, разом узяті.

Нарком оборони С. К. Тимошенко спробував заперечити:

— Ну а якщо це все-таки станеться? В разі нападу ми не маємо на кордонах достатніх сил навіть для криття. Ми не в змозі організовано зустріти й відбити удар німецьких військ, адже вам відомо, що перекидання військ до наших західних кордонів при існуючому на залізницях становищі вкрай утруднене.

— Ви пропонуєте провести в країні мобілізацію, підняти зараз війська і вивести їх на західні кордони? Та це ж війна! Ви обидва це розумієте чи ні?

¹ Див.: Известия. 1941. 14 юнія. Проти цього абзаца Г. К. Жуков написав: «Це — теж залишити». — Прим. ред.

Потім Й. В. Сталін все ж запитав:

— Скільки дивізій у нас розташовано в Прибалтійському, Західному, Київському і Одеському округах?

Ми доповіли, що всього у складі чотирьох західних прикордонних військових округів на 1 липня буде 149 дивізій і одна окрема стрілецька бригада. З цієї кількості у складі:

Прибалтійського округу — 19 стрілецьких, 4 танкові, 2 моторизовані дивізії, 1 окрема бригада;

Західного округу — 24 стрілецькі, 12 танкових, 6 моторизованих, 2 кавалерійські;

Київського округу — 32 стрілецькі, 16 танкових, 8 моторизованих, 2 кавалерійські;

Одеського округу — 13 стрілецьких, 4 танкові, 2 моторизовані, 3 кавалерійські.

— Ось бачите, хіба цього мало? Німці, за нашими даними, не мають такої кількості військ,— сказав Й. В. Сталін.

Я доповів, що, за даними розвідки, німецькі дивізії скомплектовані і озброєні за штатами воєнного часу. У кожній їхній дивізії налічується від 14 до 16 тисяч чоловік. Наші ж дивізії навіть 8-тисячного складу практично вдвічі слабкіші від німецьких.

Й. В. Сталін, *скипівши, сказав:*

— Не в усьому можна вірити розвідці...

Під час нашої розмови з Й. В. Сталіним до кабінету зайшов його секретар О. М. Поскрєбишев і доповів, що дзвонить М. С. Хрущов з Києва. Й. В. Сталін узяв трубку. З відповідей ми зрозуміли, що йдеться про сільське господарство.

— Добре,— усміхаючись, сказав Й. В. Сталін.

Очевидно, М. С. Хрущов у райдужних барвах доповідав про гарні перспективи на врожай...

Ми залишили Кремль з тягарем на душі.

Я вирішив трохи пройтися пішки. Думки були невеселі. В Олександрівському саду біля Кремля безтурботно гралися діти. Згадав я своїх дочок і якось дуже гостро відчув, яку величезну відповідальність покладено на нас за всіх дітей, за їхнє майбутнє і за всю країну.

Кожен мирний період позначений власними рисами, має свій колорит, свою привабливість. Але мені хочеться сказати добре слово про довоєнний час. Він відзначається неповторним, своєрідним піднесенням настрою,

оптимізмом, одухотвореністю і разом з тим діловитістю, скромністю і простотою в спілкуванні людей. Гарно, дуже гарно ми почали жити!

І який економіст, філософ чи письменник зможе достовірно розповісти, як розквітла б наша країна сьогодні, як далеко пішли б ми вперед, якби війна не перешкодила широкому, мирному й могутньому поступу тих років...

Я вже говорив про ті заходи, які вживалися, щоб не дати Німеччині приводу до розв'язання воєнного конфлікту. Нарком оборони, Генеральний штаб і командуючі військовими прикордонними округами були попереджені про особисту відповідальність за наслідки, що можуть виникнути через необережні дії наших військ. Нам категорично заборонили робити будь-які висунення військ на передові рубежі за планом прикриття без особистого дозволу Й. В. Сталіна.

Більше того, командири прикордонних частин НКВС одержали спецказівку від Берії повідомляти йому про всі порушення порядку висування частин оперативного прикриття.

Як зараз пам'ятаю, в перших числах червня мене викликав С. К. Тимошенко.

— Щойно телефонував товариш Сталін,— повідомив він,— і наказав розслідувати й доповісти йому, хто віддав наказ начальнику укріплених районів зайняти передпілля на кордонах України. Таке розпорядження, якщо воно є, негайно скасувати, а винних у самочинних діях покарати.

Така постановка питання серйозно ускладнювала будь-яку самостійність командування і Генштабу.

Незважаючи на сувору заборону, нарком оборони С. К. Тимошенко рекомендував командуючим військами округів проводити тактичні навчання з'єднань у бік державного кордону, щоб підтягнути війська ближче до районів розгортання згідно з планом прикриття. Ця рекомендація наркома оборони втілювалася в життя з одним істотним недоліком: у навчаннях не брала участі значна частина артилерії.

Мені було відомо, що в Київському окрузі до кордону підтягувалося не менше п'яти дивізій, однак командуючі військами округів і тут допустилися великої помилки, а ми з наркомом своєчасно не поправили округи. Ця помилка полягала ось у чому.

Справа в тому, що дивізійна, корпусна і зенітна артилерія на початку 1941 року ще не проходила бойової стрільби і не підготувалася до вирішення бойових завдань. А тому командування округами прийняло рішення направити частину артилерії на полігони для випробувань. Внаслідок цього декотрі корпуси і дивізії з військ прикриття під час нападу фашистської Німеччини виявилися без значної частини своєї артилерії, що зіграло важливу роль у невдалих діях наших військ у перші дні війни.

Увечері 21 червня мені подзвонив начальник штабу Київського військового округу генерал-лейтенант М. О. Пуркаєв і доповів, що до прикордонників з'явився перебіжчик — німецький фельдфебель, який повідомляв про висунення німецьких військ у вихідні райони для наступу, що розпочнеться вранці 22 червня.

Я негайно ж доповів наркому і Й. В. Сталіну про те, що передав М. О. Пуркаєв.

— Приїздіть з наркомом *хвилин через 45* у Кремль,— сказав Й. В. Сталін.

Прихопивши з собою проект директиви військам, разом з наркомом і генерал-лейтенантом М. Ф. Ватутіним ми поїхали в Кремль. По дорозі домовилися за будь-яку ціну домогтися рішення про приведення військ у бойову готовність.

Й. В. Сталін зустрів нас один. Він був стурбований.

— Чи не підсунули німецькі генерали цього перебіжчика, щоб спровокувати конфлікт? — запитав він.

— Ні,— відповів С. К. Тимошенко.— Гадаємо, що перебіжчик сказав правду.

Тим часом до кабінету Й. В. Сталіна зайшли члени Політбюро. Сталін коротко поінформував їх.

— Що маємо робити? — запитав Й. В. Сталін.

Відповіді не було.

— Треба негайно дати військам директиву про приведення всіх військ прикордонних округів у повну бойову готовність,— сказав нарком.

— Зачитайте! — сказав Й. В. Сталін.

Я зачитав проект директиви. Й. В. Сталін зауважив:

— Таку директиву зараз давати передчасно, можливо, питання владнається мирним шляхом. Треба дати коротку директиву, в якій вказати, що напад може роз-

початися провокаційними діями німецьких частин. Війська прикордонних округів не повинні піддаватися на будь-які провокації, щоб не викликати ускладнень.

Не втрачаючи часу, ми з М. Ф. Ватутіним вийшли в іншу кімнату і швидко склали проект директиви наркома.

Повернувшись до кабінету, попросили дозволу доповісти.

Й. В. Сталін, заслухавши проект директиви, сам ще раз прочитав його, зробив деякі поправки і передав наркому на підпис.

Оскільки директива надзвичайно важлива, наводжу її повністю:

«Військовим радам ЛВО, ПриБОВО, ЗахОВО, КОВО, ОдВО.

Копія: Народному комісару Військово-Морського Флоту.

1. Протягом 22—23.6.41 р. можливий несподіваний напад німців на фронтах ЛВО, ПриБОВО, ЗахОВО, КОВО, ОдВО. Можливо, напад розпочнеться з провокаційних дій.

2. Завдання наших військ — не піддаватися на будь-які провокаційні дії, що можуть викликати великі ускладнення. Разом з тим військам Ленінградського, Прибалтійського, Західного, Київського і Одеського військових округів перебувати у повній бойовій готовності, зустріти можливий несподіваний удар німців чи їх союзників.

3. Наказую:

а) протягом ночі на 22.6.41 р. потай зайняти вогневі точки укріплених районів на державному кордоні;

б) удосвіта 22.6.41 р. розосередити на польові аеродроми всю авіацію, у тому числі й військову, ретельно її замаскувати;

в) всі частини привести у бойову готовність. Війська тримати розосередженими і замаскованими;

г) протиповітряну оборону привести у бойову готовність без додаткового підйому приписного складу. Підготувати всі заходи по затемненню міст і об'єктів;

д) до будь-яких інших заходів до особливого розпорядження не вдаватися.

Тимошенко, Жуков.

21.6.41 р.».

З цією директивою М. Ф. Ватутін негайно виїхав у Генеральний штаб, щоб відразу ж передати її в округи. Передачу в округи було закінчено в 00.30 хвилин 22 червня 1941 року. Копію директиви передали нарком Військово-Морського Флоту.

Що вийшло з цього запізнілого розпорядження, ми побачимо далі.

Ми з С. К. Тимошенком поверталися від Й. В. Сталіна з почуттям якоїсь складної роздвоєності.

З одного боку, нібито робилося все, що від нас залежало, щоб зустріти максимально підготовленими воєнну загрозу, яка насувалася: здійснено цілий ряд заходів мобілізаційно-оперативного напрямку; в міру можливостей зміцнено західні військові округи, яким у першу чергу доведеться розпочати поєдинок з ворогом; нарешті, сьогодні нам дозволено віддати директиву про приведення військ прикордонних округів у бойову готовність.

І все ж, з другого боку, німецькі війська завтра можуть перейти в наступ, а у нас ще не завершено цілий ряд важливих заходів. І це може серйозно ускладнити боротьбу проти досвідченого і сильного ворога. Директива, яку в той момент передавав Генеральний штаб в округи, могла запізнитися і навіть не потрапити до тих, хто завтра вранці повинен зустрітися віч-на-віч з ворогом.

Давно вже смеркло. Закінчувався день 21 червня. Доїхали ми з С. К. Тимошенком до підворіття наркомату мовчки, але я відчував, що і наркома непокоять ті ж тривожні думки. Вийшовши з машини, ми домовилися через десять хвилин зустрітися в його службовому кабінеті.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Початок війни.

У ніч на 22 червня 1941 року всім працівникам Генерального штабу і Наркомату оборони було наказано залишатися на своїх місцях. Необхідно було якомога швидше передати в округи директиву про приведення розташованих біля кордону військ у бойову готовність. У цей час в мене і наркома оборони тривали безперервні переговори з командуючими округами і начальниками штабів, які доповідали нам про посилення шуму по той бік кордону. Ці відомості вони одержували від прикордонників і передових частин прикриття.

Приблизно о 24 годині 21 червня командуючий Київським округом М. П. Кирпонос, який перебував на своєму командному пункті в Тернополі, доповів по ВЧ, що крім перебіжчика, про якого повідомляв генерал М. О. Пуркаєв, у наших частинах з'явився ще один німецький солдат — 222-го піхотного полку 74-ї піхотної дивізії. Він переплив річку, прийшов до прикордонників і повідомив, що о 4 годині німецькі війська перейдуть у наступ. М. П. Кирпоносу було наказано швидше передавати директиву у війська про приведення їх у бойову готовність.

Усе свідчило про те, що німецькі війська висуваються ближче до кордону. Про це ми доповіли о 00.30 хвилин ночі Й. В. Сталіну. Й. В. Сталін запитав, чи передати директиву в округи. Я відповів ствердно.

Після смерті Й. В. Сталіна з'явилися версії про те, що деякі командуючі та їх штаби в ніч на 22 червня, нічого не підозрюючи, мирно спали або безтурботно веселилися. Це не відповідає дійсності. Остання мирна ніч була зовсім іншою.

Як я вже сказав, ми з наркомом оборони після повернення з Кремля неодноразово говорили по ВЧ з командуючими округами Ф. І. Кузнецовим, Д. Г. Павловим, М. П. Кирпоносом та їх начальниками штабів,

які, крім Д. Г. Павлова, перебували на своїх командних пунктах.

Рано-вранці 22 червня М. Ф. Ватутін і я були в наркома оборони С. К. Тимошенка в його службовому кабінеті.

О 3 годині 07 хвилин мені подзвонив по ВЧ командуючий Чорноморським флотом адмірал П. С. Октябрський і повідомив: «Система ПСОС флоту доповідає про підхід з боку моря великої кількості невідомих літаків; флот перебуває в повній бойовій готовності. Прошу вказівок».

Я запитав адмірала:

— Ваше рішення?

— Рішення одне: зустріти літаки вогнем протиповітряної оборони флоту.

Переговоривши з С. К. Тимошенком, я відповів П. С. Октябрському:

— Дійте і повідомте свого наркома.

О 3 годині 30 хвилин начальник штабу Західного округу генерал В. Є. Климовських доповів про напад німецької авіації на міста Білорусії. Хвилини через три начальник штабу Київського округу генерал М. О. Пуркаєв доповів про наліт авіації на міста України. О 3 годині 40 хвилин подзвонив командуючий Прибалтійським військовим округом генерал Ф. І. Кузнецов і доповів про нальоти ворожої авіації на Каунас та інші міста.

Нарком наказав мені дзвонити Й. В. Сталіну. Дзвоню. До телефону ніхто не підходить. Дзвоню безперервно. Нарешті чую сонний голос чергового генерала *Власика (начальника управління охорони)*:

— Хто говорить?

— Начальник Генштабу Жуков. Прошу терміново з'єднати мене з товаришем Сталіним.

— Що? Зараз?! — здивувався начальник охорони.— Товариш Сталін спить.

— Будіть негайно: німці бомбардують наші міста, почалася війна.

Кілька секунд тривало мовчання. Нарешті в трубці глухо відповіли:

— Зачекайте.

Хвилини через три до апарату підійшов Й. В. Сталін.

Я доповів обстановку і просив дозволу розпочати бойові дії. Й. В. Сталін мовчить. Чую лише його *важке дихання*.

— Ви мене зрозуміли?

Знову мовчання.

— *Чи будуть вказівки?* — *наполягаю я.*

Нарешті, *отямившись*, Й. В. Сталін запитав:

— Де нарком?

— Говорить по ВЧ з Київським округом.

— Приїздіть з Тимошенком у Кремль. Скажіть Поскрьобишеву, щоб він викликав усіх членів Політбюро.

О 4 годині я знову розмовляв з П. С. Октябрським. Він спокійним тоном доповів:

— Ворожий напад відбито. Спробу удару по наших кораблях зірвано. Але в місті є руйнування.

Я хотів би відзначити, що Чорноморський флот на чолі з адміралом П. С. Октябрським був одним з перших наших об'єднань, які організовано зустріли ворожий напад.

О 4 годині 10 хвилин Західний і Прибалтійський особливі округи доповіли про початок бойових дій німецьких військ на сухопутних ділянках округів.

О 4 годині 30 хвилин ранку ми з С. К. Тимошенком приїхали в Кремль. Усі викликані члени Політбюро вже зібралися. Мене і наркома запросили до кабінету.

Й. В. Сталін був блідий і сидів за столом, тримаючи в руках набиту тютюном люльку.

Ми доповіли обстановку. Й. В. Сталін, вагаючись, сказав:

— *Чи не провокація це німецьких генералів?*

— *Німці бомблять наші міста на Україні, в Білорусії та Прибалтиці. Яка ж це провокація...— відповів С. К. Тимошенко.*

— *Якщо треба організувати провокацію,— сказав Й. В. Сталін,— то німецькі генерали бомблять і свої міста...— І, трохи подумавши, продовжив:— Гітлер напевне не знає про це.*

— Треба негайно подзвонити в німецьке посольство,— *звернувся він до В. М. Молотова.*

У посольстві відповіли, що посол граф фон Шуленбург просить прийняти його для термінового повідомлення.

Прийняти посла було доручено В. М. Молотову.

Тим часом перший заступник начальника Генерального штабу генерал М. Ф. Ватутін передав, що сухопутні війська німців після сильного артилерійського вогню на

ряді ділянок північно-західного і західного напрямків перейшли в наступ.

Ми одразу ж просили Й. В. Сталіна віддати військам наказ негайно організувати дії у відповідь усіма наявними в округах силами і завдати контрударів по частинах противника, які прорвалися.

— Зачекаємо повернення Молотова,— відповів він.

Через деякий час до кабінету швидко увійшов В. М. Молотов:

— Німецький уряд оголосив нам війну.

Й. В. Сталін мовчки опустився на стілець і глибоко задумався.

Настала тривала, обтяжлива пауза.

Я ризикнув порушити тривале мовчання і запропонував негайно обрушитися всіма наявними в прикордонних округах силами на частини противника, що прорвалися, і затримати їх даліше просування.

— Не затримати, а знищити,— уточнив С. К. Тимошенко.

— Давайте директиву,— сказав Й. В. Сталін.— Але щоб наші війська, за винятком авіації, ніде поки що не порушували німецький кордон.

Важко було зрозуміти Й. В. Сталіна. Очевидно, він усе ще сподівався якось уникнути війни. Проте вона вже стала фактом. Вторгнення розвивалося на всіх стратегічних напрямках.

Кажуть, ніби в перший тиждень війни Й. В. Сталін так розгубився, що не міг навіть виступити по радіо з промовою і доручив свій виступ В. М. Молотову. Ці розмови не відповідають дійсності. Ясна річ, у перші години Й. В. Сталін був розгублений. Але скоро він прийшов до норми і працював з великою енергією, правда, виявляючи надмірну нервозність, яка часто виводила нас із робочого стану.

О 7 годині 15 хвилин 22 червня директива № 2 наркома оборони була передана в округи. Але через співвідношення сил і обстановку, що склалася, вона виявилася нереальною, а тому і не була втілена в життя.

Повернувшись з С. К. Тимошенком до Наркомату оборони, ми з'ясували, що вдосвіта 22 червня в усіх західних прикордонних округах було порушено проводивий зв'язок з військами, а тому штаби округів та армій не мали можливості швидко передати свої розпорядження. Закинуті раніше німцями на нашу територію дивер-

сійні групи в ряді місць зруйнували проводовий зв'язок. Вони вбивали делегатів зв'язку, нападали на командирів. Радіозасобами, як я вже казав, значна частина військ прикордонних округів не була забезпечена. Тому зв'язок з військами здійснювався з допомогою повітряно-проводових засобів зв'язку.

Не маючи зв'язку, командарми та деякі командуючі округами виїхали безпосередньо у війська, щоб на місці розібратися в обстановці. Але оскільки події розвивалися дуже швидко, цей спосіб керування ще більш ускладнив роботу.

До штабів округів з різних джерел почали надходити найсуперечливіші відомості, часто-густо провокаційного й панічного характеру.

Генеральний штаб, у свою чергу, не міг домогтися від штабів округів і військ точних відомостей, і, природно, це не могло не поставити на якийсь момент Головне Командування і Генеральний штаб в скрутне становище.

На 8 годину ранку 22 червня Генеральним штабом було встановлено, що:

— сильних ударів бомбардувальної авіації противника зазнали багато аеродромів Західного, Київського та Прибалтійського Особливих військових округів, де серйозно постраждала насамперед авіація, яка не встигла піднятися в повітря і розосередитися по польових аеродромах;

— бомбардувань зазнали багато міст і залізничних вузлів Прибалтики, Білорусії, України, військово-морські бази Севастополя і в Прибалтиці;

— зав'язалися запеклі битви із сухопутними військами німців уздовж усього нашого західного кордону. На багатьох ділянках фашисти уже вступили в бій з передовими частинами Червоної Армії;

— підняті по бойовій тривозі стрілецькі частини, що входять до першого ешелону прикриття, вступали в бій з ходу, не встигнувши зайняти підготовлені позиції;

— на ділянці Ленінградського військового округу поки було спокійно, противник нічим себе не виявляв.

С. К. Тимошенко подзвонив Й. В. Сталіну і просив дозволу приїхати в Кремль, щоб доповісти проєкт Указу Президії Верховної Ради СРСР про проведення мобілізації і створення Ставки Командування, а також ряд інших питань.

Й. В. Сталін відповів, що він зайнятий на засіданні Політбюро і зможе прийняти його тільки о 9 годині.

До 9 години нічого істотного нам з'ясувати не вдалося, оскільки штаби фронтів і командуючі не могли одержати від штабів армій і корпусів конкретні дані щодо противника. Вони просто не знали, де і якими силами наступають німецькі частини, де противник завдає головних, а де другорядних ударів, де діють його бронетанкові та механізовані з'єднання.

Короткий шлях від наркомату до Кремля автомашини наркома і моя пройшли на гранично великій швидкості. Зі мною був перший заступник начальника Генштабу М. Ф. Ватутін, який мав карту з обстановкою стратегічного фронту. За старою звичкою перевіряти себе я перебрав у пам'яті взяті із собою папери: їх було небагато, в тому числі проект рішення про створення Ставки Головного Командування — найвищого органу керівництва воєнними діями збройних сил. Документ був задалегідь опрацьований Генштабом і схвалений наркомом.

Нас зустрів О. М. Поскрєбишев і відразу провів до кабінету Й. В. Сталіна. Члени Політбюро вже були там. Обстановка була напруженою. Всі мовчали.

Й. В. Сталін мовчки ходив по кабінету з нерозпаленою люлькою, затиснутою в руці.

— Ну давайте, що там у вас? — сказав він.

С. К. Тимошенко доповів про проект створення Ставки Головного Командування. Й. В. Сталін проглянув проект, але рішення не прийняв і, поклавши папір на стіл, коротко кинув:

— Обговоримо на Політбюро.

Поцікавившись обстановкою, Й. В. Сталін сказав:

— О 12 годині по радіо виступатиме Молотов.

Прочитавши проект Указу про проведення мобілізації і частково скоротивши її розміри, намічені Генштабом, Й. В. Сталін передав Указ О. М. Поскрєбишеву для затвердження в Президії Верховної Ради. Цим Указом з 23 червня оголошувалася мобілізація військовозобов'язаних 1905—1918 років народження на території чотирнадцяти, тобто майже всіх військових округів, за винятком Середньоазіатського, Забайкальського і Далекосхідного, а також запроваджувався воєнний стан в європейській частині країни. Тут усі функції органів державної влади щодо оборони, підтримання громадського

порядку і забезпечення державної безпеки переходили до військових властей. Їм надавалося право залучати населення і всі засоби транспорту до оборонних робіт і охорони найважливіших військових та народногосподарських об'єктів.

22 червня Прибалтійський, Західний і Київський Особливі військові округи були перетворені відповідно у Північно-Західний, Західний та Південно-Західний фронти.

Приблизно о 13 годині мені подзвонив Й. В. Сталін і сказав:

— Наші командуючі фронтами не мають достатнього досвіду в управлінні бойовими діями військ і, очевидно, дещо розгубилися. Політбюро вирішило послати вас на Південно-Західний фронт як представника Ставки Головного Командування. На Західний фронт пошлемо Шапошникова і Кулика. Я їх викликав до себе і дав відповідні вказівки. Вам треба вилетіти негайно до Києва і звідти разом з Хрущовим виїхати в штаб фронту у Тернопіль.

Я запитав:

— А хто ж здійснюватиме керівництво Генеральним штабом у такій складній обстановці?

Й. В. Сталін відповів:

— Залиште за себе Ватутіна.

Потім трохи роздратовано додав:

— Не гайте часу, ми тут як-небудь обійдемося.

Я подзвонив додому, щоб мене не чекали, і хвилини через 40 був уже в повітрі. Тут тільки й згадав, що з учорашнього дня нічого не їв. Виручили льотчики, які пригостили мене міцним чаєм з бутербродами.

Наприкінці дня я був у Києві в ЦК КП(б)У, де на мене чекав М. С. Хрущов. Він сказав, що далі летіти небезпечно. Німецькі льотчики ганяють за транспортними літаками. Треба їхати машинами. Одержавши від М. Ф. Ватутіна по ВЧ останні дані обстановки, ми виїхали до Тернополя, де у цей час був командний пункт командуючого Південно-Західним фронтом генерал-полковника М. П. Кирпоноса.

На командний пункт прибули пізно ввечері, і я відразу ж переговорив по ВЧ з М. Ф. Ватутіним.

Ось що розповів мені Микола Федорович:

— Наприкінці сьогоднішнього дня, незважаючи на вжиті енергійні заходи, Генштаб так і не зміг одержати

від штабів фронтів, армій і ВПС точні дані про наші війська і про противника. Відомості про глибину проникнення противника на нашу територію досить суперечливі. Немає точних даних про втрати в авіації і наземних військах. Відомо лише, що авіація Західного фронту зазнала дуже великих втрат. Генштаб і нарком не можуть зв'язатися з командуючими фронтами Кузнецовим і Павловим, які, не доповівши наркому, поїхали кудись у війська. Штаби цих фронтів не знають, де в даний момент перебувають їхні командуючі.

За даними авіаційної розвідки, бої точаться в місцях наших укріплених районів і частково у 15—20 кілометрах в глибині нашої території. Спроба штабів фронтів зв'язатися безпосередньо з військами успіху не мала, бо з більшістю армій і окремих корпусів не було ні проводового, ні радіозв'язку.

Потім генерал М. Ф. Ватутін сказав, що Й. В. Сталін схвалив проект директиви № 3 наркома і наказав поставити мій підпис.

— Що це за директива? — запитав я.

— Директива передбачає перехід наших військ до контрнаступальних дій із завданням розгромити противника на головних напрямках, при цьому вийти на територію противника.

— Але ми ще точно не знаємо, де й якими силами противник завдає своїх ударів,— заперечив я.— Чи не краще до ранку розібратися в тому, що відбувається на фронті, і вже тоді прийняти потрібне рішення.

— Я поділяю вашу точку зору, але справа ця вирішена.

— Гаразд,— сказав я,— ставте мій підпис.

Ця директива надійшла до командуючого Південно-Західним фронтом близько 24 години. Як я й чекав, вона викликала різке заперечення начштабу фронту М. О. Пуркаєва, який вважав, що у фронту немає сил і засобів для проведення її в життя.

Становище, що склалося, було детально обговорено на Військовій раді фронту. Я запропонував М. П. Кирпоносу негайно дати попередній наказ про зосередження механізованих корпусів з метою завдати контрудару по головному угрупованню армій «Південь», яке прорвалося в районі Сокаля. До контрудару залучити всю авіацію фронту і частину далекої бомбардувальної авіації Головного Командування. Командування і штаб фронту,

швидко заготувавши попередні бойові розпорядження, передали їх арміям і корпусам.

Треба відзначити велику зібраність і чудові організаторські здібності начальника штабу фронту М. О. Пуркаєва і начальника оперативного відділу штабу фронту І. Х. Баграмяна, виявлені ними в тій дуже складній обстановці першого дня війни.

О 9 годині ранку 23 червня ми прибули на командний пункт командира 8-го механізованого корпусу генерал-лейтенанта Д. І. Рябишева. Я добре знав його ще по роботі в Київському Особливому військовому окрузі. Із зовнішнього вигляду комкора і командирів штабу не важко було здогадатися, що вони здійснили нелегкий шлях. Вони дуже швидко пройшли з району Дрогобича в район Бродів, настрої у них був піднесений. Дивлячись на Д. І. Рябишева і командирів штабу, я згадав славу 11-у такову бригаду, її командира, відважного комбрига М. П. Яковлева, згадав, як відважно громили противника бійці цієї бригади біля гори Баїн-Цаган на Халхін-Голі.

«Так, ці люди будуть і тепер битися не гірше,— подумав я.— Тільки б не запізнитися з контрударом...»

Д. І. Рябишев показав на карті, де і як розташований корпус. Він коротко доповів, у якому стані його частини.

— Корпусу потрібна доба для повного зосередження, приведення в порядок матеріальної частини і поповнення запасів,— сказав він.— За цю добу буде проведено бойову розвідку і організовано управління корпусом. Отже, корпус може вступити в бій усіма силами вранці 24 червня.

— Добре,— відповів я.— Звичайно, краще було б завдати контрудару спільно з 9, 19 і 22-м механізованими корпусами, але вони, на жаль, виходять у вихідні райони із запізненням. Чекати повного зосередження корпусів нам не дасть обстановка. Контрудару 8-го механізованого корпусу противник може протиставити сильний танковий і протитанковий артилерійський заслін. Враховуючи цю обстановку, необхідно ретельно розвідати місцевість і противника.

Тільки-но Д. І. Рябишев щось хотів сказати мені, як пролунала команда: «Повітря!»

— Ось тобі, бабусю, і Юр'їв день,— спокійно зауважив Дмитро Іванович.— А ми ще не встигли викопати

протиповітряні щілини. Отже, товаришу генерал армії, доведеться умовно вважати, що ми вже сховалися в щілині.

— Ви, Дмитре Івановичу, щось хотіли сказати?

— Я хотів запропонувати, може, ми зараз поїмо?

— Непогана думка. У мене, здається, в машині дещо є.

До намету увійшли начальник штабу корпусу та інші командири штабу. Не встигли вони представитися, як почулось характерне завивання німецького пікіруючого бомбардувальника і відразу ж — розриви авіаційних бомб. Я подивився на Д. І. Рябишева і присутніх командирів. Видно було тільки ділову зосередженість. Вони почували себе приблизно так само, як на польових навчаннях.

«Молодці, — подумалося мені. — З такими війну не програють...»

Узгодивши з командиром корпусу принципи питання, увечері ми повернулися до Тернополя на командний пункт фронту.

Начальник штабу фронту генерал-лейтенант М. О. Пуркаєв і командуючий фронтом генерал-полковник М. П. Кирпонос доповіли:

— На всіх ділянках фронту тривають бої. Головна гранично запекла битва відбувається в районі Броди — Дубно — Володимир-Волинський. 9-й і 19-й механізовані корпуси 25 червня виходять у ліси в районі Ровно. Ми вирішили, — сказав командуючий фронтом, — 24 червня, не чекаючи повного зосередження корпусів, почати контрудар на Клевань і Дубно. Командуючий 5-ю армією крім 22-го мехкорпусу повинен об'єднати дії 9-го і 19-го механізованих корпусів і надати їм необхідну допомогу.

Рішення було розумним, і я погодився з командуванням фронту, запропонувавши, однак, перевірити забезпечення взаємодії між корпусами і авіацією фронту.

24 червня в наступ перейшов 8-й механізований корпус Д. І. Рябишева в напрямку на Берестечко. Ми поклали великі надії на цей корпус. Він був краще від інших укомплектований новітньою танковою технікою і непогано навчений. 15-й механізований корпус під командуванням генерала Г. І. Карпезо наступав на схід від Радехова. Удар цих корпусів, зокрема вдалі дії 8-го механізованого корпусу, дуже швидко відчули ні-

мецькі війська. Особливо це позначилося після розгрому 57-ї піхотної дивізії, яка прикривала правий фланг 48-го мотокорпусу групи Клейста.

Для 48-го мотокорпусу противника цього дня створилася досить тяжка обстановка, і гітлерівці були змушені кинути проти нашого контрудару всю свою авіацію. Це тільки і врятувало їх від розгрому. Противнику довелося підтягнути проти радянських частин додатково 44-й армійський корпус та інші війська.

Ось що записав цього дня у службовому щоденнику начальник генштабу сухопутних військ німецької армії генерал-полковник Гальдер:

«Противник весь час підтягує з глибини нові, свіжі сили проти нашого танкового клину... Як і очікувалося, значними силами танків він перейшов у наступ на південний фланг 1-ї танкової групи. На окремих ділянках відмічено пересування».

Так війська Південно-Західного фронту успішно завдали одного з перших контрударів по німецько-фашистських військах. Його сила могла бути ще більшою, якби в руках командування фронту була більш могутня авіація для взаємодії з механізованими корпусами і хоча б ще 1—2 стрілецькі корпуси.

Перебуваючи на командному пункті Південно-Західного фронту, ми зосередили головну увагу на дубненському напрямку, де розгорнулися головні битви на Україні.

З розмов по телефону з командуючим 6-ю армією генералом І. М. Музиченком і командуючим 26-ю армією генералом Ф. Я. Костенком мені стало відомо, що 17-я армія противника, яка наступала, завдала головно-го удару на львівському напрямку.

Наводжу запис розмов по прямому проводу з генерал-лейтенантом Ф. Я. Костенком, які відбулися 25 червня 1941-го року о 10 год. 30 хв.— 10 год. 55 хв.

Біля апарата Костенко.

Жуков. У мене до вас кілька запитань. Чи маєте ви зв'язок з лівим флангом 97-ї стрілецької дивізії?

Костенко. Вчора ввечері надсилав загін, зв'язався з дивізією в районі Яворув, там же знаходиться штаб 6-го корпусу.

Жуков. Де правий фланг 99-ї стрілецької дивізії?

Костенко. Правий фланг зараз загнув на схід від Гусаків.

Жуков. Де і які ваші резерви?

Костенко. Підходять два полки. Один полк, знятий з фронту, на 11.00 25.6 підходить до Добромиль, другий полк, теж знятий з фронту, рухається у район Самбір, підходить до Хирів.

У Самбір рухається мій резервний батальйон і 12 танків, яким поставлено завдання — прикрити з півночі Самбір і вести розвідку в напрямку Мостиська...

Жуков. У чиїх руках Перемишль?

Костенко. В наших...

Жуков. Скільки, вважаєте, перед вами військ противника?

Костенко. Проти 99-ї дивізії до двох піхотних дивізій і якась мотоциклетна частина — до 200 мотоциклів, а на решті фронту — до двох дивізій, причому гірських частин.

Жуков. Гарзд, усе зрозуміло. Я зараз на командному пункті товариша Кирпоноса. Тисну вашу руку! Бажаю успіху. Чи немає у вас до мене запитань?

Костенко. У мене було прохання до командуючого фронтом дати мені хоча б один танковий полк. Необхідно!

Жуков. Зрозуміло. Щодо машин подумаємо.

Костенко. Літаків зв'язку у штабі армії жодного.

Жуков. Добре. Звідкись викроїмо. Чи знаєте ви обстановку?

Костенко. Обстановку знаю, з 6-ю армією маю прововий зв'язок.

Жуков. Гарзд. До побачення!

Відчувалося, що Костенко, як завжди, був упевнений, що виконає доручену справу, віддасть цьому всю свою енергію і здібності, а коли буде потрібно, то й життя.

Полонені німці засвідчили, що із захопленням Рава-Руської їх командування мало намір ввести в діло 14-й моторизований корпус. Рава-Руський укріплений район з перших хвилин війни оборонявся 35-м і 140-м окремими кулеметними батальйонами, 41-ю стрілецькою дивізією генерал-майора Г. М. Мікушева і прикордонним загonom майора Я. Д. Малога.

Командування 17-ї німецької армії розгорнуло на цій ділянці п'ять піхотних дивізій. Незважаючи на могутній

артилерійський вогонь, авіаційні удари і наполегливі атаки, ворожим військам не вдавалося захопити Рава-Руський укріплений район і зломити опір 41-ї стрілецької дивізії. У першій половині дня 22 червня 41-а дивізія, яка мала в своєму складі два артилерійські полки, додатково була зміцнена 209-м корпусним артилерійським полком, озброєним 152-міліметровими гарматами. Війська противника цього дня зазнали великих втрат і успіху не досягли.

Перемишльський укріплений район оборонявся 52-м, 150-м окремими кулеметними батальйонами і 92-м прикордонним загonom. Частини укріпленого району зайняли свої споруди на 6 годину ранку 22 червня, і їм разом з прикордонниками і озброєними загонами робітників та службовців довелося першими прийняти на себе вогонь і атаки ворога.

Кілька годин мужні захисники міста стримували натиск переважаючого за своїми силами противника. Потім за наказом начальника 92-го прикордонного загону вони відійшли за місто, де знову затримали противника. Це дало змогу підтягти до Перемишля 99-у стрілецьку дивізію полковника М. І. Дементьєва. 23 червня разом із зведеним батальйоном прикордонників вона перейшла у контратаку і вибила фашистів з міста.

23 червня німці відновили атаки, особливо сильні на рава-руському напрямку. Подекуди ворожим частинам вдалося вклинитися в оборону 41-ї дивізії, але завдяки твердому керівництву генерала Г. М. Мікушева контратакою противник був знову відкинутий у вихідне положення.

Однак наприкінці цього дня німецькі війська зайшли вразливе місце: вони завдали сильного удару на стику Рава-Руського і Перемишльського районів, які оборонялися 97-ю і 159-ю стрілецькими дивізіями. Остання, перебуваючи на стадії розгортання, мала в своєму складі значну кількість солдатів з ненавченого запасу. Не витримавши атаки противника, вона почала відхід, створивши тяжку ситуацію для сусідніх частин. Вжиті командуючим 6-ю армією генералом І. М. Музиченком контрзаходи становища не виправили, і наприкінці 24 червня розрив оборони досяг тут 40 кілометрів.

Рава-Руський і Перемишльський укріплені райони все ще продовжували успішно відбивати ворожі атаки. 99-а дивізія, завдавши великих втрат противнику, не

віддала жодного метра своїх позицій. За героїчні дії вона була нагороджена орденом Червоного Прапора.

Так само успішно діяла і 41-а стрілецька дивізія. Лише в зв'язку з вклиненням значної групи ворожих військ на ділянці 159-ї дивізії і загрозою обходу укріплених районів у ніч на 27 червня командування фронту відвело її на тиллові рубежі.

Що стосується 99-ї стрілецької дивізії, то вона утримувала Перемишль протягом 23—28 червня і тільки вранці 29 червня за наказом командування залишила місто.

25—26 червня бойові дії тривали з наростаючою силою. Противник кинув сюди масу бойової авіації. У повітрі і на землі точилися запеклі сутички. Обидві сторони зазнавали великих втрат. Часто німецька авіація не витримувала сміливих ударів наших льотчиків і відходила на свої аеродроми.

У зв'язку з виходом передових частин противника в район Дубно генерал Д. І. Рябишев одержав наказ повернути туди свій 8-й корпус. 15-й механізований корпус націлював основні сили в загальному напрямку на Берестечко і далі також на Дубно. В район Дубно спрямовувалися і 36-й стрілецький та 19-й механізований корпуси, що підходили. Запекла битва в районі Дубно розпочалася 27 червня.

Німці відразу ж підсилили свої війська 55-м армійським корпусом. Це врятувало дубненське угруповання ворога від повного розгрому. Зазнавши великих втрат, противник змушений був знімати війська з інших напрямків і перекидати їх до Дубна.

Нашим військам не вдалося повністю розгромити противника і зупинити його наступ, але головне було зроблено: вороже ударне угруповання, що рвалося до столиці України, було затримано в районі Броди—Дубно і знесилено.

О 17 годині 24 червня у мене відбулася розмова по «Бодо» з командуючим 5-ю армією генералом М. І. Потаповим.

Перш ніж викласти суть переговорів, хочу сказати, що Михайло Іванович був дуже досвідченим генералом, який здобув хорошу практику в битвах на Халхін-Голі. Це був сміливий і розважливий командарм, і не випадково 5-у армію добре знало німецьке командування, не раз відчуваючи на собі її удари.

Коротко викладаю нашу розмову, досить типову для перших днів війни.

Біля апарата Потапов.

Жуков. Доповідайте обстановку.

Потапов. На фронті Владова — Устилуг діє до п'яти піхотних дивізій і до двох тисяч танків¹. Головне угруповання танків противника — на фронті Дубенка — Городло. Від Устилуга до Сокаля — до 6 піхотних дивізій з 14-ю бронетанковою дивізією. Головний напрямок цієї бронетанкової дивізії — Володимир-Волинський — Луцьк. На стику між 5-ю і 6-ю арміями — мехчастини невстановленої сили. Головного удару противник завдає в напрямку Володимир-Волинський — Луцьк, допоміжного — з Брест-Литовська на Ковель.

Доповідаю становище частин нашої армії на 14 годину 20 хвилин 24 червня 1941 року.

Федюнінський займає фронт Пулемець — Кусниці — Вишнів — Микитичі. Його 87-а стрілецька дивізія двома полками займає УРи в районі Устилуга і веде бій в оточенні; у неї відчувається нестача боеприпасів.

Про 124-у дивізію відомостей з учорашнього вечора не маю.

41-а танкова дивізія в районі Мацеюв — Ст. Кошари після бою приводить у порядок матеріальну частину.

135-а дивізія з 14.00 у взаємодії з 19-ю танковою і одним полком 87-ї стрілецької дивізії при підтримці 1-ї протитанкової бригади і всієї артилерії корпусу атакує в напрямку Володимира-Волинського.

Луцьк має кругову оборону, але надто негусту. Головне, чого я побоююся, це удару танкових частин противника з півдня в напрямку Луцька, що створить загрозу боротьби на два фронти.

Парирувати ударом у південному напрямку у мене немає абсолютно ніяких сил...

Прошу підсилити допомогу діями бомбардувальної авіації, домогтися недопущення переправи танкових частин на фронті Дубенка — Городло, затримати просування танкових частин з напрямку Брест-Литовськ і подати допомогу діями штурмової та винищувальної авіації в знищенні володимир-волинського угруповання противника.

¹ Відомості про танки виявилися дуже перебільшеними.—
Прим. авт.

У мене немає жодних резервів. 9-й мехкорпус може зосередитися, маючи до двохсот старих танків, в районі Олика не раніш як через дві доби.

Телефонний зв'язок повсюдно зруйнований, тільки-но відновимо, противник діями авіації руйнує його знову. По радіо маю сталий зв'язок із стрілецькими корпусами...

Прошу вказівок щодо подальших дій.

Жуков. Перше. Сусід праворуч веде бій у районі Пружани — Городець.

Вихід з Бреста на Ковель частини сил противника є наслідком недостатньо організованих дій Коробкова.

Вам треба завернути фланг у брест-литовському напрямку і закрити підходи до Ковеля.

Друге. Музиченко веде успішні бої на північ від Кам'янки-Струмилівської, Рави-Руської і далі по держкордону. Противник, ввівши потужну групу танків, розірвав стик між 5-ю і 6-ю арміями і силкується захопити Броди.

Третє. Карпезо і Рябишев завдають контрударів у таких напрямках: Карпезо через Броди на північний захід, основні бої зараз відбуваються, очевидно, кілометрах у п'ятнадцяти на північний захід від Бродів; Рябишев лівіше — у північному напрямку. Цим маневром вам буде подано допомогу.

Мета контрудару полягає в тому, щоб розгромити противника в районі Броди — Кристинопіль і далі на північ, давши можливість вам привести в порядок частини і організувати стійкий фронт... У район Луцька, на північ і на південь, буде виведено 19-й, 9-й мехкорпуси і два стрілецьких корпуси, щоб підсилити ваше угруповання.

Щодо авіації заходів буде вжито.

По радіо від вас нічого не одержано і не розшифровано.

Треба буде вислати літаком спеціаліста для з'ясування технічних розбіжностей в радіопередачі і в шифруванні.

Повторюю: міцно закрийте з півночі підходи на Ковель, не кидайтеся із стрілецькими дивізіями в контратаки без танків, бо це нічого не дасть. Необхідно допомогти снарядами і боеприпасами 87-й стрілецькій дивізії. Подумайте, чи не можна вночі вивести її з оточення.

Як діють ваші КВ та інші? Чи пробивають вони броню німецьких танків і скільки приблизно танків втратив противник на вашому фронті?

Потапов. Мені підпорядкована 14-а авіадивізія, яка вранці сьогоднішнього дня мала 41 літак. У наказі фронту сказано, що нас прикривають 62-а і 18-а бомбардувальні дивізії. Де вони — мені невідомо, зв'язку з ними у мене немає.

Танків КВ великих є 30 штук. Усі вони без снарядів до 152-міліметрових гармат.

У мене є танки Т-26 і БТ, головним чином старих марок, у тому числі і двобаштові.

Танків противника знищено приблизно до сотні.

Ваш наказ мені зрозумілий. Є у мене побоювання: чи встигну я загнути правий фланг Федюнінського і міцно закрити підходи з півночі. Адже танки противника зараз знаходяться в районі Ратне. У будь-якому випадку я зараз негайно вживу всіх заходів для того, щоб виконати одержаний наказ.

Жукв. 152-міліметрові гармати КВ стріляють снарядами 09—30 рр., тому накажіть видати негайно бетонобійні снаряди 09—30 рр. і пустити їх в хід. Будете бити танки противника на повну силу. В решті питань допомогу організуємо. Я на вас і Нікішева маю надію. Вночі або завтра буду у вас. До побачення!..

Щоб продовжити наступ на київському напрямку, німецькому командуванню треба було перекинути із стратегічних резервів значну групу військ і сотні танків в екіпажами на поповнення частин фон Клейста.

Якби у військах Південно-Західного фронту були краще організовані сухопутна і повітряна розвідки, ретельніше відпрацьована взаємодія і управління військами, результат контрудару був би ще більш значним.

У цих битвах показали себе з найкращого боку 22-й механізований корпус під командуванням генерал-майора С. М. Кондрусева, 27-й стрілецький корпус 5-ї армії генерал-майора П. Д. Артеменка, 8-й мехкорпус Д. І. Рябишева.

При цьому дії 8-го механізованого корпусу дали б значніший ефект, якби комкор не розділив корпус на дві групи і до того ж не доручив командування однією з груп бригадному комісару М. К. Попелю, який не мав

достатньої оперативно-тактичної підготовки для управління великою битвою.

15-й механізований корпус генерала Г. І. Карпезо виконав своє завдання, на жаль, не на повну міру своїх значних на той час можливостей.

Наша історична література якось лише у загальних рисах торкається цієї величезної прикордонної битви початкового періоду війни з фашистською Німеччиною. Варто було б детально розібрати оперативну доцільність застосування тут контрудару механізованих корпусів по головному угрупованню ворога, що прорвалося, і організацію самого контрудару. Адже в результаті саме цих дій наших військ на Україні було зірвано на самому початку ворожий план стрімкого прориву до Києва. Противник зазнав тяжких втрат і переконався в стійкості радянських воїнів, готових битися до останньої краплини крові.

Не позбавлена інтересу оцінка, яку дав цій битві у своїх спогадах колишній командуючий 3-ю німецькою танковою групою генерал Гот:

«Найважче від усіх довелось групі «Південь». Війська противника, які оборонялися перед з'єднаннями північного крила, були відкинуті від кордону, але вони швидко оговталися від несподіваного удару і контратаками своїх резервів та розташованих у глибині танкових частин зупинили просування німецьких військ. 1-а танкова група, придана 6-й армії, до 28 червня оперативного прориву не досягла. Великою перепоною на шляху наступу німецьких частин були могутні контрудари противника».

З переговорів у ті дні по ВЧ з генералом М. Ф. Ватутиним мені було відомо, що на Західному і Північно-Західному фронтах командуючі і штаби поки що не мають стійкого зв'язку з командуючими арміями. Дивізіям і корпусам доводиться битися з ворогом ізольовано, без взаємодії із сусідніми військами та авіацією і без належного керівництва вищих інстанцій. З повідомлень Миколи Федоровича мені стало відомо, що на Західному і Північно-Західному фронтах склалася *майже катастрофічна* обстановка.

Микола Федорович говорив, що Й. В. Сталін нервує і схильний звинуватити в усьому командування Західного фронту, його штаб, дорікає за бездіяльність маршалу Г. І. Кулику. Маршал Б. М. Шапошников, який

перебуває при штабі Західного фронту, повідомив, що Г. І. Кулик 23 червня був у штабі 3-ї армії, але зв'язок з нею припинився.

Однак через деякий час з допомогою різних джерел Генштабу вдалося встановити, що великі угруповання бронетанкових і моторизованих військ противника прорвалися на ряді ділянок цих фронтів і швидко просуваються в межі Білорусії й Прибалтики..

Почалися суворі випробування для радянського народу.

За останні роки прийнято обвинувачувати *Й. В. Сталіна* в тому, що він не дав вказівок про підтягування основних сил наших військ з глибини країни для зустрічі і відсічі удару ворога. Не беруся твердити, що могло вийти, якби це було зроблено: краще чи гірше. Цілком можливо, що наші війська, не досить забезпечені протитанковими і протиповітряними засобами оборони, маючи меншу рухомість, ніж війська противника, не витримали б розтинаючих могутніх ударів бронетанкових сил ворога і могли опинитися в такому ж тяжкому становищі, в якому опинилися деякі армії прикордонних округів. І ще невідомо, як тоді, в подальшому, склалася б обстановка під Москвою, Ленінградом і на півдні країни.

До цього слід додати, що гітлерівське командування серйозно розраховувало на те, що ми підтягнемо ближче до державного кордону головні сили фронтів, де противник мав намір їх оточити і знищити. Це було головною метою плану «Барбаросса» на початку війни (Виділено мною.— Г. Ж.)

Рано-вранці 26 червня генерал М. Ф. Ватутін повідомив мені на командний пункт у Тернопіль:

— Справи у Прибалтиці й Білорусії склалися вкрай несприятливо. 8-а армія Північно-Західного фронту відходить на Ригу. 11-а армія пробивається в напрямку Полоцька; для підсилення фронту перекидається з Московського військового округу 21-й механізований корпус.

Товариш Сталін наказав сформувати Резервний фронт і розгорнути його на лінії Сущево — Невель — Вітебськ — Могильов — Жлобин — Гомель — Чернігів — річка Десна — річка Дніпро. До складу Резервного фронту включаються 19, 20, 21, 22-а армії.

В основному це був той рубіж, який ми з наркомом С. К. Тимошенком і групою працівників Генштабу рекогносцирували в травні цього року, маючи намір провести тут командно-штабні навчання для перевірки наших розрахунків по організації управління військами оперативного масштабу.

Треба прямо сказати, що ні командування фронтів, ні Ставка Головного Командування, ні Генеральний штаб у ці дні все ще не мали повних відомостей про війська противника, що розгорнулися проти наших фронтів. Про танки, авіацію і моторизовані частини Генеральний штаб одержував з фронтів явно перебільшені відомості. Нині, коли в наших руках є майже вичерпні відомості про угруповання сторін, для повноти картини в перші дні війни слід розглянути дислокацію радянських військ прикордонних військових округів, а потім і німецьких військ, що вторглися тоді в нашу країну.

З цього питання написано чимало статей і книг, але в ряді випадків тенденційно і без знання справи.

У цих працях повідомлялося, що 170 наших дивізій напередодні війни були розосереджені на великій території: до чотирьох з половиною тисяч кілометрів по фронту від Баренцового моря до Чорного і на 400 кілометрів у глибину, не маючи необхідної для відсічі ворогові щільності на основних напрямках.

Це не зовсім так. Загальна відстань від Баренцового моря до Чорного справді становить 4,5 тисячі кілометрів, якщо рахувати не лише суходутні ділянки п'яти прикордонних округів, а й усе морське узбережжя, яке прикривалося лише береговою обороною і Військово-Морським Флотом.

Але річ у тому, що від Галлінна до Ленінграда на узбережжі Фінської затоки військ взагалі не було. Тому 170 наших дивізій насправді займали всього лише 3375 кілометрів, а не 4,5 тисячі кілометрів. Уздовж суходутного кордону радянські війська перебували в різних угрупованнях далеко не однакової щільності залежно від місцевих умов і оперативно-тактичної значимості кожної даної ділянки.

Так, на Північному фронті (Ленінградський військовий округ) довжиною 1275 кілометрів розташовувалося всього двадцять одна дивізія і одна стрілецька бригада, в середньому на дивізію припадало майже 61 кілометр.

На суходутних ділянках Прибалтійського, Західного,

Київського Особливих військових округів і Одеського військового округу протяжністю 2100 кілометрів дислокувалося 149 дивізій і 1 бригада. В середньому на дивізію на цій дуже важливій ділянці припадало трохи більше 14 кілометрів. Ось такі факти.

Ці сили напередодні війни були розташовані в таких округах:

Прибалтійський Особливий військовий округ (командуючий генерал-полковник Ф. І. Кузнецов, член Військової ради корпусний комісар П. А. Діброва, начштабу генерал-майор П. Ф. Кленов) мав 25 дивізій, у тому числі 4 танкові, 2 моторизовані дивізії і 1 стрілецьку бригаду.

Західний Особливий військовий округ (командуючий генерал армії Д. Г. Павлов, член Військової ради корпусний комісар А. Ф. Фоміних, начштабу генерал-майор В. Є. Климовських) мав 24 стрілецькі, 12 танкових, 6 моторизованих, 2 кавалерійські дивізії.

Київський Особливий військовий округ (командуючий генерал-полковник М. П. Кирпонос, член Військової ради дивізійний комісар Є. П. Риков, начштабу генерал-лейтенант М. О. Пуркаев) мав 32 стрілецькі, 16 танкових, 8 моторизованих, 2 кавалерійські дивізії.

Одеський військовий округ (командуючий генерал-лейтенант Я. Т. Черевиченко, член Військової ради корпусний комісар О. Ф. Колобяков, начштабу генерал-майор М. В. Захаров) включав 13 стрілецьких, 4 танкові, 2 моторизовані і 3 кавалерійські дивізії.

Як бачимо, найсильніше угруповання наших військ перебувало у складі південно-західного напрямку (КОВО і ОдВО). Воно налічувало 45 стрілецьких, 20 танкових, 10 моторизованих, 5 кавалерійських дивізій.

З числа 149 дивізій і 1 бригади чотирьох західних прикордонних округів 48 дивізій входили до складу першого ешелону армій прикриття і були розташовані на відстані від державного кордону 10—50 кілометрів (стрілецькі ближче, танкові далі). Головні сили прикордонних округів розташовувалися у 80—300 кілометрах від державного кордону.

Фланги приморських військових округів прикривалися Військово-Морським Флотом і береговою обороною, яка в основному складалася з артилерії.

Безпосередньо на кордоні перебували прикордонні частини НКВС.

З усього цього випливає — ніякої рівномірної розкиданості військ уздовж усього нашого кордону перед ворожим нападом у нас не було і, звичайно, не в цьому слід шукати причини поразки наших військ на початку війни.

Основні причини були в тому, що війна застала наші збройні сили на стадії їх реорганізації та переозброєння більш досконалою зброєю; в тому, що наші прикордонні війська своєчасно не було доведено до штатів воєнного часу, не було приведено у повну бойову готовність і не було розгорнуто за всіма правилами оперативного мистецтва для ведення активної стратегічної оборони.

Ті заходи, які проводилися, виявилися напівзаходами. Усі ці недоліки збільшили переваги противника, котрий і так переважав наші війська у кількісному та якісному відношеннях, а оскільки стратегічна ініціатива була у противника — усі ці факти відіграли вирішальну роль на початку війни.

Раніше я вже казав про деякі обставини, що зумовили наші поразки на початку війни. Про інші факти подібного роду мова йтиме далі, але зараз мені хотілося б зауважити, що помилки, допущені керівництвом, не знімають відповідальності з військового командування всіх ступенів за хиби і прорахунки.

Кожний воєначальник, який допустився неправильних дій, не має морального права уникати відповідальності і посилатися на вищестоящих. Війська та їх командири в будь-якій обстановці відповідно до статуту повинні завжди бути готовими виконати бойове завдання. Однак напередодні війни, навіть у ніч на 22 червня, в деяких випадках командири з'єднаць і об'єднаць, які входили до ешелону прикриття кордону, до найостаннішого моменту чекали вказівок згори і не тримали частини в належній бойовій готовності, хоч по той бік кордону вже було чути шум моторів і брязкіт гусениць.

Отож головне командування німецьких військ відразу ввело в дію 153 дивізії, укомплектовані за штатами воєнного часу, з них: 29 дивізій проти Прибалтійського, 50 дивізій (з них 15 танкових) проти Західного Особливого, 33 дивізії (з них 9 танкових і моторизованих) проти Київського Особливого округу, 12 дивізій проти Одеського округу і до 5 дивізій перебувало у Фінляндії. 24 дивізії становили резерв і просувалися на основних стратегічних напрямках.

Ці дані нам стали відомі в ході початкового періоду війни, головним чином з допитів полонених і з трофейних документів. Напередодні війни Й. В. Сталін, нарком оборони і Генеральний штаб, спираючись на дані розвідки, вважали, що гітлерівське командування триматиме на Заході і в окупованих країнах не менш як 50 процентів своїх військ і ВПС.

Насправді ж у момент початку війни з Радянським Союзом гітлерівське командування залишило там менше однієї третини, та й то другорядних дивізій, а незабаром і цю цифру скоротило.

У складі груп армій «Північ», «Центр» і «Південь» противник ввів у дію близько 4300 танків і штурмових гармат. Сухопутні війська підтримувалися 4980 бойовими літаками. Війська вторгнення переважали нашу артилерію майже вдвічі, артилерійська тяга в основному була моторизованою.

Не раз повертаючись подумки до перших днів війни, я щоразу прагнув осмислити і проаналізувати помилки оперативно-стратегічного характеру, допущені власне військовими — наркомом, Генеральним штабом і командуванням округів — напередодні і на початку війни.

Раптовий перехід у наступ у таких масштабах, при тому відразу всіма наявними і заздалегідь розгорнутими на найважливіших стратегічних напрямках силами, тобто характер самого удару, в усьому обсязі нами не передбачався. Ні нарком, ні я, ні мої попередники Б. М. Шапошников, К. О. Мерецков і керівний склад Генерального штабу не розраховували, що противник зосередить таку масу бронетанкових і моторизованих військ і кине їх у перший же день могутніми компактними угрупованнями на всіх стратегічних напрямках з метою завдати нищівних розтинаючих ударів.

Далі. Напередодні війни 3-я, 4-а і 10-а армії Західного округу були розташовані в белостоцькому виступі, вигнутому в бік противника. 10-а армія займала найбільш не вигідне розташування. Така оперативна конфігурація військ цієї армії створювала загрозу глибокого охоплення і знищення їх з боку Гродно і Бреста шляхом удару по флангах. Тим часом дислокація військ фронту на гродненсько-сувалківському і брестському напрямках була недостатньо глибокою і могутньою, щоб не допустити тут прориву і охоплення белостоцького угруповання.

Це помилкове розташування військ, допущене в 1940 році, не було усунуто аж до самої війни. Коли головні угруповання противника зім'яли фланги військ прикриття і прорвалися в районі Гродно і Бреста, треба було швидко вивести 10-у армію і примикаючі до неї фланги 3-ї і 4-ї армій з-під загрози оточення, рокирувавши їх на тиліві рубежі — загрожувані ділянки, де вони могли значно посилити опірність діючих там з'єднань. Але цього тоді не зробили.

Аналогічна помилка повторилася і з арміями Південно-Західного фронту, які теж із запізненням виводилися з-під загрози оточення.

Цілком закономірно постає питання: чому Головне Командування і командування фронтами так необачно керували військами на початку війни? Вважаю, що в усьому цьому позначилася відсутність у нас тоді достатнього досвіду управління військами в складній обстановці великих запеклих битв, що почалися на величезному просторі.

Слід вказати ще на одну помилку, допущену Головним Командуванням і Генштабом, про яку я вже частково говорив. Йдеться про контрнаступ згідно директиви № 3.

Ставлячи завдання на контрнаступ, Ставка Головного Командування не знала реальної обстановки, що склалася на кінець дня 22 червня. Не знало справжнього стану справ і командування фронтів. У своєму рішенні Головне Командування виходило не з аналізу реальної обстановки і обґрунтованих розрахунків, а з інтуїції і прагнення до активності без урахування можливостей військ, чого аж ніяк не можна робити у відповідальні моменти збройної боротьби.

В обстановці, що склалася, єдино правильними могли бути тільки контрудари мехкорпусів проти клинів бронетанкових угруповань противника. Здійснені контрудари здебільшого були організовані погано, без належної взаємодії, а тому і не досягли мети.

Несприятливо на ході битв у перші дні позначилася ще одна обставина. Деякі командарми замість того, щоб організувати тверде управління зі своїх командних пунктів і підтримувати зв'язок із сусідами, штабом фронту і ВПС, кидалися в частини і віддавали вказівки, не знаючи про обстановку на інших ділянках армій фронту. Тим самим командирів частин і з'єднань ставили у важ-

кі умови. Не маючи стійкого зв'язку з вищестоящим командуванням, вони були змушені діяти на свій розсуд, як їм здавалося доцільним, і досить часто на шкоду сусідам.

Так, неорганізований відхід 3-ї армії з району Гродно і 4-ї — з району Бреста різко ускладнив ситуацію для 10-ї армії, якою командував генерал-майор К. Д. Голубев. 10-а армія, не відчувачи сильного тиску противника, все ще билася, спираючись на Осовецький укріплений район.

Заступник командуючого Західним фронтом генерал-лейтенант І. В. Болдін, який прибув туди, очолив кінно-механізовану групу в складі 6-го і 11-го механізованих корпусів і з'єднав 6-го кавалерійського корпусу.

23 червня було завдано контрудару у фланг угруповання противника, що прорвалося, із сувалківського виступу. Успіху не було досягнуто, бо І. В. Болдіну не вдалося зосередити в потрібних районах усі з'єднання для контрудару. Причиною тому були розкиданість з'єднань і незадовільний зв'язок. *Противнику вдалося скувати ініціативу наших військ.*

Цього дня тут фактично активно діяв лише 11-й механізований корпус під командуванням генерал-майора Д. К. Мостовенка. 6-й механізований корпус під командуванням генерал-майора М. Г. Хацкилевича, обороняючись у складі 10-ї армії на річці Нарев, не міг вчасно зосередитися для контрудару. Поки його виводили з бою і збирали, час було втрачено. Частина 6-го кавалерійського корпусу під командуванням генерал-майора І. С. Нікітіна, які перебували під безперервними ударами авіації противника, зазнаючи великих втрат, затрималися на марші.

Протягом 24 червня в районі Гродно розгорнулася величезна битва.

Незважаючи на перевагу в повітрі, для противника в районі Гродно створилася складна обстановка. Командування групи армій «Центр» було змушене кинути сюди ще два армійських корпуси і повернути деякі частини 3-ї танкової групи.

Кровопротитні бої тривали і 25-го, але через відсутність належного матеріально-технічного постачання війська контрударного угруповання не змогли ефективно вести наступальний бій. В ході битви вони зазнали знач-

них втрат і почали відхід. Танкістам не вдалося повністю вивести з бою матеріальну частину: на той момент у них не вистачало потрібної кількості пального.

З цієї битви не повернувся і комкор М. Г. Хацкилевич. Це був хороший командир, смілива людина. З ним мене пов'язувала багаторічна дружба ще з часів роботи в Інспекції кінноти на початку тридцятих років. Не вийшов з бою і генерал І. С. Нікітін, який заслужено мав репутацію розумного, вольового і хороброго командира кавалерійського корпусу.

Вістря найпотужнішого угруповання німецьких сухопутних і військово-повітряних сил на нашому західному стратегічному напрямі було націлене на Москву. Проти Західного фронту діяли війська групи армій «Центр», куди входили дві польові армії (4-а і 9-а) і дві танкові групи (2-а і 3-я). Групу армій «Центр» підтримував 2-й повітряний флот, у складі якого був цілий корпус пікіруючих бомбардувальників. Війська групи армій «Центр» були добре оснащені артилерією, моторизованими, інженерно-будівельними частинами і сильною допоміжною технікою.

Тут на всіх напрямках своїх головних ударів німецькі війська створили 5—6-разову перевагу. Дії головних угруповань безперервно підтримувалися ударами з повітря.

Тяжка обстановка склалася в районі Бреста. Однак зломити опір захисників Брестської фортеці ворогові не вдалося, оточені герої дали гідну відсіч. Для німців брестська епопея була чимсь цілком несподіваним: бронетанковим військам групи Гудеріана і 4-й німецькій польовій армії довелося обійти місто і фортецю.

На війська нашої 4-ї армії (командуючий генерал-майор А. А. Коробков) обрушився удар не меншої сили, ніж у районі Гродно на війська 3-ї армії (командуючий генерал-лейтенант В. І. Кузнецов). Але маючи в своїх руках героїчний Брест і розташовані недалеко частини 22-ї танкової дивізії, 6, 42, 49 і 75-у стрілецькі дивізії, командування 4-ї армії могло більш організовано вести оборонні дії. Цього, на жаль, не сталося навіть тоді, коли командування армії одержало в своє розпорядження 14-й механізований корпус.

Що ж відбувалося в ці дні на дальніх підступах до Мінська?

Не знаючи точно становища в 3, 10 і 4-й арміях, не маючи повного уявлення про бронетанкові угруповання противника, які прорвалися, командуючий фронтом генерал армії Д. Г. Павлов часто приймав рішення, що не відповідали обстановці.

Зазнавши великих втрат у прикордонній битві, війська 3, 10 і 4-ї армій, мужньо відбиваючись від противника, що навідав, відходили на схід. Героїчно стримували натиск ворога і чотири дивізії 13-ї армії: 26 і 27 червня вони вели бої в Мінському укріпленому районі.

За вказівкою Ставки Головного Командування генерал армії Д. Г. Павлов наказав 3-й і 10-й арміям відходити на схід і зайняти оборону на лінії Ліда — Слонім — Пінськ. Але це ніяк не могло бути виконано, бо ці армії були напівоточені, виснажені і з трудом пробивалися під безперервними ударами німецької авіації і бронетанкових військ.

26 червня 39-й мотокорпус противника підійшов до Мінського укріпленого району, де з ним зіткнулися частини 44-го стрілецького корпусу під командуванням генерала В. О. Юшкевича, які прямували сюди.

З метою підсилення оборони Мінська з боку Молодечно на північно-західні підступи до міста був терміново висунутий 2-й стрілецький корпус під командуванням генерал-майора А. Н. Єрмакова. До його складу входили 100-а і 161-а дивізії.

Однак з виходом на південно-західні підступи до Мінська 47-го моторизованого корпусу танкової групи Гудеріана становище військ, що оборонялися, різко погіршилося.

Ворог жорстоко бомбардував Мінськ. Місто було охоплено полум'ям. Вмирили тисячі мирних жителів. Ні в чому не винні люди, гинучи, посилали свої передсмертні прокляття озвірілим фашистським льотчикам...

На ближніх підступах до Мінська розгорнулася запекла боротьба. Особливо добре билися частини 64, 100 та 161-ї стрілецьких дивізій. Вони знищили понад сотню танків противника і тисячі фашистів.

26 червня на командний пункт Південно-Західного фронту в Тернопіль мені подзвонив Й. В. Сталін і сказав:

— На Західному фронті склалася тяжка обстановка. Противник підійшов до Мінська. Незрозуміло, що відбувається з Павловим. Маршал Кулик невідомо де.

Маршал Шапошников захворів. Чи можете ви негайно вилетіти в Москву?

— Зараз переговорю з товаришами Кирпоносом і Пуркаєвим про подальші дії і виїду на аеродром.

Пізно ввечері 26 червня я прилетів до Москви і прямо з аеродрому — до Й. В. Сталіна. В кабінеті Й. В. Сталіна стояли виструнчившись нарком С. К. Тимошенко і мій перший заступник генерал-лейтенант М. Ф. Ватутін. Обидва бліді, схудлі, з почервонілими від безсоння очима. Й. В. Сталін був не в кращому стані.

Привітавшись кивком, Й. В. Сталін сказав:

— Подумайте разом і скажіть, що можна зробити в нинішній обстановці, — і кинув на стіл карту Західного фронту.

— Нам потрібно хвилин сорок, щоб розібратися, — сказав я.

— Добре, через сорок хвилин доповісте.

Ми вийшли в сусідню кімнату і почали обговорювати стан справ і наші можливості на Західному фронті.

Обстановка там склалася справді надзвичайно тяжка. На захід від Мінська були оточені і билися в нерівному бою рештки 3-ї і 10-ї армій, сковуючи значні сили противника. Деякі частини 4-ї армії відійшли в Прип'ятські ліси. З лінії Докшиці — Смолевичі — Слуцьк — Пінськ відходили на річку Березину розрізнені з'єднання військ, які зазнали в попередніх боях серйозних втрат. Ці ослаблені війська фронту переслідували могутнє угруповання противника.

Обговоривши становище, ми нічого кращого не могли запропонувати, як негайно зайняти оборону на рубежі Зх. Двіна — Полоцьк — Вітебськ — Орша — Могильов — Мозир і для оборони використати 13, 19, 20, 21 і 22-у армії. Крім того, слід було терміново почати підготовку оборони на тилловому рубежі по лінії Селіжарово — Смоленськ — Рославль — Гомель силами 24-ї та 28-ї армій резерву Ставки. Окрім того, ми пропонували терміново сформувати ще 2—3 армії за рахунок дивізій Московського ополчення.

Усі ці пропозиції Й. В. Сталіним були затверджені і відразу ж оформлені відповідними розпорядженнями.

У своїх пропозиціях ми виходили з головного завдання — створити на шляхах до Москви глибоко ешелоновану оборону, виснажити противника і, зупинивши його на одному з оборонних рубежів, організувати контрна-

ступ, зібравши для цього необхідні сили частково за рахунок Далекого Сходу і головним чином нових формувань.

Де буде зупинено противника, щоб взяти за вихідний рубіж для контрнаступу, які буде зібрано для цього сили, ми тоді ще не знали. Поки що це був всього-на-всього задум.

27 червня о 10 годині 05 хвилин я по «Бодо» передав начальнику штабу Західного фронту генералові В. Є. Климовських наказ Ставки Головного Командування такого змісту.

Жуков. Слухайте наказ Ставки Головного Командування.

Ваше завдання:

Перше. Терміново відшукати всі частини, зв'язатися з командирами і пояснити їм обстановку, становище противника і становище своїх частин, особливо детально зазначити місця, куди проскочили передові мехчастини ворога. Вказати, де залишилися наші бази пального, боеприпасів і продфуражу, щоб з цих баз частини постачали себе всім необхідним для бою.

Поставити частинам завдання, чи вести бої, чи зосередитися в лісових районах, в останньому випадку — по яких дорогах і в якому угрупованні.

Друге. З'ясувати, яким частинам потрібно подати пальне і боеприпаси літаками, щоб не кидати коштовну техніку, особливо важкі танки і важку артилерію.

Третє. Решту військ виводити в трьох напрямках:

— через Докшиці і Полоцьк, збираючи їх за Лепельським і Полоцьким УРами;

— напрямом Мінськ, збирати частини за Мінським УРом;

— третій напрямок — Глуські ліси і на Бобруйськ.

Четверте. Мати на увазі, що перший механізований ешелон противника дуже далеко відірвався від своєї піхоти, в цьому зараз слабкість противника, як відірваного ешелону, так і самої піхоти, що рухається без танків. Тільки-но підпорядковані вам командири зможуть взяти в руки частини, особливо танкові, можна завдати нищівного удару і для розгрому першого ешелону, і для розгрому піхоти, яка рухається без танків. Якщо вдасться, організуйте спочатку могутній удар по тилу першого мехешелону противника, який рухається на Мінськ і

Бобруйськ, після чого можна з успіхом повернути проти ніхоти.

Така смілива дія принесла б славу військам Західного округу. Особливо великий успіх буде, якщо ви зможете організувати нічний напад на мехчастини.

П'яте. Кінноту відвести в Пінські ліси і, спираючись на Пінськ, Лунінець, розгорнути найсміливіші й широкі напади на тили частин і самі частини противника. Окремі дрібні групи кінноти під командуванням відданих і хоробрих середніх командирів розмістити на всіх дорогах.

О 2 годині ночі 28 червня у мене відбулася додаткова розмова по прямому проводу з генералом В. Є. Климовських. Наводжу витяги з переговорів.

Біля апарата Жуков. Розкажіть, що відомо про 3-ю, 10-у і 4-у армії, в чиїх руках Мінськ, де противник?

Климовських. Мінськ і надалі наш. Одержано повідомлення: в районі Мінська і Смоленичів висаджено десант. Зусиллями 44-го стрілецького корпусу в районі Мінська десант ліквідується.

Авіація противника майже весь день бомбардувала залізницю Борисов — Орша. Є пошкодження на станціях і перегонах. З 3-ю армією по радіо зв'язок встановити не вдалося.

Противник, за останніми донесеннями, був перед УРом.

Барановичі, Бобруйськ, Пуховичі до вечора були наші.

Жуков. Де Кулик, Болдін, Коробков? Де мехкорпуси, кавкорпус?

Климовських. Від Кулика й Болдіна повідомлень немає. Зв'язалися з Коробковим, він на КП на схід від Бобруйська.

З'єднання Хацкилевича підтягувалося до Барановичів, Ахлюстіна — до Столбців.

Жуков. Коли підтягувалися з'єднання Хацкилевича і Ахлюстіна?

Климовських. У цих пунктах почали зосереджуватися наприкінці 26-го. До них вчора близько 19.00 виїхав помкомкор Светліцин. Завтра надсилаємо парашутистів із завданням передати накази Кузнецову і Голубеву.

Жуков. Чи знаєте ви, що 21-й стрілецький корпус вийшов у район Молодечно — Вілейка у доброго стані?

Климовських. Про 21-й стрілецький корпус мали відомості, що він намітив відхід у напрямку Молодечно, але ці відомості підтверджені не були.

Жуков. Де важка артилерія?

Климовських. Більша частина важкої артилерії у наших руках. Не маємо даних по 375-у і 120-у гаубичних артилерійських полках.

Жуков. Де кіннота, 13, 14 і 17-й мехкорпуси?

Климовських. 13-й мехкорпус — в Столбцях. У 14-у мехкорпусі залишилося кілька танків, що приєдналися до 17-го, який знаходиться в Барановичах. Даних про місцезнаходження кінноти немає.

Коробков вивів залишки 42, 6 і 75-ї. Є підстави думати, що 49-а стрілецька дивізія в Беловезькій Пущі. Для перевірки цього і виведення її на світанку надсилається спеціальний парашутист. Виходу Кузнецова чекаємо вздовж обох берегів Німану.

Жуков. Який сьогодні був бій з мехкорпусом противника перед Мінським УРом і де зараз противник, який був вчора в Слуцьку і перед Мінським УРом?

Климовських. Бій з мехкорпусом противника в Мінському УРі вела 64-а стрілецька дивізія. Противник від Слуцька просувався на Бобруйськ, але ввечері Бобруйськ зайнятий ще не був.

Жуков. Як розуміти «ще зайнятий не був»?

Климовських. Ми вважали, що противник намагатиметься на плечах увірватися в Бобруйськ. Цього не сталося.

Жуков. Дивіться, щоб противник ваш Мінський УР не обійшов з півночі. Закрийте напрямки Логойськ — Зембін — Плещениці, інакше противник, обійшовши УР, раніше від вас буде у Борисові. У мене все. До побачення.

Незважаючи на масовий героїзм солдатів і командирів, незважаючи на мужню витримку воєначальників, обстановка на всіх ділянках Західного фронту дедалі погіршувалася. Ввечері 28 червня наші війська відійшли від Мінська.

Увірвавшись до Мінська, ворожі війська почали позвірячому знищувати жителів міста, піддаючи вогню і руйнуванням культурні цінності і пам'ятки старовини.

Ставка і Генеральний штаб важко сприйняли звістку про те, що наші війська залишили столицю Біло-

русії. Всі ми розуміли, яка важка доля спіткала жителів міста, що не встигли піти на схід.

29 червня Й. В. Сталін двічі приїздив до Наркомату оборони, до Ставки Головного Командування і обидва рази вкрай різко реагував на обстановку, що склалася на західному стратегічному напрямі.

І як він не звинувачував Д. Г. Павлова, все ж нам здавалося, що десь с'ям на с'ям він відчував у всьому цьому і свої передвоєнні прорахунки та помилки.

О 6 годині 45 хвилин 30 червня у мене, за вказівкою наркома С. К. Тимошенка, відбулася розмова по «Бодо» з командуючим фронтом генералом армії Д. Г. Павловим, з якої стало зрозуміло, що сам командуючий погано знав обстановку.

Ось витяги з наших переговорів.

Жуков. Ми не можемо прийняти жодного рішення по Західному фронту, не знаючи, що відбувається в районах Мінська, Бобруйська, Слуцька.

Прощу доповісти по суті запитань.

Павлов. В районі Мінська 44-й стрілецький корпус відходить на південь від Могильовського шосе; рубежем оборони, на якому повинні зупинитися, призначено Стахов — Червень.

У районі Слуцька вчора, за спостереженням авіації, 210-а мотострілецька дивізія вела бій у районі Шишиці.

У районі Бобруйська сьогодні о 4 годині противник навів міст, яким проскочило 12 танків.

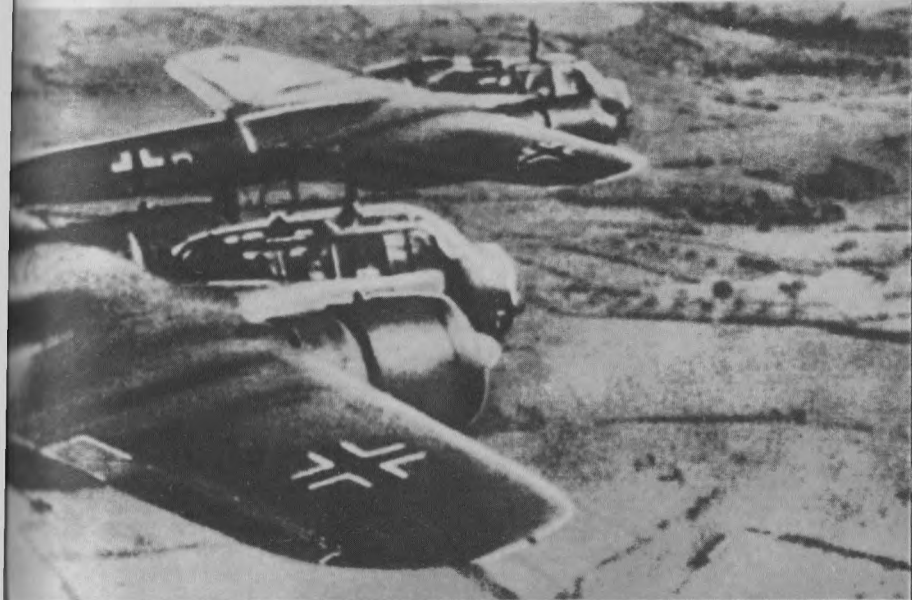
Жуков. Німці передають по радіо, що ними на схід від Белостока оточені дві армії. Очевидно, якась частка правди в цьому є. Чому ваш штаб не відрядить туди делегатів зв'язку, щоб знайти війська? Де Кулик, Болдін, Кузнецов? Де кавкорпус? Не може бути, щоб авіація не бачила кінноти.

Павлов. Так, велика частка правди. Нам відомо, що 25 і 26 червня частини були на річці Щарі, вели бій за переправи з противником, що займав східний берег річки. Третя армія прагнула відійти по обидві боки річки Щари. 21-й стрілецький корпус — у районі Ліди. З цим корпусом мали зв'язок по радіо, але з учорашнього дня зв'язку немає, корпус пробивається з оточення у вказаному йому напрямку. Авіація не може відшукати кінноту і мехчастини, тому що все це ретельно ховається в лісах від авіації противника. Надіслано групу з радіо-

За 15 хвилин до нападу Німеччини на СРСР.
Командуючий танковою групою Гудеріан (другий, у центрі)
з офіцерами штабу на березі Західного Бугу в районі Бреста

22 ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ

«Дранг нах остен»...

По фашистських танках — вогонь!

ІДЕ ВІЙНА НАРОДНА, СВЯЩЕННА ВІЙНА...

Політрук

Партійні збори

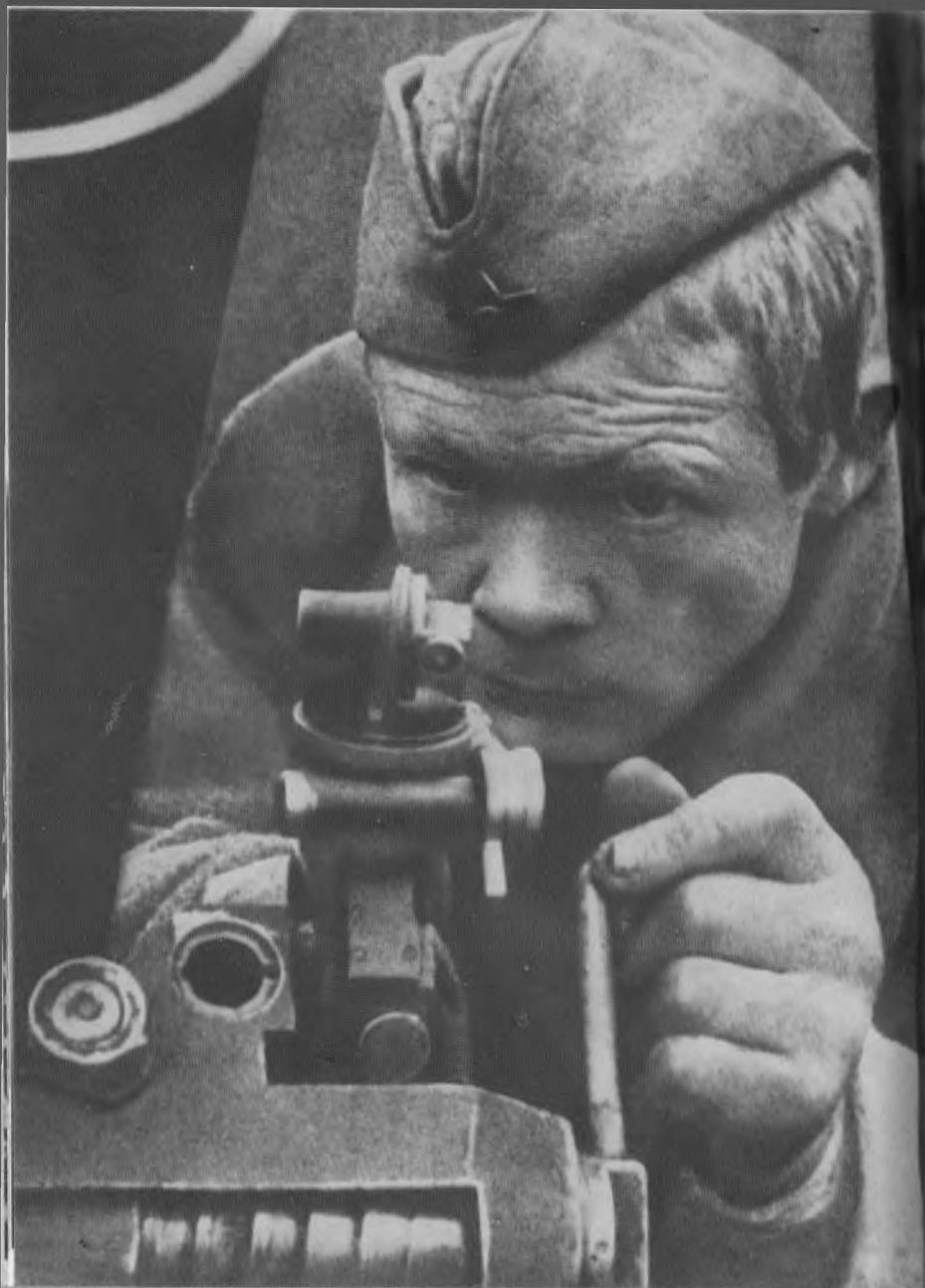
СЛОВО ПАРТІЇ, КЛЯТВА БАТЬКІВЩИНІ

В атаку!

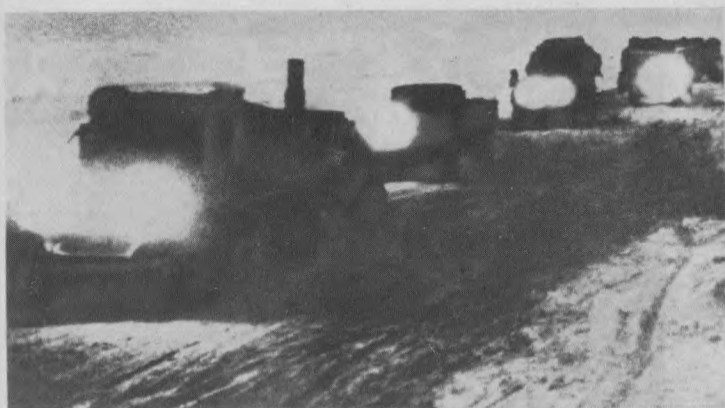
Заступник Голови РНК СРСР
О. М. Косигін (другий зліва)
з групою спеціалістів
на випробуваннях нової зброї

А. О. Жданов

«ДОРОГА ЖИТТЯ»

Прорив блокади в районі Ладозького озера.
Зустріч бійців Волховського й Ленінградського фронтів.
Січень 1943 р.

станцією із завданням відшукати, де Кулик і де перебувають наші частини. Від цієї групи відповіді поки немає. Болдін і Кузнецов, як і Голубев, до 26 червня були при частинах.

Жуков. Основне ваше завдання — якомога швидше відшукати частини і вивести їх за річку Березину. За цю справу візьміться особисто і відберіть для цього здібних командирів.

Ставка Головного Командування від вас вимагає в найкоротший строк зібрати всі війська фронту і привести їх у належний стан.

Не можна в жодному разі допустити прорив частин противника в районі Бобруйська і в районі Борисова. Ви повинні будь-що не допустити зриву закінчення зосередження армії у районі Орша — Могильов — Жлобин — Рогачов.

Для управління боями і для того, щоб ви знали про події під Бобруйськом, відрядіть групу командирів з радіостанцією під керівництвом вашого заступника. негайно евакууйте склади, щоб усе це не потрапило до рук противника. Тільки-но обстановка з'ясується, відразу ж про все повідомте.

Павлов. Для втримання Бобруйська і Борисова ми кинемо всі частини, навіть школу.

Однак становище не поліпшилося. 30 червня мені у Генштаб подзвонив Й. В. Сталін і наказав викликати командуючого Західним фронтом генерала армії Д. Г. Павлова.

Наступного дня генерал Д. Г. Павлов прибув. Я його ледве впізнав, так змінився він за вісім днів війни. Того ж дня його було усунуто від командування фронтом і незабаром віддано під суд. Разом з ним за пропозицією Військової ради Західного фронту судили начштабу генерала Климовських, начальника військ зв'язку генерала Григор'єва, начальника артилерії генерала Клича та інших генералів штабу фронту.

Командуючим Західним фронтом було призначено наркома С. К. Тимошенка, генерал-лейтенанта А. І. Єременка — його заступником. До складу фронту для підсилення включалися армії Резервного фронту.

На Північно-Західному фронті обстановка продовжувала різко погіршуватися.

8-а і 11-ї армії, які уникнули оточення, через недостатню організованість командування фронту відступали в напрямках, що розходилися, зазнаючи великих втрат.

Щоб прикрити псковсько-ленінградський напрямок, Ставка Головного Командування наказала командирів 21-го мехкорпусу генералу Д. Д. Лелюшенку висунутися з району Опочка — Ідриця в район Даугавпілса і не допустити форсування противником Західної Двіни.

Але це завдання було зовсім нездійсненним, бо противник уже 26 червня великими силами форсував Західну Двіну і захопив Даугавпілс. Усе ж 21-й механізований корпус, сміливо перейшовши у наступ, ударив по 56-у моторизованому корпусу німців і зупинив його просування.

Згадуючи цю битву, фельдмаршал фон Манштейн, який командував тоді 56-м мотокорпусом, у своїй книзі «Втрачені перемоги» писав:

«...Незабаром нам довелося на північному березі Двіни оборонятися від атак противника, підтриманих однією танковою дивізією. На деяких ділянках справа набувала серйозного обороту».

Однак під тиском переважаючих сил і ударів з повітря 21-й мехкорпус був змушений відійти і зайняти оборону, яку втримував, відбиваючи атаки противника, до 2 липня. Далі 21-й мехкорпус увійшов до складу 27-ї армії під командуванням генерал-майора М. Е. Берзаріна, який наприкінці війни на чолі 5-ї ударної героїчної армії у складі 1-го Білоруського фронту сміливо увірвався до Берліна і став першим його комендантом.

Мені приємно відзначити також блискучі дії і бойову доблесть 46-ї танкової дивізії, що входила до 21-го мехкорпусу. Дивізією командував полковник В. О. Копцов — герой Халхін-Гола.

Наприкінці червня Й. В. Сталін знову провів зміни у військовому керівництві. 30 червня начальником штабу Північно-Західного фронту було призначено генерал-лейтенанта М. Ф. Ватутіна. *Першим заступником начальника Генерального штабу було призначено О. М. Василевського.*

2 липня 27-а армія під тиском ворожих сил почала відхід. Увесь цей час вона билася широким фронтом і не мала ні сил, ні засобів для створення глибоко ешелюваної оборони.

Через запізнення виходу наших резервів на річку

Велику противник з ходу захопив місто Псков. 8-а армія Північно-Західного фронту, втративши зв'язок з іншими військами, відходила на північ. 10 липня 8-а армія відійшла на лінію Тарту — Пярну.

Таким чином, за перші 18 днів війни Північно-Західний фронт втратив Литву, Латвію і частину території РРФСР, внаслідок чого створилася загроза виходу противника через Лугу до Ленінграда, підступи до якого були ще не досить зміцнені і слабо прикриті військами.

За весь цей час Генеральний штаб не одержав від штабу Північно-Західного фронту чітких і вичерпних доповідей про становище наших військ, про угруповання противника і місцезнаходження його танкових і моторизованих з'єднань. Доводилося іноді згодом визначати розвиток подій, але такий метод, як відомо, не гарантує від помилок.

На Західному фронті — вітебський, оршанський, могольовський і бобруйський напрямки — битви, що розгорнулися в перших числах липня, відбувалися в умовах величезної переваги мотобронетанкових сил і авіації противника. Наші війська, стомлені безперервними боями, відходили на схід, але при цьому весь час прагнули завдати ворогові максимум втрат і затримати його якомога довше на оборонних рубежах.

На річці Березині наші війська особливо вперто воювали у районі міста Борисова. Там билосся Борисовське танкове училище під керівництвом корпусного комісара І. З. Сусайкова. Туди підійшла і 1-а Московська мотострілецька дивізія під командуванням генерал-майора Я. Г. Крейзера. Дивізія була укомплектована за штатами воєнного часу, добре підготовлена і мала на озброєнні танки Т-34. Генералу Я. Г. Крейзеру, який підпорядкував собі Борисовське танкове училище, вдалося затримати зміцнену 18-у танкову дивізію противника більш як на дві доби. Це тоді мало важливе значення. У цих боях генерал Я. Г. Крейзер проявив себе блискуче.

На Південному фронті з території Румунії перейшли в наступ німецько-румунські війська, завдаючи головного удару в напрямку Могилів-Подільський — Жмеринка і створивши загрозу виходу у фланг і тил 12, 26 і 6-й арміям Південно-Західного фронту.

За перші 6 діб напружених боїв противнику вдалося прорвати оборону військ Південного фронту і просунути вперед до 60 кілометрів. Становище Південно-

Західного фронту значною мірою погіршилося, бо у цей же час німецькі війська після кількох спроб усе ж зламали оборону в районі Ровно — Дубно — Кременець і ринулися в утворений прорив.

4 липня німецькі війська підійшли до Новоград-Волинського укріпленого району, де їх атаки були відбиті з великими для них втратами. Мотобронетанкові сили противника вдалося затримати тут майже на три доби. Не домогшись успіху, противник, перегрупувавши свої сили на південь від Новограда-Волинського, 7 липня захопив Бердичів і 9 липня — Житомир.

Захоплення Бердичева і Житомира, а також триваючий наступ румуно-німецьких військ на могилів-подільському напрямку посилювали загрозу оточення 12, 26 і 6-ї армій Південно-Західного фронту. Ці армії, відбиваючись від наседаючого противника, повільно відходили на схід.

Тоді для ліквідації реальної небезпеки оточення командування Південно-Західного фронту 9 липня організувало контрудар на Бердичів. До контрудару було залучено 15, 4 і 16-й механізовані корпуси. З півночі у районі Житомира продовжувала свої контратаки 5-а армія.

У той же момент Південно-Західний фронт завдав сильного контрудару у фланг 1-ї танкової групи противника з боку Коростенського укріпленого району.

Бої в районі Бердичів — Житомир, що розпочалися 9 липня, тривали до 16 липня. Зазнавши великих втрат і побоюючись удару з півночі у фланг свого головного угруповання, командування групи німецьких армій «Південь» зупинило свій наступ у районі Житомира.

Ця обставина дала змогу командуванню Південно-Західного фронту вивести нарешті з-під загрози оточення основні сили 6-ї і 12-ї армій і значно зміцнити оборону Києва.

Таким чином, противнику знову не вдалося оточити війська Південно-Західного фронту. Німці були змушені весь час вести фронтальні кровопролитні бої. Бронетанкові й моторизовані з'єднання групи Клейста так і не домоглися прориву і виходу на оперативний простір.

На Північному фронті, де наступальні дії розпочалися 29 червня, бої мали місцеве значення і особливого впливу на загальну стратегічну обстановку не справили.

Наші військово-морські сили на початку війни також не мали особливих зіткнень з військово-морськими силами німців і головним чином відбивали авіаційні нальоти. Однак у зв'язку з невдалими діями Північно-Західного фронту, який швидко втратив Литву, Латвію, а потім і частину Естонії, Балтійський флот опинився в тяжкому становищі. Особливо ускладнилася обстановка для головної морської бази, де були зосереджені всі основні кораблі й матеріальні запаси Балтійського флоту.

Талліннська база й місто Таллінн внаслідок невдалих дій 8-ї армії Північно-Західного фронту виявилися слабо прикритими з суші. На захист столиці Естонії були кинуті всі сили Червонопрапорного Балтійського флоту, збройні загони робітників міста. На підступах до Таллінна поспіхом споруджувалися оборонні рубежі, будувалися інженерні загородження, міські об'єкти готувалися до оборони.

Спроби противника з ходу захопити місто і військово-морську базу відбивалися героїчними діями 10-го стрілецького корпусу 8-ї армії, частинами морської піхоти, корабельною артилерією флоту і збройними загонами народного ополчення Таллінна.

Кінець липня і майже весь серпень боротьба за Таллінн і головну морську базу флоту тривала. Наприкінці серпня через виснаження наших сил і посилення ворожих військ Ставка Головного Командування прийняла рішення вивести кораблі флоту з морської бази в Кронштадт і в Ленінградську гавань, а Таллінн залишити.

Бойова авіація флоту в боях за талліннський плацдарм брала безпосередню і активну участь, завдаючи ударів атакуючим з'єднанням противника. Треба віддати належне і морякам-балтійцям: на суші і на кораблях вони билися як справжні герої.

Північний флот у цей період взаємодіяв з військами Північного фронту і розгорнув операції підводними силами проти німецьких транспортів, що вивозили з Петсамо нікелеву руду. Чорноморський флот забезпечував головним чином доставку людей і боеприпасів приморським арміям і вів боротьбу на комунікаціях противника, перешкоджаючи перевезенням у румунські та болгарські порти.

Група кораблів Чорноморського флоту разом з авіацією завдала удару базі румунського флоту в Кон-

станці. Авіація Чорноморського флоту систематично бомбардувала румунські нафтопромисли і залізничні вузли.

Я свідомо не зупиняюся докладно на бойових діях Військово-Морського Флоту, вважаючи, що це краще й цікавіше, ніж я, зроблять адміралаи й офіцери флоту. Однак слід сказати, що взаємодія приморських військово-фронтів з Військово-Морським Флотом могла бути ефективнішою, якби у передвоєнні роки були більш зріло розв'язані питання берегової оборони і оборони військово-морських баз. На жаль, за ці проблеми Головне військово-морське командування, нарком оборони і Генеральний штаб взялися з великим запізненням, і на початок війни вони повністю вирішені не були.

Минуло майже три тижні відтоді, як фашистська Німеччина, знехтувавши договором про ненапад, вторглася своїми збройними силами в межі нашої країни. Уже за цей час гітлерівські війська втратили близько 100 тисяч чоловік, понад тисячу літаків і близько половини танків, які брали участь у наступі.

За цей час ми зазнали великих втрат. 28 дивізій, опинившись в оточенні, не змогли вийти з нього. Значну кількість особового складу цих дивізій було взято в полон, ті, що лишилися на свободі, перейшли на партизанські методи боротьби. Майже 70 дивізій зазнали серйозних втрат і потребували поповнення. Особливо в тяжкому становищі опинилася наша авіація.

Радянські Збройні Сили, і особливо війська Західного фронту, зазнали великих втрат, що серйозно відбилося на наступному ході подій. Співвідношення сил і засобів на радянсько-німецькому фронті ще більше змінилося на користь ворога. Противник просунувся в глиб країни на 500—600 кілометрів і захопив важливі економічні райони і стратегічні об'єкти.

Усе це було великою несподіванкою для радянського народу і наших військ, які в психологічному відношенні не були підготовлені до таких тяжких випробувань.

Гітлер та його оточення вважали, що Радянський Союз «практично програв війну». Коли генерал Паулюс доповів Гітлеру про можливі труднощі в постачанні німецьких військ у Росії в зимових умовах, Гітлер скипів: «Я не хочу чути цих балачок... ніякої зимової війни не буде. Покишіть це моему дипломатичному вмінню. Армія повинна завдати росіянам лише пару могутніх

ударів... і потім ви побачите, що російський колос стоїть на глиняних ногах»¹.

Гітлерівці, явно переоцінюючи успіх початкового періоду війни, будували далекосяжні людиноненавистницькі плани.

Однак у ці важкі дні з особливою силою проявилася морально-політична єдність радянських людей. З першого ж моменту, зростаючи день у день, розгорнулася грандіозна організаторська і політична діяльність партії, цілком і повністю присвячена одній меті — підняти всі сили народу на відсіч ворогові.

Уже 23 червня було введено в дію ті мобілізаційні плани, які було розроблено раніше, зокрема по виробництву боеприпасів. Наркомати одержали вказівку по збільшенню випуску танків, гармат, літаків та інших видів військової техніки. Через тиждень уряд скасував діючий план третього кварталу 1941 року і затвердив мобілізаційний народногосподарський план, який передбачав більш як на чверть збільшення випуску військової техніки.

Події, однак, показали, що цього було замало. Тоді комісія під головуванням М. О. Вознесенського розробила новий, ще напруженіший воєнно-господарський план на четвертий квартал 1941 року. Спираючись на виробничі резерви, закладені до війни, уряд встановив на 1942 рік план форсованого розвитку районів Поволжя, Уралу, Західного Сибіру, Казахстану і Середньої Азії. У переведенні всього народного господарства на воєнні рейки цим районам судилося потім відіграти визначну роль.

Перебудовуючи народне господарство на обслуговування потреб війни, партія виходила з настанови В. І. Леніна про те, що для ведення війни необхідний по-справжньому міцний, організований тил, який безперейвно і в достатній кількості постачатиме фронт підготовленими резервами, озброєнням, продовольством.

Розпочалася перебудова промисловості й транспорту, перерозподіл матеріальних і людських ресурсів, мобілізація сільського господарства на потреби війни. Тисячі заводів, які тільки вчора випускали продукцію мирного

¹ *Безыменский Л.* Германские генералы с Гитлером и без него. М., 1964. С. 236.

призначення, сьогодні переключалися на виробництво боеприпасів і військової техніки.

Машинобудівні, верстатобудівні заводи терміново перебудовувалися на виробництво танків і літаків, на металургійних заводах вживалися заходи для організації масового випуску броньового листа, снарядних заготовок, високоякісних сталей. Мотори й генератори до танків, міношукачі, звуковловлювачі, радіолокаційне обладнання надходитимуть з підприємств радіо- і електропромисловості. Авіаційний бензин і пальне для танків та кораблів ставали головними в продукції нафтопереробних заводів. Детонатори для снарядів ставились на конвейер замість годинникових приладів. Розбиті бронепоезди відправляли в залізничні майстерні.

Противник захопив найважливіші економічні райони, паралізував мобілізацію в ряді колишніх військових округів: мільйони радянських людей, величезні матеріальні цінності лишилися в тилу ворога. Різко впало виробництво стратегічних матеріалів, чавуну, сталі, прокату, електроенергії. Загроза нависла над новими індустриальними центрами.

Необхідно було вдатися до чогось надзвичайного, щоб рушити з місця вцілілі заводи, пересунути їх на схід, об'єднати з діючими там підприємствами і, спираючись на цю частину країни, навалитися на ворога, зупинити його, розтрощити.

Розгорнулася робота, за масштабами і характером своїм небачена в історії. 24 червня постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР було створено Раду по евакуації, головою якої був призначений М. М. Шверник, а заступниками — О. М. Косигін і М. Г. Первухін. В наркоматах були створені бюро і комітети по евакуації. Понад півтори тисячі підприємств, переважно великих, військових, було евакуйовано в найстисліші строки — з липня по листопад 1941 року — і швидко знову повернуто до життя. У той же час безперервним потоком, вдень і вночі на захід і південний захід рухалися ешелони з військами і зброєю.

Тепер, через більш як тридцять років, важко навіть уявити собі, скільки сил, напруження і героїзму коштувала нашому народу перебудова всієї життєдіяльності країни на воєнні рейки, щоб розгромити ворожі сили.

Прихильники капіталістичного ладу не могли зрозуміти, як нашому уряду вдалося здійснити у таких вели-

ких масштабах демонтаж і перебазування найбільших економічних комплексів. У перевазі соціалістичного ладу, який ґрунтується на суспільній народній власності, і полягає відповідь на загадку «російського дива», над розв'язанням якої і досі б'ються наші ідеологічні противники.

Розвиток військової економіки на сході країни — на Уралі, в Сибіру, Заволжі та в інших східних районах відбувався двома шляхами: всемірне прискорення вже розпочатих будівництвом підприємств, які напередодні війни не були закінчені, і прискорений монтаж евакуйованих.

На найбільших підприємствах Свердловської, Курганської, Пермської, Челябінської та інших областей під керівництвом партійних органів здійснювалася гігантська робота.

За два-три місяці створювалися величезні підприємства. Ще не закінчилось будівництво, а з заводу прямо на фронт ішла військова продукція: танки, літаки, гармати, міномети, снаряди й багато іншої техніки та озброєнь. Працювали так, що рівень виробництва не тільки не падав, а, навпаки, весь час зростав. Тут позначалися підсумки виховної роботи партії у передвоєнні роки, особливо велика творча робота партійних організацій на підприємствах. Недарма Геббельс у січні 1943 року заявив: «Здається якимсь дивом, що з широких степів Росії з'являлися дедалі нові маси людей і техніки, ніби якийсь великий чарівник ліпив з уральської глини більшовицьких людей і техніку в будь-якій кількості».

Величезну організаційну роботу провів, зокрема, Челябінський обком ВКП(б) під керівництвом першого секретаря М. С. Патолічева. Людина великої енергії, високих організаторських здібностей, Микола Семенович багато сил і творчої енергії віддав перебудові роботи промислових підприємств області, організації чіткого взаємозв'язку їх між собою. Його невтомність у досягненні завдань, поставлених партією, не раз відзначалася урядом і наводилася Й. В. Сталінін як взірць іншим.

Високих показників було досягнуто на Челябінському тракторному заводі, до складу якого влився вивезений з Ленінграда філіал Путіловського заводу. Конструктори танків Ж. Я. Котін і М. Л. Духов зуміли через місяць після розгортання привезеного з Ленінграда

обладнання дати фронтові першу партію Т-34, а надалі сконструювали важкий танк «ИС», який значно переважав німецькі «тигри».

Надаючи особливо важливого значення бронетанковим військам, Державний Комітет Оборони ухвалив організувати виробництво танків також і в Горькому, на Сормовському суднобудівному заводі. Я пригадую, як наприкінці першого тижня війни ДКО відрядив наркома танкової промисловості — заступника голови РНК В. А. Малишева до Горького із завданням терміново організувати на суднобудівному заводі «Красное Сормово» виробництво танків Т-34. За енергійної підтримки Горьковського обкому і міськкому колективом заводу це завдання було виконано в найкоротші строки.

У жовтні 1941 року, коли мені було доручено операцію по обороні Москви, ми почали одержувати з Сормовського заводу перші танки Т-34. Ця допомога прийшла вчасно і відіграла велику роль у битві за Москву. Надалі завод «Красное Сормово» нарощував темпи виробництва танків і поліпшував їх якість.

На початку листопада 1944 року завод модернізував танк, обладнавши його литою баштою і гарматою моделі конструктора В. Г. Грабіна. Слідом за Сормовським заводом танки нової конструкції почали виробляти й інші заводи.

У ході війни країні треба було сформувати багато сотень різних частин і з'єднань, озброїти й забезпечити усім необхідним їх, а також діючі війська на фронтах величезною кількістю різного наземного, повітряного і військово-морського високоякісного озброєння та бойової техніки. Усе це давав радянський тил, наш радянський народ, який працював без перепочинку, часто одержуючи лише напівголодний продовольчий пайок.

Не можемо не сказати доброго слова про наш комсомол, який завжди й у всьому був вірним помічником партії та гідним прикладом для всіх інших трудівників. У пам'яті народу назавжди лишилось подвиг комсомольців та молоді, які не похитнулися, сміливо вступили в бій з підступним ворогом. На заводах і колгоспних ланках самовіддано трудилися не покладаючи рук юнаки, дівчата й підлітки.

Друга половина 1941-го й початок 1942 року для сільського господарства країни були особливо тяжкими. Треба було привести в дію всі резерви села, щоб вчасно

і в стислі строки зібрати врожай і виконати державні поставки сільськогосподарських продуктів. Основний тягар продовольчої проблеми випав на східні райони країни. Щоб по можливості компенсувати втрати сільського господарства на окупованій ворогом території, ЦК ВКП(б) 20 липня 1941 року затвердив план збільшення площ під зернові культури у Поволжі, Сибіру, на Уралі та в Казахській РСР. Ця постанова поклала початок зміні структури посівних площ на сході країни відповідно до умов воєнного часу. Було також прийнято рішення про розширення посівів зернових культур в Узбекистані, Туркменії, Таджикистані, Киргизії та Азербайджані. Колгоспники та працівники радгоспів працювали від зорі до зорі. Високе трудове піднесення стало виявом їхньої готовності подолати будь-які перешкоди в ім'я перемоги. Жінки, підлітки, старі, що вже давно пішли на відпочинок,— усі були в полі, де розгорталася битва за врожай. Часто доводилося працювати під обстрілом і бомбуванням ворожої авіації.

Ось вона, небачена витримка в народі, готовому в усякій обстановці, за всяких умов захищати свою Батьківщину, народну владу!

Вітчизняну війну в нас називають, як я вже відзначав, всенародною війною. І це правильно, бо радянський народ захищав рідну соціалістичну державу, суспільний лад, народжений Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Війна проти фашистської Німеччини та її союзників повною мірою захищала класові й національні інтереси радянського народу. Історія усіх воєн підтверджує, що у війні одержує перемогу той, хто зумів створити більш міцний та організований тил. Це положення однаковою мірою можна віднести як до тилу країни в широкому розумінні, так і до тилу збройних сил.

Радянський тил, що базується на перевагах соціалістичного суспільного і державного ладу, успіхах індустріалізації країни та колективізації сільського господарства, міцному союзу робітників і селян, братерській дружбі народів усіх республік, показав свою виняткову життєздатність. Швидко переключившись на воєнні рейки, тил Радянської країни на кінець 1942 року в достатній кількості постачав фронтам необхідне озброєння, боеприпаси, спорядження, продовольство та, що особливо важливо, морально й фізично міцне поповнення.

Трудівники тилу, як і воїни-фронтовики, заслужили всенародне визнання. Їхні заслуги перед Батьківщиною дістали високу оцінку партії та уряду.

Колгоспне селянство всі лишки продуктів харчування безплатно віддавало у фонд оборони. Багато колгоспників за прикладом робітників та інтелігенції також передавали свої заощадження у фонд оборони країни. Лише на добровільні пожертвування, одержані від радянських громадян, а також від реалізації воєнних позик і грошових лотерей, Радянська країна мала можливість вести війну близько року.

У перших лавах захисників Батьківщини була й радянська інтелігенція. Винятково важливу роботу провадили радянські вчені та Академія наук СРСР на чолі з її президентом В. Л. Комаровим, академіками І. П. Бардіним, Е. В. Бріцке, В. О. Обручевим, С. І. Вавиловим, О. О. Лебедєвим, М. Д. Зелінським та ін. Їхня активна наукова діяльність сприяла прискореному розвитку продуктивних сил країни, збільшенню випуску військової продукції, поліпшенню її якості. Талант і праця радянських вчених, інженерів та конструкторів створювали таке озброєння, яке за своїми бойовими характеристиками перевершувало військову техніку ворога.

Діячі літератури і мистецтва проводили велику роботу по вихованню у народі та воїнів Червоної Армії палкої любові до Батьківщини й жагучої ненависті до фашистських пригноблювачів, які безчинствували на окупованій території нашої країни. Виходячи з власних спостережень, мушу сказати, що солдати і командири всіх ступенів з великою любов'ю та довірою ставилися до їхніх хвилюючих слів. Багатьом з них не судилося повернутися до мирної творчої діяльності. 410 чоловік — членів Спілки радянських письменників — героїчно загинули на фронтах.

У ході війни працівники науки, літератури та мистецтва продемонстрували всьому світові свій нерозривний зв'язок з трудовим народом і Радянськими Збройними Силами, готовність битися за Батьківщину, не шкодуючи сил і самого життя.

Напередодні війни понад 50 процентів населення країни становили жінки. Це була велика сила в будівництві соціалістичного суспільства. А коли почалася війна, вони активно проявили себе, захищаючи Батьківщи-

ну: хто в діючій армії, хто на трудовому фронті, хто в боротьбі проти загарбників на окупованій території.

Минуло вже чимало років після перемоги над фашистською Німеччиною, але те, що довелося бачити її учасникам і сучасникам, забути неможливо — люди перебували на крайній межі духовних і фізичних людських можливостей.

Мені не раз доводилося під час війни бувати на передових пунктах медичної допомоги — у медсанбатах та евакогоспіталях. Не можна забути героїзму та стійкості санітарок, медсестер, лікарів. Вони виносили з поля бою солдатів та офіцерів і виходжували їх. Безстрашністю й хоробрістю відзначалися снайпери, телефоністки, телеграфістки. Багатьом з них тоді було не більше як 18—20 років. Нехтуючи небезпекою, вони хоробро билися з ненависним ворогом, нарівні з чоловіками йшли в атаку. Героїзмові та милосердю жінок завдячують сотні тисяч воїнів. Своєю вірністю Батьківщині та повсякчасною готовністю віддати за неї життя радянські жінки здивували все прогресивне людство. Гадаю, що не помилюся, коли висловлю таку думку, — наші жінки своїм героїчним ратним і трудовим подвигом у війні з фашистською Німеччиною заслужили такий самий пам'ятник, як пам'ятник Невідомому солдатові, зведений у Москві біля Кремлівської стіни.

З перших днів війни багато жінок заступило чоловіків, які пішли на фронт. Вони будували літаки, танки, випускали артилерійські гармати, міномети, різні боеприпаси та різноманітну бойову допоміжну техніку. ЦК партії, ДКО, місцеві партійні організації робили все можливе, аби полегшити тяжку працю дівчат і жінок та умови їхнього життя.

Наприкінці 1941 року у промисловість і сільськогосподарське виробництво прийшло близько 2 мільйонів жінок. Їхня праця в роки війни відіграла важливу, можна сказати, неоціненну роль у боротьбі з фашистською Німеччиною.

Таких прикладів можна навести безліч.

Я думаю, ця героїчна смуга в житті радянського народу, нашої партії з усією повнотою ще не розкрита. Не описано досі належним чином і все те, що взагалі було зроблено партією і народом в економічному відношенні у роки війни. А в такі гострі періоди, у світлі таких грандіозних подій найбільш яскраво проявляються особ-

ливості соціалістичної системи, її величезні можливості.

Народна трудова епопея по евакуації і відбудові виробничих потужностей у роки війни, проведена в зв'язку з цим колосальна організаційна робота партії за розмахом і значенням своїм для долі нашої Батьківщини дорівнюють найбільшим битвам другої світової війни.

Якщо мені не зраджує пам'ять, у перші ж дні війни за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) безпосередньо на військову роботу було направлено більш як п'ятдесят членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), понад сто секретарів крайових і обласних комітетів партії і ЦК компартій союзних республік, відомі і досвідчені державні діячі. Партія відразу вжила ряд практичних заходів щодо посилення централізованого керівництва усіма сторонами життя країни і бойовою діяльністю збройних сил. Було перебудовано апарат ЦК, розподілено функції і обов'язки між членами ЦК по керівництву найважливішими ділянками військової, господарської і політичної роботи.

Наша партія мала вже досвід перетворення країни на єдиний військовий табір. Про це йшлося на початку книги. З урахуванням усіх нових умов цей досвід було взято на озброєння з перших же днів війни. Його ленінські засади, ленінські принципи ведення справ, коли над країною нависла смертельна небезпека, були покладені в основу всієї діяльності комуністів на фронті і в тилу. Народ вірив, що партія знайде вихід із скрутного становища, що склалося, і зуміє організувати розгром німецько-фашистських військ. Потрібний лише час.

Невдачі й тяжкі втрати, яких ми зазнали на початку війни, ускладнювали хід боротьби. Війська з боями відходили в глиб країни. Центральний Комітет нашої партії і партійні організації на місцях, Державний Комітет Оборони вживали необхідних заходів, щоб роз'яснити народові вимушені обставини тимчасового відступу.

Незважаючи на всю складність обстановки, партійні організації і радянські органи України, Білорусії та прибалтійських республік розгорнули успішну роботу по мобілізації радянських людей на активну боротьбу з ворогом. Для цієї мети на тимчасово залишеній території створювалися масові підпільні партійні і комсомольські організації, формувалися основні кадри партизанських

загонів, в які вливалися червоноармійці, командири і політпрацівники частин, що вийшли з оточення.

Вступивши на нашу землю, німецько-фашистські окупанти незабаром відчували не тільки ненависть радянських людей: їм було завдано відчутних ударів тими, хто пішов у підпілля.

У ті дні радянське командування не мало іншого виходу, крім переходу до оборони на всьому стратегічному фронті. Ні сил, ні засобів для ведення наступальних, особливо великих, операцій не було. Треба було створити значні стратегічні резерви військ, добре озброїти їх, щоб переважаючою силою вирвати ініціативу в противника і перейти до наступальних дій, почати вигнання ворожих сил з Радянського Союзу.

Усе це було зроблено, але пізніше — *наприкінці 1942 — на початку 1943 року.*

До стратегічної оборони наші війська переходили в процесі змушеного *поспішного й погано організованого* відходу. Діяти довелося в невикладних оперативно-тактичних угрупованнях, а за браком сил і засобів ми не могли мати глибокої побудови оборони, і особливо її кістяка — протитанкової оборони.

Не можна не згадати про слабкість зенітних засобів нашої протиповітряної оборони і відсутність належного авіаційного прикриття з повітря. Панування у повітрі в початковий період війни було на боці противника, що значно підривало бойову стійкість нашої армії.

І все ж, незважаючи на ряд помилок і часто-густо недостатню опірність самих військ, стратегічна оборона була в основному організована і давала позитивний результат.

Як відомо, у другому і третьому періодах війни, коли гітлерівцям довелося зазнати гіркоту поразок на радянському фронті, вони не змогли впоратися з побудовою такого роду оборони, що поряд з іншими факторами й призвело їх до катастрофи.

Найголовнішими цілями нашої стратегічної оборони того періоду були:

— затримати фашистські війська на оборонних рубежах якомога довше з тим, щоб виграти максимум часу для підтягування сил з глибини країни і створення нових резервів, перекидання їх і розгортання на найважливіших напрямках;

— завдати ворогові максимум втрат, виснажити і

внекровити його і цим дещо врівноважити співвідношення сил;

— забезпечити заходи, які проводилися партією і урядом по евакуації населення і промислових об'єктів у глиб країни, виграти час для перебудови промисловості на потреби війни;

— зібрати максимум сил для переходу в контрнаступ з тим, щоб не лише зірвати гітлерівський план війни, а й розгромити фашистську Німеччину та її сателітів.

В оборонних боях наші війська не тільки відбивалися від ворога на суші, у повітрі й на морі, але, що найважливіше, в ряді випадків завдавали противнику відчутних контрударів. Всюди, де тільки було можливо, Червона Армія і партизани своїми героїчними діями завдавали фашистським загарбникам величезної шкоди.

Проте удари компактних груп бронетанкових і механізованих військ противника, важкі втрати під час запеклих боїв, вимушений відхід у глиб країни, безперервні удари з повітря тяжко позначилися на моральному стані бійців, деякої частини командного складу і народу.

На п'ятий день війни за рішенням Центрального Комітету партії почалася мобілізація комуністів і комсомольців на фронт, у тому числі політбійцями. Вони повинні були стати опорою армійських партійних організацій.

Напередодні війни в Червоній Армії і Військово-Морському Флоті було понад 563 тисячі комуністів, більше третини всього особового складу армії становили комсомольці¹. За перші шість місяців війни на фронт прийшли 1 мільйон 100 тисяч комуністів.

Мені не раз доводилося розмовляти з політбійцями, які направлялись у війська. Ці люди несли в собі якусь особливу, непохитну впевненість у нашій перемозі. «Вистоймо!» — казали вони. І я відчував, що це не просто слова, а спосіб мислення, справжній радянський патріотизм. Своїм непорушним оптимізмом вони повертали впевненість тим людям, які почали втрачати самовладання.

3 липня в своєму виступі по радіо Й. В. Сталін від імені Центрального Комітету партії пояснив обстановку, що склалася на фронтах, і закликав радянський народ негайно перебудувати всю життєдіяльність і економіку

¹ Див.: История второй мировой войны 1939—1945: В 12 т. М., 1974. Т. 3, С. 432; Т. 4. С. 18.

країни відповідно до вимог війни із сильним, підступним і жорстоким ворогом. Й. В. Сталін закликав партію і народ піднятися на священну боротьбу з ворогом, покінчити з безтурботністю і різко підвищити пильність.

В основі цієї незабутньої промови Й. В. Сталіна лежала директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 року, яку одержали всі партійні і радянські організації прифронтових областей. У цьому документі-відозві викладалися основні завдання радянського народу і його збройних сил у Великій Вітчизняній війні.

Промова Й. В. Сталіна, директива партії і уряду, звернені до народу, звучали мов могутній тривожний набат, в якому було чути відгомін славнозвісного ленінського заклику: «Соціалістична Вітчизна в небезпеці!» Відчувалося, що гнівний і закличний голос цього набату замовкне лише тоді, коли фашистських загарбників буде розгромлено.

У тяжкі, кризові часи в житті будь-якої країни, в момент атаки внутрішнього чи зовнішнього ворога величезне значення має заклик, що об'єднує всіх і в якому має бути висловлена суть спільних зусиль. Партія, якій народ довірив свою долю, повинна уміти відразу підняти всі верстви, всі класи, чітко назвати мету і вказати противника. Наша ленінська партія досконало володіє цим мистецтвом.

У той момент лозунгом «Все для фронту! Все для перемоги!» партія повернула кожную радянську людину обличчям до небезпеки. Навколо цього заклику об'єдналися люди найрізноманітніших поглядів і звичок, військові і суто цивільні, чоловіки та жінки, без різниці віку й походження.

В ім'я найвищої патріотичної мети — захисту своєї Вітчизни — піднялися народи всієї нашої багатонаціональної держави, значно примноживши своїм єдиним духовним пориванням матеріальну силу і могутність зброї.

З метою посилення партійно-політичної роботи і зміцнення впливу партії в збройних силах за рішенням Центрального Комітету партії в червні було проведено перебудову органів політичної пропаганди в армії і знову запроваджено інститут військових комісарів.

Інтересам фронту з перших же днів війни була підпорядкована діяльність усіх радянських громадських організацій. За рекомендацією Центрального Комітету

партії ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ розробили практичні заходи для подання всебічної допомоги фронту, зміцнення трудової дисципліни і підвищення продуктивності праці в тилу, посилення піклування про поранених бійців і сімей військовослужбовців, для підготовки бойових резервів, активної участі трудящих в організації місцевої протиповітряної оборони.

На фронті і в тилу наші юнаки та дівчата подавали приклад радянського патріотизму і постійної готовності до самопожертви в ім'я Батьківщини.

З деякими комсомольцями я розмовляв перед їх відправкою в тил ворога для виконання розвідувальних і диверсійних операцій. На жаль, я не записував їх імен і прізвищ, але зустрічі з ними лишилися в пам'яті.

Ось один з епізодів, про який хочеться розповісти.

У перших числах липня, коли противник зайняв Мінськ і ворожі війська попрямували до річки Березини, в тил противника, у район Мінська, мали закинути диверсійно-розвідувальну групу. До неї входили дві дівчини і двоє юнаків — комсомольці, які добре володіли німецькою мовою. Якщо не помиляюся, дівчата були з інституту іноземних мов. В розмові з'ясувалося, що вони москвички. На моє питання, чи не бояться вони летіти в тил ворога, переглянувшись і ледь посміхаючись, відповіли:

— Звичайно, страшно. Погано буде, якщо нас схоплять під час приземлення. Ну, а якщо не схоплять у цей момент, все буде гаразд.

Вони були дуже молоді й гарні. Батьківщина покликала їх, і вони пішли на небезпечну й нелегку справу. Як склалася їх доля, я не знаю. Якщо хто-небудь з цієї групи лишився живим, може, він пригадає нашу зустріч у Москві, в Генштабі, на вулиці Фрунзе, в липневі дні 1941 року...

Значні втрати у військах і в матеріальній частині викликали необхідність провести ряд організаційних заходів, щоб зміцнити управління військами і боєздатність частин та з'єднань. Тимчасово була розформована корпусна система управління, а її вивільнені кадри і засоби зв'язку були використані для зміцнення армійської та дивізійної ланок. В армії замість дев'яти — дванадцяти дивізій було вирішено мати шість. Найвищим тактичним з'єднанням замість корпусу стала дивізія. Вдвоє було скорочено чисельність літаків у полках і дивізіях

ВПС. Широко розгорнулося формування резервів Головного Командування.

Державний Комітет Оборони і Центральний Комітет партії зажадали від військового командування і політичного управління вжити всіх заходів по зміцненню дисципліни в військах. З цією метою начальник політуправління і нарком оборони видали ряд директив.

У липні обстановка на всіх напрямках стала ще складнішою. Незважаючи на введення в бій великої кількості з'єднань, що прибули з внутрішніх округів, нам не вдалося створити стійкий фронт *стратегічної оборони*. Противник, хоч і зазнавав великих втрат, але, як і раніше, на вирішальних напрямках мав три-чотириразову перевагу, не кажучи вже про танки.

Залізничні перевезення наших військ з ряду причин здійснювалися з перебоями. Прибулі війська часто вводили в бій без повного зосередження, що негативно повинчалось на політико-моральному стані частин та їх бойовій стійкості.

Слабкість нашої оперативно-тактичної оборони полягала головним чином у тому, що через відсутність сил і засобів було неможливо створити її глибоке ешелонування. Оборона частин та з'єднань, по суті, мала лінійний характер.

Слабкість наша полягала ще й у тому, що через відсутність швидкохідних і всюдихідних тягачів війська не мали змоги широко маневрувати артилерією, аби у потрібний момент подати допомогу у відсічі танкових атак противника. У фронтах і арміях лишилося дуже мало танкових частин і з'єднань. За таких умов розгорнулася запекла битва за Смоленськ.

Обороняли смоленський напрямок з північного заходу 22-а армія під командуванням генерал-лейтенанта Ф. А. Єршакова, уступом за її лівим флангом — 19-а армія під командуванням генерал-лейтенанта І. С. Коњева, на ділянці від Вітебська до Орші займала оборону 20-а армія під командуванням генерал-лейтенанта П. О. Курочкіна, на південь по лівому березі Дніпра до Рогачова діяла 13-а армія під командуванням генерал-лейтенанта Ф. М. Ремезова.

У районі Смоленська в резерв фронту зосереджувалася 16-а армія під командуванням генерал-лейтенанта М. Ф. Лукіна. На південному крилі Західного фронту діяла 21-а армія під командуванням генерал-лейтенанта

В. П. Герасименка, а потім генерал-полковника Ф. І. Кузнецова. На її ділянку відходили рештки військ 4-ї армії.

Задум противника полягав у тому, щоб розітнути наш Західний фронт могутніми ударними угрупованнями, оточити основну групу військ у районі Смоленська і відкрити шлях на Москву.

У районі Вітебськ — Невель головний удар противник спрямував на 22-у армію та правий фланг 20-ї армії. Співвідношення сил було не на нашу користь. 22-а армія почала відхід у загальному напрямку на Великі Луки. Противник захопив Невель.

Контрудар, здійснений силами двох дивізій 19-ї армії, одним стрілецьким корпусом 20-ї армії та двох механізованих корпусів по вітебсько-лельському угрупованню противника, через погану організацію не дав позитивних результатів. Завдано його було неодноразово і розрізненими групами. Артилерійське та авіаційне забезпечення було відсутнє.

Через промахи та незадовільне керування 19-а армія, зазнаючи втрат, змушена була відступити. Фронт оборони було прорвано. Війська противника рушили на Смоленськ. Зупинити їх тут не було чим.

На північ і південь від Могильова наш фронт оборони також було прорвано. Ворожі війська кинулися у прорив у напрямку Смоленськ — Єльня — Рославль.

Біля стін древнього російського міста, яке колись стало грізною перешкодою на шляху наполеонівських військ до Москви, розгорнулася запекла битва.

Проти військ Західного фронту в першому ешелоні почали наступ 2-а і 3-я танкові групи армій «Центр». 2-а танкова група з району Шклова завдавала головного удару в обхід Смоленська з південного заходу, а її 24-й моторизований корпус — з району Бихова на Кричев і Єльню. 3-я танкова група у взаємодії з 5-м і 6-м армійськими корпусами завдавали удару в обхід Смоленська з північного заходу. Противник мав значну перевагу.

Уже на початку наступу йому вдалося здійснити глибокі прориви в районі Полоцька, Вітебська, на північ і південь від Могильова. Наші війська правого крила Західного фронту змушені були відступити до Невеля.

Чотири піхотні дивізії, танкова дивізія, полк «Велика Німеччина» та інші німецькі частини наступали на

Могильов. З'єднання 13-ї армії, які вперто обороняли Могильов, опинилися в оточенні.

Кругову оборону міста тримав 61-й корпус генерала Ф. А. Бакуніна. Особливо відзначилася в боях за Могильов 172-а стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора М. Т. Романова. Близько 45 тисяч жителів Могильова вийшли на будівництво оборонних споруд. Два тижні відбивали атаки ворога мужні захисники міста. Разом з правофланговими дивізіями 21-ї армії, які здійснювали контратаки в напрямку Могильова з півдня, вони сковували частину сил 46-го і 24-го моторизованих корпусів 2-ї німецької танкової групи і завдали їм значних втрат.

У той час, як противник вів наступ на схід від Дніпра, частини 21-ї армії (командуючий генерал-полковник Ф. І. Кузнецов) форсували 13 липня Дніпро, визволили Рогачов та Жлобин і з боями рушили в північно-західному напрямку на Бобруйськ. Головний удар здійснював 63-й стрілецький корпус, яким командував генерал Л. Г. Петровський. Через кілька днів він загинув смертю героя. Я добре знав Л. Г. Петровського як одного з найталановитіших і освічених воєначальників і, якби не передчасна загибель, гадаю, що він став би командиром великого масштабу.

Цим контрударом війська 21-ї армії скували вісім німецьких дивізій. Тоді це мало дуже велике значення.

Вперта оборона 13-ї армії в районі Могильова, наступальні дії 21-ї армії під Бобруйськом значно загальмували пересування ворога на рославльському напрямку. Німецькому командуванню групи армій «Центр» довелося перекинути в район дії 21-ї армії кілька дивізій з інших ділянок.

У центрі фронту тривали вперті бої з великим угрупованням противника, яке рвалося до Смоленська. Частини 20-ї армії, безперервно атакуючи ворога і обороняючись широким фронтом, не змогли стримати натиск 9-ї німецької армії, яка обійшла нашу армію і увірвалася до південної частини міста.

16 липня 1941 року Смоленськ майже повністю був зайнятий ворожими військами. 16-а і 20-а армії опинилися в оточенні у північній частині міста. Однак вони не склали зброї і чинили опір ще майже десять днів, за-

тримавши тим самим наступ німців на московському напрямку.

Втрату Смоленська тяжко сприйняв Державний Комітет Оборони, і особливо Й. В. Сталін. Він був у нестямі. Ми, керівні військові працівники, відчули тоді весь тягар сталінського гніву. Доводилося напружувати волю, щоб змовчати й не обуритися проти його несправедливих докорів. Адже обстановка вимагала від нас нехтувати своїм «я» і поводитися так, щоб допомогти Західному фронту подолати тяжке становище.

Й. В. Сталін не дозволив Радінформбюро до його особливого розпорядження сповістити країну про здачу Смоленська і зажадав повернути місто за будь-яку ціну. Цю вимогу Верховного за обстановки, що склалася, не було можливості виконати, оскільки війська, які билися під Смоленськом, були оточені і вели бої у нерівних умовах.

Повернути Смоленськ нам так і не вдалося. Про здачу міста було оголошено лише тоді, коли наші війська дістали можливість вийти з оточення та з'єднатися з головними силами фронту. Це було, якщо мені не зраджує пам'ять, у першій половині серпня 1941 року.

Однак бої в районі Смоленська не тільки не вщухли, навпаки — вони розгорілися з новою силою. Ставка терміново створила новий фронт оборони, розгорнувши його в тилу Західного фронту.

Ще у період боїв на підступах до Смоленська 14 липня було розгорнуто новий Фронт резервних армій у складі 29, 30, 24, 28, 31-ї армій під командуванням генерал-лейтенанта І. А. Богданова; більшість цих військ було передано потім до складу Західного фронту.

Армії нового фронту розгорталися на рубежі Стара Русса — Осташков — Бєлий — Єльня — Брянськ. Для прикриття Москви на дальніх підступах до неї 18 липня було прийнято нове рішення — розгорнути новий фронт на можайській лінії оборони, куди передбачалося включити 32, 33 і 34-у армії, що формувалися.

У ході битви за Смоленськ для ліквідації небезпечного становища, що склалося, Ставка вирішила передати командуючому Західним фронтом маршалу С. К. Тимошенку 20 стрілецьких дивізій з армій Резервного фронту. Ці дивізії увійшли до складу п'яти армійських груп, якими командували генерал-майор К. К. Рокос-

совський, генерал-майор В. О. Хоменко, генерал-лейтенант С. А. Калінін, генерал-лейтенант В. Я. Качалов, генерал-лейтенант І. І. Масленников.

Маршал С. К. Тимошенко за вказівкою Ставки поставив цим групам завдання — завдати контрударів з районів Бєлий — Ярцево — Рославль у загальному напрямку на Смоленськ, ліквідувати війська противника, що прорвалися, і з'єднатися з основними силами військ фронту, які вперто билися в оточенні в районі Смоленська.

У другій половині липня бої в районі Смоленська і на схід від нього набрали надзвичайно запеклого характеру. На всьому фронті ворог наштотхувався на активну протидію частин Червоної Армії.

23 липня почали наступ війська 28-ї армійської групи в районі Рославля, а 24 і 25 липня — з району Бєлий — Ярцево, *обходячи Смоленськ з півночі й півдня, почали наступ війська 16-ї і 10-ї армій.* Противник відразу ж підтягнув у район Смоленська додаткові сили і намагався тут розгромити оточені війська 16-ї і 20-ї армій Західного фронту. Битва мала надзвичайно запеклий характер. 26 липня з допомогою військ групи К. К. Рокоссовського, в складі якої були і танкові частини, більшості частин 16-ї і 20-ї армій вдалося з боями вирватися з оточення на південь від Ярцева і вийти на східний берег Дніпра, де вони з'єдналися з головними силами фронту і перейшли до оборони.

Проти армійської групи В. Я. Качалова, яка складалася з трьох дивізій і рухалася з району Рославля на Смоленськ, противник кинув групу військ у складі 9 дивізій. В їх числі був один мотокорпус. Противник з ходу захопив Рославль і оточив групу В. Я. Качалова.

Сили і тут були далеко не рівними. Група В. Я. Качалова опинилася в скрутному становищі, небагатьом вдалося відійти і з'єднатися зі своїми. У цих боях загинув смертю героя командуючий групою генерал В. Я. Качалов.

46-й мотокорпус противника захопив Єльню і спробував ударити на Дорогобуж, але був зупинений 24-ю армією Резервного фронту.

Для оборони гомельського напрямку Ставка утворила 24 липня Центральний фронт, включивши до нього 4, 13 і 21-у армії Західного фронту, що билися на рубежі Сеца — Пропойськ і далі на південь по річці Дніпро.

Смоленська битва посідає важливе місце в операціях літа 1941 року. Хоч розгромити противника, як це планувала Ставка, не вдалося, проте його ударні угруповання були дуже виснажені й ослаблені. За визнанням німецьких генералів, у Смоленській битві гітлерівці втратили 250 тисяч солдатів і офіцерів.

30 липня гітлерівське командування віддало наказ групі армій «Центр» перейти до оборони. Радянські війська закріпилися на рубежі Великі Луки — Ярцево — Кричев — Жлобин.

У ході Смоленської битви війська Червоної Армії, жителі міста і його околиць виявляли надзвичайну стійкість. Запекла боротьба точилася за кожний будинок і вулицю, за кожний населений пункт. Затримка ворожого наступу в районі Смоленська була великим стратегічним успіхом. В результаті його ми виграли час для підготовки стратегічних резервів і проведення оборонних заходів на московському напрямку.

Під Смоленськом народилася радянська гвардія.

Тут 14 липня 1941 року в боях під Оршею батарея капітана І. А. Фльорова вперше застосувала установки реактивних мінометів — легендарні «катюші».

Смоленська битва тривала майже місяць. Обидві сторони зазнали великих втрат у людях і бойовій техніці.

Треба віддати належне маршалу С. К. Тимошенку. В ті важкі перші місяці війни він багато зробив, твердо керуючи військами, мобілізуючи всі сили на відсіч натиску ворога і організацію оборони.

Гітлерівське військово-політичне керівництво, командування і самі німецькі війська переконалися в мужності і масовому героїзмі радянських солдатів. Тепер вони знали: чим далі війна просунеться в глиб країни, тим важчою вона буде для них.

Наприкінці липня мені подзвонив О. М. Поскрьобишев і запитав:

— Де перебуває Тимошенко?

— Маршал Тимошенко в Генеральному штабі, ми обговорюємо обстановку на фронті.

— Товариш Сталін наказав вам і Тимошенку негайно прибути до нього на дачу, — сказав О. М. Поскрьобишев.

Ми вважали, що Й. В. Сталін хоче порадитися з нами про дальші дії, але виявилось, що виклик мав зовсім іншу мету.

Коли ми увійшли до кімнати, за столом сиділи майже всі члени Політбюро. Й. В. Сталін, у старій куртці, стояв посеред кімнати і тримав згаслу люльку в руках — *вірна ознака поганого настрою.*

— От що,— сказав Й. В. Сталін,— Політбюро обговорило діяльність Тимошенка на посту командуючого Західним фронтом і вважає, що він не справився з покладеним на нього завданням у районі Смоленська. Ми вирішили звільнити його від обов'язків. Є пропозиція на цю посаду призначити Жукова. Що думаєте ви? — запитав Й. В. Сталін, звертаючись до мене і до наркома.

С. К. Тимошенко мовчав. *Та й що, власне, він міг відповісти на це несправедливе звинувачення?*

— Товаришу Сталін,— сказав я,— часта зміна командуючих фронтами погано позначається на ході операцій. Командуючі, не встигнувши увійти в курс справи, змушені вести важкі битви. Маршал Тимошенко командує фронтом менше чотирьох тижнів. В ході Смоленської битви добре познайомився з військами, побачив, на що вони здатні. Він зробив усе, що можна було зробити на його місці, і майже на місяць затримав противника в районі Смоленська. Думаю, що ніхто інший більшого не зробив би. Війська вірять у Тимошенка, а це головне. Я вважаю, що зараз звільняти його від командування фронтом несправедливо і недоцільно.

М. І. Калінін, який уважно слухав, сказав:

— А що, мабуть, правильно.

Й. В. Сталін не поспішаючи розпалив люльку, подивився на інших членів Політбюро і сказав:

— Може, погодимося з Жуковим?

— Ви маєте рацію, товаришу Сталін,— почувлися голоси.— Тимошенко може ще виправити становище.

Нас відправили, наказавши С. К. Тимошенку негайно виїхати на фронт.

Коли ми повертались у Генштаб, С. К. Тимошенко сказав:

— Даремно ти відрадив Сталіна. Я страшенно стомився від його сіпання.

— Нічого, Семене Костянтиновичу, закінчимо війну, тоді відпочинемо, а зараз швидше на фронт.

З тим Тимошенко й поїхав.

Цей випадок був не поодиноким. Й. В. Сталін не завжди був об'єктивний щодо оцінки діяльності воєначальників. Я й сам це пережив. Й. В. Сталін не добирав

виразів; він міг легко й несправедливо образити людину, навіть таку, яка всіма силами намагалася зробити все, на що вона здатна.

Звичайно, Семена Костянтиновича серйозно образили висловлені зауваження. Але ж на війні буває всіляко — не завжди є можливість при розв'язанні великих і складних питань враховувати особисті переживання.

На західному напрямі після надзвичайно важких битв у районі Смоленська бої тимчасово вщухли. Обидві сторони приводили війська в порядок і готувалися до прийдешніх подій. Битви не припинялися тільки в районі Єльні. Єльїнський виступ фронту, захоплений німецькими військами, був дуже вигідним вихідним плацдармом для удару на Москву. Німці намагалися втримати його будь-що.

На ленінградському напрямку противник продовжував наступальні дії. Але, незважаючи на успіхи, йому не вдалося з ходу прорватися через оборону радянських військ і вийти на ближчі підступи до Ленінграда.

У період Смоленської битви група німецьких армій «Північ» силкувалася підійти до Ленінграда через Лугу. 12 липня 41-й моторизований корпус ворога пройшов уздовж Ленінградського шосе до Луги, але був зупинений. Однак, відшукавши слабке місце в обороні у районі Кінгісепп — Івановське, війська 4-ї танкової групи противника швидко перегрупувалися і з району Луги прорвали нашу оборону. Їх зупинили наші резерви, що підійшли.

Друга група військ противника, яка намагалась вийти до Новгород і далі на Чудово, зустріла впертий опір і успіху тут не досягла. Моторизований корпус противника, що наступав, був атакований частинами 11-ї армії в районі Сольці. Контрудар 11-ї армії був добре організований. Його підтримала авіація. Від несподіванки противник повернув назад і почав поспішний відхід. Переслідуючи ворожі війська, частини 11-ї армії завдали їм великих втрат. Якби не допомога наспілої 16-ї німецької армії, 56-й мехкорпус Манштейна був би знищений. З підходом додаткових сил противника 11-й і 27-й арміям Північно-Західного фронту довелося відійти на рубіж Стара Русса — Холм.

В Естонії весь цей час стійко оборонялися війська 8-ї армії. Лише після введення німцями в битву додаткових сил війська 8-ї армії відійшли до Нарви, а її 10-й

стрілецький корпус відступив до Таллінна, де разом з Балтійським флотом і збройними загонами робітників міста Таллінна героїчно захищав підступи до міста.

Група армій «Північ», яка наступала в складі двох армій і однієї танкової групи, зустрівши впертий опір на Лузькому укріпленому рубежі, в районі Дно, на рубежі Стара Русса — Холм, а також у районі Кінгісепп — Сіверський, зазнала великих втрат і без додаткового підсилення вже не могла наступати на Ленінград.

Результати Смоленської битви, зростаюча активність і сила опору військ Північного, Північно-Західного фронтів, Балтійського флоту й авіації завдали серйозного удару по плану «Барбаросса».

Що ж відбувалося в цей час на Україні, де вели запеклі оборонні битви війська південно-західного напрямку?

Захоплення України мало особливо важливе значення для німців. Гітлерівці намагалися швидше захопити Україну, щоб позбавити Радянський Союз великої промислової і сільськогосподарської бази і водночас підкріпити свою економіку криворізькою рудою, донецьким вугіллям, нікопольським марганцем і українським хлібом.

Із стратегічної точки зору захоплення України забезпечувало підтримку з півдня центральному угрупованню німецьких військ, перед яким і надалі стояло головне завдання — взяття Москви.

З перших же днів війни хід подій і на Україні розгортався не так, як це було передбачено гітлерівським планом блискавичної війни. Відходячи під ударами німецьких військ, Червона Армія чинила мужній опір, незважаючи на тяжкі втрати.

З великою впертістю, умінням і відвагою билися 5-а армія під командуванням генерала М. І. Потапова, 26-а армія генерала Ф. Я. Костенка і 6-а армія І. М. Музиченка.

Мені особливо приємно назвати цих видатних командуючих ще й тому, що вони були командирами полків 4-ї Донської козацької дивізії легендарної Першої кінної армії.

Зустрівши впертий опір Київського укріпленого району, німецькі війська різко повернули на південь, щоб іти в тил нашим 6-й і 12-й арміям, які відходили з лінії Бердичів — Старокостянтинів — Проскурів. Частиною сил противник вийшов на південь від Києва на ділянку

26-ї армії. Але цей вихід істотного значення не мав, бо головне угруповання противника армій «Південь» спускалося далі на південь. Попереду була особливо важка битва наших 6-ї і 12-ї армій з цим угрупованням противника, що виходило їм в тил.

Становище погіршувалося ще й тим, що 11-а німецька армія, прорвавши оборону Південного фронту, завдала удару через Могилів-Подільський і виходила у фланг і тил цих трьох армій.

Війська Південно-Західного фронту у взаємодії з Південним фронтом контрударами прагнули стримати просування противника. Вони завдали йому великих втрат, але зупинити не змогли. Після деякого перегрупування своїх сил німці знов вдарили по військах 6-ї та 12-ї армій, які відходили і цього разу опинилися в *тяжкому* становищі.

Через віддаленість і складність управління цими арміями Південно-Західний фронт просив передати їх під управління командування Південного фронту. Ставка погодилася, і 6-а та 12-а армії були підпорядковані Південному фронту, яким у той час командував генерал армії І. В. Тюленев.

Значна частина відступаючих з'єднань цих двох армій під час передачі Південному фронту була оточена. Тяжко пораненим потрапив у полон командуючий 6-ю армією генерал І. М. Музиченко. Не уникнув полону і командуючий 12-ю армією генерал П. Г. Понеделін. У цей період на Південному фронті склалася також тяжка обстановка. 9-а армія цього фронту, відходячи, вела бої у напівоточенні. *Армія зазнала великих втрат. Її частини, які збереглися, відійшли на річку Інгулець.*

Вихід противника на Дніпро, прорив до Запоріжжя, Дніпропетровська й Одеси серйозно ускладнили становище радянських військ на всьому південно-західному напрямку. Однак і німецьким військам дорого коштувала ця перемога. Вони були ґрунтовно виснажені і зазнали великих втрат.

Усі описувані події з моменту мого повернення до Москви з Південно-Західного фронту я бачив з позицій начальника Генштабу і саме в цій ролі брав у них участь, поділяючи відповідальність членів Ставки, гіркоту невдач і радість нечастих перемог наших військ. Тому я насамперед хочу спеціально зупинитися на діяльності Ставки Верховного Головнокомандування і в

межах можливого висвітлити її роль, організацію і характерні риси в управлінні збройними силами в ході війни.

З цілком зрозумілих причин я не буду порушувати питання, розкриття яких може завдати шкоди обороні країни. Крім спеціального розділу, з яким тепер знайомиться читач, діяльність Ставки по підготовці й здійсненню операцій і воєнних кампаній, а також безпосередньо Верховного Головнокомандуючого Й. В. Сталіна буде висвітлена неодноразово в інших розділах книги.

Ставка Верховного Головнокомандування¹

Ставку Головного Командування було створено 23 червня 1941 року. Її склад дещо відрізнявся від проекту, запропонованого Наркоматом оборони. До неї входили: народний комісар оборони С. К. Тимошенко (голова), начальник Генерального штабу Г. К. Жуков, Й. В. Сталін, В. М. Молотов, К. Є. Ворошилов, С. М. Будьонний, М. Г. Кузнецов.

Варто було схвалити наш проект, в якому передбачалося призначення Головнокомандуючим Й. В. Сталіна. Адже тогочасний порядок так чи інакше не дозволяв наркому С. К. Тимошенку самостійно без Й. В. Сталіна приймати принципові рішення. Виходило так, що ми мали двох головнокомандуючих: наркома С. К. Тимошенка — юридичного, відповідно до постанови, і Й. В. Сталіна — фактичного. Це ускладнювало роботу по управлінню військами і неминуче вело до зайвої втрати часу на підготовку рішень і віддачу вказівок.

Ми пропонували ввести також до складу Ставки першого заступника начальника Генерального штабу М. Ф. Ватутіна. Але Й. В. Сталін не погодився.

При Ставці було створено групу радників з різних питань. Практично група відіграла номінальну роль, бо всі радники незабаром одержали інші призначення, а їх заміна не відбулася.

Всю війну Ставка перебувала в Москві. Це мало ве-

¹ Розділ «Ставка Верховного Головнокомандування» був написаний у 1972 році в дусі того часу для видання і підписаний Г. К. Жуковим до друку. Дані Й. В. Сталіну як Верховному Головнокомандуючому оцінки відрізняються від тих, що були в рукопису першого видання, і з кон'юктурних міркувань не публікувалися, за винятком деяких фрагментів, які ввійшли до цього розділу.— *Прим. ред.*

лике моральне значення. Оскільки виникла загроза ворожих ударів з повітря, на початку липня її перевели з Кремля в район Кіровських воріт в невеликий особняк з надійним приміщенням для роботи і зв'язком, а через місяць поблизу, на пероні станції метро «Кировская», розташувалися і оператори Генерального штабу — робочого органу Ставки.

30 червня 1941 року на зразок ленінської Ради Робітничої і Селянської Оборони в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) було створено надзвичайний орган — Державний Комітет Оборони на чолі з Й. В. Сталіним.

ДКО став авторитетним органом керівництва обороною країни, зосередивши в своїх руках всю повноту влади. Цивільні, партійні, радянські організації були зобов'язані виконувати всі його постанови і розпорядження. Для контролю за їх виконанням в краях і областях, військово-промислових наркоматах, на найважливіших підприємствах і будовах ДКО мав своїх представників.

На засіданнях ДКО, що відбувалися в будь-який час дня або ночі, як правило, в Кремлі або на дачі Й. В. Сталіна, обговорювалися і вирішувалися найважливіші питання. Плани воєнних дій розглядалися в Політбюро Центрального Комітету партії і в Державному Комітеті Оборони. На засідання запрошувалися народні комісари, які мали брати участь в забезпеченні операцій. Це давало змогу, коли з'являлася можливість, зосереджувати величезні матеріальні сили на найважливіших напрямках, проводити єдину лінію в галузі стратегічного керівництва і, зміцнюючи її організованим тилом, пов'язувати бойову діяльність військ із зусиллями всієї країни.

Дуже часто на засіданнях ДКО спалахували гострі суперечки, при цьому думки висловлювалися прямо й різко. Якщо не було спільної думки, тут же створювалася комісія, якій і доручалося доповісти погоджені пропозиції на наступному засіданні.

Всього за період війни Державний Комітет Оборони прийняв близько десяти тисяч рішень і постанов воєнного й господарського значення. Ці постанови і розпорядження строго й енергійно виконувалися, навколо них кипіла робота, що забезпечувало втілення в життя

єдиної партійної лінії у керівництві країною в той суворий і тяжкий час.

10 липня 1941 року, з метою поліпшення керівництва збройними силами, рішенням Державного Комітету Оборони Ставку Головного Командування було перетворено на Ставку Верховного Командування, а 8 серпня її перетворили на Ставку Верховного Головнокомандування¹. Відтоді й до кінця війни Й. В. Сталін був Верховним Головнокомандуючим.

Із створенням Державного Комітету Оборони, а також Ставки Верховного Головнокомандування, на чолі яких стояла одна особа — Генеральний секретар ЦК ВКП(б) і Голова Ради Народних Комісарів, було завершено створення структури державного і військового керівництва війною. Центральний Комітет партії забезпечив єдність дій всіх партійних, державних, військових і господарських органів.

Тепер я почав працювати безпосередньо з Й. В. Сталіним. Раніше мені не доводилося так близько спілкуватися з ним, і спершу я при ньому почував себе дещо скуто. До того ж давався взнаки мій недостатній досвід із стратегічних питань, я не мав впевненості, що мої прогнози точні.

Спочатку Й. В. Сталін мало розмовляв зі мною. Відчувалося, що він уважно до мене придивляється і твердої думки про мене, як про начальника Генерального штабу, у нього поки що немає.

Однак, набираючи досвіду, я почав сміливіше й упевненіше висловлювати власні міркування і помічав, що Й. В. Сталін щораз уважніше до них прислухається.

19 липня 1941 року Президія Верховної Ради СРСР своїм Указом призначила Й. В. Сталіна народним комісаром оборони.

Треба сказати, що з призначенням Й. В. Сталіна Головою Державного Комітету Оборони, Верховним Головнокомандуючим і наркомом оборони в Генштабі, центральних управліннях Наркомату оборони, Держплані

¹ Протягом війни до складу Ставки послідовно входили Б. М. Шапошников, О. М. Василевський, О. І. Антонов, які обіймали пост начальника Генерального штабу. Останні зміни відбулися 17 лютого 1945 року, коли за постановою ДКО Ставка була визначена у складі Й. В. Сталіна, Г. К. Жукова, О. М. Василевського, О. І. Антонова, М. О. Булганіна, М. Г. Кузнецова.— *Прим. авт.*

СРСР та в інших урядових і народногосподарських органах відразу ж відчулася його тверда рука.

Кожен член ДКО одержав конкретне завдання і ніс сувору відповідальність за виконання планів народного господарства. На одного з них покладалася відповідальність за випуск танків, на другого — артилерійського озброєння, на третього — літаків, на четвертого — постачання боеприпасами, продовольством і обмундируванням і т. п. Командуючих родами військ Й. В. Сталін особисто зобов'язав приєднуватися до членів ДКО і допомагати їм в роботі по виконанню програми виробництва певної військової продукції точно у визначений час і потрібної якості.

Під впливом партійно-політичної роботи, підвищення мистецтва управління військами, нагромадження досвіду збройної боротьби опір ворогу посилювався. Воїни всіх родів військ і видів зброї діяли в боях героїчно і самовіддано. У військах помітно зміцніла дисципліна.

Однак, незважаючи на енергійні заходи Ставки і командування фронтами, становище на фронтах і далі загострювалося. Під натиском переважаючих сил противника наші війська відступали в глиб країни. Я вже говорив, що найтяжча обстановка склалася в перші місяці війни на західному і північно-західному напрямках. В умовах несприятливого для нас розвитку воєнних подій складалася і стратегічна оборона Радянських Збройних Сил. Їй були притаманні всі активні форми і стійкість боротьби.

ЦК ВКП(б) і ДКО виявили серйозну стурбованість станом протиповітряної оборони країни, оскільки німецько-фашистська авіація діяла дуже активно. Ворог покладав великі надії на люфтваффе. Він мав намір ударами маси літаків перешкодити проведенню мобілізації в західних районах країни, дезорганізувати роботу найближчого тилу, транспорту і державного апарату, підірвати волю народу до опору. Гітлер щедро сипав милості й нагороди повітряним розбійникам та їхньому верховоді Герінгу.

Аналізуючи обстановку і враховуючи несприятливі прогнози щодо захисту з повітря важливих державних об'єктів, Верховний Головнокомандуючий з властивою йому енергією заходився зміцнювати боедатність протиповітряної оборони. Він запросив до себе групу керів-

них працівників ППО і поставив сувору вимогу — у дводенний строк подати принципові міркування по зміцненню протиповітряних сил і засобів, поліпшенню їх організаційної структури й управління. Своїми порадами велику й корисну допомогу подали йому начальник артилерії Червоної Армії генерал М. М. Воронов, генерали М. С. Громадін, Д. А. Журавльов, П. Ф. Жигарев, М. Д. Яковлев та інші.

Найголовнішим завданням ППО на той час було прикриття Москви, Ленінграда й інших великих промислових центрів, де виготовлялися танки, літаки, артилерійське озброєння, добувалася нафта і пролягали важливі залізничні комунікації, де містилися об'єкти енергетики й зв'язку.

Найбільше угруповання сил і засобів ППО було створено для оборони Москви. У липні воно вже налічувало 585 літаків-винищувачів, 964 зенітні гармати, 166 крупнокаліберних зенітних кулеметів, майже 1000 прожекторів і велику кількість аеростатів загородження.

Ця організаційна структура ППО виправдала себе повністю. Фашистська авіація вдавалася до масованих дій, зазнавала величезних втрат, але прорватися великими силами до Москви не змогла. Загалом в нальотах брало участь багато тисяч бомбардувальників, та лише одиницям (два-три проценти) вдалося прорватися до міста, та й їх змусили скидати свій смертоносний вантаж куди прийдеться.

Під час нальотів ворожої авіації на Москву Верховний не раз з'являвся у підземному приміщенні командного пункту ППО столиці й особисто спостерігав за тим, як повітряні сили відбивають противника. Тут спокійно й чітко керував роботою генерал Д. А. Журавльов. Після нальоту Й. В. Сталін затримувався і розмовляв з офіцерами-операторами. Він розпитував їх про те, що, на їх думку, ще повинна була зробити Ставка, аби протиповітряна оборона могла виконувати свої завдання, насамперед по обороні Москви.

В наступні роки війни протиповітряна оборона вдосконалювалася і зробила гідний внесок в загальну справу розгрому гітлерівських агресорів.

Я й досі з великою повагою і вдячністю згадую особовий склад ППО Ленінграда і Балтфлоту: бійці й офіцери цих військ героїчно, із справжньою майстерністю

відбивали масові, майже щоденні нальоти ворожої авіації на місто і флот.

Звичайно, процес створення органів радянського стратегічного керівництва вимагав певного часу і зазнав цілого ряду принципових змін, що диктувалися ходом війни і характером воєнно-стратегічної обстановки. Та поступово радянська воєнна наука, покладаючись на досвід збройної боротьби, набутий ще до Великої Вітчизняної війни, досягла у справі управління військами значних успіхів.

Люди — командно-політичний склад і штабні кадри оперативно-стратегічної ланки — в основному були підібрані добре, притому з числа молодих, енергійних і здібних офіцерів та генералів. Вони гаряче взялися за справу, повсякденно вдосконалюючи свої знання в галузі стратегії і оперативного мистецтва. Генеральний штаб, Головний штаб Військово-Морських Сил, органи Наркомату оборони, командуючі фронтами, військово-морськими флотами, округами, а також їх штаби багато зробили для того, щоб забезпечити найбільшу боєздатність збройних сил і завоювати перемогу.

Однак те, що в момент нападу фашистської Німеччини у нас не було вищого органу військового керівництва, яким мала бути Ставка, безперечно, не могло не позначитися на управлінні військами, на результатах перших операцій і на загальній оперативно-стратегічній обстановці. Тим паче, що противник вже набув в Європі чималого досвіду в організації війни і несподіваних вторгнень ударними силами. Треба визнати, що і головками напрямів і командування фронтами на початку війни припускалися суттєвих недоліків в управлінні військами. Це також негативно позначилося на результатах збройної боротьби.

Іноді мене запитують, чому до початку війни з фашистською Німеччиною ми практично не повною мірою підготувалися до керівництва війною і управління військами фронтів?

Насамперед, я думаю, буде справедливо сказати, що багато хто з тодішніх керівних працівників Наркомату оборони і Генштабу надто вже канонізували досвід першої світової війни. Більшість командного складу оперативно-стратегічної ланки, в тому числі й керівництво Генерального штабу, теоретично розуміли зміни, що сталися в характері і засобах ведення другої світової

війни. Але насправді вони готувалися вести війну за старою схемою, помилково гадаючи, що велика війна розпочнеться, як завжди, прикордонними боями, а вже потім почнуть діяти головні сили противника. А війна, всупереч сподіванням, почалася відразу з наступальних дій усіх сухопутних і повітряних сил гітлерівської Німеччини.

Треба також визнати, що певну частину відповідальності за недоліки у підготовці збройних сил до початку воєнних дій несуть нарком оборони і відповідальні працівники Наркомату оборони. Я також, як колишній начальник Генерального штабу і найближчий помічник наркома, не можу зняти з себе вини за ці недоліки.

Нарешті, важливу роль відіграла і та обставина, що Й. В. Сталіна до останньої хвилини — початку гітлерівського нападу на Радянський Союз — не полишала надія, що війну пощастить відтягнути. Це до певної міри зв'язало і наркома оборони, котрий аж до весни 1941 року не наважувався йти до Й. В. Сталіна з проектом створення Ставки.

Наприкінці весни мені довелося ще раз, уже досить настійно, просити наркома доповісти Й. В. Сталіну про необхідність розглянути розроблений Генштабом проект плану організації Ставки Головного Командування і дати дозвіл практично перевірити його на великих командно-штабних навчаннях. Цього разу нарком доповів, і Й. В. Сталін погодився провести такі навчання, але подалі від кордону, десь на рубежі Валдай — Орша — Гомель — р. Псьол, а потім подати йому проект організації Ставки, її функціональних обов'язків і робочих органів.

Рекогносцировку рубежу для навчань провели у травні 1941 року, але здійснити навчання не вдалося. За браком часу та й з інших причин залишилися без розгляду і заходи щодо практичної підготовки Ставки Головного Командування та її органів.

У багатьох розділах моєї книги ще йтиметься про помилки в управлінні військами. Особливо це стосується першого періоду війни, аж до Сталінградської контр-наступальної операції. Хоч, звичайно, цей найтяжчий для нас період складався не лише із самих помилок. В той час були підготовлені і не без успіху здійснені великі операції, провалено ворожий план взяття Ленінграда, розгромлено німецько-фашистські війська під

Москвою. Ці та інші бої і битви багато чого навчили командний склад. Наша армія мужніла, удосконалювалася управління військами. Коли труднощі першого періоду залишилися позаду, керівництво збройною боротьбою з боку Ставки і командування фронтами значно поліпшилося.

Там, у Ставці, особливо чітко було видно, що на війні помилки трапляються різні: одні можна виправити, інші виправленню піддаються важко. Все залежить від характеру помилок та їх масштабу. Як свідчив досвід, помилки тактичні вище командування могло швидко ліквідувати. Прорахунки оперативного масштабу виправити набагато важче, особливо коли в розпорядженні командування немає необхідних сил, засобів або часу, щоб ввести ці сили в дію там і тоді, коли це потрібно.

Для виправлення оперативно-стратегічних помилок, допущених Ставкою і командуванням деяких фронтів влітку 1942 року (що дало можливість гітлерівським військам вийти в район Сталінграда і на Північний Кавказ), знадобилися надзвичайні зусилля всієї країни.

Поглянувши назад, я хочу сказати, що жодне військово-політичне керівництво будь-якої іншої країни не витримало б подібних випробувань і не знайшло б виходу із становища, що склалося вкрай несприятливо. Як відомо, стратегія цілком залежить від політики, і помилки воєнно-політичного характеру в загальнодержавному масштабі виправити важко. Впоратися з ними спроможна лише та країна, котра веде справедливую війну і має для цього необхідні військово-матеріальні можливості. І, навпаки, якщо мета війни не відповідає життєвим інтересам народу, то помилки такого гатунку, як правило, приводять до катастрофічних наслідків.

Однак є і непоправні прорахунки. Саме так прорахувалося фашистське керівництво гітлерівської Німеччини, ризикнувши напасти на Радянський Союз. Цей прорахунок впливав із неймовірної переоцінки своїх сил та засобів і недооцінки потенціальних можливостей СРСР — країни, де існує соціалістичний лад, де збройні сили, народ, партія і уряд єдині.

Одурманені попередніми легкими перемогами, Гітлер, його політичне й військово оточення гадали, що їхні війська переможним маршем пройдуть Країною Рад, так

як це було в Західній Європі. Та цього не сталося. Керуючись авантюрою, націоналістичною ідеологією фашизму, гітлерівці виявилися нездатними розібратися з питаннями, що вирішували долю війни, а саме такі питання треба, готуючись до війни, знати і вирішувати їх без емоцій на базі науки про суспільство і війну.

Тверезо оцінивши причини наших невдалих операцій 1942 року, Комуністична партія, Радянський уряд, спираючись на незаперечні переваги соціалістичного суспільного і державного ладу, зуміли мобілізувати всі сили країни для відсічі ворогу. Завдяки самовідданій підтримці народу, Радянське Верховне Головнокомандування знайшло найприйнятніші за даної обстановки методи і форми боротьби, вирвало врешті-решт у противника ініціативу, а далі повернуло хід війни на свою користь.

Після Сталінградської операції керівництво воєнними діями в усіх командних ланках Радянських Збройних Сил, до Верховного Головнокомандування включно, досягло високої досконалості. Добре себе проявила більшість командуючих фронтами й арміями. Втративши ініціативу, гітлерівське командування не впоралося з труднощами як в організації операцій, так і під час практичного їх здійснення, що значно наблизило час катастрофічної поразки ворога. Це було початком загального розгрому фашистської Німеччини.

У ході війни Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу і Радянський уряд приділяли велику увагу керівництву збройними силами. За роки війни відбулося понад 200 засідань Політбюро ЦК ВКП(б), Оргбюро і Секретаріату Центрального Комітету партії. Прийняті рішення з питань зовнішньої політики, економіки і стратегії втілювалися в життя відповідно через Президію Верховної Ради СРСР, Раднарком, ДКО або Ставку Верховного Головнокомандування.

В основу роботи Ставки покладалися ленінські принципи централізованого управління військами. Ставка керувала всіма воєнними діями збройних сил на суші, на морі і в повітрі, в ході боротьби здійснювала нагромадження стратегічних зусиль за рахунок резервів і використання сил партизанського руху. Її робочим органом, як вже зазначалося, був Генеральний штаб.

Нові форми і способи ведення війни, ясна річ, вима-

гали організаційної перебудови управління військами. В результаті здійснених заходів Генштаб вивільнився від цілого ряду функцій, які перейшли до інших управлінь. Діяльність Генштабу охоплювала всі види збройних сил і роди військ — сухопутні, флот, авіацію і т. п. Основна його увага зосереджувалася на оперативнo-стратегічних питаннях, всебічному і глибокому вивченні обстановки, на аналізі і забезпеченні рішень Ставки Верховного Головнокомандування з організаційних питань.

В результаті реорганізації Генштаб став працездатнішим, оперативним органом і зміг значно краще виконувати покладені на нього завдання протягом всієї війни. Звичайно, траплялися недоробки і після реорганізації, але лише в окремих випадках і в деяких складних питаннях.

Для поліпшення управління фронтами 10 липня 1941 року Державний Комітет Оборони створив три Головних командування військ напрямів:

— Північно-Західне (головнокомандуючий маршал К. Є. Ворошилов, член Військової ради А. О. Жданов, начальник штабу генерал М. В. Захаров);

— Західне (головнокомандуючий маршал С. К. Тимошенко, член Військової ради М. О. Булганін, начальник штабу генерал Г. К. Маландін);

— Південно-Західне (головнокомандуючий маршал С. М. Будьонний, член Військової ради М. С. Хрущов (з 5 серпня 1941 року), начальник штабу О. П. Покровський).

Створюючи Головні командування, Державний Комітет Оборони мав намір допомогти Ставці поліпшити управління військами, організувати взаємодію фронтів, військово-повітряних і військово-морських сил. Малося на увазі, що Військові ради напрямів значно ширше, ніж командування фронтами, зможуть використати місцеві сили й засоби для збройної боротьби.

Однак уже перші місяці існування Головних командувань показали, що вони не виправдовують сподівань. Ставка, як і раніше, безпосередньо керувала фронтами. За існуючим тоді положенням главками напрямів практично не мали в своєму розпорядженні резервів військ і матеріальних засобів, щоб впливати на хід воєнних дій. Вони не могли без згоди Верховного Головнокомандування втілювати в життя будь-які принципи рішен-

ня, а тому перетворювалися на звичайні передавальні інстанції. Як наслідок в 1942 році Головні командування було ліквідовано.

Ставці довелося знову керувати діями великої кількості фронтів, розгорнутих на величезному просторі. Це неминуче було пов'язане з неабиякими труднощами, особливо в справі узгодження зусиль кількох фронтів, що діяли поряд. Розпочалися пошуки нових методів управління, які врешті-решт привели до виникнення ефективної форми прямого впливу стратегічного керівництва на діяльність фронтів. Так з'явився досить своєрідний інститут стратегічного керівництва — представники Ставки Верховного Головнокомандування, які посилялися на найважливіші ділянки.

Воєнна історія знала подібні приклади ще з періоду першої світової війни, коли представники вищого командування, відряджені безпосередньо на місце воєнних дій, активно впливали на хід операцій. У перші місяці Великої Вітчизняної війни обставини склалися так, що декому із радянських генералів з повноваженнями Ставки також доводилося працювати в діючих військах і, користуючись даною їм владою, домагатися сприятливішого розвитку обстановки. А тепер, з досвідом, набутим за рік війни, діяльність представників Ставки на певних ділянках збройної боротьби мала вже цілеспрямований характер. Віднині її представники направлялися лише на ті fronti або групи фронтів, де на даний момент вирішувалися головні завдання, що визначали хід найважливіших операцій чи кампаній.

Представниками Ставки призначалися найпідготовленіші воєначальники. Вони досконало знали обстановку і, як правило, особисто брали участь в розробці задуму і плану майбутніх операцій. Ставка Верховного Головнокомандування неухильно вимагала від своїх представників керівництва і повної відповідальності за вирішення операції і для цього надавала їм великі права. Хочу навести тут одну з телеграм Й. В. Сталіна представникові Ставки на Кримському фронті Л. З. Мехлісу в травні 1942 року.

Відчувши в телеграмі Л. З. Мехліса спробу уникнути відповідальності за серйозні невдачі радянських військ на Керченському півострові, Й. В. Сталін написав йому:

«Ви тримаєтеся дивної позиції стороннього спостері-

гача, який не відповідає за справу Кримфронту. Ця позиція дуже зручна, але вона наскрізь гнила. На Кримському фронті ви — не сторонній спостерігач, а відповідальний представник Ставки, який відповідає за всі успіхи і неуспіхи фронту і зобов'язаний виправляти помилки командування. (Виділено мною.— Г. Ж.). Ви разом з командуванням відповідаєте за те, що лівий фланг фронту виявився дуже слабким. Якщо вся «обстановка показувала, що зранку противник наступатиме!», а ви не вжили всіх заходів для організації відсічі, обмежившись пасивною критикою, то тим гірше для вас. Отже, ви ще не зрозуміли, що вас послано на Кримфронт не як Держконтроль, а як відповідального представника Ставки...»¹ (Виділено мною.— Г. Ж.).

Навряд чи є необхідність коментувати цей досить чіткий документ, що визначав обов'язки представника Ставки Верховного Головнокомандування.

З розмахом масштабів наступальних операцій Радянських Збройних Сил змінювалися і обов'язки представників Ставки. Наприклад, влітку 1944 року в кампанії на західному стратегічному напрямі втілювався в життя план «Багратіон». За цим планом, розробленим колективними зусиллями Ставки, Генерального штабу і Військових рад фронтів, чотири радянські фронти, авіація далекої дії, партизани одночасно завдавали ударів. Перед ними стояло завдання розгромити групу армій «Центр» — головне угруповання військ фашистської Німеччини.

Тогочасна обстановка вимагала тоді розширення повноважень представників Ставки. Під час Білоруської операції представникам Ставки надавалося право безпосередньо керувати операціями фронтів. Мені особисто доручили тоді 2-й, 1-й Білоруські і 1-й Український фронти. Олександр Михайлович Василевський, з яким ми безпосередньо взаємодіяли, керував наступом 2-го, 1-го Прибалтійських і 3-го Білоруського фронтів.

На мій погляд, те, що Ставка в той час надала своїм представникам широку ініціативу, сприяло мобільному, оперативному управлінню військами. Поставлене перед військами завдання було успішно виконане, і Червона Армія визволила тоді Білорусію, значну частину Литов-

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 48-А. Оп. 1640. Спр. 177. Арк. 198.

ської РСР і Латвійської РСР, західні області України і південно-східну частину Польщі.

Кого ж посилала Ставка своїми основними представниками в діючу армію?

Насамперед членів Ставки, в тому числі К. Є. Ворошилова, Г. К. Жукова, С. К. Тимошенка. Постійним представником Ставки у військах був начальник Генерального штабу О. М. Василевський.

Крім основних представників Ставки у війська направлялися генерали М. М. Воронов, О. І. Антонов, С. М. Штеменко, Л. З. Мехліс та інші.

Окрім повноважних представників, які безпосередньо на місцях втілювали в життя рішення Ставки по тій чи іншій операції, направлялися також спеціальні уповноважені. Вони виїздили у війська, щоб допомогти їх командуванню і основним представникам Ставки в організації використання різних видів збройних сил і родів військ.

Мені особисто за роки війни довелося виїздити в діючу армію як представникові Ставки не менше 15 разів.

Дуже часто бував на фронтах і Олександр Михайлович Василевський. Ми не раз виїздили разом в район воєнних дій і брали участь у розробці й здійсненні таких великих операцій, як Сталінградська, битва на Курській дузі, наступ на Правобережній Україні і визволення Білорусії. Усі, хто працював разом з Олександром Михайловичем, відзначають його глибокі знання, чіткість і ясність мислення. О. М. Василевський не терпів недоробок і отого «а може...», завжди вимагав від осіб, які готували операцію, точних даних і обґрунтованих прогнозів. З великим задоволенням я завжди згадую нашу дружню роботу по організації і проведенню операцій.

Представники Ставки не командували фронтами. Ця функція залишалася за командуючими. Однак, маючи великі повноваження, вони могли впливати на хід боїв, в районі яких перебували, вчасно виправити помилки фронтового чи армійського командування, надати їм конкретної допомоги в отриманні із центру матеріально-технічних засобів. Я не пам'ятаю такого випадку, коли б рекомендації представника Ставки залишилися невиконаними.

Звичайно, варто сказати, що не всі вони повною мі-

рою мали рівні можливості. У багатьох представників Ставки не було такої влади, як, скажімо, у нас із О. М. Василевським: вони безпосередньо не спілкувалися із Верховним Головнокомандуючим, вони не мали необхідного штабного апарату, засобів зв'язку і т. ін. Це змушувало їх використовувати працівників і засоби зв'язку фронту або армії, які й без того були переважані.

Від представників Ставки Верховний вимагав щоденних доповідей чи донесень про хід підготовки і проведення операцій. Надзвичайно важливі оцінки обстановки і пропозиції стосовно нових операцій, за вказівкою Й. В. Сталіна, писали власноручно в одному примірнику і передавали йому через О. М. Поскрьобишева. Якщо протягом доби від представників Ставки чомусь не надходили донесення, Верховний сам дзвонив їм по ВЧ і запитував: «Вам сьогодні нема про що доповідати?»

Пригадую у зв'язку з цим один випадок. Якось наприкінці вересня 1942 року Верховний викликав у Ставку з району Сталінграда мене і Г. М. Маленкова. Після того як я доповів обстановку, Й. В. Сталін суворо запитав Г. М. Маленкова:

— А чому ви, товаришу Маленков, протягом трьох тижнів не інформували нас про справи в районі Сталінграда?

— Товаришу Сталін, я щодня ставив підпис на донесеннях, які надсилав вам Жуков,— відповів Г. М. Маленков.

— Ми вас послали не як комісара до Жукова, а як члена ДКО, і ви повинні були інформувати нас,— суворо сказав Й. В. Сталін.

Інститут представників Ставки існував майже до кінця війни. Потреба в ньому відпала лише під час проведення заключної кампанії. Уже одне це переконливо свідчить, що подібна ланка в системі стратегічного керівництва була вкрай необхідною і безперечно корисною.

Без представників Ставки вже можна було обійтися лише тоді, коли стратегічний фронт боротьби скоротився більш ніж удвічі і зменшилася кількість фронтових об'єднань. На той час командуючі фронтами піднялися до рівня великих полководців, а штаби набули досвіду в організації і керівництві великими операціями. А тому

операції завершальної кампанії 1945 року вже готувалися і проводилися без участі представників Ставки. Керувала діями фронтів в цих операціях — Східно-Прусській, Вісло-Одерській і в деяких інших — безпосередньо Ставка прямо з Москви. Так було і в заключній битві війни — Берлінській операції, коли Верховний Головнокомандуючий взяв особисто на себе управління фронтами. Лише маршал С. К. Тимошенко залишався при 2-му і 4-му Українських фронтах до кінця війни.

Ставка Верховного Головнокомандування була колективним органом керівництва воєнними діями збройних сил. В основі її роботи лежало розумне поєднання колегіальності з єдиноначальністю. У всіх випадках право прийняти остаточне рішення залишалося за Верховним Головнокомандуючим.

Задуми і плани стратегічних операцій народжувалися в робочому апараті Ставки — в Генеральному штабі за участю деяких членів Ставки. Цьому передувала велика робота в Політбюро і Державному Комітеті Оборони. Обговорювалася тогочасна міжнародна обстановка, вивчалися потенціальні політичні і воєнні можливості держав, що воювали. Лише після дослідження і обговорення всіх загальних питань робилися прогнози політичного і воєнного характеру. Внаслідок цієї складної роботи визначалася політична і воєнна стратегія, якою керувалася Ставка Верховного Головнокомандування.

У Ставки ніякого іншого апарату управління крім Генерального штабу не було. В апаратах Верховного була лише одна кімната, обладнана апаратурою для телеграфних переговорів Й. В. Сталіна з головнокомандами, командуючими фронтами й флотами. Звідси провадилися переговори з військовими радами, звідси іноді давалися прямі вказівки. Звичайно всі накази й розпорядження передавалися через Генеральний штаб.

Під час розробки чергової операції Й. В. Сталін звичайно викликав начальника Генерального штабу і його заступника й ретельно разом з ними розглядав оперативно-стратегічну обстановку на всьому радянсько-німецькому фронті: стан військ фронтів, відомості всіх видів розвідки, хід підготовки резервів усіх родів військ.

Потім у Ставку викликали начальника тилу Червоної Армії, командуючих різними родами військ і началь-

ників головних управлінь Наркомату оборони, яким належало практично забезпечувати дану операцію.

Затим Верховний Головнокомандуючий, заступник Верховного і начальник Генштабу обговорювали оперативно-стратегічні можливості наших військ. Начальник Генерального штабу і заступник Верховного одержували завдання — подумати і розрахувати наші можливості для тієї чи тих операцій, котрі намічалось провести. Як правило, для цього Верховний давав нам 4—5 днів. По закінченні строку приймалося попереднє рішення. Після цього Верховний давав завдання начальнику Генштабу запитати думки Військових рад фронтів про наступну операцію.

Доки працювали командування і штаб фронту, в Генштабі тривала велика творча робота по плануванню операції і взаємодії фронтів. Намічались завдання органам розвідки, авіації далекої дії, партизанським силам в тилу ворожих військ, органам військових сполучень по перевезенню поповнення і резервів Верховного Головнокомандування, матеріальних запасів.

Нарешті визначався день, коли командуючі фронтами мали прибути у Ставку, щоб доповісти план операції фронту. Звичайно Верховний заслуховував їх у присутності начальника Генштабу, заступника Верховного і деяких членів ДКО.

Після ретельного розгляду донесень Й. В. Сталін затверджував плани і строки операції, водночас вказуючи, на що слід звернути особливу увагу. Визначалося, хто персонально направлявся представником Ставки для координації дій фронтів і кому здійснювати контроль за матеріально-технічним забезпеченням військ, своєчасним перегрупуванням військ і резервів Верховного Головнокомандування.

Безперечно, діяльність Ставки не обмежувалась всіма цими питаннями, які доводилося їй вирішувати під час підготовки операцій або воєнних кампаній. Її обсяг і складність багато в чому залежали від того, де, коли, проти якого противника і якими силами й засобами проводилися операції.

Рішення Ставки доводилися до виконавців у формі директив за підписом Верховного Головнокомандуючого і начальника Генерального штабу. Іноді директиви давалися за підписом Й. В. Сталіна і його заступника. З 1943 року директиви Ставки разом з Й. В. Сталіним

підписував О. І. Антонов, бо заступник Верховного і начальник Генерального штабу часто перебували у військах. Під час розробки операцій меншого масштабу командуючих фронтами звичайно не викликали у Ставку, а на її вимогу вони письмово подавали свої міркування з приводу проведення операції.

Загальні плани матеріально-технічного забезпечення, як правило, попередньо розроблялися в Генеральному штабі за участю начальника тилу Червоної Армії А. В. Хрульова, начальника Головного артилерійського управління М. Д. Яковлева й інших начальників головних і центральних управлінь Наркомату оборони, після чого доповідалися Ставці або Державному Комітету Оборони. Ті фронти, яким належало проводити операцію, разом з оперативною директивою одержували вказівки і з питань матеріально-технічного постачання.

Ми вже говорили, що Ставка і Генштаб всю війну перебували в Москві. Коли німецькі війська наблизилися до столиці, Генеральний штаб було розділено на дві частини. Одна частина на чолі з першим заступником начальника Генерального штабу О. М. Василевським залишалася у Москві при Ставці Верховного Головнокомандування, друга на чолі з Б. М. Шапошниковим тимчасово переїхала в район із підготовленим запасним командним пунктом. Та незабаром і вона повернулася до Москви.

Й. В. Сталін у роки війни виконував п'ять обов'язків. Крім Верховного Головнокомандуючого, він залишався на посту Генерального секретаря ЦК ВКП(б), був Головою Ради Народних Комісарів СРСР, Головою Державного Комітету Оборони і народним комісаром оборони. Працював він напружено, по 15—16 годин на добу. Й. В. Сталін високо цінив роботу Генерального штабу і повністю йому довіряв. Як правило, він не приймав важливих рішень, попередньо не заслухавши аналізу обстановки, зробленого Генштабом, і не розглянувши його пропозицій.

Звичайно аналіз починався з відомостей про противника. Як показав досвід війни, здатність командування вміло вести розвідку противника, швидко обробляти одержані дані й робити правильні висновки має першорядне значення. Треба сказати, що в процесі всієї війни, за винятком деяких моментів першого її періоду, Став-

ка правильно керувала всіма видами розвідки, яка своєчасно і якісно виконувала поставлені перед нею завдання, і навчилася добре аналізувати обстановку.

Ставка була добре поінформована про становище на фронтах і своєчасно реагувала на зміни в обстановці. Через Генштаб вона уважно стежила за розвитком операцій, вносила необхідні корективи в дії військ, уточнювала їх або ставила нові завдання, що впливали з обстановки. В разі необхідності здійснювала перегрупування сил і засобів для досягнення мети операцій і поставлених військом завдань, а в особливих випадках припиняла операцію.

Генеральний штаб, на який Верховне Головнокомандування спиралося в усій своїй діяльності і який протягом усієї війни працював досить уміло, як я вже згадував, Й. В. Сталін на початку війни недооцінював.

Так, наприклад, на другий день війни, коли на багатьох фронтах склалася винятково тяжка обстановка в управлінні військами, начальника Генерального штабу було направлено на Південно-Західний фронт допомагати командуванню організовувати боротьбу з німецькими військами, що прорвалися в районі Бродів, Володимира-Волинського, Дубна. Першого заступника начальника Генштабу генерал-лейтенанта М. Ф. Ватутіна на 9-й день війни, коли питання управління військами набули надзвичайного значення, було забрано з Генштабу і без особливої потреби призначено начальником штабу Північно-Західного фронту. Це було великою втратою для Генштабу, оскільки М. Ф. Ватутін добре знав війська, був винятково чітким, оперативно грамотним та працюючим генералом.

Нерідко траплялися випадки, коли Й. В. Сталін, не повідомивши Генеральний штаб, давав командуючим свої вказівки, внаслідок чого виникала серйозна організаційна непогодженість.

Верховний Головнокомандуючий завів твердий порядок, за яким Генштаб двічі на добу доповідав йому карту обстановки на фронтах з усіма змінами за минулий період. До карти додавалася коротка пояснювальна записка начальника Генерального штабу.

Важливою ланкою в системі Генерального штабу був особливий корпус офіцерів Генштабу. Поряд з відповідальними працівниками оперативного управління, так званими офіцерами-напрявленцями, вони виконували ве-

личезну роботу безпосередньо в військах, у тому числі в районах бойових дій. Чисельний склад корпусу офіцерів Генерального штабу давав змогу забезпечити постійними представниками Генштабу всі штаби фронтів, армій, корпусів і дивізій.

Самовіддана і корисна праця цих офіцерів Генерального штабу ще належно не висвітлена в нашій військово-історичній літературі. Це були бойові офіцери, які добре знали свою справу. Багато їх віддало життя в ім'я перемоги. Скромні трудівники війни, вони заслужили на нашу велику вдячність і добру пам'ять.

Офіцери Генерального штабу, які працювали у військах, офіцери-напрявленці, котрі перебували в апараті Генерального штабу, були гідними і невтомними помічниками Верховного Головнокомандування.

Ми вже говорили про те, що особливість Ставки Верховного Головнокомандування і Генерального штабу по керівництву військами полягала в завчасному плануванні воєнних кампаній і стратегічних операцій.

У зв'язку з цим дозволю собі висловити деякі міркування з приводу дієвості задумів і рішень нашої Ставки. Відомо, що будь-яке планування нічого не варте, якщо воно не спирається на наукове передбачення можливого розвитку операцій, форм і способів збройної боротьби, за допомогою яких досягаються поставлені перед військами цілі. Ставка Верховного Головнокомандування бачила далі і краще, ніж гітлерівське стратегічне керівництво. Вона мала на озброєнні, по-перше, знання загальних законів боротьби, що спиралися на міцний фундамент марксизму-ленінізму. По-друге, вона краще, ніж противник, розуміла і конкретну обстановку, що визначала хід подій на фронтах. А тому, як правило, наша Ставка мала чітке уявлення про можливі дії німецько-фашистського командування, вживала заходів, щоб зруйнувати його наміри і домогтися своєї мети. Все це і забезпечило високу дієвість нашого військового планування.

Безперечно, діяльність Ставки не могла обмежуватися керуванням лише головними операціями збройних сил. Війна вимагала твердої руки Верховного Головнокомандування на всьому стратегічному фронті — на суші, на воді і в повітрі, а сили, що діяли в основних операціях, потребували підтримки взаємодіючих з ними військ на другорядних напрямках. Наприклад, при за-

вершенні Сталінградської контрнаступальної операції було підготовлено і проведено цілий ряд наступальних операцій на інших фронтах. Їх метою було скувати або завдати поразки силам і засобам, котрі гітлерівське командування могло перекинути на ділянку вирішальної операції, де противник терпів одну поразку за другою і вкрай потребував резервів. Так було на півдні нашої країни, на Західному і Калінінському фронтах наприкінці 1942 — на початку 1943 року. Так було і під час прориву блокади Ленінграда в січні 1943 року.

Звичайно операції на другорядних напрямках проводилися не за розробленими заздалегідь планами воєнної кампанії, а в ході загальної обстановки згідно з розпорядженням і за вказівкою Верховного Головнокомандування. Готувалися вони в обмежений час і відрізнялися порівняно невеликими масштабами. За сукупністю і загальними результатами вони разом із основною операцією складали зміст воєнної кампанії.

Планування і підготовка намічених операцій — справа досить складна, багатогранна, що вимагала не лише потрібного часу, а й великого творчого напруження і організаторських зусиль величезного колективу людей, насамперед самої Ставки, Генштабу і командування фронтів. Великий тягар відповідальності перед народом покладається на плечі тих, кому доручається така робота.

Битва на Курській дузі та її розгортання планувалися приблизно протягом трьох весняних місяців 1943 року. Всі наступні кампанії — за 2—3 місяці до початку наступу.

Готуючи кампанію, Ставка, не розкриваючи її суті, обов'язково знайомила командуючих фронтами з їхніми конкретними завданнями, що випливали із загального задуму наступних дій. Командуючі військами фронтів відповідно до отриманих вказівок розробляли, а потім подавали свої міркування по плану операції фронту в Генеральний штаб. Тут їх ретельно розглядали, аналізували, вносили корективи, а далі разом з командуванням фронту доповідали Ставці.

Продумуючи хід збройної боротьби в наступних операціях, Ставка в багатьох випадках займалася вирішенням не лише оперативно-стратегічних, а й принципових тактичних питань, наприклад, розташування бойових порядків з'єднань, способами застосування артилерії,

мінометів, танків і т. п. Доводилося вирішувати також деякі конкретні тактичні питання обстановки, якщо вони безпосередньо торкалися ходу бойових дій на вирішальних ділянках фронту, армій, корпусів і дивізій, як це було, скажімо, під час оборони Сталінграда і там же в період контрнаступу.

Завчасне планування здійснювалося на підставі повних і найновіших розвідувальних даних, завдяки яким Ставка мала чітке уявлення про наміри і становище противника.

Не менш необхідним був правильний аналіз загального воєнного становища і наших власних сил та можливостей. Діюча армія, резерви людських ресурсів і матеріальних засобів завжди посідали перше місце в розрахунках вищого військового керівництва. Крім того, Радянський Союз вів коаліційну війну, а тому враховувалися також задуми і дії союзників по антигітлерівській коаліції.

Радянське військово керівництво визначало хід війни на підставі глибокого наукового передбачення, що було істотною умовою правильного планування кампаній і стратегічних операцій. Спираючись на це, Ставка ВГК правильно призначала саме ті сили і засоби, які забезпечували в операції швидкий розгром противника і давали можливість створити сприятливі умови для подальших дій.

Про добре підготовлені, сплановані заздалегідь операції Радянських Збройних Сил дають уявлення події 1943 року. Тоді, після блискучої Сталінградської битви і вигнання ворожих військ з Північного Кавказу, було здійснено успішні операції під Острогозьком і Воронежем з виходом на Курську дугу. Це й дало змогу вирівняти фронт на московському напрямку, що було тоді надзвичайно важливо.

В результаті розгрому ударного угруповання німецько-фашистських військ в битві під Курськом, на успіх якої гітлерівське головне командування покладало великі надії, ми створили вигідну для себе обстановку на всьому радянсько-німецькому фронті для наступних операцій влітку і восени 1943 року. У всіх цих операціях німецько-фашистські війська зазнали величезних і непоправних втрат в людях, озброєнні та бойовій техніці, і, що найголовніше, різко підупав їх бойовий дух.

Незважаючи на відсутність другого фронту в Європі, радянські війська поставили фашистську Німеччину перед катастрофою. Щоб ця катастрофа стала фактом, треба було організувати і завдати цілого ряду нових нищівних ударів. Як відомо, Ставка Верховного Головнокомандування організувала їх і блискуче здійснила.

Дії радянських військ мали величезний вплив на воєнне становище інших фронтів другої світової війни. Саме завдяки перемогам Радянської Армії наші союзники по антигітлерівській коаліції в той час зуміли успішно провести операції в Сіцилії і на півдні Італії.

Поразки, що їх зазнав вермахт в кампаніях влітку і восени 1943 року, остаточно підірвали довір'я сателітів фашистської Німеччини до гітлерівського режиму. Фашистський блок почав розвалюватися. Створилася ще сприятливіша стратегічна обстановка на користь Радянських Збройних Сил. Ставка ВГК уміло скористалася з неї для підготовки операцій 1944 року.

На той час уже ніхто із союзників фашистської Німеччини і нейтральних країн не вірив, що гітлерівському режиму вдасться уникнути цілковитого розгрому. Але найголовніше полягало в тому, що довір'я до гітлерівського керівництва втратили навіть ті кола Німеччини, які привели Гітлера до влади і всіляко його підтримували в наступні роки. Багато хто в Німеччині, одурманений чадом легких перемог першого періоду війни, зрозумів, що за роки фашистської влади вони перебували в полоні згубної омани, що Німеччина неспроможна вистояти проти Радянських Збройних Сил, проти антигітлерівської коаліції, яка міцніла.

Повернувшись з Тегеранської конференції, Верховний Головнокомандуючий сказав:

— Рузвельт твердо дав слово почати широкі дії у Франції в 1944 році. Гадаю, що він дотримає слова.

Як завжди в хвилини доброго настрою, Й. В. Сталін неквапно натоптав люльку тютюном із цигарок «Герцеговина Флор», цмокаючи губами, розпалив її і, випустивши кілька хмарин диму, повільно закрокував по кидимовій доріжці кабінету.

— Ну, а якщо не дотримає,— продовжував він, розмірковуючи вголос,— у нас вистачить і власних сил, щоб прикінчити гітлерівську Німеччину.

Ця розмова в кабінеті Й. В. Сталіна відбулася на передодні спільного засідання Політбюро ЦК ВКП(б), ДКО і деякого з членів Ставки, що відбулося в грудні 1943 року. Тут всебічно були розглянуті питання воєнно-політичного становища країни. У зв'язку з цим мене і О. М. Василевського викликали з фронтів, де ми тоді перебували як представники Ставки. Верховний Головнокомандуючий доручив Олександрю Михайловичу та його першому заступнику по Генштабу О. І. Антонову доповісти про становище на фронтах.

На цьому засіданні було зроблено головний висновок — радянський народ під керівництвом партії домігся воєнно-економічної переваги над ворогом. Наша вищість тепер визначала подальший хід війни. Звідси випливало, що ми повинні були накреслити шляхи для найкращого використання цього становища.

Ставка і Генеральний штаб підраховували всі наші можливості, глибоко проаналізували стан противника на всю глибину фронту від Баренцового моря до Чорного. Аналіз показав, що досягнутий в ході війни перелом відкриває перед нами широкі перспективи.

Перевага над ворогом в силі і засобах, наявність ініціативи в руках Радянських Збройних Сил, вигідне розташування військ, великі людські і матеріальні резерви та інші сприятливі фактори давали можливість тепер інакше вирішувати стратегічні завдання на радянсько-німецькому фронті. Героїчна і безперервна робота радянського тилу забезпечувала планомірне постачання діючої армії усім необхідним. Тепер ми вже могли готувати і проводити великі операції не на одному-двох напрямках, а послідовно на всьому стратегічному фронті. В той же час здатність противника відбивати ці удари значно понизилась.

У вузькому колі осіб, які потім зібралися в кабінеті Й. В. Сталіна, Верховний поставив питання про нову форму проведення кампаній 1944 року. Попередньо він поцікавився думкою кожного присутнього.

Нарада, як завжди, відбувалася без протоколів. Обговорювали, де саме варто зосередити сили і засоби, щоб завдати нової поразки основним силам противника і остаточно розгромити фашистський блок. На всьому стратегічному фронті виявилось десять таких районів. Після обговорення Верховний наказав Генеральному

штабу підготувати попередні розрахунки для здійснення ударів у цих районах.

Як тільки намітився основний задум кожної операції і попередньо було підраховано необхідні сили і засоби, Ставка, як звичайно, поцікавилася думками командуючих тими фронтами, де намічалися операції зимової кампанії 1944 року. Коли пропозиції було зібрано, в Генштабі широко розгорнули розробку всіх операцій. Паралельно на повний хід йшла робота по підготовці резервів, їх навчанню і озброєнню. Великий внесок зробили начальники центральних управлінь Наркомату оборони і начальник тилу Червоної Армії.

Верховний невтомно контролював підготовку операцій 1944 року. Він знаходив у собі сили й енергію завжди тримати в полі зору всебічне забезпечення прийнятих рішень, приділяючи особливу увагу танковим військам, військово-повітряним силам, артилерії, організації партійно-політичної роботи на фронті і в тилу.

Кожен період війни і кожна велика операція мали свої характерні особливості. Операції 1944 року відзначалися могутністю і несподіваністю ударів в різних районах стратегічного фронту. Розрахунок було зроблено на те, щоб противник, маневруючи силами й засобами, скрізь і всюди запізнювався, щоб щільність його військ послаблювалася саме там, де ми збиралися завдати чергового удару. Треба сказати, що передбачення Ставки цілком ствердилися.

Під час підготовки кампаній 1944 року особливо складні завдання покладалися на розвідку всіх видів. Вона впоралася зі своїми завданнями, і картина становища противника вимальовувалася з достатньою ясністю.

Першого удару¹ гітлерівським військам було завдано під Ленінградом і Новгородом у травні 1944 року. В результаті нашої перемоги під Ленінградом місто було повністю звільнено від фашистської блокади. Радянські війська визволили Ленінградську і частину Калінінської області і вступили на землю Естонії.

Другий удар відбувся на Правобережній Україні. Він відзначався неабиякою складністю і становив собою цілий ряд великих наступальних операцій, проведе-

¹ Про десять ударів наших військ Г. К. Жуков у рукопису не згадує.— *Прим. ред.*

них, в основному, в лютому — березні 1944 року в районі Корсуня-Шевченківського і на Південному Бузі. Німецькі війська були тоді розгромлені й відкинуті за Дністер. Результат цього удару — визволення всієї Правобережної України. Радянські війська вийшли на рубежі, вигідні для подальшого глибокого наступу у південно-східні райони Європи, на Балкани проти Румунії, де панувала поки що диктатура фашиста Й. Антонеску, проти хортистської Угорщини й інших сил противника.

У квітні — травні 1944 року Червона Армія завдала **третього удару** в районі Одеси й Криму, звільнивши від гітлерівської окупації Одесу, Севастополь і весь Кримський півострів.

Четвертий удар на Карельському перешийку і в районі Ладозького і Онезького озер завершився визволенням більшої частини Радянської Карелії і обумовив вихід Фінляндії з війни на боці Німеччини. Для німецько-фашистських військ в Заполяр'ї складалася тепер вкрай невідгідна обстановка.

П'ятого удару було завдано в Білорусії в червні — серпні 1944 року німецьким військам групи армій «Центр», які прикривали основні і найкоротші шляхи до Німеччини. Вцент розгромивши німецькі війська під Вітебськом, Могильовом і Бобруйськом, наші збройні сили оточили і знищили понад 20 німецьких дивізій на схід від Мінська. Переслідуючи ворога, радянські війська визволили Білорусію, значну частину східної Польщі і більшу частину Литовської РСР. Сам противник оцінив ці події як катастрофу німецьких військ в результаті операції «Багратіон» в Білорусії.

Шостого удару завдав 1-й Український фронт в районі Львова. Війська Червоної Армії форсували Віслу і створили за Віслою великий плацдарм на захід від Сандомира. В той же час 1-м Білоруським фронтом було створено на південь від Варшави два плацдарми: один — в районі Магнушева, другий — в районі Пулав. Тепер радянські фронти мали сприятливі умови для розвитку вирішального удару — на Берлін.

Сьомий удар привів до оточення і розгрому німецько-румунських військ в районі Кишинєва — Ясс. Він завершився ліквідацією майже 22 ворожих дивізій і виходом наших військ в центральні райони Румунії. В результаті цього удару, що приніс визволення Молдавської РСР, Румунія була виведена з війни. Вона оголо-

сила війну фашистській Німеччині. Услід за цим наш 3-й Український фронт і сили Чорноморського флоту увійшли в Болгарію, де 9 вересня 1944 року відбулася народна революція. Болгарія вступила в війну на боці антигітлерівської коаліції.

Восьмий удар мав місце восени 1944 року в Прибалтиці. Вся Естонська Радянська Соціалістична Республіка і більша частина Латвійської Радянської Соціалістичної Республіки були визволені. Рештки розгромлених німецьких армій опинилися притиснутими до берега Балтійського моря в Курляндії. 19 вересня Фінляндія підписала угоду про перемир'я.

В жовтні — грудні 1944 року розгорнулися наступальні операції **дев'ятого удару** між Тисою і Дунаєм в Угорщині. В результаті цього удару Німеччина фактично втратила свого останнього союзника — Угорщину. Червона Армія подала безпосередню допомогу Югославії у визволенні її столиці — Белграда.

Десятий удар в жовтні 1944 року на крайній північній ділянці радянсько-німецького фронту завершився розгромом і вигнанням німецько-фашистських військ з Радянського Заполяр'я і північно-східної частини Норвегії.

Найбільші перемоги радянських військ в 1944 році були яскравим свідченням правильного методу стратегічного планування, прийнятого Ставкою Верховного Головнокомандування на даному етапі війни, красномовним підтвердженням глибини передбачення нашого вищого військового керівництва. Головні сили противника зазнали дуже тяжкої поразки, а радянські війська вийшли на вигідні вихідні рубежі для завершальної кампанії війни.

Протягом війни удосконалювалися способи і зростали засоби впливу Ставки на хід подій. Перегрупування сил і засобів здійснювалися все майстерніше, взаємодія фронтів, сухопутних військ з авіацією, флотом дедалі покращувалася. Наші оператори навчилися спрямовувати війська на ціль, призначаючи їм вигідні розмежувальні лінії і змінюючи їх в разі потреби.

Головним же засобом несподіваної для противника докорінної зміни оперативно-стратегічної обстановки були й залишалися протягом всієї війни резерви Ставки. В розділах цієї книги, присвячених героїчній обороні Москви, Сталінградській і Курській битвам, операції

Сталінградській і Курській битвам, операції «Багратіон» в Білорусії і в інших, читач знайде місця, де йтиметься про конкретні обставини використання стратегічних резервів, і побачить, що введення їх у битву здійснювалося, як правило, масовано і на основних напрямках. Це й давало змогу досягати великих результатів.

Адже, якими б не були гарними задуми і плани, викладені на картах, вони залишалися б звичайним папером, якщо не забезпечувалися відповідними силами й засобами. Успіхи кампаній і операцій перебувають у прямій залежності від того, наскільки війська забезпечені резервами, озброєнням, безприпасами, паливом та іншими матеріальними засобами, як налагоджена справа лікування поранених і повернення їх у стрій.

Формування і підготовка резервів — справа зовсім не проста і не легка. Для керівництва і контролю за формуванням резервів, запасними і навчальними частинами, для підготовки маршового поповнення в 1941 році було створено Головне управління формування і укомплектування військ Червоної Армії (Головупраформ) на чолі з армійським комісаром 1 рангу Ю. П. Щаденком. В роки громадянської війни Юхим Панасович був членом Революційної військової ради Першої і Другої Кінних армій. Це була вимоглива людина і вмілий організатор.

Головупраформ зосередив у своїх руках комплектування і створення навчених резервів усіх родів військ (крім ВПС, бронетанкових військ і артилерії), а також контроль за направленням поповнень із запасних і навчальних частин на fronti діючої армії.

Забезпеченням військ матеріальними засобами займався Головне управління тилу. Діяльність організаторів і керівників тилу гідна широкого висвітлення. Вона була важкою і не завжди помітною, однак внесок тилу Радянських Збройних Сил в перемогу дуже великий і заслужив глибоку подяку радянського народу.

Після звернення І. В. Сталіна 3 липня 1941 року до радянського народу і спеціального рішення ЦК ВКП(б) в середині липня 1941 року «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» скрізь і всюди, куди вдерлися фашисти, почали активно діяти партизанські загони, що створювалися і керувалися місцевими партійними організаціями.

Вже в 1941 році на окупованих територіях розгорнули роботу 18 підпільних обкомів, понад 260 окружкомів, міськкомів, райкомів та інших підпільних партійних органів,

понад 300 міськкомів і райкомів комсомолу¹. Бойова діяльність народних месників і таємний фронт підпільної роботи стали фактом великого воєнно-політичного значення, який треба було вміло використати для послаблення й знищення ворога.

Якщо на першому році війни в керівництві партизанським рухом ще не було належної організованості й централізації, то в подальшому Ставка керувала воєнними діями в тилу ворога впевнено і твердо. Це здійснювалося через створений при ній 30 травня 1942 року Центральний штаб партизанського руху на чолі з секретарем ЦК КП(б) Білорусії П. К. Пономаренком.

Пантелеймона Кіндратовича я знаю дуже давно. Стійкий комуніст, він виправдав довір'я партії і став справжнім організатором діяльності народних месників.

Крім Центрального штабу були створені республіканські і обласні штаби партизанського руху, а при штабах фронтів — відділи по зв'язках з партизанськими силами. В результаті з'явилася реальна можливість спрямовувати дії всіх сил партизанського руху в інтересах армії, координувати взаємодії партизанських загонів з операціями фронтів.

Загальні завдання перед партизанськими силами ставили ЦК ВКП(б) і Ставка Верховного Головнокомандування. Відповідно до обстановки вони конкретизувалися на місцях парторганізаціями і органами партизанського руху.

Завдання партизанського руху в основному полягали в тому, щоб створити гітлерівцям нестерпну обстановку, знищувати живу силу, військову техніку і матеріальні засоби ворога, дезорганізувати роботу його тилу, зривати заходи військових властей і адміністративних органів фашистських окупантів. Дії партизанів зміцнювали упевненість

наших людей, які опинилися на тимчасово окупованих територіях, в кінцевій нашій перемозі над ворогом і залучали їх до активної боротьби проти загарбників.

Війна з партизанами завдавала ворогові великих втрат, пригнічувала його моральний стан, перешкоджала перевезенням і маневруванню військами, що особливо згубно відбивалося на операціях, які проводило

¹ Див.: История второй мировой войны 1939—1945, т. 4, с. 126.

німецько-фашистське командування. Незважаючи на звірячі заходи гітлерівців по ліквідації партизанів, сили народних месників день у день примножувалися і міцніли, зростала жагуча ненависть до ворога і всенародне прагнення якнайшвидше розгромити гітлерівських загарбників.

Названі завдання партизанів, їх важливість свідчать про те, що партизани могли діяти лише організовано, цілими з'єднаннями і загонами. У здійсненні цих завдань брали участь всі партизанські сили і підпільні організації народних месників.

Повсякденне керівництво партизанськими силами на місцях здійснювалося підпільними організаціями нашої партії. Роботу цих підпільних партійних організацій важко переоцінити. Активними помічниками партії стали підпільні комсомольські організації. Нашому молодому поколінню треба знати про героїчну роботу, що її проводили комуністи і комсомольці, організовуючи і надихаючи на боротьбу з ворогом радянських людей, які тимчасово потрапили під п'яту гітлерівців.

Центральний штаб партизанського руху існував до кінця 1943 року. Коли на початку 1944 року більша частина радянської території була визволена, штаб розформували, а керівництво партизанськими силами повністю перейшло до партійних органів республік і областей.

Розглядаючи питання політичного і воєнно-стратегічного керівництва війною, варто особливо сказати про такі важливі колективні органи партії, як Головне політичне управління Червоної Армії і Головне політичне управління Військово-Морського Флоту, військові ради і політуправління фронтів і флотів. Їх роль, як і всіх партійно-політичних органів в забезпеченні перемоги над німецьким фашизмом в роки Великої Вітчизняної війни, була величезною. Вони заслуговують на окремий ретельний розгляд і аналіз.

Останнім часом це завдання розв'язується цілим рядом воєнно-історичних праць. Однак давно вже назріла необхідність створити фундаментальну наукову працю, де всебічно досліджувалася б багатогранна діяльність політичних органів у роки війни. Особливо плідною стала робота ГОЛОВПУ РСЧА, коли її очолив в середині 1942 року відомий діяч партії і держави, кандидат в

члени Політбюро, секретар ЦК ВКП(б) і Московського комітету партії Олександр Сергійович Щербаков.

Й. В. Сталін з великою повагою і довірям ставився до Олександра Сергійовича. Аж до 1945 року О. С. Щербаков був також начальником Радянського Інформбюро. В період героїчної оборони Москви в 1941 році О. С. Щербаков був одним із тих, хто вмів запалити в серцях захисників столиці вогонь жагучої ненависті до фашистів, які силкувалися за будь-яку ціну оволодіти Москвою.

Уся політична робота в армії, керівництво і вплив партії на маси воїнів здійснювалися через політоргани, партійні і комсомольські організації безпосередньо в частинах і підрозділах. Командуючі військами, командири всіх рангів надійно спиралися на цю розвинену систему партійно-політичної роботи. На політоргани, партійні і комсомольські організації покладалася особлива відповідальність за стан кожної військової частини і її боєздатність. Вони домагалися того, щоб комуністи і комсомольці в тяжкій і складній бойовій обстановці вели за собою бійців, рішуче боролися з проявами розгубленості й неорганізованості. Партійно-політичні органи поширювали бойовий досвід, приклади мужності й відваги, ініціативи і винахідливості, взаємної виручки в бою. Політична робота в військах весь час вдосконалювалася, давала позитивні результати, мала велике значення для здобуття перемоги.

Діяльність Ставки невід'ємна від імені Й. В. Сталіна. В роки війни я часто з ним зустрічався. Здебільшого це були офіційні зустрічі, на яких вирішувалися питання керівництва ходом війни. Та навіть звичайне запрошення на обід завжди використовувалося з цією ж метою. Мені дуже подобалася в роботі Й. В. Сталіна відсутність формалізму. Все, що він робив у Ставці чи в ДКО, робив так, аби рішення, прийняті цими високими органами, починали виконуватися відразу ж, а хід виконання їх суворо й неухильно контролювався особисто Верховним або, за його вказівкою, іншими керівними особами чи організаціями.

ДКО і Ставка були самостійними надзвичайними органами, створеними рішенням Президії Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на період війни. Оскільки Й. В. Сталін очолював і Комітет і Ставку, то формальностей, звичайно, не дотримувалися. На нара-

ди в ДКО часто запрошувалися члени Ставки і, навпаки, у Ставці під час розгляду важливих питань були присутні члени ДКО. Спільна робота приносила велику користь: не втрачався час на вивчення питань для впровадження їх у життя, і люди, які входили до складу цих двох державних органів, завжди були в курсі подій.

Безперечно, така практика роботи Ставки і ДКО була неабияким фізичним навантаженням для їх членів, та під час війни про це не думали, кожен працював на повну силу своїх можливостей. Усі рівнялися на Й. В. Сталіна, а він, незважаючи на свій вік, був завжди активний і невтомний. Коли закінчилася війна і настали дні порівняно планомірної праці, Й. В. Сталін якось відразу постарів, став не такий рухливий, ще більше мовчазний і замислений. Минула війна і все, що з нею пов'язане, сильно й відчутно позначилися на ньому.

Читачі першого видання моєї книги не раз запитували мене, чи були помилки в роботі Ставки і Й. В. Сталіна як Верховного Головнокомандуючого?

У тих розділах книги, де розглядаються конкретні події війни, я розповів про деякі помилки і прорахунки в керівництві збройними силами. Говорив я також і про те, що з нагромадженням досвіду ведення війни помилки і прорахунки уміло виправлялися, їх ставало дедалі менше.

Й. В. Сталін особисто зробив великий внесок у справу завоювання перемоги над фашистською Німеччиною та її союзниками. Його авторитет був надзвичайно великий, і тому призначення Сталіна Верховним Головнокомандуючим народ і війська зустріли *позитивно*.

Звичайно, на початку війни, до Сталінградської битви, у Верховного були помилки, котрі бувають, як відомо, у кожного. Він їх глибоко продумував і не тільки внутрішньо переживав, а й намагався зробити відповідні висновки і надалі їх не допускати.

Спираючись на всебічну допомогу ЦК і організаційну діяльність партії на місцях, палкий патріотизм радянського народу, який піднявся на священну війну з фашизмом, Верховний Головнокомандуючий уміло вправив зі своїми обов'язками на цьому високому посту.

Дуже добре сказав Михайло Шолохов в інтерв'ю газеті «Комсомольская правда» в дні 25-ї річниці перемоги над фашистською Німеччиною: «Не можна дискредитувати й принижувати діяльність Сталіна того періо-

ду. По-перше, це нечесно, а по-друге, шкідливо для країни, для радянських людей, і не тому, що переможців не судять, а насамперед тому, що «ниспровержение» не відповідає істині».

До цих слів М. О. Шолохова важко щось додати. Вони точні й справедливі. Верховний Головнокомандуючий зробив усе можливе, щоб Ставка, її робочий апарат — Генеральний штаб і військові ради фронтів — стали справді мудрими й досвідченими військовими помічниками партії в боротьбі за перемогу над фашистською Німеччиною.

Й. В. Сталін звичайно працював в Кремлі в своєму робочому кабінеті. Це була простора, досить світла кімната із стінами, облицьованими мореним дубом. У ній стояв довгий стіл, накритий зеленим сукном. На стінах — портрети Маркса, Енгельса, Леніна. Під час війни, крім них, з'явилися портрети Суворова і Кутузова. Тверді стільці, жодних зайвих предметів. Величезний глобус стояв у сусідній кімнаті, поряд з ним — стіл, на стінах різноманітні карти світу.

У глибині кабінету біля зачиненого вікна стояв робочий стіл Й. В. Сталіна, завжди завалений документами, паперами, картами. Тут були телефони ВЧ і внутрікремлівські, лежала купка заструганих кольорових олівців. Й. В. Сталін робив свої записи синім олівцем, писав швидко, розмашисто, розбірливо.

До кабінету вів хід через прохідну кімнату О. М. Поскробишева і невелике приміщення начальника особистої охорони Верховного Головнокомандуючого. За кабінетом — невелика кімната відпочинку. В кімнаті зв'язку стояли телеграфні апарати для переговорів з командуючими фронтами і представниками Ставки.

Працівники Генштабу і представники Ставки розгортали карти на великому столі і стоячи доповідали Верховному обстановку на фронтах, іноді користуючись нотатками. Й. В. Сталін слухав, походжаючи по кабінеті повільним широким кроком, перевальцем. Час від часу він наближався до великого стола і, схилившись, пильно розглядав розстелену карту. Зрідка він повертався до свого стола, брав коробку цигарок «Герцеговина Флор», розривав кілька цигарок і повільно натоптував люльку тютюном.

Стиль роботи, як правило, відзначався діловитістю, без нервозності, кожен мав змогу висловити власну дум-

ку, Верховний до всіх звертався однаково — строго й офіційно. Він умів уважно слухати, якщо йому доповідали із знанням справи. Сам він був небагатослівний і багатослів'я інших не любив, часто зупиняв того, хто захопився, репліками: «Коротше!», «Ясніше!» Народи відкривав без попередніх, вступних слів. Говорив тихо, невимушено, тільки по суті питання. Був лаконічний, формулював думки ясно.

Й. В. Сталін вимагав щоденних доповідей про стан справ на фронтах. Щоб іти доповідати Верховному Головнокомандуючому, треба було добре підготуватися. З'явитися, скажімо, з картами, на яких ще залишалися хоч якісь «білі плями», повідомляти орієнтовні або, тим паче, перебільшені дані було неможливо. Він не терпів відповідей навмання, вимагав вичерпної повноти і ясності.

Верховний якимось особливо відчував слабкі місця в доповідях і документах, він їх одразу ж помічав і суворо карав за нечітку інформацію. Маючи чіпку пам'ять, він добре пам'ятав усе, що було сказано, і не минав нагоди досить різко відчитати за забуте. Отож штабні документи ми намагалися готувати з усією ретельністю, на яку були здатні.

Хоч як було тяжко на фронтах, особливо на початку війни, коли ще остаточно не виробився ритм життя в бойових умовах, на честь керівного складу Генштабу я мушу сказати, що в цілому в Генеральному штабі відразу ж запанувала ділова і творча обстановка, незважаючи на те, що працювали ми в ті дні з крайнім напруженням.

Протягом усієї війни я не втрачав ні особистих, ні службових зв'язків з Генштабом, котрий чимало допомагав мені у фронтових справах, під час підготовки й здійснення операцій. Генштаб, як правило, кваліфіковано й оперативно розробляв проекти директив Верховного Головнокомандування, суворо контролював виконання його вказівок, керував роботою штабів фронтів, армій, об'єднав усіх видів збройних сил і родів військ, авторитетно доповідав великі й важливі питання Ставці Верховного Головнокомандування.

Свої судження з важливих питань Й. В. Сталін часто будував на підставі доповідей представників Ставки, яких він посилав у війська, і висновків Генерального

штабу, думок і пропозицій командування фронтів і спеціальних повідомлень.

Безпосередньо спілкуватися з Й. В. Сталіним мені довелося починаючи з лютого 1941 року, коли я приступив до роботи на посаді начальника Генштабу. Про зовнішність Й. В. Сталіна вже не раз писали. Невисокий на зріст і непоказний з виду, Й. В. Сталін під час бесіди справляв сильне враження. Позбавлений позерства, він приваблював співбесідника простотою спілкування. Вільна манера розмови, здатність чітко формулювати думку, природний аналітичний розум, велика ерудиція і рідкісна пам'ять примушували під час бесіди з ним навіть дуже досвідчених і значних людей внутрішньо зібратися і бути напоготові.

Й. В. Сталін не любив сидіти і за розмовою повільно ходив по кімнаті, час від часу зупиняючись, близько підходить до співрозмовника і дивився йому прямо в очі. Погляд у нього гострий і пронизливий. Говорив він тихо, чітко відокремлюючи одну фразу від другої, майже не жестикулюючи. В руках найчастіше тримав люльку, навіть згаслу, кінчиком якої любив розгладжувати вуса. Говорив з помітним грузинським акцентом, однак російську мову знав відмінно і любив вживати образні порівняння, літературні приклади, метафори.

Сміявся Й. В. Сталін рідко, а якщо сміявся, то тихо, немовби про себе. Але гумор розумів і умів оцінити дотепність і жарт. Зір він мав дуже гострий і читав без окулярів. Писав, як правило, сам, від руки. Читав багато, був широко поінформованою людиною з найрізноманітніших галузей знань. Дивовижна працездатність, уміння швидко схоплювати суть справи давали йому змогу розглядати й засвоювати за день таку величезну кількість різноманітних матеріалів, що була під силу тільки незвичайній людині.

Важко сказати, яка риса характеру у нього переважала. Людина різнобічна і талановита, Й. В. Сталін не був рівний. Він мав сильну волю, а характер скритний і поривистий. Звичайно спокійний і розважливий, часом він ставав дуже роздратованим. Тоді йому зраджувала об'єктивність, він різко, на очах, змінювався, ще більше бліднув, погляд ставав важким, жорстким. Небагатох я знав сміливців, котрі могли витримати сталінський гнів і парировати удар.

Розпорядок дня Й. В. Сталіна був дещо незвичний. Працював він, головним чином, у вечірній і нічний час. Прокидався не раніше 12 години дня. Призвичаюючись до розпорядку дня Й. В. Сталіна, до пізньої ночі працювали ЦК партії, Рада Народних Комісарів, наркомати і основні державні і плануючі органи. Це дуже виснажувало людей.

У довоєнний період мені важко було оцінити глибину знань і здібностей Й. В. Сталіна в галузі військової науки, в питаннях оперативного і стратегічного мистецтва. Я вже говорив, що тоді, коли мені доводилося бути в Політбюро чи особисто у Й. В. Сталіна, здебільшого розглядалися організаційні, мобілізаційні і матеріально-технічні питання.

Можу лише ще раз сказати, що Й. В. Сталін і до війни багато займався питаннями озброєння і бойової техніки. Він часто викликав до себе конструкторів основних видів озброєння, докладно розпитував їх про подробиці конструювання цих зразків бойової техніки у нас і за рубежем. Треба віддати належне, він непогано розбирався в якості основних видів озброєння.

Від головних конструкторів, директорів воєнних заводів, серед яких Й. В. Сталін багатьох знав особисто, він вимагав виробництва зразків літаків, танків, артилерії та іншої важливої техніки у визначені строки і щоб за якістю вони не тільки дорівнювали зарубіжним, а й перевершували їх.

Без схвалення Й. В. Сталіна, як я вже казав, жоден зразок озброєння не приймався і не знімався. З одного боку, це обмежувало ініціативу наркома оборони і його заступників, які відповідали за озброєння Червоної Армії. А з другого боку, треба визнати, такий порядок в багатьох випадках допомагав швидше впроваджувати у виробництво той чи інший новий зразок бойової техніки.

Мене часто запитують, чи справді Й. В. Сталін був видатним мислителем у справі будівництва збройних сил і знавцем оперативно-стратегічних питань?

Тут, мабуть, доречно сказати кілька слів про Й. В. Сталіна як про військового діяча, котрому в деяких випадках давалися характеристики, що не завжди відповідали дійсності.

Я хочу торкнутися лише його особистих якостей і

діяльності в галузі оборони країни на посту Верховного Головнокомандуючого.

Багато політичних, воєнних і загальнодержавних питань обговорювалося й вирішувалося не на офіційних засіданнях Політбюро ЦК та в Секретаріаті, а ввечері за обідом на квартирі або на дачі Й. В. Сталіна, де звичайно були присутні найбільш близькі йому члени Політбюро, серед них — В. М. Молотов, Л. П. Берія, Г. М. Маленков, А. О. Жданов, А. І. Мікоян і К. Є. Ворошилов. Тут же за обідом Й. В. Сталін давав доручення членам Політбюро або наркомам, які запрошувалися з питань, що були в їх віданні. З наркомом оборони іноді запрошувався начальник Генерального штабу.

Й. В. Сталін був вольовою людиною і, як кажуть, «не з полохливих». Розгублення його я бачив тільки один раз. Це було на світанку 22 червня 1941 року, коли фашистська Німеччина напала на нашу країну. Він протягом першого дня не міг по-справжньому взяти себе в руки й твердо керувати подіями. Шок, викликаний нападом ворога, був настільки сильний що у Й. В. Сталіна підупала навіть сила голосу, а його розпорядження щодо організації збройної боротьби не завжди відповідали обстановці, що склалася.

Після 22 червня 1941 року, майже протягом усієї війни, Й. В. Сталін твердо керував країною, збройною боротьбою і міжнародними справами. Навіть у момент смертельної небезпеки, що нависла над Москвою, коли ворог знаходився на відстані 25—30 кілометрів від неї, Й. В. Сталін не покинув свого поста, перебував у Ставці в Москві і тримав себе як личить Верховному Головнокомандуючому.

Після смерті В. І. Леніна, перед Вітчизняною війною і особливо по війні Й. В. Сталіну приписували найвидатнішу роль у будівництві збройних сил, у розробці основ радянської воєнної науки, основних положень у галузі стратегії і навіть оперативного мистецтва.

Чи справді Й. В. Сталін був видатним воєнним мислителем?

Звичайно, ні. Все це наплели на втіху Й. В. Сталіну, чому сприяв він сам, розповсюджуючи версію про те, що нібито В. І. Ленін не знав військової справи й вимагав від молодих працівників ЦК досконалого вивчення військової справи і, мовляв, у першу чергу вимагав

цього від нього, Сталіна. При цьому начебто В. І. Ленін посилався на те, що особисто він уже старий вивчати військову справу. Слідом за цією версією, як і ведеться, «пішла писати губернія».

З воєнної точки зору Й. В. Сталіна я вивчив досконало, оскільки разом з ним починав війну й разом з ним закінчив її. До Сталінградської битви Й. В. Сталін практично слабо розумівся в питаннях воєнної стратегії і ще гірше в оперативному мистецтві. Слабо розумівся він і в організації сучасних фронтових і ще гірше армійських операцій.

На початку війни він намагався виявити свою особисту оперативно-стратегічну творчість, побудовану на його досвіді часів громадянської війни, але з цього нічого доброго не вийшло.

До розгрому німецьких військ у районі Сталінграда він мав поверхове поняття про взаємодію в операціях усіх родів військ і видів збройних сил.

Не розбираючись глибоко в складності, методах і засобах підготовки сучасних фронтових операцій, Й. В. Сталін часто вимагав явно нездійсненних строків їх підготовки й проведення. І вони за його категоричними вимогами неодноразово починалися слабо підготовленими й недостатньо забезпеченими. Такі операції не тільки не досягали мети, а й призводили до великих втрат у людях та матеріальних засобах.

Й. В. Сталін недооцінював значення авіаційної розвідки, внаслідок чого протягом усієї війни в нас не було добротної розвідувальної авіації, хоча ми й мали в зразках чудові розвідувальні літаки, оснащені першокласною розвідувальною апаратурою.

Коли поставало питання про необхідність масового виробництва розвідувальних літаків, Й. В. Сталін звичайно казав:

— Вибирайте одне з двох: або бойову, або розвідувальну авіацію, а те й інше ми будувати не можемо.

Ясна річ, Й. В. Сталін був не правий, країна наша спроможна побудувати і те й інше, але, безумовно, в певних пропорціях. Таке нерозуміння важливої ролі розвідувальної авіації в сучасній війні негативно позначалось на ході боїв, особливо в перший період війни.

У боротьбі з ворогом у 1941—1942 роках за виграти часу від Верховного Командування вимагалось з особливою дбайливістю ставитись до збереження людських

ресурсів, з тим щоб у потрібний момент спрямувати їх на ворога, оснастивши найновішою технікою. Однак Й. В. Сталін часто цього не робив.

Гарячкуючи, він нерідко вимагав вводити в бій дедалі нові частини, не рахуючись з тим, що деякі з'єднання військ, які вводилися в бій, щойно мобілізовані й ще не встигли пройти необхідну бойову підготовку. Ми переконували Й. В. Сталіна в тому, що передчасне введення в бій ненавчених і розрізнених частин призведе до зайвих втрат. У таких випадках він сердився й казав: «Нічого хникати, на те й війна...»

Великим мінусом для Верховного було те, що під час війни він жодного разу не побував у військах фронтів і на власні очі не бачив бойових дій військ. Усі висновки він будував на основі доповідей своїх заступників, Генштабу, командування фронтів та спецповідомлень.

Можу сказати, що Й. В. Сталін пізніше оволодів основними принципами організації фронтів операцій і операцій груп фронтів та керував ними зі знанням справи. Ці здібності Й. В. Сталіна як Верховного Головнокомандуючого особливо розкрилися починаючи від Сталінградської битви.

Поширена версія, начебто Верховний Головнокомандуючий вивчав обстановку і приймав рішення по глобусу, не відповідає дійсності. Звичайно, він не працював з картами тактичного значення, та це йому було і не потрібно. А в оперативних картах з нанесеною на них обстановкою він розбирався непогано.

Керувати збройною боротьбою в цілому Й. В. Сталіну допомагали його природний розум, досвід політичного керівника, багата інтуїція, широка поінформованість. Він міг розгледіти головну ланку в стратегічній обстановці і, вхопившись за неї, визначити шляхи для протидії ворогу, успішного проведення тієї чи іншої наступальної операції. Безперечно, він був гідним Верховним Головнокомандуючим¹.

Ясна річ, Й. В. Сталін не зникав у всю ту суму питань, над якими доводилося копітко працювати військам і командуванню всіх ступенів, щоб добре підготувати операцію фронту чи групи фронтів. Для Верховного Головнокомандуючого це було не обов'язково. В таких випадках він, звичайно, радився із членами Ставки, Ген-

¹ Цієї оцінки Й. В. Сталіна як Головнокомандуючого в рукопису немає.— Прим. ред.

штабом і спеціалістами з артилерії, бронетанкових, військово-повітряних і військово-морських сил, з питань забезпечення тилу і постачання.

Особисто Й. В. Сталіну приписували цілий ряд принципів розробок основ військової науки, в тому числі про методи артилерійського наступу, здобуття переваги в повітрі, засоби оточення противника або розчленування оточених угруповань ворога і знищення їх частинами тощо.

Це не так. Усі ці важливі питання — результат, досягнутий військами в боях і битвах з ворогом, це плоди глибоких розмірковувань і узагальнень досвіду великого колективу керівних воєначальників і командного складу військ.

Заслуга Й. В. Сталіна полягає в тому, що він швидко і правильно сприймав поради військових спеціалістів, доповнював і розвивав їх і в узагальненому вигляді — в інструкціях, директивах і настановах — негайно передавав у війська для практичного керівництва.

Крім того, в забезпеченні операцій, створенні стратегічних резервів, в організації виробництва бойової техніки і взагалі в створенні всього необхідного для ведення війни Верховний Головнокомандуючий, скажу прямо, проявив себе видатним організатором. І буде несправедливо, якщо ми це замовчимо.

І все ж, безперечно, ми повинні насамперед вклонитися до землі нашої радянській людині, яка відмовляла собі в усьому необхідному — в їжі і сні, робила все, що від неї залежало, аби виконати завдання, поставлені перед народом Комуністичною партією, щоб перемогти ворога.

До діяльності Ставки Верховного Головнокомандування і її органів я повертатимуся ще не раз в цій книзі, розповідаючи про кампанії і операції, в яких мені довелося брати участь. Тут же вважаю за необхідне сказати ще й про те, що кожна конкретна операція мала свої особливості, котрі були пов'язані з метою дій, завданнями військ, специфікою противника — його намірами, складом, боєздатністю і розташуванням сил і засобів, їх маневреністю і, якщо можна так сказати, здатністю піднести нам несподіваний сюрприз.

Операції розрізнялися і за своїм розмахом — шириною смуги дій військ, глибиною ударів, якщо це була наступальна операція — темпами наступу,

Кожна наша воєнна кампанія чи операція вимагали глибокого осмислення. Це ж стосувалося і продуманого задуму, точного визначення загальної і окремої мети військ, які беруть участь в операції, їх завдань щодо оперативної побудови і бойових порядків.

Готуючи операції, Ставка надавала особливого значення опрацюванню тісної взаємодії фронтів і армій між собою, між видами збройних сил і родів військ. Усі ці дані з позначенням кількості військ і матеріальних засобів лягали насамперед на карти Генерального штабу і військових рад фронтів, які брали участь в операції. Та це ще не все.

У найвідповідальніші моменти представники Ставки безпосередньо в районі операцій не лише на картах, а й на місцевості узгоджували завдання, конкретний час і рубежі, сили й засоби, способи дій видів збройних сил і родів військ, аби ніщо з їх можливостей не втрачено, не було мимо цілі. За щоденними донесеннями своїх представників про виконану ними особисто роботу Ставка мала змогу точно визначати стан готовності операції.

Серед головних питань, які піддавалися всебічному аналізу, були й такі, як шляхи завоювання панівного становища у повітрі, організація всіх видів розвідки, опрацювання даних про обстановку.

Багато уваги приділялося управлінню військами. Мабуть, врахувавши помилки в цьому питанні, допущені в перший період війни, Верховний не раз говорив нам з О. М. Василевським, посилаючи нас на фронт представниками Ставки, щоб ми прискіпливо придивилися, як той чи інший командуючий керує військами.

Мушу сказати на честь наших командуючих фронтами і арміями, що вони завжди пам'ятали про обов'язок перед Батьківщиною, перед партією, постійно і настирливо оволодівали складним мистецтвом полководця і стали справжніми майстрами своєї справи.

Я не пам'ятаю випадку, коли б Ставка збиралася у повному складі. Навіть під час обговорення найважливіших спільних операцій 3—4 фронтів і воєнних кампаній в роботі Ставки брали участь лише ті її члени, котрих запрошував Верховний, або ті, хто виконував особливо відповідальні завдання в операції, що розглядалася.

Верховний Головнокомандуючий ставився до членів Ставки неоднаково. Великою повагою у нього користувався, наприклад, Маршал Радянського Союзу Борис Михайлович Шапошников. Й. В. Сталін звертався до нього лише на ім'я й по батькові і в розмові з ним ніколи не підвищував голосу, навіть якщо й не погоджувався з його доповіддю. Одному Б. М. Шапошникову Сталін дозволяв палити в своєму робочому кабінеті.

Таке ставлення було цілком заслуженим. Борис Михайлович належав до найдосвідченіших військових учених нашої країни, які поєднували глибокі знання теорії воєнної науки з великим практичним досвідом роботи в галузі оперативно-стратегічних питань. Звільнення Б. М. Шапошникова з посади начальника Генерального штабу і призначення його заступником наркома оборони по будівництву укріплених районів в період, коли вже розгорнулася друга світова війна, я вважаю помилкою.

30 липня 1941 року, коли мене призначили командуючим Резервним фронтом, Б. М. Шапошников знову обійняв посаду начальника Генерального штабу. Досконально знаючи генштабівські справи, він швидко здійснив цілий ряд організаційних заходів, які сприяли поліпшенню роботи цього головного робочого органу Ставки. Сам великий працелюб з неабияким умінням роботи з людьми, Б. М. Шапошников мав помітний вплив на загальне піднесення мистецтва управління військами діючої армії, особливо з боку Генштабу.

На жаль, вік, велике робоче навантаження і особливо хвороба не дали йому змоги працювати всю війну у Генеральному штабі. В травні 1942 року він передав посаду своєму першому і цілком гідному заступнику О. М. Василевському, якого сам високо цінував. У червні 1943 року Б. М. Шапошников дістав призначення на посаду начальника Військової академії імені К. Є. Ворошилова.

З особливою повагою ставився Й. В. Сталін і до О. М. Василевського. Олександр Михайлович безпомилково оцінював оперативно-стратегічну обстановку. А тому саме його посилав Й. В. Сталін на найвідповідальніші ділянки радянсько-німецького фронту як представника Ставки. Під час війни на повну силу проявився його талант воєначальника великого масштабу і глибокого воєнного мислителя. В тих випадках, коли Й. В. Сталін

не погоджувався з думкою Олександра Михайловича, Василевський умів з гідністю і вагомими аргументами переконати Верховного, що за даної обстановки іншого рішення ніж те, що пропонує він, приймати не слід.

В. М. Молотов також користувався великим довірям Й. В. Сталіна. Він майже завжди був присутній в Ставці, коли розглядалися оперативно-стратегічні та інші важливі питання. Між ними нерідко виникали розбіжності й серйозні суперечки, під час яких формувався вірне рішення.

З великою увагою прислухався Верховний до думки О. І. Антонова, навіть тоді, коли той не був членом Ставки, а тимчасово виконував обов'язки начальника Генерального штабу. Підпис Олексія Інокентійовича на директивах Ставки часто стояв після підпису Й. В. Сталіна.

Вважаю за доцільне сказати тут про ставлення Верховного до командуючих і начальників штабів фронтів. За моїми спостереженнями, Й. В. Сталін найбільше цінував Маршалів Радянського Союзу К. К. Рокоссовського, Л. О. Говорова, І. С. Конєва і генерала армії М. Ф. Ватутіна. Із командуючих арміями Верховний виділяв А. А. Гречка і К. С. Москаленка, нині Маршалів Радянського Союзу, маршалів бронетанкових військ П. С. Рибалка, П. О. Ротмістрова, генерала армії Д. Д. Лелюшенка, генерала армії І. І. Федюнінського.

Із начальників штабів фронтів Верховний виділяв В. Д. Соколовського і М. В. Захарова, які стали після війни Маршалами Радянського Союзу, і генерала армії М. С. Малініна.

Доброї думки був Й. В. Сталін про командуючого авіацією далекої дії Головного маршала авіації О. Є. Голованова; командуючого артилерією Червоної Армії Головного маршала артилерії М. М. Воронова. Як правило, важливі завдання він ставив їм особисто.

Із військово-морських начальників Й. В. Сталін дуже високо цінував І. С. Ісакова — пізніше Адмірала Флоту Радянського Союзу.

Треба сказати тут добре слово про А. В. Хрульова, з думкою якого Верховний дуже рахувався і часто радився по широкому колу питань щодо постачання військ.

Неможливо перелічити всіх, хто мав довіря й Й. В. Сталіна. Скажу лише одне: він добре знав їх особисто, цінував за знання і вірність справі і, якщо вини-

кали особливо відповідальні завдання, то розв'язання їх він насамперед покладав на цих людей.

З перших і до останніх днів війни мені довелося брати участь у роботі Ставки ВГК, спостерігати за роботою Генерального штабу, Наркомату оборони і близько стикатися з роботою Державного Комітету Оборони. Можу твердо заявити, що рівень радянського військово-стратегічного керівництва був дуже високий.

Під час війни наше Верховне Головнокомандування за порівняно короткий строк пододало величезні труднощі, що виникли на початку війни, в результаті чого Радянські Збройні Сили відстояли Ленінград, розгромили німецько-фашистські війська під Москвою, Сталінградом, на Курській дузі, в Білорусії і на Україні, вивалили у ворога стратегічну ініціативу, щоб потім нищівними ударами довести війну до переможного кінця.

Усе це свідчить про те, що радянське воєнне мистецтво, яке базувалося на марксистсько-ленінській науці, було вищим від німецько-фашистської стратегії, мистецтва проведення операцій і тактики. Наше Верховне Головнокомандування глибоко аналізувало оперативно-стратегічну обстановку, яка складалася, розробляло і втілювало в життя дійові заходи для подолання труднощів, які виникали, об'єднувало зусилля фронту і тилу, всього народу для остаточного розгрому ворога. Віроломно нападши на Радянський Союз, Гітлер і його військове оточення зіткнулися з армією нового типу, вихованою в душі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, котра мала перед собою ясну мету — обороняти першу країну соціалізму.

Радянський солдат відзначався глибоким усвідомленням своєї визвольної місії, готовністю до самопожертвування в ім'я свободи і незалежності Батьківщини, в ім'я соціалізму.

У зв'язку з цим вважаю за необхідне висловити свою думку і про верховне командування німецько-фашистських військ. Як вже говорилося раніше, захопивши більшу частину Європи, гітлерівське політичне і військово-керівництво самовпевнено вважало, що воєнне мистецтво фашистської Німеччини досягло найвищих показників. Ця авантюристична політика — не випадковість. Вона базувалася на фашистській ідеології расової вищості, на традиційних канонах пруського мілітаризму, котрий вже не раз приводив Німеччину на край ката-

строфи. Маючи у себе за плечима відмобілізований воєно-промисловий потенціал не тільки Німеччини, а також практично всієї Західної Європи, Гітлер і його генерали зробили свою основну ставку на блискавичний розгром Радянського Союзу. Вони переоцінили свої сили й можливості і серйозно недооцінили силу, засоби і потенціальні можливості Радянської держави.

Всю вину за провал плану «Барбаросса» та інші невдалі операції Гітлер звалював на своїх фельдмаршалів і генералів: вони, мовляв, нездари, їм бракувало розуму здійснити на практиці його «геніальні» плани.

Після смерті Гітлера все повернулося навпаки: звинувачені перетворилися на звинувачів. Тепер вони відверто заявляли, що головним винуватцем поразки Німеччини в цій війні є Гітлер, «скромно» замовчуючи, що всі вони були активними учасниками війни з Радянським Союзом, а багато хто з них і безпосередніми учасниками злочинів, заподіяних німецько-фашистськими військами на радянській землі.

За все це пам'ять і суд народів затаврували ганьбою і гітлерівський режим, і його генералів.

Розробляючи плани війни проти Радянського Союзу і операції для здійснення стратегічних задумів третього рейху, гітлерівське керівництво дуже піклувалося, аби зберегти ці заходи в суворій таємниці. Треба сказати, що цей намір вдався їм непогано. Розроблений під керівництвом Кейтеля і Йодля «план дезінформації», яким німці хотіли показати, що вони нібито готуються до вторгнення в Англію, було здійснено не без користі для Німеччини. На початку війни це серйозно ускладнило нам загальну обстановку.

Однак дуже швидко з'ясувалося, що в цілому план «Барбаросса» виявився нереальним. Як відомо, основна ідея цього плану полягала в тому, щоб оточити й знищити головні сили Червоної Армії, розташовані у прикордонних військових округах. Ворог сподівався, що з їх втратою Радянському Верховному Головнокомандуванню нічим буде захищати Москву, Ленінград, Донбас і Кавказ. Але ці завдання німецько-фашистському командуванню не вдалося здійснити.

Уряд фашистської Німеччини і нацистське військове керівництво будували свої плани на міфічному безсиллі Радянського Союзу. Вони аж ніяк не сподівалися, що в хвилину смертельної небезпеки радянський народ, згур-

тувавшись навколо Комуністичної партії, нездоланною силою стане на їхньому шляху. Це вони відразу відчули на своїх стратегічних напрямках.

Гітлерівське керівництво без будь-яких підстав вважало, що Червона Армія не вистоїть проти німецько-фашистських військ тому, що її очолюють молоді, ще не достатньо збагачені досвідом сучасних битв воєначальники.

Цілковитою несподіванкою була для гітлерівців на території СРСР війна, так би мовити, на два фронти: з одного боку, проти регулярних військ Червоної Армії, а з другого — проти організованих партизанських сил в тилу.

Після розгрому німецько-фашистських військ в районі Сталінграда і на Північному Кавказі гітлерівське верховне командування виявилось нездатним впоратися з обстановкою, що склалася на фронтах. Втративши ініціативу, воно приймало такі нерозумні рішення, які лише наближали час остаточного краху третього рейху.

Радянська воєнна наука, базуючись на перевагах соціалістичного суспільства і державного ладу, стала істотним фактором у справі забезпечення перемоги над фашистською Німеччиною. За роки Вітчизняної війни вона зробила великий крок вперед і збагатилася дуже цінним досвідом в галузі тактики, оперативного мистецтва і стратегії. І до цього часу вона вірно служить і завжди служитиме підготовці Радянських Збройних Сил, зміцненню оборони нашої великої Батьківщини.

Твердо пам'ятаючи вказівки В. І. Леніна про те, що доки існує імперіалізм, залишається і небезпека нової війни, наша партія приділяє особливу увагу будівництву збройних сил, розробці способів і форм збройної боротьби, щоб завжди мати армію і флот на висоті державних завдань. Разом з тим використовується і досвід минулої війни. Нам, ветеранам Радянської Армії, учасникам Великої Вітчизняної війни, приємно усвідомлювати, що наші знання і досвід потрібні й корисні соціалістичній Батьківщині навіть в епоху ракет, радіоелектроніки й атома.

А тепер повернемося до суворих подій Великої Вітчизняної війни.

Ліквідація ельнінського виступу противника

...Йшов другий місяць війни, а широко розрекламована обіцянка Гітлера знищити за найкоротший строк Червону Армію, захопити Москву і вийти до Волги зірвалася. Німецькі війська повсюдно зазнавали колосальних втрат. Загальний фронт противника значно розширився. Оперативна щільність військ почала різко знижуватися, і тепер їх уже не вистачало для одночасного наступу на всіх стратегічних напрямках.

Однак це не означало, що небезпека для країни хоч якось зменшилася. Ні, ворог продовжував рватися вперед і навіть досягав успіхів. Боротьба загострювалася на всіх ділянках радянсько-німецького фронту.

Результат Смоленської битви мав велике значення для подальшого ходу війни. Хоч саме місто Смоленськ 16 липня опинилося в руках противника, все ж оборону військ Західного фронту не було зломлено, вона стояла міцно, перетинаючи шлях до столиці. У гітлерівських офіцерів, генералів і навіть у солдатів, звичних до легких перемог на Заході, тепер з'явилися сумніви і розчарування.

Що ж до морального стану наших військ, то він неухильно підвищувався. Відповідно до вказівок ЦК ВКП(б) Головне Політичне Управління Червоної Армії надіслало в середині липня у війська дві важливі директиви, в яких давалася оцінка стану справ за перші три тижні війни і містилася вимога піднести передову роль комуністів і комсомольців безпосередньо в бою, у виконанні наказів командування.

На московському і київському напрямках противник зазнав великих втрат, та це ще не свідчило про його слабкість. Бронетанкові з'єднання, авіація та й піхота були цілком здатні масованими діями завдавати нашим військам тяжких ударів. Але тепер ворог змушений був

робити це з великою обережністю і не на всіх стратегічних напрямках.

Завдання Ставки на той час полягало в тому, щоб не прогледіти підготовку і напрямки найважливіших ударів противника, маневру гітлерівців протиставити свій маневр.

Обговоривши обстановку, що склалася на фронтах, з начальником оперативного управління Генштабу генералом В. М. Злобіним, його заступником генералом О. М. Василевським та іншими керівними працівниками, ми прийшли до загального висновку, що противник, мабуть, не наважиться найближчим часом наступати на Москву. Він не був готовий до цієї операції, тому що не мав необхідної кількості ударних військ, а наявні не відзначалися належною якістю.

Крім того, небезпечне оперативне становище флангів групи армій «Центр», в яке вони потрапили, не могло не впливати на хід подій. Річ у тому, що захоплена ворогом територія пролягала довгою скісною лінією від Єльні на Рогачов і Жлобин, де розгорнувся наш недавно створений Центральний фронт. Правда, як я вже казав, він був ще слабкий, мав всього лише дві армії (13-у і 21-у), але своїм південним флангом примикав до військ Південно-Західного фронту, які обороняли район Києва і підступи до нього.

Знаючи, що група армій «Центр» у небезпечному становищі, можна було використати наш Центральний фронт для ударів у фланг і в тил цього ворожого угруповання.

На південь від Києва противник всюди рвався до Дніпра, але форсувати його поки не міг. Головне угруповання противника силкувалося заволодіти районом Кременчука.

Ми уважно розглянули багато варіантів можливих дій військ противника на даній ділянці фронту і прийшли, на мій погляд, до єдино правильного висновку. Суть його полягала в тому, що гітлерівське командування, очевидно, не наважиться залишити без уваги небезпечну для групи армій «Центр» ділянку — праве крило фронту — і намагатиметься найближчим часом розгромити наш Центральний фронт.

Якщо це станеться, то німецькі війська матимуть змогу вийти у фланг і тил нашого Південно-Західного фронту, розгромлять його і, захопивши Київ, привільно

діятимуть на Лівобережній Україні. А тому лише після того, як на фланзі центрального угруповання буде ліквідовано для них загрозу з боку південно-західного напрямку, гітлерівці зможуть розпочати наступ на Москву.

Що ж до північно-західного напрямку, то ми вважали, що противник мусить тут значно зміцнити війська групи армій «Північ», щоб якнайскоріше спробувати оволодіти Ленінградом, з'єднатися з фінською армією, а потім повернути свої сили також на Москву, в обхід її з північного сходу. Цією операцією гітлерівське командування намагатиметься зняти загрозу з лівого флангу свого ударного угруповання на московському напрямку.

Аналіз загальної обстановки на фронтах привів нас саме до таких висновків про можливі найближчі операції німецько-фашистських військ.

Ще раз ретельно зваживши всі обставини, перевіривши розрахунки наших сил і засобів і переконавшись, що прогнози правильні, я вирішив негайно доповісти їх Верховному Головнокомандуючому. Треба було діяти не зволікаючи. Ми всі вважали, що з будь-якої затримки при підготовці й проведенні контрзаходів скористається противник, який тримав тоді у своїх руках оперативно-стратегічну ініціативу.

29 липня я подзвонив Й. В. Сталіну і попросив прийняти для термінової доповіді.

— Приходьте,— сказав Верховний.

Прихопивши з собою карту стратегічної обстановки, карту угруповання німецьких військ, довідки про становище наших військ і матеріально-технічні запаси фронтів і центру, я зайшов до приймальної Сталіна і попросив О. М. Поскрьобишева доповісти про мене.

— Сідай. Наказано зачекати *Маленкова і Мехліса*.

Хвилини через десять *усі зібралися і мене запросили до Й. В. Сталіна. Л. З. Мехліс уже був там.*

— Ну, доповідайте, що у вас,— сказав Й. В. Сталін.

Розіславши на столі свої карти, я детально доповів обстановку, починаючи від північно-західного і закінчуючи південно-західним напрямом. Назвав цифри основних втрат на наших фронтах і хід формування резервів. Докладно показав розташування військ противника, розповів про угруповання німецьких військ і висловив припущення про їхні дії найближчим часом.

Й. В. Сталін слухав уважно. Він перестав крокувати вздовж кабінету, підійшов до столу і, трохи нахилив-

шись, уважно розглядав карти до найменших позначок на них.

— Звідки вам відомо, як саме будуть діяти німецькі війська? — різко й несподівано кинув репліку Л. З. Меліс.

— Мені невідомі плани, за якими діятимуть німецькі війська,— відповів я,— однак, виходячи з аналізу обстановки, вони можуть діяти тільки так і не інакше. Наші припущення зроблені на підставі аналізу становища і дислокації великих угруповань, насамперед бронетанкових і моторизованих військ.

— Продовжуйте доповідати,— сказав Й. В. Сталін.

— На московському стратегічному напрямі німці найближчим часом, очевидно, не зможуть провадити велику наступальну операцію, бо вони зазнали чималих втрат. Зараз у них тут немає великих резервів, щоб поповнити свої армії і забезпечити правий і лівий фланги групи армій «Центр».

На Україні, як ми вважаємо, основні події можуть розгорнутися десь в районі Дніпропетровська, Кременчука, куди вийшли головні сили бронетанкових військ противника групи армій «Південь».

Найслабкішою і небезпечною ділянкою оборони наших військ є Центральний фронт. Наші 13-а і 21-а армії, що прикривають напрям Унеча — Гомель, дуже малочисельні і технічно слабкі. Німці можуть скористатися з цього слабого місця і вдарити у фланг і тил військам Південно-Західного фронту, які утримують Київ.

— Що ви пропонуєте? — насторожився Й. В. Сталін.

— Насамперед зміцнити Центральний фронт, передати йому не менше трьох армій, підкріплених артилерією. Одну армію одержати за рахунок західного напрямку, другу — за рахунок Південно-Західного фронту, третю — із резерву Ставки. Поставити на чолі фронту досвідченого і енергійного командуючого. Конкретно пропоную М. Ф. Ватутіна.

— То ви що,— запитав Й. В. Сталін,— вважаєте за можливе послабити напрямок на Москву?

— Ні, не вважаю. Але противник, на нашу думку, тут поки що вперед не рухатиметься, а через 12—15 днів ми зможемо перекинути з Далекого Сходу не менш як вісім цілком боєздатних дивізій, в тому числі одну танкову. Така група військ не послабить, а зміцнить московський напрямок.

— А Далекий Схід віддамо японцям? — уколів Л. З. Мехліс.

Я не відповів і продовжував:

— Південно-Західний фронт уже зараз необхідно повністю відвести за Дніпро. За стиком Центрального і Південно-Західного фронтів зосередити резерви, не менше п'яти зміцнених дивізій. Вони будуть нашим кулаком і діятимуть залежно від обстановки.

— А як же Київ? — дивлячись мені прямо в очі, запитав Й. В. Сталін.

Я розумів, що означали два слова «здати Київ» для всіх радянських людей і, звичайно, для Й. В. Сталіна. Але я не міг піддаватися почуттям, а як начальник Генерального штабу був зобов'язаний запропонувати єдино можливе і правильне, на думку Генштабу і на мій погляд, стратегічне рішення в складній обстановці.

— Київ доведеться залишити, — твердо сказав я.

Запанувала тяжка мовчанка... Я продовжував доповідати, намагаючись бути спокійним.

— На західному напрямі треба негайно організувати контрудар, щоб ліквідувати ельнінський виступ фронту противника. Ельнінський плацдарм гітлерівці зможуть пізніше використати для наступу на Москву.

— Які ще там контрудари, що за нісенітниця? — спалахнув Й. В. Сталін. — *Досвід показав, що наші війська не вміють наступати...* — І раптом на високому тоні кинув: — Як ви могли додуматися здати ворогу Київ?

Я не міг стриматися і відповів:

— Якщо ви вважаєте, що я, начальник Генерального штабу, здатний лише верзти нісенітниці, тоді мені тут робити нічого. Я прошу звільнити мене від обов'язків начальника Генерального штабу і послати на фронт. Там я, мабуть, принесу більше користі Батьківщині.

Знову настала тяжка пауза.

— Ви не гарячкуйте, — сказав Й. В. Сталін. — *А втім... ми без Леніна обійшлися, а без вас тим паче обійдемося...*

— Я людина військова і готовий виконати будь-яке рішення Ставки, однак маю тверду думку про обстановку і способи ведення війни, переконаний, що вона правильна, і доповів так, як гадаю сам і Генеральний штаб.

Й. В. Сталін не перебивав мене, проте слухав вже без гніву й зауважив спокійніше:

— Йдіть працюйте, ми *тут порадились і тоді* вас викличемо.

Зібравши карти, я полишив кабінет з тяжким почуттям *власного безсилля*. Десь за півгодини мене запросили до Верховного.

— Ось що,— сказав Й. В. Сталін,— ми порадилися і вирішили звільнити вас від обов'язків начальника Генерального штабу. На це місце призначимо Шапошнікова. Правда, у нього із здоров'ям не все гаразд, та нічого, ми йому допоможемо. А вас використаємо на практичній роботі. У вас великий досвід командування військами в бойовій обстановці. В діючій армії ви, безсумнівно, принесете користь. Звичайно, ви залишаєтесь заступником наркома оборони і членом Ставки.

— Куди накажете мені вирушати?

— А куди б ви хотіли?

— Можу виконувати будь-яку роботу. Можу командувати дивізією, корпусом, армією, фронтом.

— Не гарячкуйте, не гарячкуйте! Ви тут доповідали про організацію операції під Єльнею. Ось і візьміться особисто за цю справу.

Потім, ледь помовчавши, Й. В. Сталін додав:

— Дії резервних армій на ржевсько-виземській лінії оборони треба об'єднати. Ми призначаємо вас командуючим Резервним фронтом. Коли зможете виїхати?

— Через годину.

— Шапошников скоро прибуде в Генштаб. Здайте йому справи і виїздіть.

— Дозвольте відбути?

— Сідайте й випийте з нами чаю,— вже посміхаючись, сказав Й. В. Сталін,— ми ще поговоримо про дещо.

Сіли за стіл і стали пити чай, але розмови так і не вийшло.

Наступного дня з'явився наказ Ставки.

Збирався я на фронт недовго. Незабаром в Генштаб прибув Б. М. Шапошников. Здавши йому обов'язки начальника Генерального штабу, я виїхав в район Гжатська, де містився штаб Резервного фронту. Тут щойно закінчилося комплектування армій і складався розрахунок додаткових засобів для фронту.

Начальника штабу Резервного фронту генерал-майора П. І. Ляпіна і командуючого артилерією фронту ге-

нерал-майора Л. О. Говорова я давно добре знав. Це були майстри військової справи високого класу, і я був дуже радий, що працюватиму з ними.

У штабі фронту затримався недовго. П. І. Ляпін і його помічники доповіли про бойові дії фронту і дані про противника. Особливо ретельно вони розглянули умови, що впливали на підготовку і проведення майбутньої операції з метою ліквідувати тут угруповання противника. Того ж дня разом з Л. О. Говоровим та іншими офіцерами я вирушив до штабу 24-ї армії. Між військами і противником точилася перестрілка. Їхали у похмурому відблиску пожеж, що розгоралися десь під Ярцевом, Єльнею і на захід від Вязьми...

Що горіло, ми не знали, однак пожежі справляли тяжке враження. Гинуло у вогні народне добро — результат багаторічної праці радянських людей. Я запитував себе: як і чим повинен відповісти наш народ на горе, посіяне фашистами на своєму кривавому шляху? Мечем і тільки мечем, нещадно знищуючи лютого ворога, — була єдина відповідь...

До штабу 24-ї армії приїхали пізнім вечором. Нас зустрів командарм К. І. Ракутін, член Військової ради армії Іванов і командуючі родами військ. К. І. Ракутіна я раніше не знав. Доповідь його про обстановку і розташування військ армії справила на мене хороше враження, але відчувалося, що він не мав достатньої оперативно-тактичної підготовки. К. І. Ракутін мав той же недолік, що й багато офіцерів і генералів, які працювали раніше у прикордонних військах Наркомату внутрішніх справ, бо їм майже не доводилося вдосконалюватися на питаннях оперативного мистецтва.

Наступного дня рано-вранці разом з К. І. Ракутіним ми виїхали в район міста Єльні на рекогносцировку. Там йшов вогневий бій з противником. Побували на передньому краї оборони, обговорили обстановку з командирами частин і з'єднань. У результаті переконалися, що німецькі війська укріпилися добре і, мабуть, битимуться не на жарт. На передньому краї своєї оборони і в глибині вони закопали в землю танки, штурмові і артилерійські гармати і таким способом перетворили єльнінський виступ на своєрідний укріплений район.

Вивчаючи обстановку на місцевості, ми зрозуміли також, що вогнева система німецької оборони поки що як слід не виявлена. А тому наші частини вели артилерій-

ський і мінометний вогонь головним чином не по реально існуючих вогневих точках, виявлених розвідкою, а по можливих. Такий вогонь найчастіше малоефективний, він не знищує вогневі засоби противника, зате вимагає великої кількості боєприпасів. Що ж до сил і засобів для проведення контрудару, то у 24-й армії було їх недостатньо.

Поступово обстановка з'ясовувалася. Довелося за-сісти за розрахунки.

Порадившись з командармом і командуючими родами військ армії, ми прийшли до висновку, що для підготовки цієї операції необхідно здійснити різноманітну і велику за обсягом роботу. Треба додатково зосередити дві-три дивізії і артилерійські частини, глибше вивчити всю систему оборони противника, підвезти засоби матеріально-технічного забезпечення. Для цього потрібно не менше як 10—12 днів. Отже, наступати можна не раніше як у другій половині серпня.

Щоб ворог не розгадав наші наміри і не провалив операцію, необхідно було готувати удар в глибокій таємниці. Це означало, що до початку наступу ми не повинні були будь-що міняти в режимі наших оборонних дій і мали завдавати ворогу втрат попереднім способом, головним чином виснажувати його безперервним артилерійським, мінометним і стрілецько-кулеметним вогнем. А тим часом приховано перегрупувати свої сили і засоби для рішучих дій.

12 серпня я допитував полоненого Міттермана. Було йому 19 років. Його батько перебував у нацистській партії, а сам він — у «Югендфольке». Разом із своєю дивізією він брав участь в походах у Францію, Бельгію, Голландію і Югославію.

Ось що свідчив він на допиті:

— Більшість солдатів дивізії віком дев'ятнадцяти-двадцяти років. З'єднання комплектувалося за особливим персональним відбором. Дивізія прибула в район Ельні услід за 10-ю танковою дивізією.

Район Ельні полонений охарактеризував як передову лінію для подальшого просування у глиб Радянського Союзу. Затримку на три тижні і перехід в районі Ельні до оборони він розумів як виграш в часі, потрібний німецькому командуванню, щоб підвести до фронту необхідні резерви і поповнення.

— Ми багато пройшли, треба підтягти резерви і то-

ді йти вперед — так нам пояснили спеціальним наказом командуючого танковою групою генерала Гудеріана, — розповідав полонений.

Цікавий варіант роз'яснючої роботи серед німецьких солдатів і пояснення затримки дальшого просування вперед і переходу до оборони! Одне слово, видали нужду за добротність...

— Наш полк «Дойчланд» тримав оборону в районі Єльні, — продовжував давати свідчення полонений. — Його вивели на відпочинок і потім знову кинули на передові позиції в зв'язку з великими втратами і невдачними діями в обороні. Втрати в полках такі великі, що у стрілецькі підрозділи зараховують тиловиків. Найбільше втрат у німецьких військах від радянської артилерії. Російська артилерія б'є дуже сильно. Її вогонь гнітюче діє на німецького солдата.

Із роз'яснюючого наказу свого командування про партизанський рух в захоплених німецькими військами районах Міттерман знав, що в лісах перебуває чимало радянських військових частин і цивільних осіб, котрі несподівано нападають із засідки, ведуть згубний вогонь по німецьких військах і порушують комунікації в тилу. Наприкінці допиту полонений сказав, що командування його дивізії аж до командирів полків включно замінено в зв'язку з втратами і невдачами під час останніх дій під Єльнею...

Ставка квапила нас з підготовкою до наступу. В середині серпня війська Резервного фронту частиною сил перейшли в наступ, домоглися деяких територіальних успіхів і завдали ворогу дошкульних втрат. Противник змушений був відвести дві свої дуже пошарпані танкові дивізії, моторизовану дивізію і моторизовану бригаду, змінивши їх на піхотні з'єднання.

Як стало відомо пізніше, командування групи армій «Центр», посилаючись на великі втрати, просило у Гітлера дозволу залишити єльнінський виступ. Однак гітлерівське керівництво відхилило прохання: район Єльні вважався вигідним плацдармом для подальшого удару на Москву.

Бої під Єльнею дали нашим військам чимало корисного й повчального для правильного розуміння оборонної тактики ворога. Було встановлено, що німецько-фашистські частини будують оборону насамперед навколо населених пунктів, перетворюючи їх на потужні опорні

пункти. Система опорних пунктів розташовувалася в основному на передньому краї оборони. Разом з тим гітлерівці недостатньо розвивали оборону углиб. Кожний опорний пункт міг вести обстріл в багатьох напрямках і прилаштовувався до кругової оборони. Подібна система надавала будь-якому окремому об'єкту великої самостійності і повинна була, за задумом німців, піднести стійкість оборони в цілому. Втрата одного такого опорного пункту поповнювалася за рахунок вогневих засобів сусідніх об'єктів і ділянок.

Звідси випливало, що, наступаючи на опорний пункт, ми мусили добре забезпечувати свої фланги і надійно подавляти вогневі засоби суміжних опорних пунктів противника. Інакше війська, що наступають, ризикували опинитися у вогневому мішку.

Такий випадок, пригадую, був. Атакуючи один із рубежів на підступах до Єльні, наш стрілецький полк (номера його, на жаль, не пам'ятаю) оволодів с. Видріно, де містився опорний пункт ворога. Сусіди дещо відстали, а тому прилеглу до села місцевість на флангах полку, що атакував, як слід не очистили від противника. Це негайно позначилося на становищі полку. Скориставшись із ситуації, що виникла, ворог зосередив увесь вогонь мінометів із сусідніх опорних пунктів по селу. Наступ затримався.

Але командир полку не розгубився. Він встановив зв'язок із підтримуючою артилерією і поставив перед нею завдання — подавити опорні пункти німців, які заважали його частині рухатися вперед. Лише після того, як це завдання виконали, полк зміг продовжити наступ.

Нам вдалося виявити і слабкі сторони противника. Контратаки наших частин показали нестійкість німецько-фашистської піхоти. Зазнавши величезних втрат від вогню радянської артилерії, німецькі солдати, як правило, прицільного вогню не вели. Вони поспіхом ховалися в окопи і, безладно стріляючи, силкувалися діяти на психіку наступаючих. Втрат же завдавали порівняно небагато. Незабаром наші воїни перестали зважати на цей штучний гамір і з успіхом громили противника.

Я доручив штабу фронту всебічно проаналізувати досвід серпневих боїв під Єльнею і негайно познайомити з ним командування всіх ступенів. Перед командирами частин і з'єднань ми поставили вимогу глибше вивчити силу і систему оборони німецьких військ, вести розвід-

ку не «взагалі», а конкретно, виявляючи вогневі засоби і характер інженерних споруд ворожих опорних пунктів.

Завдяки вжитим заходам по поліпшенню розвідки командування і штаб фронту невдовзі одержали повні дані про противника, його вогневу й інженерну системи.

Ці відомості, а також свідчення багатьох полонених дали нам змогу ретельно, в усіх деталях розробити план артилерійського вогню, авіаційного удару і поставити конкретні завдання частинам і з'єднанням на повний розгром противника.

Велику роботу в цьому напрямку здійснив генерал-майор Л. О. Говоров, який відмінно знав артилерійську справу. Та й не тільки артилерію — він чудово розбирався і в оперативно-тактичних питаннях.

Незважаючи на всю загостреність бойових подій в районі Єльні і велику зайнятість у зв'язку з підготовкою наступальної операції, що тут передбачалася, я весь час в думці повертався до розмови, яка відбулася у мене з Й. В. Сталіним 29 липня у Ставці. Чи правильний стратегічний прогноз зробили ми тоді у Генштабі?

Зараз існують різні версії про позицію Ставки, Генерального штабу, командування Південно-Західного напрямку і Військової ради Південно-Західного фронту щодо оборони Києва і відведення військ за ріку Псьол від загрози оточення. А тому вважаю за потрібне навести тут уривки розмови Й. В. Сталіна з командуючим Південно-Західним фронтом М. П. Кирпоносом 8 серпня 1941 року. Вони свідчать про те, що думки Верховного Головнокомандуючого і Військової ради Південно-Західного фронту збігалися — вони були проти відводу радянських військ з-під Києва.

Біля апарата Сталін. До нас дійшли відомості, що фронт вирішив з легким серцем здати Київ ворогу начебто через недостатню кількість частин, здатних відстояти Київ. Чи це правда?

Кирпонос. Здрастуйте, товаришу Сталін! Вам невірне доповіли. Мною і Військовою радою фронту вживаються всі заходи, щоб ні в якому разі не здавати Києва. Противник, перейшовши у наступ силою до 3 піхотних дивізій на південному фасі УРу, підтриманий авіацією, прорвав УР і вклинився на глибину до 4 кілометрів. За вчорашній день противник втратив до 4000 чоловік вбитими і пораненими. Наші втрати за вчорашній день —

до 1200 чоловік вбитими і пораненими. Точився жорсткий бій, окремі населені пункти по кілька разів переходили із рук в руки. Для зміцнення частин УРу дано вчора і сьогодні дві авіадесантні бригади. Крім того, сьогодні дано 30 танків із завданням знищити частини противника, що прорвалися в УР, і поновити попереднє становище. Авіації поставлено завдання по взаємодії з наземними військами.

Сталін. Чи можете ви сказати з упевненістю, що вжили всіх заходів для безперечного поновлення становища південної смуги УРу?

Кирпонос. Вважаю, що сили і засоби, які маю в своєму розпорядженні, повинні забезпечити виконання поставленого УРу завдання. Разом з тим мушу доповісти вам, що у мене більше немає резервів на даному напрямку.

Сталін. Візьміть частину з інших напрямків для зміцнення київської оборони. Я думаю, що після того, як Музиченко вийшов з кола, наш наступ у відомому вам напрямку втрачає попереднє значення... Таким чином, у вас тут також вивільняться якісь частини. Може, є змога за рахунок вивільнених частин зміцнити райони на північ від Києва або на захід від Києва...

Комітет оборони і Ставка дуже вас просять вжити всіх можливих і неможливих заходів, щоб захистити Київ. Тижнів за два буде легше, бо ми зможемо допомогти вам свіжими силами, а протягом двох тижнів нам необхідно будь-що відстояти Київ...

Кирпонос. Товаришу Сталін, всі наші думки і бажання, як мої, так і Військової ради, спрямовані на те, щоб не віддати Київ противнику. Все, що маємо в своєму розпорядженні, буде використано для оборони Києва, щоб виконати поставлене нам завдання...

Сталін. Дуже добре. Міцно тисну вашу руку. Бажаю успіху. Все.

Кирпонос. Все, до побачення, дякую за побажання успіху¹.

У другій половині серпня, ще і ще раз проаналізувавши загальну стратегічну обстановку і характер дій противника на західному напрямі, я знову переконався

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 96-А. Оп. 2011. Спр. 5. Арк. 28—30.

в тому, що мій прогноз, викладений в донесенні Й. В. Сталіну 29 липня про можливі дії гітлерівського командування найближчим часом, був правильний. А тому, як член Ставки, вважав за обов'язок повторити Верховному Головнокомандуючому свої попередні припущення щодо неминучості ударів німецько-фашистських військ у фланг і в тил Центрального, а потім і Південно-Західного фронтів.

Мою впевненість підкріпили ще й відомості, отримані від захоплених на нашому фронті полонених, про перехід військ групи армій «Центр» до тимчасової оборони на московському напрямку. Те, що противник відмовився тут від наступальних операцій, було фактом надзвичайної ваги. Це був, наскільки мені відомо, перший в історії другої світової війни випадок вимушеної оборони гітлерівських військ на головному стратегічному напрямі. Все це ще раз підтверджувало правильність зробленого нами вже відомого читачеві прогнозу.

Саме тому 19 серпня я надіслав Й. В. Сталіну таку телеграму:

«Противник, переконавшись у зосередженні великих сил наших військ на шляху до Москви, маючи на своїх флангах наш Центральний фронт і великолуцьке угруповання наших військ, тимчасово відмовився від удару на Москву і, перейшовши до активної оборони проти Західного і Резервного фронтів, усі свої ударні рухомі і танкові частини кинув проти Центрального, Південно-Західного і Південного фронтів.

Можливий задум противника: розгромити Центральний фронт і, вийшовши в район Чернігів — Конотоп — Прилуки, ударом з тилу розгромити армії Південно-Західного фронту. Після того — головний удар на Москву в обхід Брянських лісів і удар на Донбас. Для провалу цього небезпечного наміру гітлерівського командування вважав би за доцільне якомога скоріше створити велике угруповання наших військ в районі Глухів — Чернігів — Конотоп, щоб його силами завдати удару у фланг противнику, тільки-но він приступить до виконання свого задуму. До складу ударного угруповання пропонується ввести 10—11 стрілецьких дивізій, 3—4 кавалерійські дивізії, не менше тисячі танків і 400—500 літаків. Їх можна було виділити за рахунок Далекого Сходу, сил

Московської зони оборони і ППО, а також внутрішніх округів»¹.

Того ж дня, 19 серпня, я одержав у відповідь телеграму Ставки Верховного Головнокомандування такого змісту:

«Ваші міркування з приводу можливого просування німців у бік Чернігова, Конотопа, Прилук вважаємо правильними. Просування німців... буде означати обхід нашої київської групи із східного берега Дніпра і оточення наших 3-ї і 21-ї армій. У передбаченні такого небажаного казусу і для його попередження створено Брянський фронт на чолі з Єременком. Вживаються й інші заходи, про які повідомимо окремо. Маємо надію припинити просування німців. Сталін. Шапошников»².

На жаль, жодних пояснень про можливості нового фронту і про «інші заходи» в телеграмі не повідомлялося.

Однак тривога за долю Центрального і Південно-Західного фронтів не полишала мене...

Днів за два вирішив подзвонити начальнику Генерального штабу Б. М. Шапошникову. Хотів точно знати, які конкретні заходи вживає Верховне Головнокомандування, щоб не поставити Центральний і Південно-Західний фронти в тяжке становище.

Борис Михайлович повідомив мені дані обставинки на цих ділянках фронту і про вжиті Ставкою заходи для протидії маневру танкової групи Гудеріана і військ правого крила групи армій «Центр».

Він сказав, що Верховний дозволив відвести частину військ правого крила Південно-Західного фронту на східний берег Дніпра. Київське ж угруповання наших військ залишалося на місці і повинне захищати підступи до Києва, котрий вирішено утримувати до останньої можливості.

— Особисто я,— продовжував Б. М. Шапошников,— вважаю, що Брянський фронт, який формується, не зможе зупинити можливий удар центрального угруповання противника. *На жаль*,— додав він,— генерал-лейтенант Єременко у розмові зі Сталіним *клявся* розгромити про-

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 219. Оп. 178 510. Спр. 29. Арк. 1—3.

² ЦАМО СРСР. Ф. 132-А. Оп. 2642. Спр. 30. Арк. 18.

тивника, що діє проти Центрального фронту, і не допустити його виходу у фланг і тил Південно-Західного фронту.

Брянський фронт створювався поспіхом, і я знав про бойову якість його військ, а тому вважав за необхідне ще раз, і досить настійно, доповісти по ВЧ Верховному Головнокомандуючому про необхідність якнайскоріше відвести всі війська правого крила Південно-Західного фронту на східний берег Дніпра.

Мою рекомендацію і цього разу не взяли до уваги. Й. В. Сталін сказав, що він щойно знову радився з М. С. Хрущовим і М. П. Кирпоносом і вони переконали його: Київ за будь-яких обставин залишати не слід. Крім того, він, Сталін, і сам переконаний у тому, що противник коли й не буде розбитий Брянським фронтом, то все ж буде затриманий.

Як відомо, війська Південно-Західного фронту незабаром заплатили дорогою ціною за це рішення *Верховного, яке ґрунтувалося на несерйозних заявах*. Затримати противника не вдалося. У смузі Брянського фронту на ділянці Новгород-Сіверський — Конотоп утворився дуже небезпечний прорив. Довелося швидко перекидати сюди кінноту з Південно-Західного фронту, становище котрого було також надто скрутне.

Хочу навести розмову начальника Генерального штабу маршала Б. М. Шапошнікова з головкомом Південно-Західного напрямку маршалом С. М. Будьонним, яка відбулася дещо пізніше, 10 вересня 1941 року о 6 годині 45 хвилин.

Біля апарата Будьонний.

Біля апарата Шапошніков.

Шапошніков. Здрастуйте, Семен Михайлович! Верховний Головнокомандуючий доручив мені передати вам такий наказ: негайно відправте походом 2-й кавалерійський корпус в район Путивля, де він поступить в розпорядження командуючого Брянським фронтом Єременка. Корпус необхідний, щоб закрити прорив між Південно-Західним фронтом і Брянським фронтом на ділянці Конотоп — Новгород-Сіверський. Виконання прошу підтвердити.

Будьонний. Здрастуйте, Борис Михайлович! 2-й кінний корпус — це єдиний засіб командуючого Південним

фронтом у напрямку Дніпропетровськ — Харків. Як вам відомо, противник весь час намагається вийти на оперативний простір. Відомо також, що на ділянці Переволочна — Дніпропетровськ на 60-кілометровому просторі перебуває одна лише 273-я стрілецька дивізія. І, нарешті, противник охоплює з півночі правий фланг Південно-Західного фронту. Якщо переводити туди 2-й корпус, то чому його треба передавати Єременкові? Думаю, що з цим корпусом вийде та ж історія, що й з 21-ю армією.

Я прошу вас взагалі звернути увагу на дії Єременка, який повинен був знищити цю групу, а насправді з цього нічого не вийшло. Якщо ви маєте точне уявлення, що саме відбувається на Південно-Західному і Південному фронтах, і, незважаючи на те, що ні той, ні інший фронт не мають жодних резервів, все ж вирішили пересунути корпус і передати його до складу Брянського фронту, то я буду змушений віддати наказ, щоб корпус вирушав.

Дозвольте коротко доповісти обстановку.

Південно-Західний фронт. 4-а стрілецька дивізія 5-ї армії перебуває в оточенні під Черніговом. Противник форсував р. Десну на ділянці на схід від Чернігова і на окуніновському напрямку. Противник форсував Дніпро біля Кременчука і на південний схід від нього. Про правий фланг Південно-Західного фронту вам відомо. Кирпонос нічогісінько не має в резерві.

Південний фронт. Як я вже доповів, точаться сильні бої з 25 серпня на нашому березі біля Дніпропетровська. В районі Каховки справа і далі ускладнюється: противник ввів щонайменше три дивізії, у нас там суцільного фронту немає.

Шапошников. Це мені все зрозуміло, Семен Михайлович. Але для того, щоб Південно-Західний фронт воював, необхідно закрити прорив на ділянці Новгород-Сіверський — Конотоп. Ось для цього і рухається 2-й кавкорпус. Відповідальність за цю операцію Верховний Головнокомандуючий поклав на Єременка. Прошу, не затримуючи, кинути корпус на Путівль.

Будьонний. Добре. Начальника штабу Південного фронту вже викликав до апарату, зараз йому буде віддано наказ про пересування кавкорпусу. Мою думку

прошу доповісти Верховному Головнокомандуючому і, зокрема, про дії Брянського фронту. До побачення!

Шапошников. Обов'язково доповім. Всього найкращого! ¹

Багато часу минуло, а я й досі не можу про це згадувати без хвилювання. Думаю, що Верховний Головнокомандуючий був тоді неправий, вимагаючи від командування Південно-Західного фронту утримувати фронт оборони на захід від Дніпра і на захід від Києва до останньої можливості. Що з того вийшло, я вже казав.

Що й говорити, навіть думка про можливу втрату Києва болем відзивалася тоді в серці кожної радянської людини, але, вирішуючи питання про долю столиці України, варто було брати до уваги всі військово-політичні фактори. Війна це війна, і якщо необхідно, якщо виникає загроза оточення і загибелі великого угруповання військ, треба швидко відводити його з-під ударів противника, щоб уникнути серйозної поразки і непотрібних втрат.

Коли мені доводиться торкатися подій під Єльнею, я мимоволі згадую про свої особисті переживання в ті тяжкі дні. Єльнінська операція була моєю першою самостійною операцією, першою пробою особистих оперативно-стратегічних здібностей у великій війні з гітлерівською Німеччиною. Гадаю, кожному зрозуміло, з яким хвилюванням, особливою обережністю і уважністю я приступив до її організації і проведення.

Згодом на фронт надійшла директива Ставки. У другому її пункті мовилося:

«Військам Резервного фронту, продовжуючи зміцнювати головними силами оборонну смугу на рубежі Осташков — Селіжарово — Оленіно — р. Дніпро (на захід від Вязьми) — Спас-Деменськ — Кіров, 30 серпня лівофланговими 24-ю і 43-ю арміями перейти в наступ із завданнями: розгромити єльнінське угруповання противника, оволодіти Єльнею і, завдаючи наступних ударів у напрямку Починок і Рославль, на 8 вересня 1941 року вийти на фронт Довгі Ниви — Хиславичі — Петровичі...» ².

Ці вказівки Ставки відповідали нашим пропозиціям, поданим до Москви. Оскільки фронт противника мав

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 96-А. Оп. 2011. Спр. 5. Арк. 93—95.

² ЦАМО СРСР. Ф. 132-А. Оп. 2642. Спр. 95. Арк. 9—12.

форму зверненої до нас великої дуги, напрошувалося рішення підсікти її під обидві основи одночасними ударами, що сходилися б на захід від Єльні. Ми також знали, що головні сили 2-ї танкової групи Гудеріана вже рушили на південь, а в глибині німецької оборони не було великих рухомих резервів. Щоб не дати гітлерівському командуванню зосередити свої зусилля на вирішальних для нас напрямках, ми наказали військам натиснути другорядними силами і на інших ділянках, уподовж всієї ельнїнської дуги.

Удосвіта 30 серпня після нетривалої артилерійської підготовки війська Резервного фронту рішуче перейшли в наступ. Головного удару завдавала 24-а армія під командуванням генерал-майора К. І. Ракутіна. Її частини наступали на Єльню з північного сходу. Їм назустріч з південного сходу просувалися кілька з'єднань 43-ї армії.

У дні Єльнїнської операції противник, як ми і передбачали, повернув головні сили 2-ї танкової групи Гудеріана на Конотоп. Гітлерівське командування приступило до виконання плану по оточенню і ліквідації нашого київського угруповання військ. А тому для нього було особливо важливим не допустити прориву оборони під Єльню і виходу Резервного фронту на фланг і в тил оборони групи армій «Центр».

Битва на всіх ділянках фронту була запеклою і тяжкою для обох сторін. Противник протиставив нашим дивізіям, що наступали, добре організований щільний артилерійський і мінометний вогонь. Ми, зі свого боку, також ввели в дію всю наявну авіацію, танки, артилерію і реактивні міномети.

Застосовуючи всі види бойової техніки, узгоджуючи вогонь з майстерним маневром, наші стрілецькі частини, артилеристи, льотчики й танкісти, тісно взаємодіючи, завдавали ворогу тяжких ударів, не даючи гітлерівцям спокою ні вдень, ні вночі, і вщент розгромили 10-у танкову, 17-у моторизовану і 15-у піхотну німецькі дивізії.

Гітлерівське командування покладало великі надії на поспіхом перекинуту під Єльню відбірну моторизовану дивізію СС «Рейх», до складу якої входили відбірні полки — «Німеччина», «Фюрер», «ЕЛФ». На ділянці оборони цієї дивізії було знайдено багато листівок фашистського верховного командування. В них вихвалялася

доблесть гітлерівських солдатів і висловлювалась упевненість, що вони і надалі перемагатимуть.

Проте надії Гітлера не справдилися. Під нищівними ударами наших частин дивізія СС, як і інші німецькі частини, що утримували плацдарм, зазнали непоправних втрат.

1 вересня 1941 року мене викликав до телеграфного апарата О. М. Поскрьобишев.

Біля апарата генерал армії Жуков.

Біля апарата Поскрьобишев.

Поскрьобишев. Здрастуйте! Передаю прохання товариша Сталіна. Ви зможете зараз виїхати до Москви? Якщо є така можливість, виїздіть, передавши справи на час вашої відсутності Ракутіну або Богданову.

Жуков. Щойно одержав невтішні відомості про 211-у дивізію, яка діяла в районі Рославля. Ця дивізія відійшла назад кілометрів на 5—6 і цим поставила в невідгідне становище 149-у стрілецьку дивізію. Зважаючи на складність обстановки, я хотів би вночі виїхати на ділянку 211-ї дивізії, навести там порядок. А тому прошу, якщо можна, відкласти мій приїзд, а якщо не можна, то виїду негайно.

Під Єльнею справи розгортаються непогано... Зараз вийшли на залізницю Єльня — Смоленськ. Якщо буде наказ виїздити, залишу за себе Богданова, йому ж накажу, щоб керівництво групою на рославльському напрямку передав Собенникову. Чекаю вказівок товариша Сталіна.

Сталін. Здрастуйте, товаришу Жуков! В такому разі можете відкласти поїздку до Москви і виїхати на позиції.

Жуков. Здрастуйте, товаришу Сталін! Чи треба все ж бути готовим до поїздки в Ставку на ближчі два дні, чи я можу працювати за своїм планом?

Сталін. Можете працювати за своїм планом.

Жуков. Все ясно. Бувайте здорові!

Тим часом ворог не хотів здаватися і вперто чіплявся за кожен висоту, кожен вигідний рубіж. Командування противника ввело у бій нові 157, 178, 268 і 292-у піхотні дивізії. Однак і це значне підкріплення не згасило наступального бойового духу радянських військ. Наші частини не давали противнику закріплюватися, охоплювали його з флангів, перетинали шляхи відходу. Горло-

вина ельнїнського виступу поступово стискала ся металевими кліщами і щодалі вужчала й вужчала.

В жорстоких боях з гітлерівцями радянські бійці, командири і політпрацівники показали зразки бойової доблесті. Відвагу, мужність і організованість проявила 100-а стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора І. М. Руссіянова. Ця дивізія одержала завдання ударом з півночі прорвати оборону на 6-кілометровій ділянці, розгромити супротивні частини ворога і перетнути шлях відходу угруповання противника із району Ельні на захід.

Генерала І. М. Руссіянова я добре знав. У 1933 році ми разом працювали в Слуцькому гарнізоні в Білорусії. В той час він командував стрілецьким полком. Це був дуже здібний командир, а його полк був завжди передовий.

З 22 по 29 серпня 100-а дивізія готувалася до наступу. У смузі, де передбачалося діяти, організували розвідку противника і місцевості. 23 серпня генерал Руссіянов провів рекогносцировку з командирами полків, батальйонів і рот. Опрацювали всі питання, пов'язані із з'ясуванням всіх бойових завдань і організацією взаємодії піхоти з артилерією. До початку наступу і під час боїв в частинах і підрозділах безперервно провадилася політична робота, спрямована на забезпечення виконання поставленого бойового завдання.

У ході підготовки мені довелося не раз бувати в цих частинах і я не сумнівався в успіхові.

Вранці 30 серпня 100-а дивізія разом з іншими частинами 24-ї армії перейшла в наступ. Ворог чинив відчайдушний опір. Найуспішніше діяв 85-й стрілецький полк, котрому в нічному бою вдалося прорвати оборону противника. Щоб виконати завдання на головному напрямі, командир дивізії в ніч на 3 вересня перекинув у смугу цього полку всі підрозділи сусіднього ліворуч 335-го стрілецького полку.

Переборюючи впертий опір противника, частини 100-ї дивізії наприкінці 5 вересня глибоко вклинилися в оборону ворога і вийшли на тиллові шляхи його угруповання, сприяючи цим іншим з'єднанням в боях за місто.

За бойові подвиги, організованість і військову майстерність, проявлені в боях з німецько-фашистськими загарбниками, 100-а стрілецька дивізія була перейменована на 1-у гвардійську стрілецьку дивізію.

Відважно билася за Єльню 127-а стрілецька дивізія полковника А. З. Акименка, 153-я стрілецька дивізія генерал-майора М. О. Гагена, 161-а стрілецька дивізія полковника П. Ф. Москвитіна. Ці дивізії відповідно були перейменовані на 2-у, 3-ю й 4-у гвардійські стрілецькі дивізії.

Ось що говорилося з цього приводу в наказі народного комісара оборони № 308 від 18 вересня 1941 року:

«В численних боях за нашу Радянську Батьківщину проти гітлерівських орд фашистської Німеччини 100-а, 127-а, 153-я і 161-а стрілецькі дивізії виявили зразки мужності, відваги й організованості. В нелегких умовах боротьби ці дивізії не раз завдавали жорстоких поразок німецько-фашистським військам, змушували їх, охоплених жахом, тікати.

Чому цим нашим стрілецьким дивізіям вдалося бити ворога і гнати поперед себе хвалені німецькі війська?

Тому що, по-перше, під час наступу вони йшли вперед не наосліп, не на відчай душі, а лише після ретельної розвідки, після серйозної підготовки, після того, як вони виявили слабкі місця противника і забезпечили охорону своїх флангів.

Тому що, по-друге, прориваючи фронт противника, вони не обмежилися просуванням вперед, а намагалися своїми діями розширити прорив в найближчих тилах противника, праворуч і ліворуч від місця прориву.

Тому що, по-третє, відвоювавши у противника територію, вони закріплювали її за собою, окопувалися на новому місці, організовуючи міцну охорону на ніч і висилаючи вперед серйозну розвідку для того, щоб знову промацати відступаючого противника.

Тому що, по-четверте, займаючи оборонну позицію, вони поводитися не як в пасивній обороні, а як в обороні активній... Вони не чекали моменту, коли противник вдарить по них і відтіснить назад, а самі переходили в контратаки, щоб прощупувати слабкі місця противника, покращити свої позиції і разом з тим загартувати свої полки в процесі контратак для підготовки їх до наступу.

Тому що, по-п'яте, при натиску з боку противника ці дивізії організовано відповідали ударом на удар.

Тому що, нарешті, командири і комісари цих дивізії поводитися себе як мужні й вимогливі начальники, які вміють змусити своїх підлеглих виконувати накази і не бояться карати порушників наказів і дисципліни».

У подальшому, рівняючись на «першогвардійців», в рядах Червоної Армії виросла численна радянська гвардія. Це була якісно нова, справді народна гвардія. Вона уособлювала в собі кращі національні традиції всіх наших народів. Під прапорами радянської гвардії билосся і багато воїнів-інтернаціоналістів: іспанець Рубен Ібаррурі (син Долорес Ібаррурі), чех Отакар Ярош та інші.

Героїчно билися під Єльнею частини 107-ї стрілецької дивізії полковника П. В. Миронова. Ще в мирний час за успіхи у бойовій і політичній підготовці дивізію було нагороджено перехідним Червоним прапором. Цю високу нагороду воїни з честю виправдали на полях битв. Вони знищили до п'яти полків німецько-фашистської піхоти, в тому числі і полк «Фюрер» дивізії СС «Рейх».

Мені довелося особисто стежити зі спостережного пункту командира дивізії за жорстоким боем 586-го стрілецького полку цієї дивізії, яким командував підполковник І. М. Некрасов.

Блискавичним ударом полк захопив село Волосково, та зненацька потрапив в оточення. Підполковник І. М. Некрасов, контужений, керував боем. Три доби тривав цей бій. Підтриманий іншими частинами 107-ї дивізії, артилерією і авіацією, полк не тільки прорвав оточення, а й зім'яв протидіючого ворога, притому захопив важливий опорний пункт — залізничну станцію. Надзвичайно вміло бився батальйон цього полку під командуванням Н. Д. Козіна¹ (нині генерал-майор). Високу тактичну підготовку і його особисту мужність я спостерігав згодом і в боях під Белгородом та в Берліні. Скільки подібних прикладів героїзму й відваги, проявлених у ті дні, можна було б навести!..

Скориставшись з того, що стемніло, а горловину ще не закрили, рештки військ противника відступили з району Єльні, кинувши на полі бою багато вбитих, поранених і велику кількість розтрощених танків і важкої зброї. Всього за період боїв в районі Єльні було розгромлено до п'яти дивізій, противник втратив убитими і пораненими 45—47 тисяч чоловік. Дорого заплатив ворог за намагання утримати ельнїнський виступ.

Вранці 6 вересня в Єльню вступили наші війська.

¹ Прізвище Н. Д. Козіна в даному контексті в рукопису немає.—
Прим. ред.

Згодом у місті з'явилися жителі, які ховалися від фашистів.

Я коротко доповів Й. В. Сталіну про хід битви і загальний результат ельнїнської операції. Розповів про доблесні з'єднання, частини і про їх командирів, про втрати фашистських військ. Як свідчили полонені, в декотрих частинах зовсім не залишилося артилерії і мінометів. Танки і авіацію противник останнім часом застосовував окремими групами і лише для того, щоб відбити наші атаки на найважливіших ділянках. Очевидно, ці засоби він перекинув на інші напрямки.

Дуже добре діяла наша артилерія навіть в нещодавно сформованих дивізіях. Реактивні снаряди залишали суцільне спустошення. Я оглянув район, що обстрілювався, й побачив знищені вщент оборонні споруди. Ушаково — головний вузол оборони противника — після залпів реактивних снарядів лежало в руїнах, а сховища розвалені й розбиті.

Переслідуючи противника, наші частини 7 вересня вийшли на ріку Стряну, форсували її і одержали завдання розгортати наступ, взаємодіючи з групою військ Західного фронту генерала П. П. Собенникова.

В результаті успішно проведеної операції по розгрому ельнїнського угруповання противника в військах панував піднесений настрій, зміцніла віра в перемогу. Частини впевнено зустрічали атаки противника, били його вогнем і дружно контратакували. І хоча завершити оточення противника і захопити в полон його ельнїнське угруповання нам не вдалося (для цього тоді не було достатньої кількості сил і насамперед танків), все ж обстановка на 8 вересня склалася на нашу користь: небезпечний ворожий ельнїнський виступ на лівому фланзі 24-ї армії було ліквідовано.

Щоправда, не скрізь все йшло гладко. Хочу розповісти про один прикрий випадок. Стрілецька дивізія 43-ї армії, одержавши завдання захопити плацдарм на західному березі ріки Стряни, після форсування ріки не забезпечила свій лівий фланг і без належної розвідки швидко кинулася вперед. Молодий, ще не досить досвідчений командир цього з'єднання допустив неабиякий промах: не вжив потрібних заходів для бойового забезпечення. З цієї помилки негайно ж скористався противник. Танковою контратакою він зім'яв бойові порядки дивізії. Радянські воїни билися стійко, вміло відбивали

атаки ворога, завдавали йому значних втрат. Найбільших втрат зазнали танкові частини противника від нашої протитанкової і дивізійної артилерії.

Нині важко сказати, яка із сторін постраждала більше. Контратаки гітлерівців відбито, однак і нам на цій ділянці довелося припинити наступ. Ось так поплатилися за непродумані дії командира цієї дивізії. Майже до вечора 9 вересня довелося мені разом з командиром залишатися на його спостережному пункті, виправляючи допущену помилку.

Вдень несподівано надійшла телеграма від Б. М. Шапошникова: на 20 годину того ж дня мене викликав у Ставку Верховний.

У телефонограмі ні про що більше не йшлося, і я не міг догадатися, яка ж причина виклику. Та треба було виїздити. Однак обстановка настійно вимагала моєї присутності, доки не наведемо порядок на лівому фланзі армії. Треба було віддати ще цілий ряд інших бойових розпоряджень командуючому армією. Та й шлях до Москви неблизький. Прикинувши, скільки на це знадобиться часу, я зрозумів, що запізнюся на призначений строк.

Й. В. Сталін не терпів запізнь на його виклики. Та що робити? Обстановка на війні не рахується з характеристиками командуючих. Треба було правильно вирішити, що ж важливіше — довести до кінця своє завдання на полі бою чи, незважаючи на обставини, з'явитися у призначений час на виклик старшого командира?

Недовго думаючи, я передав начальнику Генерального штабу таку телефонограму: «Доповідайте Верховному: через обстановку, що склалася, змушений прибути із запізненням на одну годину».

Не приховую, доробою до Москви я думав, як переконливо пояснити ситуацію, котра склалася на лівому фланзі 24-ї армії, щоб Й. В. Сталін правильно зрозумів причину мого запізнення.

В'їхали у Кремль в цілковитій темряві. Зненацька гострий промінь кишенькового ліхтарика вдарив в обличчя. Машина зупинилася. Я упізнав військового, що підійшов, — начальник управління охорони генерал Властик. Привіталися.

— Верховний Головнокомандуючий наказав зустріти вас і провести до нього на квартиру.

Я вийшов з машини і попрямував за генералом.

Ні про що не розпитував, знаючи, що все одно не дістану відповідь на запитання, що мене цікавили.

Зайшовши до їдальні, де за столом сиділи Й. В. Сталін, В. М. Молотов, О. С. Щербаков, Г. М. Маленков та інші члени Політбюро, я сказав:

— Товариш Сталін, я прибув із запізненням на одну годину.

Й. В. Сталін глянув на свій годинник і промовив:

— На годину і п'ять хвилин,— і додав: — Сідайте і, якщо проголодалися, підкріпіться.

Верховний Головнокомандуючий уважно розглядав карту обстановки під Ленінградом. Присутні сиділи мовчки. До їжі я не доторкнувся і також мовчав. Нарешті Й. В. Сталін відірвався від карти і, звертаючись до мене, зауважив:

— *Непогано вийшло у вас з ельїнським виступом. Ви тоді мали рацію (йшлося про мою доповідь 29 липня).*

Потім Верховний сказав:

— Ми ще раз обговорили питання про Ленінград. Противник захопив Шліссельбург, а 8 вересня розбомбив Бадаєвські продовольчі склади. Знищено великі запаси продовольства. З Ленінградом у нас тепер немає сухопутного зв'язку. Населення потрапило в тяжке становище. Фінські війська наступають з півночі на Карельському перешийку, а німецько-фашистські війська групи армій «Північ», підсилені 4-ю танковою групою, рвуться у місто з півдня.

Верховний замовк і знову повернувся до карти.

Хтось із членів ДКО зауважив:

— Ми тут доповідали товаришу Сталіну, що командування Ленінградського фронту навряд чи зуміє виправити становище.

Й. В. Сталін з осудом поглянув на того, хто заговорив, але все ще мовчав, перевівши зосереджений погляд на карту. Несподівано запитав:

— А як ви, товаришу Жуков, оцінюєте обстановку на московському напрямку?

Я його зрозумів і вхопив думку, що з'єднувала в одне ціле становище на різних фронтах, але відповів не відразу.

— Думаю, що німцям зараз необхідно як слід поповнити свої частини. За даними, що маємо від полонених, захоплених із військ групи армій «Центр», у про-

тивника дуже великі втрати. В деяких частинах вони сягають п'ятдесяти процентів. До того ж, не завершивши операцію під Ленінградом і не з'єднавшись із фінськими військами, німці навряд чи почнуть наступ на московському напрямку... Але це, звичайно, моя особиста думка. У гітлерівського командування можуть бути інші розрахунки, інші міркування. Так чи інакше, ми повинні завжди бути напоготові, щоб вести стійкі оборонні бої на московському напрямку.

Й. В. Сталін задоволено кивнув, потім без переходу запитав:

— Ну, то як діяли частини 24-ї армії?

— Добре билися, товаришу Сталін,— відповів я,— особливо 100-а, 127-а, 153-я і 161-а стрілецькі дивізії.

— А чим ви, товаришу Жуков, пояснюєте успіх цих дивізій і як оцінюєте командно-політичний склад армії?

Я висловив свої міркування. Хвилин п'ятнадцять Й. В. Сталін уважно слухав і щось коротко занотовував у своїй записній книжці, потім сказав:

— Молодці! Це якраз те, що нам зараз дуже потрібно.

Потім, знову без будь-якого переходу, раптом додав:

— Вам доведеться летіти в Ленінград і прийняти від Ворошилова командування фронтом і Балтфлотом.

Пропозиція була для мене несподіваною, і все ж я відповів, що готовий виконати це завдання.

— От і добре,— сказав Й. В. Сталін.— Майте на увазі, в Ленінграді вам доведеться перелітати через лінію фронту або через Ладозьке озеро, яке контролюється німецькою авіацією.

Верховний мовчки взяв зі столу блокнот і розмашистим твердим почерком щось написав. Склавши аркуш, він простяг його мені:

— Цю записку вручите товаришу Ворошилову особисто.

В записці значилося: «Передайте командування фронтом Жукову, а самі негайно вилітайте в Москву».

Перед тим як піти, звернувся до Верховного з проханням дозволити мені взяти з собою двох-трьох генералів, які можуть бути корисними на місці.

— Беріть кого хочете,— відповів Й. В. Сталін.

Трохи помовчавши, він сказав:

— Погано складаються справи в *Будьонного* на Пів-

денно-Західному напрямі. Ми вирішили замінити його. Кого, на вашу думку, варто туди послати?

— Маршал Тимошенко останнім часом набув великої практики в організації бойових дій, та й Україну він знає добре. Рекомендую послати його,— відповів я.

— Мабуть, маєте рацію. А кому доручимо замість Тимошенка командувати Західним фронтом?

— Командуючому 19-ю армією генерал-лейтенанту Коневу.

Й. В. Сталін з цим також погодився. Відразу ж по телефону дав вказівку Б. М. Шапошникову про маршала С. К. Тимошенка і передачу наказу І. С. Коневу для вступу його в командування Західним фронтом.

Я вже зібрався прощатися, та Й. В. Сталін запитав:

— Як ви оцінюєте подальші плани й можливості противника?

Тут у мене з'явилася ще одна нагода привернути особливу увагу Ставки до небезпечного становища на Україні.

— Зараз, крім Ленінграда, найнебезпечніша ділянка у нас — Південно-Західний фронт,— сказав я.— Думаю, що найближчими днями там може скластися тяжка обстановка. Група армій «Центр», вийшовши в район Чернігів — Новгород-Сіверський, може зім'яти 21-у армію і прорватися в тил Південно-Західного фронту. Впевнений, що група армій «Південь», захопивши плацдарм в районі Кременчука, буде оперативно взаємодіяти з армією Гудеріана. Над Південно-Західним фронтом нависає велика загроза. Ще раз рекомендую негайно відвести всю київську групу на східний берег Дніпра і за її рахунок створити резерви десь в районі Конотопа.

— А як же Київ?

— Як не тяжко, товаришу Сталін, а Київ доведеться залишити. Немає у нас іншого виходу.

Й. В. Сталін зняв трубку і подзвонив Б. М. Шапошникову.

— Що ж будемо робити з київським угрупованням? — запитав він.— Жуков настійно рекомендує негайно відвести його.

Я не чув, що відповів Борис Михайлович, та на закінчення Й. В. Сталін йому сказав:

— Завтра тут буде Тимошенко. Продумайте з ним це питання, а ввечері переговоріть з Військовою радою фронту.

Така розмова між Ставкою і Військовою радою Південно-Західного фронту відбулася через два дні, 11 вересня. Ось її зміст:

**Біля апарата Кирпонос, Бурмистенко, Тупіков.
Тут Сталін, Шапошников, Тимошенко.**

Сталін. Ваша пропозиція про відведення військ на рубіж відомої вам ріки здається мені небезпечною...

За даної обстановки на східному березі Дніпра відведення військ, як ви пропонуєте, буде означати оточення наших військ, бо противник наступатиме на вас не тільки з боку Конотопа, тобто з півночі, а також з південного боку, тобто Кременчука, і з заходу, бо при відведенні наших військ з Дніпра противник одразу ж захопить східний берег Дніпра і розпочне атаки. Якщо конотопська група противника з'єднається з кременчуцькою групою, ви потрапите в оточення.

Як бачите, ваші пропозиції про негайне відведення військ без того, що ви заздалегідь приготуєте рубіж на річці Псьол, по-перше, і, по-друге, поведете відчайдушні атаки на конотопську групу противника у взаємодії з Брянським фронтом,— повторюю, без цих умов ваші пропозиції про відведення військ є небезпечні і можуть призвести до катастрофи. Який же вихід? Вихід може бути такий:

Перше. Негайно перегрупувати сили, хоча б за рахунок Київського УРу та інших військ, і повести відчайдушні атаки на конотопську групу противника, взаємодіючи з Єременком, зосередивши в цьому районі дев'ять десятків авіації. Єременкові вже віддано відповідні вказівки. Авіаційну групу Петрова ми сьогодні спеціальним наказом передислокували на Харків і підпорядкували Південно-Заходу.

Друге. Негайно організувати оборонний рубіж на річці Псьол або ще десь на цій лінії, виставивши велику артилерійську групу фронтом на північ і на захід і відвівши 5—6 дивізій за цей рубіж.

Третє. Після створення кулака проти конотопської групи противника і створення оборонного рубежу на річці Псьол, словом, після всього цього розпочати евакуацію Києва. Ретельно підготувати знищення мостів.

Жодних плавальних засобів на Дніпрі не залишати, ліквідувати їх, а після евакуації Києва закріпитися на

східному березі Дніпра і не дати противнику прорватися туди.

Припинити, нарешті, пошуки рубежів для відступу, а шукати шляхів опору і тільки опору.

Кирпонос. У нас і на думці не було відводити війська, аж поки не отримаємо пропозицію подати міркування про відведення військ на схід з визначенням рубежів, а було лише прохання — у зв'язку з розширенням фронту до восьмиста з лишком кілометрів зміцнити наш фронт резервами.

За вказівкою Ставки, отриманою в ніч на 11 вересня, з армії Костенка знімаються 2 стрілецькі дивізії з артилерією і перекидаються залізницею на конотопський напрямок з завданням знищити, спільно з арміями Подласа і Кузнецова, мотомехгрупу противника, що прорвалася в напрямку Ромни. Із КиУРу, на нашу думку, поки що більше брати військ не можна, бо звідти вже взято дві з половиною стрілецькі дивізії для чернігівського напрямку. Із КиУРу можна буде взяти хіба що частину артилерійських засобів.

Вказівки Ставки Верховного Головнокомандування, щойно одержані по апарату, будуть негайно втілюватися в життя. Все.

Сталін. Перше. Пропозиції про відведення військ з Південно-Західного фронту надходять від вас і від Будьонного, головному Південно-Західного напрямку. Ось уривки з його донесення:

«Шапошников вказав, що Ставка Верховного Головнокомандування вважає відведення частин ПЗФ на схід передчасним... Якщо Ставка не може зосередити в даний момент такої сильної групи, то відхід для Південно-Західного фронту буде цілком назрілим».

Як бачите, Шапошников проти відведення частин, а головком за відведення, як і Південно-Західний фронт, котрий стояв за негайне відведення частин.

Друге. Про вжиті заходи по організації кулака проти конотопської групи противника і підготовці лінії оборони на відомому рубежі інформуйте нас систематично.

Третє. Києва не залишати і мости не руйнувати без дозволу Ставки. До побачення¹.

Кирпонос. *Вказівки ваші зрозумілі. До побачення.*

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 96-А. Оп. 2011. Спр. 5. Арк. 99.

Прощаючись перед моїм відльотом в Ленінград, Верховний сказав:

— Ми покладаємо на вас надії. Наказ Ставки про ваше призначення буде віддано тільки-но прибудете в Ленінград.

Я відчув за цими словами приховане побоювання за успіх нашого перельоту.

Зайшов до О. М. Василевського, який в той час був першим заступником начальника Генерального штабу. Олександр Михайлович працював над проблемами Південно-Західного напрямку. На моє запитання, як він оцінює обстановку на ділянках цього напрямку, О. М. Василевський сказав:

— Думаю, що ми вже дуже запізнилися з відведенням військ за Дніпро...

Зайшовши до Б. М. Шапошнікова, я домовився з ним про особистий зв'язок по проводах, що збереглися, і по радіо і запитав його думку про обстановку та прогнози на найближчий час. Він охоче поділився зі мною своїми міркуваннями.

Я до цього часу з великою вдячністю згадую Бориса Михайловича за ті розумні поради, які він мені завжди давав.

Щодо Ленінграда Б. М. Шапошников був настроєний оптимістично.

Тут мені хотілося б перервати відносно послідовний виклад подій. Минули перші, вкрай тяжкі два з половиною місяці війни. Наші втрати були дуже великі. Лише за перший день війни авіація прикордонних округів втратила близько 1200 літаків. Танкові і моторизовані з'єднання противника, підтримувані великими силами авіації, далі рухалися вперед, проривалися на стиках наших військ, завдавали ударів на флангах угруповань, руйнували вузли і лінії зв'язку. Гинули десятки тисяч радянських воїнів, мирних громадян...

І водночас усе відбувалося з самого початку не так, як планувало німецьке головне командування. Історики ще будуть розглядати, як послідовно, на загальному, начебто благополучному переможному фоні для фашистів, провалювалися один за одним наміри гітлерівського керівництва. Все це мало далекосяжні наслідки, про які ми ще зможемо сказати свою думку.

На чому ж спіткнулися фашистські війська, зробив-

ши свій перший крок по території нашої країни? Що ж насамперед перешкодило їм просуватися вперед звичними темпами? Можна твердо сказати — головним чином масовий героїзм наших військ, їх запеклий опір, стійкість, високий патріотизм армії і народу.

Історії відомо чимало прикладів, коли, покидавши чудову зброю, війська швидко втрачають здатність до опору, інакше кажучи, кидаються навітки. Ніхто не в змозі провести чітку межу між роллю власне зброї, військової техніки і значенням морального духу військ. Однак незаперечним є те, що за інших рівних умов найбільші битви і навіть війни виграють війська, які відзначаються незламною волею до перемоги, усвідомленим мети, стійкістю духу і відданістю знаменові, під яким йдуть на бій.

У зв'язку з цим мені здається доцільним надати слово противнику, з яким ми мали справу у Великій Вітчизняній війні. Більшість наведених джерел належить до тих перших днів, а не подальших років, коли на їх авторів могли впливати політичні, пропагандистські, а також особисті інтереси. При цьому варто мати на увазі, що до нападу на СРСР протягом років голос фашистських газет, радіо, документів, природно, відзначався переможним тоном. І не так важливо, на якому саме фронті, під чийм командуванням билися війська, що згадуються в цих джерелах. Важлива загальна тенденція оцінки становища і перебігу справ, поведінки солдатів і офіцерів саме в той період, коли ми терпіли поразку, коли нам було неймовірно важко.

Звичайно, ще багато чого було попереду. Радянський народ розумів, що боротися доведеться довго і що фашистська Німеччина кидатиме на Східний фронт дедалі нові сили, аж доки не вичерпає їх до дна. Але хай читач побачить, як від перших же оперативно-тактичних невдач на Східному фронті переможний тон німців починає поступово згасати, а натомість приходиться подив і розчарування.

Поглянемо, що говорять наші противники.

Генерал-майор фон Бутлар. «Война в России». 3 кн.: «Мировая война 1939—1945 гг.». М., Издательство иностранной литературы, 1957.

«На 6-у армію покладалося завдання прорвати прикордонні укріплення росіян в районі на південь від Ко-

веля ї тим самим дати можливість 1-й танковій групі вийти на оперативний простір...

Після деяких успіхів на початку війська групи армій «Центр» зіткнулись із значними силами противника, що утримував оборону на підготовлених заздалегідь позиціях, які деінде мали навіть бетоновані вогневі точки. В боротьбі за ці позиції противник ввів у бій великі танкові сили і завдав цілого ряду контрударів німецьким військам, які наступали.

Після запеклих боїв, що тривали кілька днів, нам вдалося прорвати дуже укріплену лінію оборони противника на захід від лінії Львів — Рава-Руська і, форсувавши ріку Стир, відтіснити на схід війська противника, які чинили шалений опір і весь час вдавалися до контратак...

У результаті впертого опору росіян уже за перші дні боїв німецькі війська зазнали таких втрат людьми і технікою, які значно перебільшували втрати відомих нам із досвіду кампаній у Польщі і на Заході. Стало цілком очевидним, що спосіб ведення бойових дій і бойовий дух противника, як і географічні умови даної країни, докорінно відрізнялися від тих, з якими німці зустрілися в попередніх «блискавичних» війнах, що привели до успіхів, котрі здивували світ».

Із службового щоденника начальника генерального штабу сухопутних військ Німеччини генерал-полковника Ф. Гальдера. «Военный дневник», том 3, книга первая. М., Воениздат, 1971.

«26 червня 1941 року, 5-й день війни.

Вечірні підсумкові зведення за 25.6. і ранкові зведення 26.6. повідомляють:

Група армій «Південь» повільно просувається вперед, на жаль, із значними втратами. У противника, який діє проти групи армій «Південь», відзначається тверде й енергійне керівництво. Весь час противник підводить із глибини нові свіжі сили проти нашого танкового клину. Резерви надходять як на центральну ділянку фронту, що спостерігалось і раніше, так і до південного флангу групи армій...

29 червня 1941 року (неділя), 8-й день війни.

...Відомості з фронту підтверджують, що росіяни повсюди б'ються до останньої людини...

Генерал-інспектор піхоти Отт доповів про свої враження від бою в районі Гродно. Впертий опір росіян змушує нас вести бій за всіма правилами наших бойових статутів. У Польщі і на Заході ми дозволяли собі деяку послабленість і відхід від статутних принципів, тепер це вже неприпустимо. Натиск авіації противника на наші війська, здається, дуже слабкий...

Обстановка на фронті ввечері: ...В районі Львова противник з впертими боями повільно відходить на схід. Тут уперше спостерігається масове руйнування мостів противником...

4 липня 1941 року, 13-й день війни.

...Під час просування наших армій всі спроби противника будуть, очевидно, швидко зломлені. Тоді перед нами впритул стане питання про взяття Ленінграда і Москви. Необхідно зачекати, чи матиме успіх звернення Сталіна, в якому він закликав усіх трудящих до народної війни проти нас. Від цього залежатиме, якими заходами й силами доведеться очищати обширні промислові області, котрі нам треба буде захопити...

7 липня 1941 року, 16-й день війни.

Група армій «Південь». На зміну оптимістичному настрою у командування 11-ї армії з'явилося розчарування. Наступ 11-го армійського корпусу знову затримується. Причини неясні. 17-а армія успішно просувається вперед і зосереджує свої передові загони для удару в напрямку Проскурова.

8 липня 1941 року, 17-й день війни.

Група армій «Центр». 2-а танкова група веде бої з противником, котрий безперервно атакує з напрямку Дніпра. При цьому противник з особливою запеклістю контратакує силами піхоти й танків в напрямку Орші проти північного флангу 2-ї танкової групи. Авангарди 3-ї танкової групи в кількох місцях форсували Західну Двіну і намагаються прорватися далі в напрямку Вітебська, відбиваючи контратаки противника з півночі...

...Противник вже не в змозі створити суцільний фронт, навіть на найважливіших напрямках. Зараз

командування Червоної Армії, очевидно, ставить перед собою завдання введенням у бій резервів, які у нього ще є, якомога більше виснажити контратаками німецькі війська і затримати їх наступ можливо далі на захід...

Формування противником нових з'єднань (у всякому разі, у великих масштабах) напевне потерпить невдачу через відсутність офіцерського складу, спеціалістів і матеріальної частини артилерії.

12.30 — доповідь у фюрера (в його ставці).

Головком (фон Браухіч.— Г. Ж.) доповів спершу про останні події на фронті. Після цього я доповів про становище противника і дав оперативну оцінку становища наших військ...

В кінці відбулося обговорення порушених питань.

П і д с у м к и:

1. Фюрер вважає найприйнятнішим «ідеальним вирішенням» таке:

...Група армій «Центр» повинна з двох боків оточити і ліквідувати угруповання противника, яке діє перед її фронтом, і, зломивши таким чином організований опір противника на його розтягнутому фронті, відкрити собі шлях на Москву. Після того як обидві танкові групи дійдуть до районів, вказаних їм у директиві по стратегічному розгортанню, можна буде тимчасово затримати танкову групу Гота (щоб використати її для підтримки групи армій «Північ» або для подальшого наступу на схід, але не для штурму Москви, а щоб оточити її). Танкову групу Гудеріана після того, як вона дійде до вказаного району, треба направити в південному або південно-західному напрямі на схід від Дніпра для підтримки наступу групи армій «Південь».

2. Фюрер беззаперечно вирішив зрівняти Москву і Ленінград з землею, щоб цілком позбавитися від населення цих міст, бо інакше ми його потім змушені будемо годувати протягом усієї зими. *Завдання по знищенню міст має виконати авіація. В жодному разі не використовувати для цього танки.*

11 липня 1941 року, 20-й день війни.

Група армій «Північ». Танкова група Гепнера відбивала атаки противника і продовжувала готуватися до подальшого наступу на район, що на південний схід від Ленінграда, зосереджуючи головні зусилля на своєму правому крилі.

...Полковник Окснер доповів про свою поїздку в танкові групи Гудеріана і Гота. Варто відзначити:

а) Нальоти російської авіації на переправи через Західну Двіну на південний захід від Вітебська;

б) Командування противника діє енергійно і вміло. Противник б'ється запекло і фанатично;

в) Танкові з'єднання зазнали значних втрат особового складу і матеріальної частини. Війська стомилися...

Липень 1941 року... На величезному радянсько-німецькому фронті день у день збільшується розмах, напруженість, запеклість боїв».

Гальдер змушений визнати, що несподівано сильний опір радянських військ перешкодив німецько-фашистському командуванню здійснити основну мету плану «Барбаросса» — оточити і знищити в швидкоплинній кампанії головні сили Червоної Армії на захід від лінії Дніпра, не давши їм змоги відійти в глиб країни.

26 липня 1941 року Гальдер пише: «Доповідь у фюрера. Про наміри груп армій. З 18.00 до 20.15 — затяжні, збуджені дискусії з приводу втрачених можливостей оточення противника».

30 липня начальник німецького генерального штабу відзначає у своєму щоденнику, що верховним головнокомандуванням прийнято нове рішення з питань про дальші операції на Східному фронті. Рішення передбачає, що «...на центральній ділянці фронту слід перейти до оборони...».

Так під впливом впертого опору Червоної Армії у багатьох військових керівників фашистської Німеччини навіть вищих інстанцій з'явилися ознаки непевності, помітне нервування.

На 29-й день війни Гальдер пише: «Запеклість боїв, котрі ведуть наші рухомі з'єднання, що діють окремими групами... не кажучи вже про велику стомленість військ, які з самого початку війни здійснюють довгі марші і ведуть вперті кровопролитні бої,— все це призвело до того, що дух наших керівних інстанцій підупав. Це особливо яскраво проявилось в абсолютній подавленості настрою головокма».

Наприкінці липня німецько-фашистська армія не змогла домогтися вирішальних успіхів. Вже 18 липня 1941 року Гальдер записав у щоденнику:

«Операція групи армій «Південь» дедалі більше втрачає свою форму. Ділянка фронту проти Коростеня, як і раніше, потребує значних сил для його утримання. Прибуття свіжих великих сил противника з півночі в район Києва змушує нас підтягти туди піхотні дивізії, щоб полегшити становище танкових з'єднань 3-го моторизованого корпусу і згодом змінити їх. В результаті цього на північній ділянці групи армій «Південь» виявилися скутими значно більші сили, ніж це було бажано».

Ще менше задовольняють Гальдера успіхи групи армій «Північ».

«Знову,— пише він 22 липня,— у ставці велика тривога з приводу групи армій «Північ», яка не має ударного угруповання і весь час припускається помилок. Дійсно, на фронті групи армій «Північ» не все гаразд порівняно з іншими ділянками Східного фронту».

У керівній верхівці вермахту виникли розбіжності щодо мети подальших операцій і напрямків головних ударів. Спостерігається непослідовність у постановці військам чергових завдань. Так, якщо 26 липня Гітлер вимагав «ліквідувати гомельське угруповання противника шляхом наступу новоствореної групи фон Клюге», то 30 липня Йодль повідомив Гальдеру інше рішення верховного головнокомандування збройних сил Німеччини: «На південній ділянці фронту поки що не проводити наступ на Гомель».

Уся ця лихоманка в діях стратегічного керівництва противника була наслідком непередбаченого стійкого опору Червоної Армії.

Із щоденника Гальдера бачимо, що німецькі війська в перші ж тижні боїв на радянсько-німецькому фронті зазнали великих втрат. Ось кілька прикладів:

20 липня 1941 року генштаб сухопутних військ доповів своєму верховному керівництву: «...Бойовий склад танкових з'єднань: 16-а танкова дивізія має менш ніж 40 процентів штатного складу, 11-а танкова дивізія — близько 40 процентів, становище 13-ї і 14-ї танкових дивізій дещо краще». Далі йде перелік стану військ в такому ж вигляді.

А ось уривок із праці відомого американського воєнного письменника Дж. Фуллера. В своїй книзі «Вторая мировая война 1939—1945 гг.» він наводить деякі по-

відомлення преси фашистської Німеччини. Вони також дуже характерні.

«Вже 29 червня у «Фелькішер беобахтер» з'явилася стаття, в якій вказувалося:

«Російський солдат має перевагу перед нашим противником на Заході своїм презирством до смерті. Витримка і фаталізм змушують його триматися доти, доки він не вбитий в окопі або не падає мертвий в рукопашній сутичці».

6 липня у подібній статті у «Франкфуртер цайтунг» зазначалося, що «психологічний параліч, котрий звичайно виникав услід за блискавичними німецькими проривами на Заході, не спостерігається такою мірою на Сході, що у більшості випадків противник не тільки не втрачає здатності до дій, а, в свою чергу, намагається охопити німецькі кліщі».

Це було новинкою в тактиці і способах ведення війни, а для німців — несподіваним і психологічно неприємним сюрпризом.

За словами автора статті, «німецький солдат зустрів противника, котрий із фанатичною впертістю тримався за своє політичне кредо і бліцнаступові німців протиставив тотальний опір».

Як виявилось, росіяни розмістили вздовж кордону не всі свої армії, як гадали німці. Невдовзі також з'ясувалося, що самі німці припустилися дуже грубого прорахунку, оцінюючи російські резерви. Перед війною з Росією німецька розвідувальна служба значною мірою розраховувала на «п'яту колону». Однак в Росії, хоч і були незадоволені, «п'ятої колони» не існувало...»¹

З такою реальністю довелося зіткнутися німецько-фашистському командуванню в перші місяці боїв на радянсько-німецькому фронті. Так, це була зовсім не та дійсність, на яку сподівалося гітлерівське керівництво! У наведених висловлюваннях ця думка простежується досить чітко. А ось факти.

Лише за перші два місяці війни в СРСР сухопутні війська вермахту втратили близько 400 тисяч чоловік,

¹ Фуллер Дж. Вторая мировая война 1939—1945 гг.: Стратег. и такт. обзор. М., 1956.

До речі зауважу, що з червня по грудень 1941 року поза радянсько-німецьким фронтом фашистські загарбники втратили всього лише біля 9 тисяч чоловік (!). Втрати військ противника на кінець кампанії влітку і восени становили на радянсько-німецькому фронті майже 800 тисяч чоловік з відбірних, кращих частин і з'єднань.

І все це за вкрай несприятливих умов, що склалися для нас на початку війни. А бойового досвіду у противника було більше, бо він воював уже чимало часу. Ініціативу також він тримав в руках. За кількістю військ і бойової техніки на головних напрямках противник мав перевагу, оскільки він довго готувався до війни і роками прискорено модернізував і механізував армію нападу. Він також мав для першого удару значно вищу економіку, ресурси, тому що в його руках був майже весь військовий потенціал Європи.

Необхідно враховувати і ту обставину, що гітлерівське керівництво, давши розгін своїй військовій машині, вичерпало далеко не все з того, що приготувало для загарбання Європи. Потужні резерви вивільнилися, і всі вони були кинуті проти СРСР.

Звичайно,— і ми вже про це говорили — попереду нас чекала важка боротьба, нам треба було чимдуж напружувати власні сили, щоб відбити навалу ворога, перехопити ініціативу, ліквідувати тимчасові переваги противника і, взявши гору над ним скрізь, вигнати з території нашої Батьківщини, а потім допомогти народам Європи скинути фашистське ярмо.

І все ж свою історичну роль в цій великій справі відіграв героїчний опір радянських військ переважаючим силам противника в перші місяці війни, і насамперед запеклі битви в районах Перемишля, Смоленська, Єльні, на дальніх і близьких підступах до Києва. В цих битвах не реалізувалися плани і розрахунки гітлерівського командування, пов'язані з безпосереднім ходом військових подій. Головним же було те, що економіка, ідеологія, пропаганда і політика фашизму, вся його потворна соціальна система постали перед такими проблемами, котрі гітлерівській Німеччині так і не вдалося розв'язати за всю війну з Радянським Союзом...

10 вересня 1941 року за рішенням Державного Комітету Оборони я мав вилетіти в Ленінград. Перед польотом позначив у своїй записній книжці:

«Організація і успішне проведення наступальної операції по ліквідації ельнїнського виступу, всебічна складна робота на посаді начальника Генерального штабу за перші п'ять тижнів війни дали мені багато корисного для командної діяльності оперативно-стратегічного масштабу і розуміння різноманітних способів проведення операцій.

Тепер я набагато краще усвідомив усе те, чим повинен керуватися командуючий, щоб успішно виконати покладені на нього завдання. Глибоко переконався, що в боротьбі перемагає той, хто краще підготував довірені йому війська у політико-моральному відношенні, хто зумів чіткіше довести до свідомості військ мету війни і наступної операції і піднести бойовий дух військ, хто йде назустріч бойовій доблесті, хто не боїться битися за несприятливих умов, хто вірить своїм підлеглим.

Мабуть, одна з найважливіших умов успішного проведення бою чи операції — своєчасно виявлені слабкі сторони військ і командування противника. Опитування полонених показало, що німецьке командування і війська діють суто за шаблоном, без творчої ініціативи, лише сліпо виконуючи наказ. А тому, як тільки мінялася обстановка, німці губилися, поводитися вкрай пасивно, чекаючи наказу вищого начальника, хоч у створеній бойовій обстановці такий наказ міг надійти не завжди своєчасно.

Особисто спостерігаючи за ходом бою і діями військ, переконався, що там, де наші війська не просто оборонялися, а при першій нагоді, вдень і вночі контратакували противника, вони майже завжди мали успіх, особливо вночі. Німці діяли вночі вкрай невпевнено і, я сказав би, погано.

Із практики проведення перших операцій зробив висновки, що найчастіше невдачі спіткали тих командуючих, котрі особисто не бували на місцевості, де передбачалося діяти військам, а обмежувалися вивченням її по карті й віддачею письмових наказів. Командири, котрі мають виконувати бойові завдання, повинні неодмінно добре знати місцевість і бойові порядки противника, щоб скористатися із слабких сторін його дислокації і саме туди спрямувати головний удар.

Дуже негативно впливають на хід операції, а також бою поспіхом прийнятті воєначальниками рішення без

ретельної додаткової перевірки одержаних відомостей і врахування особистих якостей тих, хто доповідає обстановку,— військових знань, досвіду, витримки і холодно-кровності.

Велике значення для здобуття перемоги будь-якого масштабу мають добре відпрацьовані на місцевості (або, на крайній випадок, на ящику з піском) взаємодії всіх видів і родів військ як в оперативних об'єднаннях, так і в тактичних з'єднаннях...»

Боротьба за Ленінград

Ранок 10 вересня 1941 року був прохолодний і похмурий. На Центральному аеродромі столиці, куди я прибув, щоб летіти у блокований Ленінград, біля літака, що стояв на злітній смузі, маячили три постаті: одна висока — генерал-лейтенанта М. С. Хозіна, друга трохи менша — генерал-майора І. І. Федюнінського, третя — льотчика, командира повітряного корабля. За домовленістю з Й. В. Сталіним, генерали від'їздили зі мною.

Командир корабля доповів про готовність екіпажу і літака до польоту. Як буває в таких випадках, ми всі, немов по команді, звели погляд на небо, намагаючись відгадати, яка буде погода на трасі польоту. Низько нависли густі хмари.

— Проскочимо! Погода якраз підходяща, щоб летіти над фронтом противника,— посміхаючись, сказав командир літака.

Ми вилетіли без затримки. Попереду був Ленінград, і кожен із нас думками вже сягав туди.

Ніхто з нас, звичайно, не міг тоді передбачити, що ми летимо у місто, яке протягом 900 днів вестиме небувалу героїчну боротьбу з ворогом і голодом.

Ленінград! Колиска пролетарської революції... Він особливо дорогий серцю кожної радянської людини. Тут В. І. Ленін керував нашою партією, закладав основи першої в світі соціалістичної держави. З перших днів Радянської влади роль цього міста, другого за розмірами і кількістю населення в СРСР, набула надзвичайної ваги у політичному, економічному і культурному розвитку нашої Батьківщини.

Ленінград! Одне з найкрасивіших міст світу. Твори архітектури, живопису, скульптури, чудові пам'ятники, прекрасні сади, парки і музеї міста завжди були гордістю нашої країни.

Гітлерівське командування надавало виняткового значення планам загарбання цього величезного індустріального центру і морського порту СРСР. Захопивши місто на Неві, фашистська Німеччина здобула б цілий ряд переваг політичного, економічного і морального значення.

З політичного і воєнно-стратегічного погляду, взяття Ленінграда і з'єднання з фінськими військами сприяло б зміцненню гітлерівської коаліції, примусило б уряди деяких інших країн, котрі все ще вагалися, вступити в війну проти СРСР.

Швидко захопивши Ленінград, Гітлер зміг би вивільнити діючі там війська, всі танкові і моторизовані з'єднання із складу 4-ї танкової групи, необхідні для успішного здійснення операції «Тайфун»¹.

Місто на Неві потрібно було гітлерівському керівництву і в морально-психологічному плані — щоб піднести дух своєї армії, військ сателітів, населення Німеччини і держав-союзників, щоб підтримати їхню віру в реальність планів війни проти Радянського Союзу. Бо обіцяний Гітлером «бліцкріг» давав серйозні осічки. Це плутало карти німецького командування, а надто великі втрати на Східному фронті породжували серйозні сумніви щодо можливостей переможного і швидкого завершення війни з Радянським Союзом.

Для нас втрата Ленінграда з усіх боків серйозно ускладнила б стратегічну обстановку. На випадок, коли ворог захопив би місто і тут з'єдналися б німецькі та фінські війська, нам довелося б створити новий фронт, щоб обороняти Москву з півночі, і використати при цьому стратегічні резерви, які Ставка готувала для захисту столиці. До того ж, ми неминуче втратили б могутній Балтійський флот.

Для противника взяття Ленінграда означало, що група армій «Північ» і фінські війська, які діяли на Карельському перешийку, легко могли з'єднатися з фінсько-німецькими військами в районі ріки Свір і перетнути наші комунікації, котрі пролягали в Карелію і Мурманськ. Усі ці фактори, разом узяті, обумовили надзвичайну запеклість і напруженість боротьби за Ленінград.

Щоб оволодіти Прибалтикою і Ленінградом, гітлерівське командування кинуло в наступ велику масу своїх

¹ Закодована назва операції по захопленню Москви.— *Прим. авт.*

військ — групу армій «Північ» під командуванням генерал-фельдмаршала фон Лееба. За період липнево-серпневих боїв 1941 року на північно-західному напрямі противнику вдалося оволодіти значною частиною Ленінградської області.

8 вересня 1941 року противник захопив Шліссельбург, перетнув останню для нас сухопутну комунікацію і заблокував Ленінград. Лінія нашої оборони зупинилася тут на західному узбережжі Неві. Широка, повноводна ріка була серйозною перешкодою для гітлерівських військ, однак її також треба було обороняти, бо до Шліссельбурга і Ладоги вийшли німецькі відбірні частини.

Ворог відтіснив нашу 54-у армію від основних сил Ленінградського фронту, але вона не дала гітлерівським військам рушити на схід і зупинила їх на рубежі Липка — Робітниче селище № 8 — Гайтолово. З цього моменту армія вже не підпорядковувалася фронту, а безпосередньо Ставці ВГК.

Війська 8-ї армії Ленінградського фронту, які раніше билися на території Естонської РСР, з тяжкими боями відійшли і закріпилися на лінії Петергоф — на південь від Усть-Рудиці — узбережжя Фінської затоки в районі Керново. Відтоді зв'язок цієї армії з містом можна було підтримувати лише по воді і повітряним шляхом.

На Карельському перешийку фінські війська вийшли до нашого старого державного кордону і намагалися просунути далі, однак там їх зупинили. Тепер вони очікували зручного моменту, щоб кинутися на місто з півночі.

З 8 вересня Ленінград перебував в дуже небезпечному становищі. Спілкуватися з Великою землею можна було лише по Ладозькому озеру й повітряним шляхом, під прикриттям нашої авіації. Розпочалося бомбардування і варварські артилерійські обстріли міста. Фашистські війська тиснули з усіх боків. Чи не найбільше угруповання танкових і моторизованих з'єднань противника концентрувалося на підступах до Урицька, Пулковських висот і Слуцька. Все свідчило про те, що ворог готується до вирішального штурму.

З дня на день наростало напруження обстановки.

...Від Москви до Ладозького озера погода «сприяла» нашому польоту: дощ, низька хмарність. Одне сло-

во, така погода не влаштувала винищувачів противника, і ми спокійно обходилися без будь-якого прикриття. Та ось, на підході до Ладозького озера, погода покращилася, нам довелося взяти ланку винищувачів. Над озером йшли на бриючому польоті, за нами погналися два «мессершмітти». Та через деякий час щасливо приземлилися на міському комендантському аеродромі. Чому наше прикриття не відігнало літаків противника — розбиратися не було часу, поспішали у Смольний, у штаб фронту.

При в'їзді у Смольний нас зупинила охорона і зажадала перепустку, якої ніхто з нас, звичайно, не мав. Я назвався, але це не допомогло. Служба є служба.

— Доведеться зачекати, товаришу генерал, — сказав вартувий і викликав караульного начальника. Чекати довелося майже п'ятнадцять хвилин, доки комендант штабу не дав особистий дозвіл на в'їзд у Смольний.

Біля входу нас зустрів один із дорученців командуючого.

— Де товариш Ворошилов? — запитав я.

— Проводить засідання Військової ради фронту, товаришу генерал армії.

— Хто серед присутніх?

— Дехто з командармів і начальників родів військ, командуючий Балтійським флотом, а також директори найважливіших державних об'єктів.

Ми піднялися на другий поверх у кабінет командуючого. У великій кімнаті за столом, вкритим червоним сукном, сиділо чоловік з десять. Привітавшись із К. Є. Ворошиловим і А. О. Ждановим, попросив дозволу бути присутнім на засіданні. Через деякий час вручив К. Є. Ворошилову записку Й. В. Сталіна. Мушу признатися, що зробив я це не без внутрішнього хвилювання. Маршал прочитав записку мовчки і, ледь кивнувши, передав А. О. Жданову, продовжуючи вести засідання.

На Військовій раді фронту розглядалося питання про заходи, котрі доведеться здійснити, якщо неможливо буде утримати місто. Висловлювалися коротко і сухо. Цими заходами передбачалося знищення найважливіших військових і індустріальних об'єктів і т. п. Зараз, більш ніж через тридцять років, ті плани здаються неймовірними. А тоді? Тоді становище було критичне.

І все ж ще існували деякі невикористані можливості. В результаті обговорення вирішили захищати Ленінград до останньої краплі крові.

В цей момент, очевидно, кожен із присутніх надзвичайно гостро відчув увесь тягар відповідальності перед партією і народом за успішне виконання завдань, покладених на нас Політбюро ЦК ВКП(б) і Державним Комітетом Оборони.

Познайомившись із командним складом, я з радістю побачив багатьох командирів, партійних і політичних працівників військ фронту і Балтійського флоту, яких знав раніше по роботі, і тепер мав уявлення, кому і що варто доручити. Особливо підбадьорювало те, що на чолі Ленінградської партійної організації і членом Військової ради фронту був секретар Центрального Комітету ВКП(б) Андрій Олександрович Жданов, прекрасний організатор, чудова й задушевна людина, яку глибоко поважали ленінградці, війська фронту і флоту.

Наприкінці 10 вересня, керуючись особистою запискою Верховного і без оголошення офіційного наказу, я приступив до командування Ленінградським фронтом¹. *К. Є. Ворошилов 12 вересня за завданням Й. В. Сталіна вилетів у 54-у армію маршала Г. І. Кулика. Генерал-лейтенанту М. С. Хозіну було наказано негайно вступити на посаду начальника штабу фронту, прийнявши її від генерала Мордвинова, а генерала І. І. Федюнінського того ж дня було направлено вивчати оборону військ 42-ї армії під Урицьком та на Пулковських висотах.*

Усю ніч з 10 на 11 вересня ми обговорювали з А. О. Ждановим, О. О. Кузнецовим, адміралом І. С. Ісаковим, начальником штабу фронту і деякими командуючими родів військ фронту обстановку і додаткові заходи по обороні Ленінграда.

Місто і його околиці я добре знав, бо вчився тут колись на курсах вдосконалення комскладу кінноти. З того часу, звичайно, багато що змінилося, але про район бойових дій я мав повне уявлення.

¹ Наказ Ставки про призначення мене командуючим військами Ленінградського фронту був підписаний 11 вересня 1941 року, після того як я доповів Й. В. Сталіну про своє прибуття в Ленінград. В п. 3-му цього наказу йшлося: «Товаришу Ворошилову здати справи фронту, товаришу Жукову прийняти Ленінградський фронт за 24 години з часу прибуття в Ленінград...» (ЦАМО СРСР. Ф. 217. Оп. 1227. Арк. 132).— *Прим. авт.*

У день нашого приїзду обстановка ще дужче напружилася. Особливо запекло атакували гітлерівські війська на ділянках оборони 42-ї армії. Ворожі танки увірвалися в Урицьк, але вогонь нашої протитанкової артилерії відкинув їх назад, на вихідні позиції. Піхота противника, підтримана танками, авіацією і артилерією, хоч і мала великі втрати, однак безперервно атакувала Пулковські висоти, м. Пушкін і Колпино. Командуючий 42-ю армією в цих запеклих боях використав усі свої резерви.

На південно-східних підступах до Ленінграда утримувала оборону слабка за складом 55-а армія під командуванням генерала І. Г. Лазарева. Сил у неї явно не вистачало. Фронт під Колпином підступав до Іжорського заводу, котрий виконував важливе військове замовлення для фронту. На заклик партійної організації першими відгукнулися комуністи і комсомольці підприємства. Всі спроби німецько-фашистських військ прорватися у місто в цьому районі скінчилися нічим — іжорці стояли на смерть.

З'ясувалося, що на всіх ділянках фронту гостро відчувалася нестача протитанкової артилерії. Тоді ми вирішили замінити її зенітними гарматами, здатними пробивати танкову броню. Для цього треба було негайно зняти з ППО міста частину зенітних гармат і встановити їх на найнебезпечніших ділянках.

Загальна думка Військової ради фронту зводилася до того, щоб терміново приступити до створення глибоко ешелонованої і розвинутої оборони на всіх вразливих напрямках, щільно замінювати підступи до міста, а частину перешкод підготувати для підведення під електрострум. Передбачалося звернути особливу увагу на район Пулковських висот.

Однак насамперед треба було негайно зміцнити оборону на рубежі Пулковські висоти — Урицьк. Для цього ми мали перекинути в 42-у армію частину сил із складу 23-ї армії, яка перебувала на Карельському перешийку, де зупинили фіннів. Крім засобів фронту, тут вирішили зосередити вогонь всієї корабельної артилерії Балтійського флоту.

Малося також на увазі сформувати 5—6 окремих стрілецьких бригад із складу моряків Балтійського флоту і навчальних закладів Ленінграда. Строк готовності формувань визначили в 5—6 днів.

Усі ці заходи почали впроваджувати уже з самого ранку 11 вересня.

Військова рада, до складу якої, крім А. О. Жданова, О. О. Кузнецова і мене, входили секретарі Ленінградського обкому партії Т. П. Штиков, Я. Ф. Капустін, голова облвиконкому Н. В. Соловйов, голова міськвиконкому П. С. Попков, працювала дружно, творчо, енергійно, не рахуючись ні з часом, ні з утомою. Всіх цих товаришів зараз уже немає серед живих. *Дехто з цих відданих нашої загальній справі людей, яких я глибоко поважав, після війни стали жертвами наклепу й були знищені.* Треба сказати, що це були видатні діячі нашої партії і держави. Вони зробили все, що тільки можна було зробити для успішної боротьби, відстоюючи місто Леніна, над яким в той час нависла смертельна небезпека. Ленінградці їх добре знали і поважали за мужню поведінку і незламну волю до перемоги.

Жителі міста самовіддано, кожен на своїй ділянці, виконували свій обов'язок. Першочерговим завданням було постачання військ зброєю, боеприпасами, військовою технікою. Все це виготовлялося під суцільним артилерійським обстрілом і невпинним бомбардуванням.

Кіровський завод, де виготовлялися важкі танки КВ (директор заводу І. М. Зальцман), було перетворено на потужний опорний пункт оборони міста. Багато робітників вступило в народне ополчення. Їм на зміну прийшли підлітки, жінки і пенсіонери. Більшість робітників перебралися жити в адміністративні та інші заводські приміщення. Всі вони вважалися на казарменому становищі. Фронт був так близько, що вікна цехів доводилося затуляти бронешитами і мішками з піском. Під час нальотів авіації і артилерійського обстрілу робота не припинялася. Звільнившись після зміни, робітники гасили запалювальні бомби, а медпрацівники надавали допомогу пораненим.

Гітлерівці за ретельно розробленим планом вели артилерійський обстріл і бомбардування важливих об'єктів — заводів і фабрик, інститутів і вокзалів, госпіталів, шкіл, торгових центрів. Обстрілювалися головним чином ті вулиці і навіть той їх бік, де був найпожвавленіший рух.

Полонений Ловно Рудольф з 9-ї батареї 240-го артилерійського полку 170-ї піхотної дивізії згодом свідчив:

«Ленінград обстрілювався артилерією вранці з 8 до 9 години, вдень з 11 до 12 години, ввечері з 17 до 18 години, а потім з 20 до 22 години. Основне завдання обстрілу — знищення жителів міста, руйнування заводських об'єктів і найважливіших споруд, а також моральне подавлення ленінградців...»¹

Фашисти не зупинялись ні перед чим. В районі Шліссельбурга, де оборонялася 1-а стрілецька дивізія військ НКВС під командуванням полковника С. І. Донскова, фашистські частини намагалися підготувати переправу через р. Неву на ділянці Порош — Невська Дубровка — Московська Дубровка. Гітлерівське командування наказало виставити попереду німецьких частин радянських жінок, дітей і стариків, яких зігнали з ближніх населених пунктів. Щоб наші люди не постраждали, треба було з великою точністю вести мінометний і артилерійський вогонь по противнику, що перебував в глибині своїх бойових порядків.

Ворог рвався до міста. Удосвіта 11 вересня противник відновив наступ ще більшою масою своїх ударних угруповань і наприкінці дня оволодів Дудергофом.

Наступного дня під натиском переважаючих сил нам довелося залишити Красне Село. В тяжкому становищі опинилися і наші війська, які обороняли м. Пушкін і Слуцьк.

Генерал Ф. Гальдер, начальник генерального штабу сухопутних військ гітлерівської Німеччини, записав тоді у своєму щоденнику:

«Наступ на Ленінград 41-го моторизованого і 38-го армійського корпусів розвивається цілком успішно. Велике досягнення військ!..»

Майже тиждень точилися дуже важкі кровопролитні бої. Гальдер зробив ще один запис у щоденнику:

«На фронті групи армій «Північ» відзначено значні успіхи в наступі на Ленінград. Противник починає слабшати у смузі корпусу Рейнгардта...» (41-й моторизований корпус. — Г. Ж.).

Обстановка вимагала найенергійніших і рішучих дій. Треба було використовувати найменшу можливість, щоб вдень і вночі контратакувати ворога, знесилювати його і завдавати йому втрат в живій силі і бойовій техніці, провалювати його наступальні заходи. Необхідно було на-

¹ Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями: Сб. матеріалів: В 7 т. М., 1957. Т. 1. С. 594.

вести найсуворіший порядок і дисципліну в частинах, різко поліпшити управління військами. 11 вересня начальником штабу фронту був призначений генерал М. С. Хозін, а 14 вересня Військова рада фронту призначила генерала І. І. Федюнінського командуючим 42-ю армією.

В боях за м. Пушкін і Слуцьк особливо відзначилася 168-а стрілецька дивізія полковника А. Л. Бондарева. Ця кадрова дивізія Червоної Армії 45 днів героїчно билася на фінському кордоні і в лісах Карелії, на північний захід від Ладоги. Виконуючи наказ командування, в дуже тяжких умовах з ар'єргардними боями дивізія евакуювалася на острів Валаам, а звідти її перекинули під Ленінград. Воїни дивізії зуміли зберегти майже всю бойову техніку, в тому числі гаубичний і гарматний артилерійські полки. Поповнена ленінградськими комуністами-політбійцями, ця дивізія билася з ворогом під Ново-Лісином, Слуцьком, містом Пушкін з такою ж стійкістю, як і на кордоні. З особливою стійкістю її воїни вели бої з противником в районі Колпино.

В дуже складній обстановці доводилося стабілізувати становище під Ленінградом. Ворог посилював натиск, особливо у смузі 42-ї армії на пулковському напрямку. Ми не змогли залишати без уваги й інші напрямки — шліссельбурзький і оранієнбаумський. І хоч противник там завдавав другорядних ударів, з ними треба було теж рахуватися, бо інакше виникли б неабиякі ускладнення.

Хочу з великою вдячністю відзначити розумну організаторську роль командуючого військово-повітряними силами генерал-полковника О. О. Новикова, який силами авіації фронту і флоту ефективно допомагав відбивати шалені атаки ворожих військ.

Моїм заступником по військово-морських силах Балтійського флоту був адмірал Іван Степанович Ісаков. Глибоко переконаний, що І. С. Ісаков був одним із найсильніших і талановитіших воєначальників Військово-Морського Флоту Радянського Союзу. Під його керівництвом командування Балтфлоту і артилеристи за короткий час сформували 6 окремих бригад морської піхоти, передавши їх на зміцнення Ленінградського фронту. Разом із начальником артилерії фронту генералом В. П. Свиридовим він швидко організував взаємодію флоту і фронту, створив потужну далекобійну контр-батареюну групу.

Гітлер підганяв командуючого групою армій «Північ» генерал-фельдмаршала фон Лееба, щоб той швидше взяв Ленінград, аби якнайскоріше вивільнити рухомі з'єднання 4-ї танкової групи для переведення їх на московський напрямок у склад групи армій «Центр».

З самого ранку 13 вересня противник силами двох піхотних, одної танкової і одної моторизованої дивізії розпочав наступ загальним напрямом на Урицьк. Прорвавши оборону, ворожі частини захопили Костянтинівку, Сосновку, Фінське Койрово і стали просуватися до Урицька.

«Значне заглиблення клину із заходу на Ленінград»,— записав у своєму щоденнику того дня Гальдер, а ввечері додав: «Біля Ленінграда значні успіхи. Вихід наших військ до «внутрішнього обводу укріплень» можна вважати завершеним».

Військова рада фронту добре розуміла, що в обороні Ленінграда склалося надзвичайне становище. Щоб ліквідувати грізну небезпеку, вирішили ввести в бій останній фронтовий резерв — 10-у стрілецьку дивізію. Останній!.. Рішення таїло в собі неабиякий ризик, але іншого виходу у нас тоді не було.

Вранці 14 вересня, після короткої могутньої артпідготовки, 10-а стрілецька дивізія разом із частинами сусідніх з'єднань і при підтримці авіації завдала ворогові блискавичного удару. В результаті напруженого бою оборону було поновлено. Противник з великими втратами залишив Сосновку і Фінське Койрово.

Вивчаючи і оцінюючи обстановку, ми намагалися насамперед з'ясувати можливості противника, глибше проникнути в задуми його командування, виявити найсильніші й слабкіші сторони ворожих військ, які блокували місто. Треба було з'ясувати, які сили, засоби й способи дій необхідно протиставити противнику, що рветься в Ленінград, аби зірвати його наміри.

Розмірковуючи над планом оборони Ленінграда, насамперед звернули увагу на те, що ворог, наступаючи, змушений діяти, розосередивши війська широким фронтом на три угруповання. Головні сили — танки і піхота — спрямовувалися до міста з півдня. Очевидно, фон Лееб був переконаний, що саме тут йому пощастить вломитися у місто, ударивши в центр фронту. Однак через густу приміську забудову і лісові масиви противник змушений був наступати вздовж доріг. З цієї обставини належало

скористатися: ми були в змозі надійно перекрити всі шляхи артилерійським і мінометним вогнем, бомбардувати їх авіацією, зміцнити оборону за допомогою інженерних перешкод.

Досвід бойових дій показав, що ворог дуже чутливий до будь-яких проявів активності з нашого боку. Контрудари і контратаки примушували противника наступати у сповільненому темпі. Замість того щоб кидати на головному напрямку найбільше ударних сил, німецьке командування часто обмежувалось півзаходами. А це давало нам змогу виграти час, необхідний для організації активного контрманевру.

Проявленню активності нашої оборони допомагало і розташування радянських військ, що склалося по ходу обстановки. 8-а армія закріпилася на оранієнбаумському плацдармі. При певній підтримці з боку флоту і 42-ї армії вона була спроможна завдавати ударів західному флангу і тилові угруповання противника, відволікаючи тим самим частину сил, що наступали на місто.

Були підстави на добрі сподівання і щодо 54-ї армії, якою командував маршал Г. І. Кулик. Її становище на східному фланзі вузького шліссельбурзького коридору давало можливість організувати удар по ворожих з'єднаннях і таким чином полегшити шлях просування військам Ленінградського фронту. Це могло б істотно допомогти обороні міста і відтягнуло б якусь частину сил групи армій «Північ» від основної, пулковської ділянки.

Ясна річ, успіх боротьби залежав від того, як активно діятимуть наші війська на всіх основних ділянках фронту. Ми це зрозуміли відразу, тільки-но прибули в Ленінград, про що й доповіли у Ставку ВГК.

Додатково розроблені заходи щодо зміцнення оборони міста передбачали розв'язання таких завдань:

— посилити партійно-політичну роботу серед військ і населення, щоб всебічно зміцнити дисципліну і віру в перемогу над ворогом;

— усіма сухопутними, повітряними і флотськими силами й засобами і надалі заподіювати якомога більше втрат ударним угрупованням противника, щоб вони не змогли прорвати нашу оборону;

— сформувати до 18 вересня і повністю озброїти ще п'ять стрілецьких бригад, дві стрілецькі дивізії. Основну частину цих військ передати в 42-у армію для створення четвертого рубежу оборони армії;

— щоб відволікати сили противника з-під Ленінграда, 8-й армії і надалі завдавати ударів у фланг і тил противника;

— дії частин фронту пов'язати з діями 54-ї армії,магаючись визволення від противника району Мга — Шліссельбург;

— поставити активніші завдання перед підпільними парторганізаціями і партизанськими загонами, що діють на південь від Ленінграда.

Таким чином, було передбачено два дуже великі фактори: зміцнення у свідомості наших воїнів і населення непохитної впевненості в нашій перемозі і необхідність нагромадження резервів для збільшення глибини оборони фронту. Здійснення несподіваного для противника удару силами 8-ї армії повинно було дати негайний результат.

Як бачимо, особлива увага приділялася 42-й армії, яка перебувала на найнебезпечнішому напрямку. Тут передбачалося створити таку оборону, об яку розбилися б усі намагання противника лобовим ударом оволодіти містом. Ми надавали великого значення діям флоту і берегової артилерії, що все більше активізувалися з наближенням лінії фронту до моря.

Як показали наступні події, цей план виявився дійсним і ефективним.

Загальне уявлення про ситуацію, що склалася на той час під Ленінградом, а також про заходи, до яких ми вдавалися, організовуючи оборонну роботу, можна мати з телефонної розмови, що відбулася між мною і Б. М. Шапошниковим 14 вересня 1941 року.

Біля апарата Шапошников. Здрастуйте, Георгій Костянтинович! Доповідайте, будь ласка, обстановку на вашому фронті і які вживаєте заходи для відновлення становища.

Біля апарата Жуков. Здрастуйте, Борис Михайлович!

Обстановка у південному секторі фронту значно складніша, ніж здавалося Генеральному штабу. Наприкінці сьогоднішнього дня противник, розвиваючи прорив трьома-чотирма дивізіями і ввівши у бій до двох танкових дивізій, вийшов на фронт Новий Сузі (що за 2 кілометри на південь від Пулково) — Фінське Койрово (північна околиця) — Костянтинівка — Горелово — Ані-

но — Копорське — Ропша — Глядіно і розгортає наступ у північному напрямку... Красногвардійськ і дороги, що ведуть із Красногвардійська до Пулково, також захоплює противник.

Отже, на цій ділянці фронту дуже складне становище. Воно погіршилося ще й тому, що командування в районі Ленінграда не мало жодних резервів. Зараз нам доводиться стримувати наступ і розгортання прориву противника за допомогою випадкових загонів, окремих полків і новосформованих робітничих дивізій.

Шапошников. Яких вживаєте заходів?

Жуков. Наприкінці цього дня на шляхах, де рухається противник, ми організували систему артилерійського вогню, в тому числі морську, зенітну й іншу артилерію. Збираємо міномети, і, гадаю, на ранок ми зможемо підготувати на основних напрямках щільний загороджувальний вогонь для взаємодії з піхотою, котру наприкінці дня розмістили на згаданому вище рубежі. Залучаємо всю авіацію фронту, Балтійського флоту і, крім того, збираємо до сотні танків.

Безпосередньо на південній околиці Ленінграда, на лінії М'ясокомбінат — Рибаське — Морський порт, розгортаємо дивізію НКВС, яку підсилюємо поки що 100 гарматами, маючи на увазі зібрати ще не менше як 100 гармат. Ось усе, що можу сказати про обстановку, яка склалася безпосередньо під Ленінградом.

На фронті 8-ї армії організуємо удар, щоб вийти на Кінгісеппське шосе, а потім ударом у фланг і тил противника відтягнути частину його угруповання з-під Ленінграда і, взаємодіючи з 55-ю і 42-ю арміями, в подальшому ліквідувати красносельську групу противника. Розраховуємо розпочати наступ 55-ю і 42-ю арміями не раніше 17 вересня. Раніше неможливо, бо зараз для цього немає сил. Думаю зібрати сили за рахунок відводу групи Астаніна¹. Всього маю надію зібрати до п'яти дивізій, якщо вдасться за два найближчі дні вивести Астаніна. А не вдасться, то зберемо хоча б три дивізії.

Удар у взаємодії з Куликом буду готувати, але провести його зможемо лише після ліквідації красносельського угруповання противника.

¹ Генерал-майор А. Н. Астанін — командуючий лузькою оперативною групою. Наприкінці серпня 1941 року його війська потрапили в кільце оточення в районі станцій Сіверська-Мшинська і Новинка.—
Прим. авт.

...Я прийняв на Ленінградському фронті всього 268 літаків, серед них тільки 163 справні. Дуже погано з бомбардувальниками і штурмовиками. Маємо 6 літаків ПЕ-2, 2 літаки ІЛ-2, 2 літаки АР-12, 11 літаків СБ. Така кількість не забезпечить виконання завдання. Дуже прошу Ставку дати хоча б один полк ПЕ-2 і полк ІЛ-2.

Шапошников. Вважаю, що ваше рішення насамперед організувати артилерійську завісу єдино правильне. Ленінградський фронт має вдосталь артилерії, щоб створити таку завісу.

Жуков. Все ясно. Прошу лише мати на увазі, як я вже доповів, що район Красногвардійська до ріки Іжори і всі шляхи, що пролягають через Красногвардійськ на північ, вже в руках противника... Зараз доводиться вдаватися до пожежних заходів і наводити належний порядок в частинах... Думаю, найближчими днями порядок наведемо... Якщо постане потреба, ні перед чим не зупинимось.

Прошу вас підсилити Кулика двома-трьома дивізіями, щоб він зміг завдати сильного удару. Це буде найкраща допомога фронту за наявної обстановки. З Куликом я тримаю зв'язок по «Бодо».

Шапошников. Вважаю, що Красногвардійськ закриває дорогу на північ, хоч противник і обійшов його із заходу... Безперечно, зараз всю увагу треба спрямувати на ліквідацію красносельського прориву, а потім на взаємодію з Куликом... Я думаю, що в тилах фронту і в різних вузах можна ще знайти і людей, і зброю. Ставка просить вас орієнтувати нас частіше по проводу і по радіо про події на фронті. Ваше прохання про зміцнення бомбардувальною авіацією негайно доповім товаришу Сталіну. Все ¹.

Треба було вибрати район для прориву блокади. На наш погляд, найбільш підходящим був мгинський виступ, захоплений противником. Завширшки він — 15—20 км. Місцевість тут лісова і болотяна, з великими ділянками торфорозробок. Невеликі висоти панували над навколишньою рівниною, їх можна було добре використати для міцної і ефективної оборони. Ось сюди, як до найсприятливішої ділянки для прориву блокади, і були звернені наші погляди.

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 217. Оп. 1221. Спр. 174. Арк. 58—67.

Незабаром після мого прибуття в Ленінград Б. М. Шапошников повідомив, що Ставка робить спроби деблокувати місто ударами 54-ї армії зі сходу. Він просив мене виділити війська для зустрічних дій. На жаль, фронт не міг цього зробити, бо все, що можна було, ми вже кинули на головний напрям, і зняти звідти будь-які війська означало б здати місто ворогу. А тому вирішили наступати назустріч 54-й армії всього однією дивізією і бригадою Невської оперативної групи.

Під Невською Дубровкою цим частинам належало форсувати повноводну Неву, близько 800 метрів завширшки, під суцільним вогнем противника, а потім атакувати ворога, діючи через болото і ліс. Завдання надзвичайно тяжке, можна сказати, непосильне.

Умови деблокування Ленінграда у вересні 1941 року вимагали від 54-ї армії значно енергійніших дій і тісної взаємодії з частинами Ленінградського фронту. Однак нам не вдалося вирішити питання щодо спільних дій такою мірою, як того вимагала обстановка. Я дозволю собі навести телеграфну розмову з маршалом Г. І. Куликом, що відбулася в ніч на 15 вересня 1941 року. Текст її подається з невеликим скороченням.

Біля апарата Кулик.

Біля апарата Жуков.

Жуков. Вітаю тебе, Григорій Іванович! Тобі відомо, що я прибув на зміну Ворошилову? Я хотів би, щоб у нас з тобою якнайскоріше закипіла робота по очищенню території, на якій ми могли б потиснути один одному руки і організувати тил Ленінградського фронту. Прошу коротко доповісти про обстановку. В свою чергу хочу поінформувати, що робиться під Ленінградом:

Перше. Противник, захопивши Красне Село, скажено атакує Пулково, в напрямку на Лігово. Друге вогнище на південний схід від Слуцька — район Федоровське. З цього району противник наступає вісьмома полками загальним напрямком на м. Пушкін, маючи на меті з'єднатися в районі Пушкін — Пулково.

Друге. На решті ділянок фронту обстановка попередня... **Південна група** Астаніна у складі чотирьох дивізій вживає заходів, щоб вийти з оточення.

Третє. На всіх ділянках фронту організуємо активні дії. На тебе покладаємо великі надії. У мене поки

що все. Прошу коротко повідомити обстановку на твоїй ділянці.

Кулик. Здравія бажаю, Георгій Костянтинович! Дуже радий разом з тобою виконувати почесне завдання по визволенню Ленінграда. Чекаю також з нетерпінням зустрічі. Обстановка у мене така:

Перше. Протягом останніх двох-трьох днів я веду бій на своєму лівому фланзі в районі Вороново, тобто на лівому фланзі угруповання, котре йде на з'єднання з тобою. Противник за останні два-три дні зосередив проти мого основного угруповання такі дивізії. Буду називати їх полки, бо хочу знати, чи часом не виставлено решти полків проти твого фронту. Почну з правого боку: в районі Робітничого селища № 1 з'явився 424-й полк 126-ї піхотної дивізії, раніше його на моєму фронті не було. Решти полків цієї дивізії немає. Вони або в Шліссельбурзі, або на Неві діють на захід проти тебе, або в резерві в районі Шліссельбурга.

Друге. В районі Синявіно і на південь від нього діє 20-а мотодивізія, разом з нею помічено танки 12-ї танкової дивізії.

Третє. На фронті Сіголово — Туришкіно розгорнулася 21-а піхотна дивізія. Спільно з нею в цьому ж районі діє 5-а танкова дивізія в напрямку Слав'янка — Вороново. Протягом останніх трьох днів йде посилене пересування мотомехчастин і танків з району Любань на Шапки — Туришкіно — Сологубовка. Сьогодні о 16.30 помічено виведення танків (понад 50) в районі Сологубовка на Сіголово, а також помічено велике скупчення військ в лісах на схід від Сіголово і на північний схід від Туришкіно. Крім того, в цьому ж районі з'явилася важка артилерія. Сьогодні у мене точився бій за оволодіння Вороновим. Це була окрема операція майбутнього наступу, проте розв'язати це завдання не вдалося. Правда, тут діяли незначні з'єднання. Я це зробив навмисне, бо не хотів залучати великі сили до цієї операції: зараз у мене йде поповнення частин.

Лінія фронту, яку охоплює 54-а армія, така: Липки — Робітничє селище № 7 — селище Естонський — Тортолово — Мишкіно — Поріччя — Михалево.

Противник зосереджує на моєму правому фланзі досить сильне угруповання. Чекаю, що завтра він розпочне наступ. Мною вжито заходів для відсічі наступу, думаю відбити його атаки і негайно контратакувати. За остан-

ні три-чотири дні нами знищено як мінімум 70 танків... У другій половині 13 вересня точився сильний бій в районі Горне Хандрово, де було знищено 28 танків і батальйон піхоти, але противник весь час, особливо сьогодні, проявляє велику активність. Все.

Таким чином, з міркувань Г. І. Кулика виходило, що найближчим часом його армія наступати не збирається. Це нас аж ніяк не влаштовувало, бо під Ленінградом становище вже було критичним. Окрім прямих дій з боку 54-ї армії, я розраховував також на авіацію цієї армії, щоб завдати ударів важливим районам на підступах до Ленінграда.

Треба було роз'яснити це моєму співбесіднику.

Жуков. Григорій Іванович, дякую за інформацію. У мене до тебе велике прохання — не чекати наступу противника, а негайно організувати артпідготовку і перейти в наступ загальним напрямком на Мгу.

Кулик. Зрозумів. Я думаю, 16—17-го.

Жуков. 16—17-го пізно! Противник мобільний, треба його випередити. Я упевнений, що, коли розгорнеш наступ, матимеш великі трофеї. Якщо завтра все ж не зможеш наступати, прошу всю твою авіацію кинути на розгром противника в районі Поддолово — Корделево — Чорна Річка — Аннолово. Всі ці пункти на річці Іжора, за 4—5 кілометрів на південний схід від Слуцька. Сюди треба спрямовувати удари протягом цілого дня, хоча б малими партіями, щоб противник не міг підвести голову. Але це на крайній випадок. Дуже прошу атакувати противника і швидше кинути кінноту в тил противника. У мене все.

Кулик. Завтра перейти в наступ не можу, бо не підтягнута артилерія, не опрацьована на місці взаємодія і не всі частини вийшли на вихідне положення. Мені щойно повідомили, що противник о 23 годині перейшов у наступ в районі Шліссельбург — Липка — Синявіно — Гонтова Липка. Наступ відбито. Якщо противник завтра не перейде в загальний наступ, то прохання твоє про дії авіації по пунктах, вказаних тобою, виконаю...

Ці дані обстановки під Шліссельбургом я вже мав. Однак маршал Г. І. Кулик помилявся: дії противника були всього лише спробою розвідати нашу оборону боєм.

Г. І. Кулик не уявляв собі або не хотів розуміти вкрай напруженої обстановки під Ленінградом.

Вже не приховуючи роздратування, я сказав:

— Противник не переходив у наступ, а вів нічну силову розвідку! Кожну розвідку або дрібні дії ворога дехто, на жаль, сприймає як наступ...

Зрозуміло, що ви насамперед турбуєтесь про благополуччя 54-ї армії і, мабуть, вас недостатньо хвилює обстановка, що склалася під Ленінградом. Ви повинні зрозуміти, що мені доводиться прямо із заводів кидати людей назустріч атакам противника, не чекаючи опрацювання взаємодії на місцевості. Зрозумів, що розраховувати на активний маневр з вашого боку не варто. Вирішуватиму завдання сам. Мушу зауважити, що мене вражає відсутність взаємодії між вашим угрупованням і фронтом. По-моєму, на вашому місці Суворов діяв би інакше. Вибачте за відвертість, але мені не до дипломатії. Бажаю всього найкращого! ¹

Незважаючи на вжиті заходи, обстановка під Ленінградом погіршувалася. Противник діяв все активніше. Очевидно, генерал-фельдмаршал фон Лееб із шкіри пнувся, щоб за будь-яку ціну виконати наказ Гітлера — покінчити з ленінградською операцією до початку наступу німецьких військ під Москвою.

Вранці 15 вересня противник поновив наступ у смузі 42-ї армії. Його чотири дивізії, підсилені танками і підтримані масованими ударами з повітря, вперто просувалися вперед. Ціною великих втрат ворогу вдалося відтіснити наші 10-у і 11-у стрілецькі дивізії до південних околиць селища Володарського і Урицька. На інших ділянках оборони цієї армії ворожі атаки було відбито.

Щоб не дати противнику прорватися в Ленінград через Урицьк, ми 16 вересня зміцнили 42-у армію щойно сформованими 21-ю стрілецькою дивізією НКВС, 6-ю дивізією народного ополчення і двома стрілецькими бригадами із моряків і особового складу різних частин ППО. Ці з'єднання одержали наказ тримати оборону на зовнішньому обводі укріпленого рубежу міста, що пролягав від узбережжя Фінської затоки через Лігово, М'ясокомбінат, Рибачьке до ріки Неви.

Завдяки цьому заходу утворився сильний другий ешелон 42-ї армії і було досягнуто тактичної глибини

¹ ЦАМО СРСР, Ф. 217. Оп. 1221. Спр. 174, Арк. 81—96.

оборони. Це значною мірою сприяло підвищенню її стійкості і нездоланності.

Варто відзначити, що з виходом противника до селища Володарського й Урицька лівий фланг його ударного угруповання розтягнувся ще більше. Ми вирішили скористатися з вигідної для нас обставини і завдати противнику контрудару силами 8-ї армії.

Командуючий 8-ю армією одержав наказ залишити на ділянці Керново — Терентьево прикриття, 5-у бригаду морської піхоти відвести на заздалегідь підготовлений в інженерному плані рубіж оборони на річці Коваші, а 191-у і 281-у стрілецькі дивізії і 2-у дивізію народного ополчення зосередити на своєму лівому фланзі і завдати противнику контрудару на ділянці Ліпиці — селище Володарського в напрямку на Красне Село. За цим же наказом до складу 8-ї армії вливалися 10-а і 11-а стрілецькі дивізії і 3-я дивізія народного ополчення 42-ї армії, котрі мали брати участь в контрударі. Одночасно 125-а і 268-а стрілецькі дивізії 8-ї армії виводилися в резерв фронту.

Завдяки такому рішення ми могли створити ударне угруповання 8-ї армії, щоб завдати контрудару противнику і водночас поновити резерв фронту для захисту від будь-яких несподіванок. Подальший хід подій показав, що все це було своєчасно і правильно.

Доповідаючи своє рішення Ставці Верховного Головнокомандування, я не замовчав розмови з Г. І. Куликом. Й. В. Сталін обіцяв вжити заходів. Увечері 16 вересня Верховний Головнокомандуючий зв'язався з ним по телефону і поставив вимогу «...не затримувати підготовку до наступу, а вести її рішуче, щоб відкрити спілкування з Жуковим».

«У своїй розмові з вами 15 вересня,— нагадав Й. В. Сталін,— Жуков змалював вам становище фронту, і тому вашу операцію не можна затягувати»¹.

Та й цього разу наступ 54-ї армії затягнувся і розпочався лише через кілька днів.

17 вересня бої під Ленінградом досягли найвищого напруження. Цього дня шість дивізій противника, підтримані великими силами авіації групи армій «Північ» зробили ще одну спробу прорватися в Ленінград з півдня. Захисники міста мужньо відстоювали кожен метр,

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 96-А. Оп. 2011. Спр. 5. Арк. 104.

безперервно контратакуючи ворога. Артилерія фронту і Балтійського флоту інтенсивним вогнем обстрілювала частини противника, що наступали, авіація фронту і флоту своєчасно надавала всебічну підтримку частинам, які утримували оборону.

Оцінюючи ситуацію як винятково небезпечну, Військова рада фронту 17 вересня надіслала військовим радам 42-ї і 55-ї армій вкрай суворий наказ. В ньому йшлося:

«Рубіж Лігово — Кискіно — Верхне Койрово — Пулковські висоти — район Московської Слав'янки — Шушари і Колпіно мають виняткове значення для оборони Ленінграда, а тому ні за яких обставин не можуть бути залишені»¹.

Треба віддати належне нашим героїчним воїнам: вони правильно зрозуміли наказ і добросовісно виконали його. Сильним вогнем і безперервними контратаками війська фронту змусили гітлерівців перейти від наступу до оборони. Відбиваючи наступ ворога через Лігово на Ленінград, особливо відзначилися 21-а стрілецька дивізія полковника М. Д. Папченка, 6-а бригада морської піхоти полковника Д. А. Синочкіна і 7-й винищувальний авіаційний корпус полковника С. П. Данилова. Виняткову доблесть проявили артилеристи 42-ї армії. Нерідко цілі дивізіони, а іноді й артилерійські полки висувалися на відкриті бойові позиції і прямою наводкою знищували насадаючого ворога. Лише на ділянці Лігово — Пулково на пряму наводку було виставлено понад 500 гармат.

Плани противника — пробитися в Ленінград через Урицьк — провалилися, тут надзвичайно багато значив контрудар 8-ї армії. Її ударне угруповання у складі чотирьох стрілецьких дивізій 19 вересня перейшло в наступ загальним напрямком на Красне Село. Хоча наступ і не привів до поновлення тут оборони, однак примусив німців перегрупувати частину сил із найнебезпечнішого для нас напрямку Урицьк — Ленінград на петергофський, що й передбачалося нами заздалегідь.

Продовжуючи запеклі атаки на Пулковські висоти, противник силкувався знайти слабкі місця в нашій обороні і на інших ділянках фронту. Вранці 18 вересня він завдав удару в стик 42-ї і 55-ї армій і, захопивши місто

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 249. Оп. 1544. Спр. 112. Арк. 144.

Пушкін, намагався обійти Пулковські висоти зліва, а Колпіно справа і таким чином прорватися до Ленінграда. Однак і тут гітлерівські війська не змогли зломити опір хоч і малочисельних, але героїчних радянських військ.

У розпал боїв за Пулково і м. Пушкін противник завдав чи не найсильніших артилерійських і авіаційних ударів по Ленінграду, намагаючись цим самим зломити волю ленінградців і його захисників. 19 вересня місто обстрілювалося артилерією протягом вісімнадцяти годин — з 1 години 5 хвилин до 19 години. Водночас німецька авіація шість разів налітала на місто. До Ленінграда прорвалося 276 бомбардувальників противника.

Щоб подавити або ліквідувати нашу могутню морську артилерію, яка вела нищівний вогонь по військах групи армій «Північ», котрі наступали, німецько-фашистське командування 21—23 вересня здійснило цілий ряд масованих нальотів на кораблі і на Кронштадт. Налітало водночас по декілька сот бомбардувальників. Але інтенсивний вогонь зенітної артилерії і рішучі атаки радянських винищувачів не дали ворогу здійснити його задум: істотної шкоди флоту він не завдав.

Протягом 23—26 вересня противник неодноразово робив спроби наступати на Пулковські висоти, на Петергоф і Оранієнбаум. Однак щоразу його атаки відбивалися артилерійським, мінометним і кулеметним вогнем, а також ударами авіації. В той же час ми завдавали ворогу дошкульних контрударів силами стрілецьких частин і з'єднань.

Щоб зміцнити оборону в районі Урицька і Пулковських висот, взяли резерви із 23-ї армії, яка перебувала на Карельському перешийку. В цьому районі було дещо спокійніше. Фінські війська пострілювали. Наші війська відповідали тим же. Це дало змогу командуванню фронту забрати звідси всі армійські резерви і навіть частину полків декотрих стрілецьких дивізій.

У районі Петергофа в тил ворожих військ висадився морський десантний загін, щоб посприяти приморській групі в проведенні операції. Моряки діяли не тільки сміливо, а й украй відчайдушно. Противнику якимось чином вдалося виявити десант на підході, і його зустріли вогнем ще на воді. Моряків не стримав вогонь противника. Вони вибралися на берег, і німці кинулися навтіки. На той час гітлерівці вже добре знали, що таке

«шварце тодт» («чорна смерть»), як називали вони нашу морську піхоту.

Захопившись першими успіхами, моряки переслідували втікаючого противника, але на ранок самі були відрізані од моря. Більшість їх полягла смертю хоробрих. Не повернувся і командир героїчного десанту полковник Андрій Трохимович Ворожилов.

Десантні загони моряків і прикордонників із 20-ї дивізії НКВС полковника А. П. Іванова не раз вирушали в тил противника. Скрізь і всюди вони проявляли казкову хоробрість. Блискуче діяли у вересневих боях і стрілецькі бригади, сформовані з моряків Балтфлоту.

20 вересня Ставка Верховного Головнокомандування ще раз поквапила командуючого 54-ю армією маршала Г. І. Кулика з організацією рішучого наступу. В телеграмі Г. І. Кулику Верховний наполягав на негайних діях:

«За ці два дні, 21-го і 22-го, треба зробити прорив у фронті противника і з'єднатися з лєнінградцями, бо потім уже буде пізно. Ви дуже спізнилися. Треба надолужити прогаяний час. Інакше, якщо ви і надалі будете запізнюватися, німці встигнуть перетворити кожне село на фортецю, і вам уже ніколи не доведеться з'єднатися з лєнінградцями»¹.

Однак і це розпорядження залишилося невиконаним.

29 вересня Ставка підпорядкувала 54-у армію Ленінградському фронту. Маршала Г. І. Кулика звільнили від командування, мені довелося призначити командуючим 54-ю армією генерала М. С. Хозіна, залишаючи за ним обов'язки начальника штабу фронту.

Як стало відомо тепер, гітлерівці також підганяли свої війська. Командуючий німецькою групою армій «Північ» фон Лєєб настійно вимагав якнайскоріше зломити опір захисників Ленінграда, щоб з'єднатися з карельською групою фінських військ. Та, незважаючи на вжиті заходи, умовляння і погрози, фашисти так і не змогли розгромити лєнінградське угруповання радянських військ. В результаті дуже активної і впертої оборони військ Ленінградського фронту і масового героїзму воїнів прорив у Ленінград через Красне Село — Урицьк — Слуцьк — Пушкін провалився повністю.

Гітлер скаженів. *Головнокомандуючого північною*

¹ ЦАМО СРСР. Ф. 96-А. Оп. 2011. Спр. 5. Арк. 122.

групою військ генерал-фельдмаршала фон Лееба було знято Гітлером з посади, але й це не допомогло. Гітлер розумів, що час працює не на Німеччину, а на Радянський Союз, котрий, долаючи величезні труднощі, успішно мобілізує народні сили, створює нові військові формування і могутні засоби боротьби. Кампанія влітку і восени завершилася без значних успіхів у досягненні стратегічних цілей. Наближалася зима, а до неї гітлерівські війська не підготувалися.

На початку жовтня розвідка фронту доповідала, що німці копають землянки, утеплюють бліндажі, зміцнюють передній край мінами та іншими інженерними засобами. Розвідники зробили правильний висновок: противник готується до зими. Полонені підтвердили це припущення. Вперше за багато днів ми реально усвідомили, що фронт на підступах до міста виконав своє завдання і зупинив наступ гітлерівських військ. Лінія оборони на підступах до Ленінграда з півдня стабілізувалася і залишалася без істотних змін до січня 1943 року. До того ж часу закріпилися позиції сторін і на річці Свір.

Які ж основні підсумки і особливості оборонного етапу битви за Ленінград восени 1941 року? І в чому причини провалу наступу німецько-фашистських військ?

Найважливіше воєнно-політичне значення успішної оборони Ленінграда полягає в тому, що вона провалила широко задумані плани гітлерівського командування. Війська Ленінградського фронту і Балтійського флоту своєю героїчною стійкістю і активними діями знекровили, виснажили й міцно прикували до північного напрямку велике угруповання німецько-фашистських військ і не дали гітлерівському командуванню своєчасно перекинути під Москву рухомі з'єднання 4-ї танкової групи. Ця група не встигла до початку операції «Тайфун» поновити пошарпану матеріальну частину, і в такому стані її, ослаблену, ввели в бої на московському напрямку. Ця обставина значною мірою сприяла успішній обороні Москви і розгрому ворожих полчищ на підступах до столиці нашої Батьківщини.

У вересні 1941 року бої під Ленінградом точилися дуже динамічно і в складній обстановці. Противник застосовував великі танкові, моторизовані й авіаційні сили, що вимагало від радянського командування швидкого й сміливого реагування на зміни в ситуації, вдосконалення форм і засобів ведення бойових дій.

Під час вересневої битви, коли бої під Ленінградом були надзвичайно запеклі й напружені, сили ворога виснажилися, а сили опору радянських військ невпинно зростали. Про це свідчить зниження темпів наступу противника. Якщо в липні він просувався по 5 кілометрів на добу, то у вересні всього лише по 1—2 кілометри, та й то на окремих напрямках.

Завдяки заходам, що їх вживало командування фронту наприкінці вересня, на північних, південних і південно-східних підступах до Ленінграда було створено міцну, глибоко ешелоновану і нездоланну для ворога оборону. Варто лише сказати, що на період стабілізації становища під Ленінградом оборона на найголовніших напрямках складалася із двох смуг. Добре оснащені протитанковими засобами стрілецькі дивізії, як правило, обороняли тут смугу завдовжки 10—12 кілометрів, не більше.

Крім того, нездоланність нашої оборони досягалася завдяки розгорнутій мережі інженерних споруд, умінням управляти артилерійським вогнем армій, фронту і флоту. Важливу роль відіграла чітко відпрацьована система взаємодії наземних військ і авіації, щільна, добре організована протиповітряна оборона міста і військ.

Перемога в оборонних битвах на близьких підступах до Ленінграда здобувалася спільно всіма видами збройних сил і родів військ, які в боротьбі спиралися на героїчну допомогу населення міста. Основу цих спільних зусиль становили високий моральний рівень радянських військ, непохитна віра в перемогу, глибокий патріотизм і ненависть до фашистських загарбників.

Історія війн не знала подібного прикладу масового героїзму, мужності, трудової і бойової доблесті, які проявили захисники Ленінграда. В цьому величезна заслуга ленінградських міської і обласної партійних організацій, їх уміла й оперативна організаторська діяльність, високий авторитет серед населення і у військах. За перші три місяці війни тут було сформовано десять дивізій народного ополчення, 16 окремих артилерійсько-кулеметних батальйонів, десятки маршевих підрозділів для поповнення частин народного ополчення, численні загони місцевої протиповітряної оборони. Пройшли підготовку десятки тисяч медичних працівників, розгорнулося багато госпіталів, здійснено цілий ряд інших важ-

ливих заходів по забезпеченню бойових дій військ і населення міста.

Водночас із формуванням частин народного ополчення і військових загонів Ленінградські обласний і міський комітети партії за вказівкою ЦК ВКП(б) в 1941 році створили близько 400 партизанських загонів загальною кількістю не менш як 14 тисяч чоловік. Ці загони направлялися в райони Пскова, Гдова, Нарви, Луги, в інші місця. По партійній мобілізації у війська Ленінградського фронту влилося понад 12 тисяч комуністів — це були кращі сили партії. 10 тисяч чоловік стали політбійцями. Партійним словом і особистим прикладом вони надихали воїнів на безстрашне виконання обов'язку перед Батьківщиною.

Ні масові жертви, ні постійні надміру напружені бої не зломали бойового духу і доблесті захисників міста Леніна. Ленінградці, воїни фронту і флоту були готові краще вмерти в боротьбі, але не здати місто ворогу.

Важко переоцінити трудову доблесть робітничого класу міста Леніна. Люди трудилися з винятковим ентузіазмом, недоїдали, недосипали, під артилерійським вогнем і бомбовими ударами авіації. Були дуже зруйновані і пошкоджені заводи імені С. М. Кірова, Іжорський, «Русский дизель», «Большевик», М'ясокомбінат, Дубровська електростанція, Адміралтейський, фабрика імені 1 Травня і цілий ряд інших важливих підприємств і споруджень.

Та, незважаючи на варварські дії німецько-фашистських військ, трудящі ленінградських підприємств героїчно виконували доручені їм завдання. Так, з червня і до кінця 1941 року вони виготовили 713 танків, 480 бронемашин, 58 бронепоездів, понад 3 тисячі полкових і протитанкових гармат, близько 10 тисяч мінометів, понад 3 мільйони снарядів і мін, більш ніж 80 тисяч реактивних снарядів і бомб. Випуск боєприпасів за друге півріччя 1941 року порівняно з першим збільшився в 10 разів.

Знаменно, що значна частина виготовленої в Ленінграді важливої оборонної продукції в жовтні — грудні 1941 року переправлялася літаками нашим військам, які обороняли Москву. Лише за останній квартал 1941 року, тобто в самий розпал битви за Москву, ленінградці відправили героям оборони столиці нашої

Батьківщини понад три тисячі полкових гармат і мінометів.

У той час я вже командував Західним фронтом, що боровся на підступах до Москви. Пригадую, як мене глибоко схвилювало повідомлення про допомогу, яку надавали нам лєнінградці, котрі вже зазнали на собі, що таке голод і нещастя, але як були, так і залишилися сильними духом і волею.

Перед війною в Ленінграді мешкало 3 мільйони 103 тисячі чоловік, а з передмістями — 3 мільйони 385 тисяч. Відповідно до постанови Раднаркому з 29 червня 1941 року по 31 березня 1943 року було евакуйовано 1 мільйон 743 тисячі 129 чоловік, серед них 414 тисяч 148 дітей¹.

Контроль за виконанням постанови уряду по евакуації, розміщенню людей і заводського обладнання в нових районах країни покладався на Олексія Миколайовича Косигіна. Незважаючи на важкі умови евакуації і труднощі, пов'язані з розміщенням всього вивезеного у Заволжя, на Урал, в Сибір, Казахстан та інші райони країни, завдання уряду було виконано у призначений строк. Сприяла справі розумна організаторська робота Олексія Миколайовича Косигіна та інших товаришів, котрим ЦК ВКП(б) доручив виконання цього, я сказав би, надзвичайного завдання.

Пильно стежачи за подіями в Ленінграді, Центральний Комітет партії мобілізував на допомогу населенню всі сили і засоби. Всюдиходами, гужовим транспортом, усіма іншими способами кригою Ладозького озера доставлялися в Ленінград продукти харчування, боеприпаси, одяг, медикаменти.

Доброго слова заслуговує уповноважений Державного Комітету Оборони генерал-лейтенант Дмитро Васильович Павлов. У найскладнішій обстановці він проявив велику енергію і винахідливість, організуючи доставку голодаючому населенню Ленінграда і військам фронту необхідного продовольства.

Я особисто вважаю, що мені було виявлено високу честь і довір'я в найтяжчий час командувати всіма військами, які обороняли місто Ленінград. Організація боротьби в умовах блокади при значній перевазі сил і бойової техніки противника дала мені багато корисного

¹ Див.: ЛДАЖРСБ. Ф. 330. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1—42, 174.

для всієї подальшої діяльності як командуючого фронтами і заступника Верховного Головнокомандуючого. Вересень 1941 року залишився в пам'яті на все життя.

* * *

Наприкінці 1942 року обстановка на фронтах склалася для нас дещо сприятливіше. Завдяки самовідданий праці радянського народу і великій організаторській роботі партії радянські війська одержували все більше першокласної військової техніки. В тилу країни створювалися могутні резерви Ставки. А противник, навпаки, дедалі більше втрачав перевагу в технічному оснащенні і чисельності збройних сил, яку мав на початку війни.

Характер збройної боротьби теж набув суттєвих змін. Потерпівши поразку в битві під Сталінградом, збройні сили фашистської Німеччини втратили ініціативу і були змушені перейти до стратегічної оборони. Червона Армія захопила ініціативу в свої руки.

Ставка Верховного Головнокомандування розгорнула наступ на кількох найважливіших оперативно-стратегічних напрямках. Головні події зимової кампанії 1942/43 року відбувалися на південному крилі радянсько-німецького фронту.

Після розгрому німецьких військ в районі Сталінграда, під Котельниковом і на Північному Кавказі наступ радянських військ розгортався загальним напрямком на Донбас і Харків. Головне командування противника було змушене кидати сюди основну масу своїх резервів.

Одночасно наші Північно-Західний, Калінінський і Західний фронти перейшли у наступ під Дем'янськом, Великими Луками і Ржевом. Для протидії цим операціям і підсилення своєї 16-ї армії, яка опинилася в дем'янському мішку, командуванню німецької групи армій «Північ» довелося використати всі свої резерви і перекинути майже сім дивізій з-під Ленінграда.

Враховуючи те, що загальна обстановка вигідно склалася на ленінградському напрямку, Радянське Верховне Головнокомандування вирішило провести в районі Ладозького озера наступальну операцію, маючи на меті прорив блокади Ленінграда. Умовно ця операція мала назву «Іскра».

Місцем для прориву блокади був обраний все той же мгинсько-шліссельбурзький виступ в районі Шліссельбург — Синявіно.

Для того, щоб завдати ударів, залучалися зміцнені 67-а армія Ленінградського фронту (командуючий генерал-лейтенант М. П. Духанов, член Військової ради П. А. Тюркін) і 2-а ударна армія Волховського фронту (командуючий генерал-лейтенант В. З. Романовський, член Військової ради генерал О. О. Кузнецов). Для забезпечення бойових дій ударних угруповань виділялися основні сили 13-ї і 14-ї повітряних армій, а також частина артилерії Балтійського флоту і Ладозької військової флотилії.

Директивою Ставки від 8 грудня 1942 року визначалися конкретні завдання військам Ленінградського і Волховського фронтів по прориву блокади Ленінграда.

«Спільними зусиллями Волховського і Ленінградського фронтів розгромити угруповання противника в районі Липка — Гайтолово — Московська Дубровка — Шліссельбург і таким чином розбити облогу м. Ленінграда. Наприкінці січня 1943 року операцію завершити.

Закріпившись міцною обороною на лінії р. Мойка — селище Михайловський — Тортолово, забезпечити комунікації Ленінградського фронту. Опісля надати військам 10-денний відпочинок.

У першій половині лютого 1943 року підготувати і провести операцію по розгрому противника в районі Мга і очищення Кіровської залізниці з виходом на лінію Вороново — Сиголово — Войтолово — Воскресенськ.

Після закінчення Мгинської операції війська перевести на зимові квартири.

Цей наказ довести до командирів полків включно.

Отримання підтвердити. Виконання доповісти.

Ставка Верховного Головнокомандування.

Й. Сталін,

Г. Жуков.

8.12. 1942 р.

22 г. 15 хв.

№ 170703».

Необхідно особливо відзначити, що операцію «Іскра» наші війська мали здійснити за дуже складних умов. Багато місяців перебуваючи під Ленінградом, гітлерівські війська перетворили захоплені ними позиції на потужні укріплені райони з розгалуженою системою бетонованих

польових споруд, з великою кількістю протитанкових і протипіхотних перешкод. До того ж оборона противника спиралася на дуже вигідні висоти та інші природні рубежі.

Дуже сильною була оборона противника на лівому березі Неві. Гітлерівці укріпилися тут, маючи перед собою відкритий водний простір майже 800 метрів завширшки. Навіть замерзла ріка була надзвичайно важливою перешкодою, адже на кризі не сховаєшся. Вона проглядалася й прострілювалася із захопленого противником крутого й стрімкого берега заввишки від 5 до 12 метрів на ділянці прориву. Гітлерівські війська зміцнили цю природну перешкоду густою мережею дротяних загороджень і мінними полями.

Прорив оборони таких укріплень противника — складне бойове завдання, що вимагало чимало зусиль, високої військової майстерності і бойової відваги всього особового складу.

А тому, незважаючи на те, що подані командуванням Ленінградського і Волховського фронтів плани дій своєчасно розглядалися в Генштабі і затверджувалися Ставкою, Верховний, враховуючи попередні невдачі, не раз висловлював своє занепокоєння щодо результатів операції.

Протягом грудня 1942 року фронти ретельно готувалися до майбутнього наступу. У визначений Ставкою строк — 1 січня 1943 року — підготовку було завершено. Однак, через вкрай несприятливі метеорологічні умови — відлига затягнулася, і крижане покриття Неві виявилось не досить міцним, а болота важкопрохідними — розпочинати наступ було небезпечно. Наприкінці січня командування обох фронтів звернулося в Ставку з проханням відкласти початок операції до 10—12 січня. Це прохання задовольнили.

На початку січня 1943 року я перебував у штабі Воронезького фронту у зв'язку з підготовкою Острогозько-Россошанської операції. Мені подзвонив Й. В. Сталін і без будь-якого вступу сказав:

— В Ленінграді, як представник Ставки, перебуває Ворошилов. Державний Комітет Оборони вважає, що вам також необхідно виїхати туди. Треба подивитися на місці, чи все зроблено як слід для забезпечення успіху операції «Іскра». Час ви ще маєте, зробіть у Москві зупинку. Нам необхідно обговорити одне питання.

Оскільки операція під Острогозьком і Россошню також була важливою ланкою в стратегічному плані Ставки, я запитав, як бути з підготовкою до наступу Воронежського фронту.

— А що ви пропонуєте? — в свою чергу запитав Й. В. Сталін.

— Василевський в курсі справ, нехай він завершує тут розпочату роботу, а в районі Сталінграда Воронов може закінчити справи.

— Згоден. Відлітайте до Москви негайно.

В кабінеті Й. В. Сталіна я застав наркома авіаційної промисловості О. І. Шахуріна і авіаконструкторів. Закінчувалася, очевидно, велика розмова про дальше поліпшення конструкції деяких літаків і збільшення виробництва бомбардувальної авіації. Мабуть, в цій галузі все було гаразд. Й. В. Сталін мав добрий настрій.

— Ну, йдіть, — сказав він усім присутнім, завершуючи обговорення, — беріться за справу.

Коли за останнім зачинилися двері, Верховний схвально зауважив:

— Ось яких людей виростила партія... Так от, — звертаючись уже до мене, продовжував він, — до початку операції «Іскра» ми ще маємо в запасі певний час. Ми хотіли б, щоб ви вилетіли днів на два в 3-ю ударну армію: вона веде тяжкі бої з оточеним угрупованням противника в районі Великі Луки — Новосокольники — Поріччя. Погляньте, як там справи.

— Добре, сьогодні ж лечу.

Про це я розповідаю тому, що операція під Великими Луками і в прилеглих районах мала важливе значення і для прориву ленінградської блокади. Війська, які там наступали, відтягували на себе з-під Ленінграда значні сили противника і тим самим сприяли успіхові операції «Іскра». Як заступник Верховного Головнокомандуючого, я систематично отримував із Генерального штабу найдетальнішу інформацію про становище на фронтах і був добре обізнаний з планом проведення цієї операції.

Прибувши в 3-ю ударну армію, я на місці познайомився з діями 8-го Естонського корпусу. Командував ним тоді досвідчений і енергійний генерал-майор Л. А. Перн, естонець за національністю. Потім побував у 5-му гвардійському корпусі, яким командував нині двічі Герой Радянського Союзу генерал армії О. П. Бело-

бородов, один із наших відомих і діяльних воєначальників.

357-ю стрілецькою дивізією командував Олександр Львович Кронік. В 1922 році він був старшиною ескадрону, яким мені тоді довелося командувати. Звичайно, дуже приємно зустрітися з давнім бойовим товаришем. Та я зрадив ще більше після того, як детально познайомився з успішними діями його дивізії і добре обміркованими планами.

У 3-й ударній армії справи йшли добре. І сам командуючий генерал К. М. Галицький і член Військової ради А. І. Литвинов справили на мене досить сприятливе враження. Про все це я доповів Й. В. Сталіну і, отримавши від нього «добро», в ніч на 9 січня виїхав на Волховський фронт.

...Нам, представникам Ставки на фронтах, рідко випадало їздити залізницею. Здебільшого доводилося поспішати до місць воєнних дій повітряним шляхом. Опинившись в затишному, теплому вагоні, я наказав не будити мене і ліг спати. Треба було набратися сил для роботи, котра розпочнеться по прибутті на місце.

Прокинувся від того, що поїзд різко уповільнив хід. За вікном лежала темрява, не світився жоден вогник... Поглянув на годинник: згодом друга година ночі.

Швидко встав, одягся. Поїзд зупинився. У дверях виросла постать чергового генерала.

— Прибули з Ленінграда товариші Жданов і Ворошилов, чекають на вас у своєму вагоні,— доповів він.

Я відразу ж попрямував туди. У вагоні К. Є. Ворошилова зібралися командуючі Ленінградським і Волховським фронтами, члени військових рад.

Климент Єфремович і Андрій Олександрович тепло привіталися зі мною.

— Дзвонив Сталін,— сказав Ворошилов,— і попередив про твій приїзд.

— Готовий виконувати роботу негайно.

Не відкладаючи, ми приступили до обговорення питань щодо операції «Іскра».

Як завжди, роботу розпочали із визначення завдань фронтам, з розгляду планів наступних дій. Ставка ще 8 грудня 1942 року віддала фронтам директиви. Вона наказала розгромити угруповання німецько-фашистських військ в районі Липка — Гайтолово — Московська

Дубровка — Шліссельбург і прорвати в цьому місці блокаду.

Задум прориву блокади був простий. Він полягав в тому, щоб двома ударними угрупованнями Волховського і Ленінградського фронтів завдати сильного зустрічного удару в напрямку Робітничого селища № 5 (за 5 кілометрів на північ від Снявіно) і розітнути оборону противника на шліссельбурзько-мгинському виступі. Одночасно на інших ділянках фронту, на північ і на південь від головного напрямку, планувалися допоміжні удари, щоб не дати ворогу маневрувати силами й засобами.

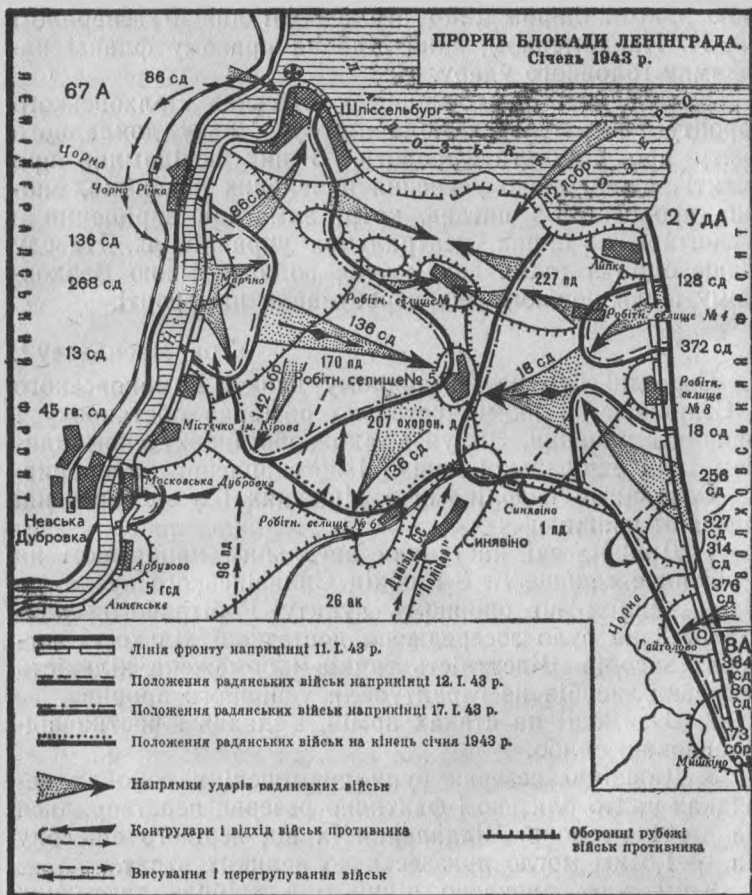
Признатися, я захвилювався, коли на оперативних картах фронтів перед очима знову виникли знайомі назви населених пунктів, що нагадали про вересень 1941-го.

Московська Дубровка!.. Тут і досі героїчно утримувався плацдарм — «п'ятачок», захоплений ще в перші місяці блокади. Та ось тепер по цьому «п'ятачку» пролягав один із напрямків допоміжних ударів Ленінградського фронту.

Цілком зрозуміло, що відбулися зміни й на інших ділянках фронту. Нині з боку Ленінграда наступала вже не дивізія, як це було в 1941 році, а ціла 67-а армія генерала М. П. Духанова. У її складі перебували прославлені дивізії — 136-а генерала М. П. Симоняка, яка обороняла свого часу півострів Ханко, 45-а гвардійська генерала А. А. Краснова, 86-а полковника В. А. Трубачова. В операції брали участь артилерія і авіація Балтійського флоту, 13-а повітряна армія С. Д. Рибальченка, деякі сили артилерії Ладозької військової флотилії.

На Волховському фронті головне завдання вирішувала 2-а ударна армія генерала В. З. Романовського, а на допоміжному напрямку, на південь від Гайтолово, наступала частиною сил 8-а армія генерала П. Н. Старикова. Безпосередньо з ними я мав працювати два дні перед початком операції, оскільки К. Є. Ворошилов повертався в Ленінград, щоб координувати дії військ Ленінградського фронту. З повітря операцію Волховського фронту забезпечувала 14-а повітряна армія генерала І. П. Журавльова.

Під час розгляду планів операції вирішили внести деякі корективи в дії військ, насамперед в організацію артилерійського наступу.

Закінчивши нараду, К. Є. Ворошилов, Л. О. Говоров і А. О. Жданов поїхали в Ленінград, а я приступив до роботи. Переговорив з командуючим Волховським фронтом К. О. Мерецьковим, членом Військової ради Л. З. Мехлісом, начальником штабу генералом М. Н. Шарохіним і командуючим артилерією фронту генералом Г. Є. Дегтярьовим. Потім зустрівся з командармами. Почав з перевірки прийнятих ними рішень і планування операцій. Після цього докладно познайомився з матеріально-технічним забезпеченням військ і зробив детальний розбір прийнятого рішення майбутнього

бою з командиром 128-ї стрілецької дивізії генералом Ф. Н. Пархоменком, який діяв на правому фланзі напрямку головного удару.

Кожен день перебування у військах Волховського фронту завершувався поданням у Ставку докладного звіту про результати роботи. В них повідомляв про вжиті заходи щодо усунення виявлених недоліків, вносив пропозиції з питань, котрі вимагали вирішення в Генштабі та інших центральних управліннях. Наведу лише один з таких документів, поданих мною Верховному після першого дня перебування на фронті.

«Тов. Васильєву¹.

Сьогодні був на командному пункті Романовського і Старикова, з якими ретельно розібрав обстановку і прийняті рішення. З'ясував також обстановку з командиром 128-ї стрілецької дивізії і його рішення на прорив.

Основними недоліками в рішеннях і в забезпеченні операції вважаю:

1. Дивізії, які наступали загальним напрямком на Робітниче селище № 8 в обхід Синявінського вузла, не мали танків; по опорному пункту Робітничого селища № 8 не було зосереджено достатньої кількості вогневих засобів. Відсутність танків і обмежена кількість вогневих засобів не гарантували успішного прориву.

2. Взаємодії на стиках армій, з'єднань і частин відпрацьовані слабо.

3. Дивізійні резерви були розміщені в бойових порядках надто близько і фактично резерви перетворилися на другі ешелони. Віддалення їх від першого ешелону на 1—1,5 км могло призвести до великих втрат.

Крім того, виявлено цілий ряд дрібних тактичних і технічних недоліків.

З приводу всіх виявлених недоліків дано вичерпні вказівки Афанасьєву² і командармам.

У Афанасьєва через умови місцевості дуже погано артилерійське спостереження, яке буде погіршуватися, чим далі наші війська просуватимуться лісовим районом. Щоб даремно не розсипати снаряди й міни, необхідно терміново придати фронту повітроплавальний

¹ Псевдонім Й. В. Сталіна.

² Псевдонім К. О. Мерецькова.

аеростатний загін і одну-дві ланки літаків-коректувальників.

Для другого етапу операції Волховському фронту потрібна додатково така кількість боеприпасів: 122-мм гаубичних снарядів — 20 000; для гармат-гаубиць 152-мм — 15 000; 120-мм мін — 60 000; снарядів М-30 — 150 000; М-20 — 3000; М-13 — 3500. Ці боеприпаси необхідно одержати за період з 18 по 20 січня 1943 року.

Зранку 11 січня буду в дивізіях.

Єфремов¹ перебуває у Леонідова².

Константинов³.

11.1.43.02.00».

Нарешті всі заходи по підготовці операції було завершено. Настав ранок 12 січня 1943 року. Було ясно й морозно. Ми з генералом В. З. Романовським прибули на спостережний пункт 2-ї ударної армії. Він розмістився неподалік від переднього краю, звідси добре проглядалася ближча глибина оборони противника. Над позиціями німецько-фашистських військ високо вгору здіймалися численні димки. Солдати, які несли службу вночі, коли звичайно діяла наша розвідка, тепер збиралися відпочивати і повсюди топили печі.

Над переднім краєм ще панувала тиша. Це була тиша особлива — перед наступом великого історичного масштабу.

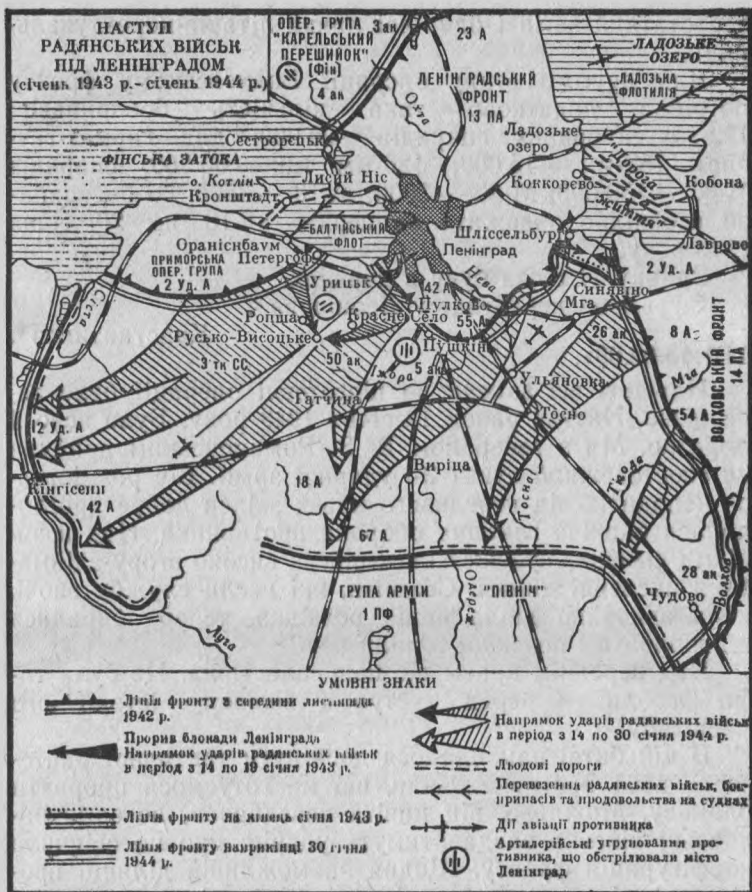
В цій битві нам вдалося досягнути тактичної рапто-вості, хоча противник знав, що ми готуємося прорвати блокаду. Можливо, він навіть передбачав, де саме радянські війська завдаватимуть ударів: про це свідчила конфігурація фронту. Щодня на можливій ділянці прориву німці зводили дедалі нові оборонні споруди, підводили сюди свої відбірні частини, продовжували насичувати вогневими засобами вузли опору, створені більш ніж за шістнадцять місяців блокади. Однак коли саме, в який день і час, якими силами розпочнемо ми операцію — цього німецьке командування не знало.

Як потім свідчили полонені, удар радянських військ, якого гітлерівці чекали цілий рік, того дня виявився для них все ж несподіваним, особливо своєю силою і майстерністю.

¹ Псевдонім К. Є. Ворошилова.

² Псевдонім Л. О. Говорова.

³ Псевдонім Г. К. Жукова.

Рівно о 9 годині 30 хвилин ранкову морозну тишу розкрояв перший залп артилерійської підготовки. На західному і східному боках шліссельбурзько-мгинського коридору противника водночас заговорили тисячі гармат і мінометів обох фронтів.

Дві години вирував вогневий ураган над позиціями противника на напрямках головного і допоміжних ударів радянських військ. Артилерійська канонада Ленінградського і Волховського фронтів злилася в суцільне потужне ревище, важко було розібрати, хто і звідки веде вогонь. Попереду здіймалися чорні фонтани вибухів,

житалися й валилися дерева, злітали догори колоди від бліндажів противника. Над землею то тут, то там з'являлися сірі, швидко зникаючі на вільному морозі хмарини — випари з розритих вогнем боліт. На кожен квадратний метр ділянки прориву падало два-три артилерійських і мінометних снаряди.

Добре підготовлена атака принесла бажані результати. Долаючи опір ворога, ламаючи його оборону, ударні угруповання обох фронтів, хоч і не без великих труднощів, вперто пробивалися один одному назустріч.

Сім діб, не припиняючись ні вдень, ні вночі, точилася запекла боротьба в глибині оборони противника. Гітлерівські війська вперто билися за кожную висоту, за кожен гай і селище. Але їхня оборона була зломлена спільними зусиллями радянських воїнів усіх родів військ, які добре взаємодіяли один з одним.

У результаті наступу наші війська зайняли Шліссельбург і цілий ряд інших населених пунктів, перетворених противником на сильні вузли опору. 18 січня в районах Робітничого селища № 5 і Робітничого селища № 1 частини фронтів, що вели наступ, з'єдналися. Блокаду Ленінграда було прорвано!

По ходу операції спостережний пункт командуючого 2-ю ударною армією, де ми перебували, перемістився в район Робітничого селища № 1. Я бачив, з якою радістю кинулися назустріч один одному бійці двох фронтів, що здійснили прорив блокади. Не звертаючи уваги на артилерійський обстріл противника з боку Синявінських висот, солдати по-братськи, міцно обіймалися. Це була по-справжньому вистраждана радість!

Прорив Ленінградської блокади став воєнно-політичною подією і своєю значущістю вийшов далеко за межі Радянського Союзу. Він був високо оцінений нашими союзниками. Президент США Ф. Рузвельт у грамоті, надісланій до Ленінграда, писав: «Від імені народу Сполучених Штатів Америки я вручаю цю грамоту Ленінграду на спомин про його доблесних воїнів та його відданих чоловіків, жінок і дітей, які, будучи ізольованими загарбником від решти свого народу і незважаючи на постійне бомбардування та нечувані страждання від холоду, голоду й хвороб, успішно захищали своє улюблене місто протягом критичного періоду з 8 вересня 1941 року по 18-е січня 1943 року і символізували цим безстрашний дух народів Союзу Радянських Соціалі-

стичних Республік і всіх народів світу, що чинять опір силам агресії».

18 січня, в день завершення прориву блокади, Указом Президії Верховної Ради СРСР мені було присвоєно звання Маршала Радянського Союзу. 20 січня ми з К. Є. Ворошиловим були в Ленінграді. Нас глибоко схвилювало, що під час зустрічей і бесід жоден із жителів не поскаржився на бідування, викликані блокадою. Всі розмови зводилися до того, щоб скоріше організувати доставку в Ленінград матеріально-технічних засобів для виробництва і ремонту бойової техніки, необхідної нашим військам... Виявляла себе сила і могутність радянського народу, вихованого партією Леніна, народу, якого не здолати будь-якої ворожій силі.

Ніхто, напевно, крім радянських людей, не витримав би таких випробувань, що випали на долю ленінградців. Жителі міста Леніна показали найвищу мужність і стійкість. Згадуючи це, ми, хто залишився живий, з глибокою шаною схиляємо голови перед світлою пам'яттю людей, які віддали життя за місто Леніна, за Радянську Батьківщину, за майбутнє наших дітей...

З багатьох подій періоду прориву блокади Ленінграда у моїй пам'яті залишився один цікавий випадок.

Це було 14 січня 1943 року. Нам доповіли, що між Робітничим селищем № 5 і Робітничим селищем № 6 наші артилеристи підбили танк, зовні зовсім не схожий на відомі нам типи бойових машин. До того ж, гітлерівці вперто намагалися «евакуувати» машину із «нейтральної зони».

Ми зацікавилися цим повідомленням і наказали створити спеціальну групу у складі стрілецького взводу і чотирьох танків, поставивши їй завдання захопити ворожий танк, відбуксирувати його в розташування наших військ і ретельно обстежити. Група підтримувалася сильним артилерійським вогнем.

У ніч на 17 січня група на чолі із старшим лейтенантом Косаревим приступила до виконання бойового завдання. Місцевість, де стояв підбитий танк, противник тримав під безперервним обстрілом. Та все ж вдалося відбуксирувати захоплену машину. Доставили навіть формуляр танка, знайдений на снігу.

Танк був справді незвичний за конструкцією. Як встановили, це був експериментальний зразок нового

важкого танка «тигр» № 1, надісланий гітлерівським командуванням на Волховський фронт для випробувань.

Відбитий танк передали на всебічне вивчення. Дослідним шляхом спеціалісти встановили його найвразливіші частини. Про результати негайно повідомили у всі радянські війська. А тому, коли згодом, під час Сталінградської і Курської битв, німці застосували «тигри», наші танкісти й артилеристи вже сміливо вступили з ними у поєдинок.

Прорив Ленінградської блокади у січні 1943 року мав велике воєнно-політичне значення і став переломним моментом в історичній битві за Ленінград.

Було поновлено сухопутні комунікації, які з'єднували місто з країною, що значно покращило становище населення, фронту і флоту. Наша перемога остаточно ліквідувала загрозу з'єднання німецьких і фінських військ в районі Ленінграда. План німецько-фашистського командування задушити захисників міста кістлявою рукою голоду був цілком провалений. Авторитету фашистської Німеччини було завдано непоправного удару.

Операція Ленінградського і Волховського фронтів продемонструвала зросле воєнне мистецтво Червоної Армії і її командування. Вперше в історії сучасних війн тут було здійснено розгром противника, що тривалий час блокував велике місто, ударом іззовні у поєднанні з могутнім ударом із міста, що перебувало в облозі. Наступ, проведений за таким планом, Ставка всебічно вміло підготувала й успішно завершила.

Перемога радянських військ у січні 1943 року під Ленінградом переконливо засвідчила зростання воєнної економіки нашої країни. У складі ударних угруповань Ленінградського і Волховського фронтів (2-а ударна армія і 67-а армія) налічувалося понад 4000 гармат і мінометів. За січень — березень 1943 року лише війська Ленінградського фронту витратили близько трьох тисяч вагонів боєприпасів. Той факт, що лєнінградці, перебуваючи понад рік у блокаді, змогли підготувати для військ фронту так багато боєприпасів, свідчить про те, що противнику не вдалося подавити бойовий дух славних синів і дочок міста і паралізувати роботу промисловості.

Прорив блокади показав велику силу морально-політичної єдності радянського суспільства, дружби народів нашої Батьківщини. Під Ленінградом воювали пред-

ставники всіх національностей Радянського Союзу. Вони проявили небувалу хоробрість і масовий героїзм. За мужність і відвагу в боях по прориву блокади майже 22 тисячі воїнів Ленінградського, Волховського фронтів, Червонопрапорного Балтійського флоту і Ленінградської армії ППО нагороджені бойовими орденами і медалями, а ті, що особливо відзначилися, удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

Відзначаючи масовий героїзм радянських воїнів в оборонних боях і в операціях по прориву блокади, як безпосередній учасник подій не можу проминути один факт.

У 1969 році в Англії вийшла друком чимала за обсягом книга Гаррісона Солсбері «Облога Ленінграда»¹. Книга має чимало зовнішніх ознак науковості: факти і цифри дано з посиланнями на джерела, один перелік яких викладено на 14 сторінках щільного тексту. Знаменно, що майже серед 500 назв використаної літератури вказано 230 книг радянських авторів, а крім того, 192 публікації з нашої періодичної преси.

Однак глибше знайомство з книгою Солсбері показує, що вона — яскравий зразок необ'єктивності й упередженості. Цілком очевидна її антирадянська спрямованість.

Автор ретельно відібрав і охоче списав найпохмуріші, тяжкі і негативні факти й епізоди. Зрештою створюється враження, що жителі Ленінграда і війська Ленінградського фронту заради перемоги зазнали непотрібних і невинуватих жертв. Про саму ж перемогу книга, по суті, не розповідає. Не розкривається в ній і значення 900-денної героїчної оборони міста Леніна для всієї війни.

Запозичивши із друкованих радянських джерел загальновідомі факти, пан Солсбері подає їх західному читачеві з виглядом першовідкривача. Завдяки цьому непоінформована людина може подумати, наприклад, що в книзі вперше публікуються відомості про страждання, спричинені населенню блокадою Ленінграда, про кількість загиблих.

З дивовижною недобросовісністю Солсбері подає відомості про втрати. Він твердить, начебто «радянське керівництво навмисне занижує дані про померлих від голоду».

¹ У США ця книга вийшла під назвою «900 днів». — Прим. авт.

Тут Солсбері явно і свідомо вводить в оману читачів. Ми ніколи не мали наміру приховувати число жертв злочинів німецьких фашистів. Ми про це ніколи не забудемо! Та не так-то легко встановити відразу після війни справжні цифри жертв облоги. Нікому було ретельно підрахувати померлих від голоду тієї страшної блокадної зими 1941/42 року. Але незабаром Надзвичайна Державна комісія по виявленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників встановила, що під час блокади Ленінграда загинули від голоду близько 642 тисячі чоловік, а від нападів фашистської авіації і артобстрілів полягли майже 21 тисяча чоловік.

Так в чому ж полягає «відкриття» пана Солсбері? Ясна річ, що його «глибокодумні» розмірковування про фальсифіковані й дійсні втрати ленінградського населення нічого не варті.

Автори подібних книг безсилі змінити факти історії.

У величі подвигу ленінградців, як в дзеркалі, відображено злет радянської моралі, мужність і стійкість радянських людей, їхня відданість ідеалам соціалізму, перевага нашого воєнного мистецтва над воєнним мистецтвом гітлерівського вермахту. Без визнання цієї аксіоми неможливо ні зрозуміти, ні пояснити хід другої світової війни в цілому і вузлових, історичних битв, наприклад, таких, як боротьба за Ленінград.

Про героїчну оборону Ленінграда написано багато. І все ж, мені здається, про неї, як і про всі інші міста-герої, варто було б сказати ще більше, створити спеціальну серію книг-епопей, широко ілюстрованих і гарно виданих, створених на великому фактичному, строго документальному матеріалі, написаних щиро і правдиво.

Думаю, що у кожній радянської людини знайшлося б в домі заповітне місце для такої книги. Хай наша молодь за новими кварталами, площами й проспектами сьогоднішніх міст розгледить окроплені кров'ю минулої війни вулиці й завулки, розбиті й чорні від пожеж стіни, здіблену землю, з якої руками радянських людей, їхніх дідів, батьків і матерів був зметений жорстокий ворог. Це варто зробити, доки живі очевидці й учасники героїчних подій великого минулого.

І якщо вірно, що якомога скоріше треба стирати з лиця землі сліди війни і руйнувань, не захмарювати цим життя живих, то так само необхідно передавати поколінням характер і дух героїчної воєнної пори.

Зміст

<i>Розділ перший</i>	
Дитинство і юність	9
<i>Розділ другий</i>	
Служба солдатська	35
<i>Розділ третій</i>	
Участь у громадянській війні	51
<i>Розділ четвертий</i>	
Командування полком і бригадою	91
<i>Розділ п'ятий</i>	
В Інспекції кавалерії РСЧА. 4-а кавалерійська дивізія Першої кінної армії	128
<i>Розділ шостий</i>	
3-й і 6-й кінні корпуси Білоруського військового округу	168
<i>Розділ сьомий</i>	
Неоголошена війна на Халкін-Голі	193
<i>Розділ восьмий</i>	
Командування Київським Особливим військовим округом	227
<i>Розділ дев'ятий</i>	
Напередодні Великої Вітчизняної війни	251
<i>Розділ десятий</i>	
Початок війни	321
<i>Розділ одинадцятий</i>	
Ставка Верховного Головнокомандування	382
<i>Розділ дванадцятий</i>	
Ліквідація ельнінського виступу противника	427
<i>Розділ тринадцятий</i>	
Боротьба за Ленінград	467

У КНИЗІ ВИКОРИСТАНО ФОТОДОКУМЕНТИ З ОСОБИ-
СТОГО АРХІВУ МАРШАЛА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
Г. К. ЖУКОВА, ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
КІНОФОНОФОТОДОКУМЕНТІВ, ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЮ
ЗБРОЙНИХ СИЛ СРСР, ФОТОАРХІВУ ЖУРНАЛУ «СОВЕТ-
СКИЙ ВОИН», ФОТОТЕКИ АПН, ФОТОХРОНІКИ ТАРС,
ЖУКОВСЬКОГО НАРОДНОГО ВОЄННО-ІСТОРИЧНОГО
МУЗЕЮ, А ТАКОЖ ФОТОГРАФІЙ РАДЯНСЬКИХ ВІЙ-
СЬКОВИХ ФОТОКОРЕСПОНДЕНТІВ:

М. Альперга
П. Бернштейна
Н. Бодє
М. Грановського
Я. Давидзона
Е. Євзєрихіна
Г. Зєльми
В. Іванова
А. Капустянського
Г. Капустянського
П. Касаткіна
В. Кінєловського
Б. Кудоярова

О. Ландєр
С. Лоскутова
Р. Мазєлева
Н. Максимова
А. Морозова
К. Нєвзорова
Г. Петрусова
Л. Полікашина
М. Рєдькіна
Я. Рюмкіна
Г. Санько
Є. Стєналова
В. Теміна

М. Трахмана
А. Устинова
Є. Халдєя
Н. Хандогіна
Г. Хомзора
В. Хломова
В. Цєлика
Д. Чернова
І. Шагіна
А. Шайхєта
Д. Шулькіна
В. Юдіна

Жуков Г. К.

Ж86 Спогади і роздуми: У 2 т. Т. 1.— 2-е вид., доп.—
К. : Політвидав України, 1990.— 508 с., [32] л. іл.,
портр.: карти.

Перший том мемуарів Г. К. Жукова позначений автобіографічністю. Він містить розповідь про нелегке дитинство, службу в царській армії в роки першої світової війни; розповідає автор про свою участь у захисті завоювань революції в лавах новоствореної Червоної Армії. Книга завершується описом перших, найтяжчих місяців Великої Вітчизняної війни.

1-е українське видання здійснив Політвидав України у 1985 році.

Ж $\frac{1305010000-194}{M201(04)-90}$ 219-90

ББК 63.3(2)722

ЖУКОВ Георгий Константинович
ВОСПОМИНАНИЯ И РАЗМЫШЛЕНИЯ

2-е издание, дополненное

В двух томах

Том 1

Перевод с русского
Шевченко Анатолия Николаевича,
Стася Анатолия Алексеевича

(На украинском языке)

Киев
Издательство политической
литературы Украины
1990

Завідуючий редакцією *В. І. Денисенко*
Редактори *Н. М. Кравченко, Л. В. Каревська*
Молодший редактор *О. А. Кулаковська*
Художнє оформлення *Л. В. Демчишина*
Художній редактор *М. І. Ткаченко*
Технічний редактор *Н. С. Подоляк*
Коректори *В. Ф. Бавенко, Е. Р. Браславська*

ИБ № 5689

Здано до складання 11.03.90. Підписано до друку 12.07.90.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 2. Гарнітура літер.
Високий друк. Ум. друк. арк. 30,345. Ум. фарб.-відб. 30,39.
Обл.-вид. арк. 28,51+іл. 3,949. Тираж 100 000 пр.
Зам. 0—123. Ціна 2 крб. 20 к.

Політвидав України, 252025, Київ-25,
Десятинна, 4/6

Надруковано з матриць ГПРВО «Поліграфкни-
га» на Київській книжковій фабриці, 252054.
Київ, вул. Воровського, 24.

1

Г.К.ЖУКОВ

Смородану
i pasqiyam

1

2 крб. 30 к.